

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՐԱՆ**

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-100.
ԹԱՆԱՅՈՒՄԻՑ՝ ՀԱՏՈՒՅՈՒՄ**

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
15-16 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2015**

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

NATIONAL ACADEMY SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ГЕНОЦИД АРМЯН-100. ОТ ПРИЗНАНИЯ ДО КОМПЕНСАЦИИ

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
15-16 ОКТЯБРЯ, 2015

ARMENIAN GENOCIDE-100. FROM RECOGNITION TO REPARATION

INTERNATIONAL CONFERENCE
15-16 OCTOBER, 2015

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

ABSTRACTS

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
2015

YEREVAN
“GITUTYUN” PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2015

**Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի բյուրոյի որոշմամբ**

**Հրատարակվում է «Հայագիտական ուսումնասիրությունները
Փինանսավորող համահայկական հիմնադրամի»
հովանավորությամբ**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՂՀՈՒՐԴ

Յու. Սուվարյան (նախագահ), Ա. Աղայան, Ա. Ասատրյան,
Ա. Ավազյան, Պ. Ավետիսյան, Հ. Դեմոյան, Վ. Դերիկյան,
Ա. Իսահակյան, Ա. Հայրունի, Վլ. Հարությունյան,
Մ. Հովհաննիսյան, Ա. Մանուկյան, Հ. Մարության, Ա. Մելքոնյան,
Է. Մինասյան, Ա. Մուրադյան, Գ. Պողոսյան,
Ռ. Սաֆրաստյան, Վ. Սվագյան

Հ 282 Հայոց ցեղասպանություն-100. ճանաչումից՝ հատուցում.
միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների դրույթներ:
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, 400 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված են Հայոց ցեղասպանության
100-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի գեկու-
ցումների դրույթները:

ԼՐԱԳՈՒՄԱՐ ՆԻՄ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՒՅՑ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄԱԿԱՆԴԻՐԸ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի նոր փուլը սկսվեց 1965 թ., Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ Ուրուգվայի խորհրդարանի կողմից հատուկ բանաձևի ընդունումով: Թուրքական քաղաքական ու «գիտական» շրջանակները, ինդրի միջազգայնացման հեռանկարից անհանգստացած, որդեգրեցին ժխտողական քաղաքական ուղղեցին:

Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը շարունակվեց: Շուտով պետական մակարդակով եղեռնը դատապարտեցին Կիպրոսի ու Արգենտինայի, ապա նաև, Ռուսաստանի ու Հունաստանի խորհրդարանները: 1998 թվականից, երբ Հայաստանի Հանարապետությունը Մեծ եղեռնի հարցը դարձրեց իր արտաքին քաղաքականության բաղդրամաս, սկսվեց ինդրի միջազգային ճանաչման հաղթարշավը. Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևեր ընդունեցին Ֆրանսիան, Խուախան, Բելգիան, Լիքանանը, Շվեյցիան, աշխարհի բազմաթիվ քաղաքապետարաններ, ԱՄՆ տասնյակ նոր նահանգներ և այլն: Մինչև Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցն այդ երկրների թիվը մոտեցավ երեք տասնյակին:

Անկասկած, թուրքական մերժողականության դեմ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մղած դժվարին ու անհավասար պայքարն ավարտվեց հայկական կողմի հաղթանակով: Սակայն այդ պայքարում հայությունն աշքաթող արեց մի հույժ կարևոր հանգամանք, որը կենսական նշանակություն ունի իր գերազույն նպատակին տարածքային հատուցման հասնելու հարցում: Վերոհիշյալ երկրների խորհրդարանական փաստաթղթերում, բա-

ցառությամբ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ի որոշման, դատավարությունը է Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը, դրանցում առանց մատնանշվելու այն իրողությունը, որ հայ ժողովուրդը, բացի էթնիկ հողի վրա ֆիզիկական բնաջնջումից, միաժամանակ ենթարկվել է հայրենազրկման: Պատահական չե, որ միայն Ռուսաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է, որ իր բանաձևում փաստում է Արևմտյան Հայաստանում հայերի ոչնչացման իրողությունը: Մինչեռ, հենց այդ հանգամանքով է, որ Հայոց ցեղասպանությունն արմատապես տարբերվում է հրեական հոլորոստից:

Տարբեր երկրների խորհրդարաններում Մեծ Եղեռնի հարցի վերաբերյալ քննարկումների գործընթացի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ սեփական հայրենիքում բնաջնջվելու վերաբերյալ ձևակերպումը միտումնավոր հանվել է կամ ի սկզբանե տեղ չի գտել այդ բանաձևերում, տարածքային հասուցման հարցում միջազգային պատասխանատվությունից իրենց երկրներին «ազատելու» նպատակով, հանգամանք, որը նշանակում է միջազգային հանրության կողմից 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրում կնքված դաշնագրից հրաժարվելու փորձ:

Ներկայումս, եթե Հայոց ցեղասպանության խնդիրը փաստորեն դադարել է զուտ ճանաչման խնդիր լինելուց, հայության գործունեության առանցքը պետք է կազմեն իրավարադրական դաշտում հայության իրավունքն իր հայրենիքի նկատմամբ փաստող միջազգային փաստաթղթերի ընդունման մարտավարությունն ու ռազմավարությունը:

АШОТ МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОЦЕСС МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОБЛЕМА ВОЗМЕЩЕНИЯ

Тяжелейшая и неравная борьба Армении и армянского народа против турецкой политики отрицания Геноцида армян завершилась победой армянской стороны. Однако в этой борьбе армянство не

учло одно очень важное обстоятельство, которое имеет жизненно важное значение для него в достижении главнейшей цели – территориального возмещения. В парламентских резолюциях около 30 стран мира, за исключением резолюции Госдумы РФ от 14 апреля 1995 года, только осуждается Геноцид армян, совершенный в Османской империи, без упоминания того факта, что армянский народ помимо физического уничтожения, также подвергся патриоиду - лишился родины.

Изучение процесса обсуждения вопроса Геноцида армян в парламентах разных стран приводит к убеждению, что формулировка уничтожения армян на своей собственной родине преднамеренно отсутствует в этих резолюциях. Этим мировое сообщество пытается избежать ответственности в вопросе территориального возмещения армянскому народу.

В настоящее время, когда вопрос Геноцида армян фактически перестал быть лишь проблемой признания, в этой борьбе тактикой и стратегией армянства должно стать принятие международно-правовых норм, фиксирующих права армянского народа на свою родину.

ASHOT MELKONYAN (ARMENIA)

THE PROCESS OF INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ISSUE OF RESTITUTION

The difficult and unequal struggle of Armenia and the Armenian people against the Turkish denial has ended with the victory of the Armenian side. But in that struggle Armenians overlooked one vital factor which is important for achieving its ultimate goal in the issue of territorial restitution.

In parliamentary documents of about 30 countries [with the exception of the Resolution (where is mentioned Western Armenia) by the State Duma of Federal Assembly of the Russian Federation (April 14, 1995)] the Armenian Genocide in the Ottoman Empire has been condemned without being pointed out in them the reality that along with the

physical extermination on the ethnic ground, the Armenian nation was simultaneously subjected to dispossession (i.e. the patricide perpetrated against the Armenian nation) of its Homeland.

The study of the process of the debates on the issue of the Armenian Genocide in the parliaments of different countries brings to a conclusion that the formulation about the Armenians being annihilated in their own Homeland tendentiously was excluded or initially was not included in those resolutions with the purpose of “releasing” their countries from international responsibility in the issue of territorial restitution.

Currently, when the issue of the Armenian Genocide, in fact, has been ceased to be solely the problem of recognition, the core of the activities of all Armenians must merely be in the legislative-political field the tactics and strategy of adoption of international documents introducing the right of the Armenian nation to its Homeland (Western Armenia and Cilicia).

РУСЛАН ШУЛЬГА (РОССИЯ)

ПРОБЛЕМЫ УСТРАНЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН: ОТ ПРИЗНАНИЯ К ТРЕБОВАНИЯМ КОМПЕНСАЦИИ

Геноцид армян стоит в одном ряду с другими преступлениями XX века – преступлениями сталинского и нацистского режимов, голodomором, красным террором, геноцидом в Восточном Тиморе, Камбодже, Руанде, Судане, Бурунди, Уганда, Экваториальной Гвинее, Дарфуре, на территории бывшей Югославии. Но если в отношении преступлений нацистского режима признание ответственности и историческая память открыли дорогу к примирению (это показывают отношения Германии с Израилем и её европейскими соседями, претерпевшие непереносимые страдания во время нацистской оккупации), то по прошествии более 100 лет с момента геноцида армян в Османской империи официальные власти Турции продолжают отрицать неоспоримые факты геноцида, в результате которого

погибло 1,5 миллиона человек, не предпринимают попыток раскаяния за совершенные преступления и попытаться найти точки примирения.

По состоянию на июнь 2015 года геноцид армян признали 27 государств, Совет Европы, Европейский Парламент, 45 из 50 штатов в США, отдельные регионы и провинции Австралии, Великобритании, Испании, Украины и в настоящее время вопросы о геноциде армян являются скорее уже не историческими, а в большей степени юридическими, политическими и социально-экономическими – нерешённым остаётся вопрос преодоления последствий геноцида, его осуждения как международного преступления и определения компенсаций жертвам совершённого преступления.

Признание геноцида армян как международного преступления, его осуждение и определение компенсаций важно не только для армянского народа, но и для мирового сообщества для восстановления исторической справедливости, предотвращения злодеяний в будущем и признания ответственности.

Важной гарантией действенности норм международного права прав человека является привлечение к ответственности виновных за совершение особо тяжких преступлений. Безнаказанность воспитывает пренебрежение к закону и поощряет дальнейшие нарушения. Правосудие же по отношению к виновным не только предупреждает дальнейшие нарушения, но и укрепляет самоуважение нации, выступает как символ разрыва с прошлым¹.

Уголовное преследование как на международном, так и на национальном уровне служит восстановлению справедливости, однако внесудебное восстановление иногда является как более эффективный механизм восстановления справедливости. Политика примирения – это способ на практике обеспечить соблюдение прав человека в будущем. В правосудии для жертв можно видеть императивное требование, но моральные обязательства нельзя вырывать из их политического контекста. Защиту прав человека следует рас-

¹ Marx, R. A Non-Governmental Human Rights Strategy for Peace-Keeping? // Netherlands Quarterly of Human Rights. 1996. № 2. - P. 127–145.

сматривать в контексте специфических политических реальностей, которые зачастую и диктуют оптимальное решение.

Вопрос преодоления последствий геноцида армян должен решаться на территориальном (возврат исторической Родины армян), материальном (возмещение Турцией материального ущерба жертвам и наследникам жертв преступлений) и моральном (признание преступлений) уровнях.

Если для решения территориального вопроса требуется согласованность позиций как со стороны Армении и Турции, так и поддержки со стороны мирового сообщества, что в современных условиях потребует решения не одного десятка лет, то вопросы материальные и моральное признание преступлений постепенно решаются в настоящее время.

Решение вопроса материальной ответственности за преступления геноцида армян важен тем, что произошедшее насильственное лишение имущества армян создали условия для разрушения их как национальной группы, что является частью состава преступления геноцида и должно порождать соответствующую санкцию².

Политика Турции по уничтожению и присвоению армянских исторических и архитектурных памятников, храмов, святынь, земельных угодий и строений продолжалась и после совершённого геноцида армян 1915 года, что можно квалифицировать как «продолжающийся геноцид». Турецкая политика выражалась в принятии дискриминационных законов в отношении религиозных меньшинств, лишавших их собственности, что впоследствии признал незаконным Европейский суд по правам человека по рассмотренным делам в 2007 – 2008 годах (дела против Турции армянского Фонда больницы Святого Спасителя, а также Фонда армянской больницы в Едикуле, Совета управляющих армянской церкви Святого Геворка, школы и кладбища Саматии).

Иски с требованиями о восстановлении прав собственности в отношении имущества, экспроприированного властями Османской

² Барсегов, Ю. Геноцид армян и современность [Электронный документ]. - Режим доступа: <http://www.armenianhouse.org/barsegov/genocide-ru/nowdays.html> - Дата доступа: 30 июня 2015 год.

империи после геноцида армян, становятся предметом рассмотрения как судов в Турции, иных странах, так и в международных правозащитных инстанциях. Так, в США подан иск потомков армян, потерявших своё имущество во время геноцида армян против правительства Турции и двух крупнейших банков этой страны (Центрального банка и Сельскохозяйственного банка) на сумму 63 миллионов долларов с требованием возмещения захваченного у их предков недвижимости и иного имущества, а также за хранившиеся на банковских счетах денежных сумм³. Ранее одним из американских судов был вынесен вердикт о праве на компенсацию от страховых компаний, застраховавших их предков.

Что касается морального уровня преодоления последствий геноцида армян, то на низовом уровне часть турецкого общества признаёт факт геноцида армян в Османской империи или допускает альтернативную государственную точку зрения по этому вопросу, несмотря на наличие в Уголовном кодексе Турции статьи 301, предусматривающей уголовное преследование за так называемое «оскорбление национального достоинства» («оскорбление турецкой нации»).

Резюмируя, необходимо сказать, что разрешение территориальных, материальных и моральных вопросов, связанных с геноцидом армян, требует участия всего мирового сообщества. Опыт преодоления последствий преступлений подобного масштаба как геноцид говорит о том, что вопросы ответственности выступают наряду с вопросами исторической памяти и раскаяния. До тех пор, пока турецкое правительство не признает свою ответственность перед армянским народом, примирение не наступит; необходимо преодолеть политический контекст и выполнить моральные обязательства перед жертвами.

³ Siegal, D. Judge rules against Turkish banks [Электронный документ]. - Режим доступа: <http://www.glendalenewspress.com/news/tn-gnp-0412-judge-rules-against-turkish-banks.0.6374672.story> - Дата доступа: 30 июня 2015 год.

ՈՂԻՍԼԱՆ ՇՈՒԼԳԱ (ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՄԱՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ. ՃԱՆԱՉՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ՊԱՀԱՆՁԵԼԸ

Հոդվածում քննարկվում են Հայոց ցեղասպանության քաղաքական, իրավական և բարոյական հարցեր, որոնք ներառում են ցեղասպանության ճանաչման, քրեական պատասխանատվության և պատմական հիշողության որոշ դիտարկումներ: Հեղինակը դիտարկում է այս հարցերը որպես ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման, նրա դատապարտման իրքի միջազգային հանցագործություն, ինչպես նաև այդ ոճազործությունից սուժանական փոխհատուցման տրամադրման միջոց:

Միջազգային իրավական նորմերի, ինչպես նաև մարդու իրավունքների համեմատական էֆեկտիվությունը կատարվում է ցեղասպանությունը իրև բավականին լուրջ քրեական հանցանքներու հիմունքի վրա: Համաձայնության զալու քաղաքականությանը, իրքն հարցի լուծման պրակտիկ ճանապարհ ապահովելու մարդու իրավունքների ապագայում, այսօր տրվում է բարձր զնահատական: Փորձ է արկում պարզել որոշ իրավաբանական նախադեպեր Հայկական ցեղասպանության ժամանակ հայերից առևանգված ինչը եւ վերադարձնելու հնարավոր հարցում:

Եզրակացությունները թույլ են տալիս կարծելու, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում պետք է աշխատել մի քանի ուղղություններով՝ պատմական Հայաստանի տարածքային վերամիավորում, Թուրքիայի կողմից սուժանական ժառանգներին ֆինանսական փոխհատուցում և Ցեղասպանության բարոյական ճանաչում:

THE ISSUES OF OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE: FROM RECOGNIZING TO CLAIMING COMPENSATION

The paper analyzes political, legal and moral aspects of the Armenian genocide, including the issues of its recognition, criminal liability and the historical memory. The author raises such issues as overcoming the consequences of the genocide, its condemnation as an international crime and the compensation of its victims. The comparison of the effectiveness of the international law norms and human rights is made in relation to holding accountable those responsible for the gravely serious criminal act of genocide. The policy of reconciliation as a practical way to ensure human rights in the future is given a positive assessment. An attempt is made to study certain judicial precedents on the demands for the return of the expropriated property and assets during the Armenian genocide. Conclusions have been made on the need to resolve the issue of overcoming the consequences of the Armenian genocide at several levels: territorial (reunification of historic Armenian lands), financial (compensation by Turkey of the material harm to the victims and their heirs), and moral (recognition of the crime of genocide).

ՈՂԻԲԵՆ ՍԱՖՐԱՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՏԱԱՏԻ ԵՐԵՔ ԵՐԿՐՄԵՐԻ 1915 թ. ՄԱՅԻՍԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐԸ (ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ)

1915 թ. մայիսի 23-24-ին Թուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան հանդես եկան Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող հայերի զանգվածային կոտորածները խստագույնս դա-

տապարտող համատեղ Հայտարարագրով: Նրա հեղինակները բնութագրում էին այդ կոտորածները «որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված ժուրքիայի... նոր հանցագործություն» և ընդգծում էին, որ «իրենք այդ հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու են ճանաչում թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին»:

Ձեկուցման մեջ քննության են առնվում Հայտարարագրի նախապատրաստման և ընդունման հետ առնչվող մի շարք հարցեր: Մասնավորապես, առաջ է քաշվում և հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ նրա զաղափարը հեղինակել են ժամանակի հայ գործիչները, այլ ոչ թե ոռւսական դիվանագիտությունը, ինչպես ընդունված է համարել:

Զօդի տեղ է հատկացվում նաև այդ փաստաթղթի արձագանքներին թուրքական, գերմանական և հայկական միջավայրերում: Մանրամասն վերլուծության են ենթարկվում Օսմանյան կայսրության պարագուխների հակազդեցությունը և գործողությունները: Հենվելով Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված արտասամանյան դիվանագետների դիտարկումների վրա նշվում է, որ Հայտարարագիրը արտաքուստ առաջացրել էր «ուժեղ զայրույթ» և «չափազանց» գրգռվածություն: Սակայն թուրքական աղյուրները վկայում են, որ իրականում այդ հակազդեցության հիմքում գտնվում էր հանցագործներին հատուկ վախր՝ պատրժվելու իրենց կողմից կատարված հանցագործության համար: Դաս արագ, մեկ շաբաթվա ընթացքում, օսմանյան կառավարության կողմից ձեռնարկվում են մի շարք քայլեր, որոնց նապատակն էր «օրինականության» բողով պատել հայ ժողովրդի ոչնչացման գործընթացը և այդպիսով խուսափել Հայտարարագրում նշված անհատական պատասխանատվությունից: Հայտարարագրի հրապարակումը Օսմանյան կայսրությունում արգելվեց:

Հայտարարագիրը անհանգստացրեց նաև Օսմանյան կայսրության «ավագ» դաշնակից Գերմանիային: Արտգործնախարարությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրա հրապարակումը Գերմանիայում և օսմանյան իշխանություններից պահանջեց, որ նրանք նախապատրաստեն պատասխան հայտարարություն, որը, կեղծելով իրականությունը, պետք իերթեր բոլոր մեղա-

դրանքները: Միայն այդ տեքստը Կոստանդնուպոլսից ստանալուց հետո, գերմանական «Վոլֆ» հեռագրային գործակալության արտոնվեց հրապարակել Անտանտի Հայտարարագիրը, կցելով նրան օսմանյան կառավարության կեղծիքները:

Հայ գործիչները, նախաձեռնելով Հայտարարագրի ընդունման գործընթացը, հույս ունեին այդպիսով վերջ տալ կոտորածին: Նրանց համար Հայտարարագիրը «լրացի շող էր մթության մեջ»: Սակայն, ինչպես ցույց է տրվում զեկուցման մեջ, Հայտարարագրի հրապարակումից հետո Արևմտյան Հայաստանում զանգվածային կոտորածը ոչ միայն չղաղարեց, այլ ավելի մեծ թափ ստացավ: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը շարունակվեց ի կատար ածվել: Դիվանագիտական միջոցներով ցեղասպանությունը հնարավոր չէր կանգնեցնել:

RUBEN SAFRASYAN (ARMENIA)

DIPLOMACY AGAINST GENOCIDE: THE JOINT DECLARATION OF THE ALLIED POWERS ON MAY, 1915 (PREPARATION AND CONSEQUENCES)

In a joint Declaration signed on 23-24 May 1915 Russia, Great Britain and France came out with a strong condemnation of the massive massacres of Armenians in the Ottoman Empire.

This paper discusses some issues connected with the Declaration's creation and subsequent approval. An opinion is set forth that a general idea for such document's elaboration was born in the Armenian circles. A special attention is also paid to the response caused by the Declaration in the Turkish, German and Armenian environment. It is to suggest that diplomatic intervention was nevertheless unable to stop the process of implementation of the program of the Armenian Genocide.

ДИПЛОМАТИЯ ПРОТИВ ГЕНОЦИДА: МАЙСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ 1915 Г. ТРЕХ ДЕРЖАВ АНТАНТЫ (ПОДГОТОВКА И ПОСЛЕДСТВИЯ)

23-24 мая 1915 г. Россия, Великобритания и Франция выступили с суровым осуждением массового истребления армян в Османской империи.

В докладе рассматриваются некоторые вопросы, связанные с разработкой и принятием данного документа. Обосновывается точка зрения, согласно которой идея создания такой декларации возникла в армянских кругах. Особое внимание уделяется официальной реакции на этот документ в Османской империи и Германии, а также со стороны армянских деятелей. В заключении показано, что дипломатическое вмешательство оказалось не в состоянии остановить процесс осуществления чудовищного плана геноцида армян.

ԵՐԻԿ ՄԻՒՍԱՅԻ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՇԱՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼԻ ԱՌԱՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԴԱՏԱԴՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր փուլում (1915-1918) Оւմանյան կայսրությունում իշխանությունը զավթած (երիտրություրք) «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ծրագրեց և ղեկավարեց արևմտահայերի բնաջնջումը, որը գուգորդվում էր մարդկային հսկայական տառապանքներով, բռնարարություններով և սպանված հայերի գրեթե ամբողջ ունեցվածքի թալանով՝ սկսած փողից, ուսկեղենից ու հողից մինչև խոհանոցի պարագաներ ու հագուստ: Երկրորդ փուլում (1919- 1923) թուրք ազգայնամոլները ներխուժեցին 1918թ.-ին հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետություն և բռնազավթեցին նրա տարածքի մեծ մասը

այն միացնելով նոր ստեղծվող Թուրքիայի Հանրապետությանը, իսկ մյուս մասն էլ դարձավ Խորհրդային Միության մաս: Ազգայնամոլների ուժերն ու նրանց կողմանակիցները արգելեցին հայերին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը:

Ցեղասպանությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ արևմտահայերի, իսկ հետո նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչության համար: Վեսաները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ անվերականգնելի և նյութական: Անվերականգնելի են այն վնասները, որոնք հնարավոր չեն երբեմն վերականգնել ամբողջությամբ կամ մասնակի: Դրանք հայերի սպանություններն ու խոշտանգումներն են, բռնաբարությունները, ընտանեկան և համայնքային կառույցների ոչնչացումը, ինչպես նաև այդ ամենի հետևանքով ստացած հոգեբանական հարվածը, վնասը: Այսպես, անհնար է վերակենդանացնել մահացածներին կամ կյանք տալ նրանց սերունդներին: Նյութական վնասները բռնազրաված անշարժ և շարժական գույքն են, որ կարող է վերադարձվել, կամ որա դիմաց կտրվի կանխիկ փոխհատուցում՝ ավելացնելով դրանց գնաճից և ինֆյացիայից առաջացող գումարները, նաև չօգտագործման հետևանքով կրած կրորուսները: Կան նաև խառը վնասներ, օրինակ ստրկությունը, որի մի մասի դիմաց (աշխատանքը) հնարավոր է փոխհատուցել, իսկ մյուս մասը (հոգեբանական, բարոյական վնասվածք) անհնար է լիակատար փոխհատուցել:

Ցեղասպանությունը վերապրած յուրաքանչյուր հայ, ցեղասպանության զոհ դարձած յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի ժառանգորդ արդարացիորեն պահանջում է կատարված ոճագործությունների հեղինակների կամ նրանց իրավահաջորդների կողմից ցեղասպանության ճանաչում: Դա կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ ոճագործը լրիվ, ամբողջությամբ չի դատապարտվել, իսկ հայերը բարոյական ու նյութական հատուցում չեն ստացել: Եթե հրեաների «հոլորոստի» դեպքում գոնե տրվել է նյութական փոխհատուցում, որն այսօր էլ կատարվում է Գերմանիայի կողմից, ապա հայերի համար օրակարգի հույժ, կարևոր խնդիր է բռնազավթված ու հայաթափված հայրենիքի վե-

րադարձը: Եվ որքան Հայոց ցեղասպանության փաստը անարդարացիորեն խեղաթյուրվում ու բարցվում է, այնքան ավելի խոր է նրա ճանաչման ձգուում ու ցանկությունը:

Զեկուցման դրույթներում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները, Թուրքիայի հասարակական կարծիքի փոփոխությունը Հայոց ցեղասպանության հարցում, նրա լայն քննարկումը և «ուարու» լինելու հանգամանքի վերացումը: Առաջարկվում է, ցեղասպանության ճանաչումից և դատապարտումից բացի, ավելացնել հետևանքների վերացման կատեգորիան: Բացատրվում և վերլուծվում են Թուրքիայի հանրապետության ժխտողական քաղաքականության էությունն ու հետևանքները, հայության պահանջատիրության հարցի բարձրացման և իրավական դաշտ տեղափոխելու կարևորությունը: Անհրաժեշտություն է առաջանում միջազգային իրավունքում, ցեղասպանության կոնվենցիալյուս ամրագրելու ցեղասպանությամբ ժողովրդին հայրենազրկելու համար նախատեսված պատասխանատվությունը և դրա հետևանքով կրած կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակիս իրավաբանական հայեցակարգի մշակումը և իրազործումը:

ЭДИК МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА ПРИЗНАНИЯ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА. ОСУЖДЕНИЕ И ВОЗМЕЩЕНИЕ

В статье представлены особенности нового этапа международного признания армянского геноцида, а именно изменение общественного мнения Турции в вопросе признания армянского геноцида, его широкое обсуждение и устранение понятия “табу” в данном вопросе. Предлагается, помимо признания и осуждения геноцида, добавить категорию устранения последствий. Объясняются и анализируются сущность и последствия политики отрицания Республики Турция, важность поднятия и перенесения в правовую плоскость

вопроса требования армян о компенсации. В международном праве возникает необходимость закрепить в конвенции о геноциде ответственность, предусмотренную за патриоцид народа путем серьезной и тщательной разработки и реализации юридической концепции о компенсации понесенных вследствие этого потерь.

EDIK MINASYAN (ARMENIA)

PECULIARITIES OF THE PRESENT STAGE OF THE ARMENIAN GENOCIDE RECOGNITION. CONDEMNATION AND COMPENSATION

The article presents the peculiarities of a new stage in the international recognition of the Armenian genocide, namely the change in public opinion of Turkey on the issue of recognition of the Armenian Genocide, its broad discussion and elimination of the concept of "taboo" in this issue. It is proposed that in addition to the recognition and condemnation of genocide, a category of elimination of the consequences should be added. The nature and consequences of the Turkish policy of denial, the importance of lifting and transferring into the legal layer issue of the Armenians demand for compensation are explained and analyzed. In international law, there is a need to fix in the Genocide Convention, the responsibility provided for patriocide by serious and careful design and implementation of the legal concept of compensation incurred as a result of this loss.

MICHAEL HESEMANN (GERMANY)

THE VATICAN AND THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915/16

Since 2011, I located, studied and evaluated about 2500 pages of hitherto unpublished documents on the “persecution of the Armenians” (“persecuzione degli Armeni”) in the Archivio Segreto Vaticano, the

Vatican Secret Archives⁴. These sources not only provide additional information, but also allow an entirely new perspective that sheds light on the true nature of those terrible events, still denied by the Turkish government. Please allow me to summarize some of my most relevant findings:

1. A plan to exterminate the non-Muslim minorities existed

There is strong evidence that a violent "solution of the Armenian question" was planned years before the beginning of World War I. The war obviously offered only the welcome and perhaps long-sought pretext for the implementation of the proposed action by the revolutionary Young Turk movement and their party "Union and Progress" (Ittihat ve Terakki, short Ittihat). Their goal was, similar to that of fascism, to strengthen the Turkish nation by creating a homogenous population with common values. The loss of the Balkan provinces in the following years, whose Christian minorities were supported by foreign nations in their fight for independence, seemed to confirm their worldview: The Turkey of the future must be a nation of Turks alone, held together by the Sunni Islam as state religion. For ethnic and religious minorities was no room in this vision. As US Ambassador Henry Morgenthau reported to Washington on 16/07/1915: "it appears that a campaign of race extermination is in progress under a pretext of reprisal against rebellion⁵. Or as the Turkish Secretary of the Interior, Talaat Bey, told Johann Mordtmann of the German Embassy, according to a report to Berlin: "the (Turkish) government uses the war to get rid of our internal enemies - the indigenous Christians of all denominations – without diplomatic interventions by foreign nations⁶.

This assessment is also the red thread going through the Vatican documents. "'Armenia without Armenians' - this is the plan of the

⁴ Akcam, Taner: The Young Turks Crome Against Humanity, Princeton 2012, p. 30 ff.; Kevorkian, Raymond, The Armenian Genocide, London 2011, p. 167 ff.; Balakian, Peter: The Burning Tigris, New York 2003, p. 163 f. et al.

⁵ US National Archives, State Department Record Group 99, 867.4016/76, cit. Balakian 2003, p.233.

⁶ PA-AA/BoKon/169; A53a, 3451; cit. Gust, Wolfgang (Hg.): Der Völkermord an den Armeniern 1915/16, Springer 2005, p. 166

Ottoman government"⁷, the Abbot General of the Mechitarist Friars, Msgr Ghiurekian, wrote to Pope Benedict XV on July 30, 1915. Of the "work of the Young Turks, encouraged by the support of the Germans"⁸ spoke the Armenian Catholic Archbishop of Chalcedon, Msgr. Peter Kojunian, in his letter to Pope Benedict XV. from 03/09/1915: "To the horrors of the current war, shaking the paternal heart of Your Holiness, belong the massacres of the Armenians in Turkey, which were ordered by the Turkish government and already take place for the most part. (...) (It is) the systematic annihilation of the Armenians in Turkey." The Superior of the Capuchins in Erzurum, Fr. Norbert Hofer, wrote in October 1915 to the Vatican: "The punishment of the Armenian nation (for alleged uprisings) is merely a pretext used by the Masonic Turkish government to exterminate all Christian elements in this country"⁹. And his compatriot and Confrater, the Austrian Capuchin missionary Michael Liebl, learned in Samsun: "Not the Armenians, the Christians were sentenced (to death) at a secret meeting of the Young Turks 5 or 6 years ago in Thessaloniki"¹⁰.

2. It was not a "relocation", but a genocide

The detailed eyewitness accounts found in the Vatican Archives actually leave no doubt that it never was the intention of the Turks to relocate the Armenians from the war zone, but to exterminate them. As the Apostolic Delegate in Constantinople, Msgr. Angelo M. Dolci, reported on August 20, 1915: "It is impossible to get an idea of what is happening within the country. The entire Armenian population is systematically expelled brutally from their towns and villages and taken to unknown locations. Sometimes they allow these unfortunates, the elderly, the sick and the children, to carry their most urgent goods with carts. But in most cases, these poor people were forced to travel in larger groups by foot through the dry countryside, where many of them were killed by complete exhaustion, suffering and privations of all kinds within a few days. Others were sent on their way with armed escorts, under the

⁷ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III, periodo 1915, pos. 1058, fasc. 458, no. 9466, p. 21-24.

⁸ A.S.V., Segr. Stato, Questione Armena, B.S. 174, 3.9.1915, Kojunian to Benedikt XV.

⁹ A.S.V., Segr. Stato, Guerra (1914-18), rubr. 244, Fasc. 110, p. 260-262.

¹⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, fasc. 527, p. 88-89.

pretext of protecting them, but unfortunately those escorts often enough turned out to be the greatest danger for the deportees. In fact, many of those caravans were massacred as soon as they came in more remote areas (by those escorts)¹¹. Only about 15 % of the deportees reached their destination, the concentration camps in the Syrian desert. There they either died from hunger or disease, or were sent on further death marches even deeper into the desert to be massacred there. A maximum of 3 % of the deportees survived the following year (1916)¹². Fr. Norbert Hofer, the Superior of the Capuchins in Erzurum, quoted the Austrian Lazarite D. Dunkl who reported from his way from Jerusalem via Aleppo, in what state the Armenians arrived there:

"Normally, only the women come to Aleppo; because the men die earlier either from their suffering or were massacred.

In the courtyard of a Khan near Aleppo he (P. Dunkl) saw hundreds of women, sitting on the bare ground amidst their own excrements, many of them being mothers with their already dead or still living children at their breast. They were all in an apathetic state or near to die. A Protestant Deaconess -who tried by all means to alleviate the sufferings of those unfortunate women - said that she had to remove some twenty corpses every day from that court. A Catholic nun who had recently arrived in Aleppo, said that she was exiled with six other sisters from Tokat. They were all undressed and had to go on the week-long journey completely naked. Five of the companions died on the way, either from exhaust or the torture they endured. One got mad near the town (Aleppo) and drowned in a river. The narrator was able to seize the clothes of a corpse lying on a street, to get dressed and to flee to the city, where she was picked up by other nuns who had arrived before." Even worse were the conditions in the overcrowded camps. As Fr. Dunkl reported: "These concentration camps make themselves noticeable from a distance by the unbearable stench of rotting corpses and waste. I counted hundreds of thousands who were deported and supervised there¹³.

¹¹ A.C.O., Armeni, Fasc. 2950/28.

¹² According to US-Consul Jesse Jackson, see Balakian 2003, p. 257; we find similar figures in German and Vatican documents.

¹³ A.S.V., Segr. Stato, Guerra (1914-18), rubr. 244, fasc. 110, p. 260-262.

The total number of victims is estimated in the Vatican documents as over a million. A report of the Armenian Catholic Patriarchate, written in February 1916, already mentioned "almost 1,000,000¹⁴ victims even before the massacres in the Syrian desert, while the Capuchin Fr. Michael Liebl stated on September 30, 1917: "Of the 2.3 million Armenians living in Turkey, about one and a half million were exterminated by the Turks¹⁵. Serious historical research estimates about 1.5 million victims of the Armenianocide¹⁶.

3. Vatican diplomacy and papal protests were unsuccessful

When on 24 April 1915, 870 Armenian intellectuals and dignitaries were arrested in Constantinople and deported to the interior, Msgr. Dolci still believed it was a political measure¹⁷. But when reports from the interior reached Constantinople, when he learned that women, children and elderly were equally affected by the measures, he got active¹⁸. First, he asked to pardon at least the Catholic Armenians, who were certainly not involved in any collaboration with the Russians; they had no links with the Orthodox power and were ill-famed among their Orthodox compatriots for their loyalty to the Ottoman state and their aversion to all nationalist aspirations¹⁹. But Dolci's first petition to the Ottoman Grand Vizier in early July 1915 never received any reply or reaction²⁰. Acute got the situation when in late August, the 7000 Armenian Catholics of Angora (Ankara), the largest community in the Ottoman Empire, were threatened with deportation. The first 1500 men were arrested on 27 August and sent on their way into exile²¹. Together with the German and the Austrian Ambassador, Msgr. Dolci presented himself to the respon-

¹⁴ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, Fasc. 528, p. 2-4.

¹⁵ A.S.V., Arch. Nunz. Monaco di Baviera, busta 342, fasc. 1, p. 5 ff.

¹⁶ See Ternon, Yves: Der verbrecherische Staat, Hamburg 1996, p. 151.

¹⁷ A.A.E.E.S.S., Austria Ungheria (Turchia), III periodo 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 6962, 2rv.

¹⁸ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III periodo, 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 8102, 3.

¹⁹ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 9181, 4-10r.

²⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, 101, Fasc. 527, p. 13

²¹ A.C.O.m Armeni del Patriarcato 1891-1926, rubr. No. 105,3, no. 37021.

sible Secretary of the Interior, Talaat Bey²². In the presence of these diplomats, Talaat telegraphed an order to spare the Catholics to the responsible provincial governor²³. The Apostolic Delegate had no idea that Talaat revoked the "pardon" the next day²⁴. A week later, the deportation of women and children followed, who now had the "privilege" to travel partially in cattle wagons of the Baghdad Railway, after being charged a fortune for the tickets; they never returned to their home town, too²⁵.

On September 10, Pope Benedict XV, wrote an autograph to the Ottoman Emperor, Sultan Mehmet V: "We were told that the populations of whole villages and towns were forced to leave their homes under great pain and untold suffering to be relocated in distant concentration places where they have to endure not only psychological harassment but also the most terrible privations, the most severe distress and even the agonies of hunger"²⁶, the Pope stated and asked the Sultan for mercy for the many innocents of any denomination. The papal appeal was not only published; at the same time, Benedict XV asked the Emperors of Austria and Germany for their support²⁷. But it took a full six weeks and needed the intervention of the German Ambassador²⁸, until the Apostolic Delegate was eventually received by the Sultan to present him the Papal autograph²⁹. Another four weeks later the answer arrived: It was unfortunately "impossible to distinguish between the peaceful and the rebellious element"³⁰, Mehmet V claimed. Step by step, also Msgr Dolci realized that he had been deceived by the Turks. Their promise to allow at least

²² A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, Fasc. 527, S. 30 (Entwurf) und 42 f. (Reinschrift).

²³ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Dolci an Pacelli, 14.12.1915.

²⁴ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1916, pos. 1075 e 1077, fasc. 466, no. 15412, 10-25; PA-AA/R 14087; A 26474, pr. 10.9.1915 a.m.: Report BoKon/170; A53a, 5118; see Balakian, Grigor: Armenian Golgotha, New York 2009, p.85.

²⁵ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, fasc. 527, p. 45-46.

²⁶ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 9-10.

²⁷ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Gasparri to Scapinelli, 15 September 1915; 2 October 1915; A.S.V., Arch. Nunz. Vienna 761, fasc. 1, p. 24.

²⁸ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1915-1916, pos. 1069, fasc. 463, no. 11335, p. 2-3v; see Lepsius, Johannes, Deutschland und Armenien, Potsdam 1919, p. 164.

²⁹ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 35-36.

³⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 37-38.

the Armenian Catholics to return until Christmas was never fulfilled³¹. For Benedict XV there was no longer a doubt that "the unfortunate people of the Armenians is almost completely led towards destruction"³² – as he stated in an allocution at the consistory of December 6, 1915. By the end of the year, Dolci realized, already an "incredible number" of around one million Orthodox Armenians, including 48 bishops and 4500 priests, were murdered³³. The Catholics lost 5 bishops, 140 priests, 42 religious and 85,000 faithful – not less than 87% of their community³⁴.

The killings continued. On June 18, 1916 a further report by the Armenian Catholic Patriarch arrived at the Vatican, which documented the failure of diplomacy: "The project of the extermination of the Armenians in Turkey is still undergoing. (...) The exiled Armenians ... are continuously driven into the desert and there stripped of all vital resources. They miserably perish from hunger, disease and extreme climate. (...) It is certain that the Ottoman government has decided to eliminate Christianity from Turkey before the World War comes to an end. And all this happens in the face of the Christian world"³⁵.

МИХАЕЛЬ ХЕЗЕМАН (ГЕРМАНИЯ)

ВАТИКАН И ГЕНОЦИД АРМЯН 1915/16 Г.

Около 2500 страниц до сих пор неопубликованных документов по Геноциду армян хранились в секретных архивах Ватикана.

Они содержат отчеты очевидцев Священнослужителей Армянской Католической Церкви, таких как монахи, религиозные деятели и священники из нейтральных и союзных народов, которые были свидетелями ужасных событий. Эти документы свидетельствуют о неудаче дипломатии Ватикана в попытках остановить депортацию и массовые убийства.

³¹ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Dolci to Pacelli, 14.12.1915.

³² A.A.S. (Acta Apostolicae Sedis) VII (1915), p. 510.

³³ A.C.O., Armeni del Patriarcato 1891-1926, rubr. 105, 3, No. 37021, Dolci to Gotto, 20.12.1915.

³⁴ A.C.O., Armeni, fasc. 722/30, no. 2232.

³⁵ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 527, p. 120.

Когда Папа Бенедикт XV направил рукописное письмо с горячим призывом к султану, прошло шесть недель для того, чтобы турки разрешили Апостольским делегатам в Константинополе, монс. Анджело Дольче, представить его Мехмет V-му, которому понадобилось еще четыре недели, чтобы ответить.

В конце концов, Папа понял, что все его попытки были неудачными, и что «к несчастью людей армянской национальности почти полностью истребили».

ՄԻՒԱՅԵԼ ՀԵԶԵՍԻՆ (ԳԵՐՍԻՆԻ)

ՎԱՏԻԿԱՆԸ ԵՎ 1915/16 Թ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վատիկանի գաղտնի արխիվներում պահպում են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ դեռևս չհրատարակված, շուրջ 2500 էջ պարունակող փաստաթղթեր:

Դրանք ներառում են հայ կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորական դասի ներկայացուցիչների հաշվետվությունները, այդ թվում՝ չեզոք ու դաշնակից երկրների վարդապետների, հոգևոր հայրերի և քահանաների, որոնք այդ սարսափելի իրադարձությունների ականատեսներն են եղել: Դրանք նաև փաստում են Վատիկանի դիվանագիտական ձախողումների՝ հայերի զանգվածային տեղահանություններն ու սպանությունները կամ խոշնդրություն անկարողության հանգամանքի վերաբերյալ:

Եթե Բենեդիկտոս XV պապը ջերմագին կոչով ձեռագիր նամակ է հղում առլիքանին, վեց շաբաթ է պահանջվում, որպեսզի քուրքերը Կոստանդնուպոլիսի առաքելական պատվիրակ Տեր Անջելո Դուչիին թույլատրեն ներկայացնել այն Մեհմեդ V-ին, որից այս անգամ էլ չորս շաբաթ է պահանջվում, որպեսզի պատասխանի նամակին:

Վերջապես պապը հասկանում է, որ իր բոլոր փորձերն ու ջանքերն ապարդյուն են, և որ «դժբախտ ժողովուրդը հայոց, գրեթե ամբողջությամբ, կործանման է մատնվում»:

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

СТЕПАН СТЕПАНИНЦ (РОССИЯ)

ՊՈМОՅՇ ՌՈՍՍԻԱ ԱՐՄՅԱՆԱՄ Ի ԴՐՈՂԻ ՆԱՐԱԴՈՒՄ, ՊՈՎԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՊՈՎԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՊՈՎԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱ

В периодической прессе и в научной литературе, посвященной Первой мировой войне и в особенности геноциду армянского народа, недостаточно уделяется внимания той значительной роли, которую сыграла Россия в деле сохранения армянского этноса, подвергшегося геноциду со стороны Османской Турции. Опираясь на первоисточники, хранящиеся в архивах Армении и в Институте древних рукописей - Матенадаране, мы попытаемся в какой-то мере восполнить этот пробел.

20 июля 1914г. император Николай II своим манифестом объявил войну Германии и Австро-Венгрии. Началась Первая мировая война. Турция вела подготовительные мероприятия для вступления в нее на стороне Германии. 16 (29) октября 1914г. на стороне Тройственного Союза в войну выступила Османская империя.

С самого начала боевых действий между Россией и Турцией началось истребление западноармянского населения, обвиненного в симпатиях к России. Через несколько дней после начала войны – 5 августа 1914г. католикос всех армян Геворк V Суренянц издал кондак № 1150, в котором объявил о создании Главного Распорядительного Комитета Братской помощи беженцам и раненым воинам, и призвал всех оказать содействие этому органу³⁶. Повсеместно в армянских епархиях и общинах Российской империи и в армянских диаспорах начался сбор добровольных пожертвований.

³⁶ Аарат, 1914, № 8 с. 678.

7 ноября 1914 года католикос, обращаясь к наместнику на Кавказе графу И.И. Воронцову-Дашкову, писал о катастрофическом положении армян в Турции, вынужденных, опасаясь смерти, покидать свои очаги и прятаться в горах. Католикос подчеркивал: “Ныне я получил точные сведения, что многие армянские семьи голодают и лишены теплых одежд. Как духовный глава армянского народа считаю своим паstryрским долгом откликнуться на вопли и стенания моих голодных чад и по этой причине прошу Ваше Сиятельство разрешить добровольный сбор пожертвований в пользу голодных армянских беженцев”³⁷.

19 ноября 1914 года просьба Его Святейшества об организации “дела братской помощи и добровольного сбора в пользу притесненных турецких армян” была удовлетворена наместником Кавказа³⁸. По всей Российской империи стали создаваться комитеты “Братской помощи”: в Тифлисе, Кишиневе, Новой Нахичевани, Александрополе, Одессе, Петрограде, Таганроге, Симферополе и т.д. К концу 1914г. поток беженцев из Западной Армении в Российскую империю резко усилился, став бедствием, грозящим превратиться в национальную катастрофу.

По распоряжению наместника Кавказа в октябре 1914г. в Ереванской губернии под председательством губернатора графа Тизенгаузена был организован губернский комитет помощи пострадавшим от войны. Кроме этого армянским беженцам стал оказывать помощь Комитет Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны под председательством А.Нейгардта для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий³⁹.

Прогрессивные русские общественные деятели выступили с требованием к правительству России оказать помощь обреченным на гибель западным армянам. В защиту армян выступили представители русской интеллигенции В. Брюсов, Ф. Родичев, профессор М.Сперанский, В. Державин, З. Гиппиус и многие другие, а также

³⁷ Национальный архив Армении (далее- НАА), фонд 57, опись 5, дело 86, лист 1.
³⁸ Там же, ф. 121, оп.2, д.1, л.3.

³⁹ Степанянц С. М. Помощь России армянам, подвергшимся геноциду в годы первой мировой войны, Новая и Новейшая история, 2008, № 3, с. 218-219.

представители армянской интеллигенции России – Кара-Мурза, А. Дживилегов, А.Ширванзаде; предприниматели, фабриканты и нефтепромышленники О. Меликян, П. Гукасов, С. Будагов, М.Аджемов, С. Тигранов, А.Манташев. Х. Африкян, С. Кюльпенян, А.Папоян, О.Мелик-Акопов⁴⁰.

В декабре 1914г. турецкие войска под командованием Халиль-паши двинулись в сторону иранского города Тавриз, истребляя и грабя армянское население Урмии, Ураз – Булага и Салмаста. Местное армянское население было вынуждено уйти вместе с отступающей русской армией⁴¹. Беженцы в количестве 44 тысяч армян и 20 тысяч ассирийцев сконцентрировались в Джульфе, куда направлялась помочь продовольствием и медикаментами. Всероссийский Союз Городов взял на себя опеку беженцев и передал Атропатаканскому епископу Нерсесу Мелик-Тангиану в помощь им 10 тысяч рублей, на которые он организовал в Джульфе питательный пункт⁴².

Кроме армянских, ассирийских беженцев из Северного Ирана на территории Ереванской губернии находились также русские-православные, русские – сектанты, казаки, греки, грузины, эстонцы, литовцы, езиды и другие беженцы из Карской области, которым также оказывалась значительная помощь продовольствием и медикаментами.

Уже в первые месяцы войны в Ереван и Ереванскую губернию прибыло 60 тысяч беженцев из Турции и Ирана. В губернии отмечались, как писал в Тифлис викарий Ереванской епархии епископ Хорен Мурадбекян, “повсеместно нищета, болезни, бедствия неописуемые. Необходима серьезная помощь. Нужда в муке и в деньгах”⁴³. Собранные в Джульфе беженцы стали получать регулярную помощь.

Численность беженцев-ассирийцев из Северного Ирана на территории Ереванской губернии достигла 30 тысяч человек. Бежен-

⁴⁰ НАА ф. 57, оп.5, д. 61, л. 19.

⁴¹ Степанянц С.М. Помощь российских благотворительных и медицинских организаций армянам, подвергшимся геноциду в годы первой мировой войны, Вестник Поморского университета, 2008, № 12, с. 97-98.

⁴² НАА ф. 28, оп.1, д. 103, л. 130.

⁴³ Там же, ф. 50, оп. 1, д. 7, л. 9.

цам оказывала помощь медицинская группа Бакинского культурного союза во главе с врачом А.Аветисяном, ведущая борьбу с эпидемией холеры. Вскоре к этой группе присоединилась медицинская группа врача О. Ованесяна, посланная Всероссийским Союзом городов, а в ноябре 1915г. к ним присоединилась также “питательная” группа под руководством С. Тиграняна, посланная Петроградским армянским Комитетом⁴⁴.

В конце 1915 г. русские войска Кавказского фронта отбили у турок иранский город Салмас и весь Северо-Западный Иран. После освобождения этих территорий в большом армянском селе Автван врачебной группой Всероссийского Союза городов была открыта больница на 100 коек с “отделением заразных болезней” и амбулатория. Эта больница открыла отделение на 25 коек в монастыре апостола Варфоломея. Прибывшая из Петрограда другая группа Всероссийского Союза городов основала школы в селах Автван, Галасар, Пайджук, Саналмерик, Сарай, а также кузницу в Агбаке и четыре ремесленные мастерские в Галасаре. С помощью Петроградского армянского комитета в селах Сарка, Кохнашхар, Ахтхана, Кызылджа, Карабах были открыты школы и детский сад в Автване. Жители Автвана получили от уполномоченного Союза Городов 160 единиц тяглового скота и 2500 пудов семян пшеницы⁴⁵.

Иранским армянским и ассирийским беженцам от Торгового дома О. Аветяна из Новой Нахичевани было направлено 200 рублей⁴⁶.

В конце 1915 года в Карсе существовало два комитета помощи беженцам- областной и общественный.

Кроме армянских благотворительных организаций армянским беженцам оказывали помощь чисто российские организации. Так, в Петрограде был организован Комитет помощи армянам в составе почетного председателя – Петроградского городского головы гофмейстера графа И.И. Толстого; председателя сенатора, члена Госсовета Н.С. Таганцева.

⁴⁴ Там же ф. 50, оп. 1, д. 33, л. 108.

⁴⁵ Архив Матенадарана п.261, док.30

⁴⁶ Аарат, 1915 № 8, с. 678.

Мероприятия по сбору средств в помощь армянским беженцем проходили 7, 8 и 9 марта 1915г. под лозунгом “Петроград-армянам.” Было собрано 78 тысяч рублей, а также много белья и вещей. Все вещи и деньги были отправлены в адрес католикоса⁴⁷.

Старонахичеванскому и Шарур-Даралагязскому Комитету в период 1914 по 1916гг. оказывали денежное содействие: Всероссийский Земский Союз- 7500 рублей, Главный Кавказский Комитет – 56 000 рублей уполномоченный Всероссийского Союза Городов А. Хатисов – 10 000, Всероссийский Союз Городов (для больниц Автвана и Диера) – 1 333 000, Татьянинский Комитет – 105 308 рублей⁴⁸.

С 23 декабря 1914г.по 31 декабря 1916г. помощь Комитету “Братская помощь” составила 1 миллион 110 тысяч рублей, из которых непосредственно государственная помощь Российской империи составила 628 тысяч рублей, помощь Петроградского Татьянинского Комитета 105 тысяч, помощь Всероссийского Союза Городов 133 тысячи, помощь Главного Кавказского комитета 56 тысяч рублей. Всего 922 000 рублей⁴⁹.

Первая мировая война принесла армянам лишь горе и страдание; депортацию, геноцид и разграбление. Армянский народ оказался на краю физического вымирания.

Армянские беженцы были размещены как на Кавказе, так и в других регионах России. В 1919г. армянские беженцы проживали в Крыму, в центральной Украине, в Поволжье и в других местах.

⁴⁷ НАА ф. 57, оп.2, д.273, л. 1.

⁴⁸ Там же ф. 28, оп. 1, д. 108, л. 5-7.

⁴⁹ Там же, ф.50, оп.1, д. 72, л.70.

ՍԵՓԱՆ ՍԵՓԱՆՅԱՆՑ (ՌՈՒՍԻԱՆ)

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԹՈՒՐՔԻԱՑԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱՐԿՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻՆ ԵՎ ԱՅԼ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ**

Ներկայացված են Օսմանյան կայսրության կողմից ցեղասպանության, թալանի և բռնազարդի ենթարկված արևմտահայերին և այլ ժողովուրդներին Ռուսաստանի պետական, քարեգործական, հասարակական, բժշկական կազմակերպությունների օգնության հիմնական փուլերը:

Արևմտահայերին, ինչպես նաև ասորիներին, հույներին, ռուսներին, վրացիներին օգնում էին Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը, մեծ իշխանութիւն Տատյանա Նիկոլաևնայի կոմիտեն, Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեն և այլ կազմակերպություններ: Այս կազմակերպությունների հայթայթած գումարներով բացվեցին հիվանդանոցներ, ղպրոցներ, սննդի կետեր:

Այս կազմակերպությունների դերն անգնահատելի է եղելու վերապրած հայության բեկորները փրկելու գործում:

STEPAN STEPANYANTS (RUSSIA)

RUSSIA'S SUPPORT TO ARMENIANS AND OTHER PEOPLE, WHO WERE SUBJECTED TO GENOCIDE BY TURKEY, DURING WORLD WAR I

There presented basic stages of state, charitable, social, medical organizations of Russia to Western Armenians and other people, subjected to deportation and genocide.

Western Armenians as well as Assyrians, Greeks, Russians and Georgians are helped by All-Russian City Union, Committee of Grand Duchess Tatiana Nikolaevna, Armenian Committee of Petrograd and

other organizations. Money gained by these organizations has been spent on hospitals, schools, food.

The role of these organizations is very important for salvation of the fragments of the Armenian people who has survived the Genocide.

VIKTOR AKOPIAN (РОССИЯ)

К ИСТОРИИ ЗЕМЕЛЬНОГО УСТРОЙСТВА ЗАПАДНОАРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ НА ЮГЕ РОССИИ В 1920-30-Е ГГ.

На территории Юга России к середине XX в. имелось более 120 армянских населенных пунктов. Большая часть из них образовалась в досоветский период. Их история получила освещение в научной литературе. Этого нельзя сказать об армянских поселениях, созданных в 1920-30-х гг. в результате землеустройства западноармянских беженцев. Они являются объектом рассмотрения настоящей статьи.

Десятки тысяч западноармянских беженцев спасшихся от тотального уничтожения оказались на Дону и Северном Кавказе. Они ютились в заброшенных строениях, сарайах, землянках на городских окраинах и в помещениях, принадлежащих общинам.

После окончательного утверждения советской власти в начале 1920 г. национальные партии и благотворительные организации, занимавшиеся помощью беженцам, были ликвидированы. Преследованиям подвергалась церковь. Официальные власти не хотели отдавать национальным объединениям инициативу в работе среди обездоленного населения (от 25 до 40 тыс. по региону), могущего стать социальной опорой новой власти. Теперь решение их проблем стало монополией государства.

К середине 20-х гг. в положении беженцев мало что изменилось. Они устраивались, как могли, и зарабатывали на жизнь «непrestижными» видами деятельности. С началом нэпа некоторые из них занялись мелкой торговлей и ремеслом. Но так как большинство

беженцев не являлись советскими гражданами, эта деятельность считалась незаконной. Многие из беженцев изъявили желание заняться привычным для себя земледельческим трудом, однако местные власти отказывали им в землеустройстве, мотивируя это тем, что иностранцам по закону позволено лишь батрачить или арендовать землю. Однако в иностранцев сознательно записывали, например, карских армян, являвшиеся подданными Российской империи.

И только социально-экономические и политические процессы, происходившие в период нэпа, вынуждали компартию считаться с желанием этнических групп землеустроиться. Этой проблемой занялись власти образованного в 1924 г. Северо-Кавказского края. По Всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 г., армянское население края (без Дагестана) по численности занимало четвертое место (официально 162,2 тыс. чел., по данным армянской секции – 220 тыс.) после русских, украинцев и чеченцев⁵⁰.

Заниматься проблемами беженцев также поручалось армянским секциям ВКП(б), уполномоченным органов госвласти. Первое Северо-Кавказского краевое совещание секретарей армянских партсекций (февраль 1925 г.) в своей резолюции посчитало настоятельной необходимостью «поставить вопрос перед соответствующими краевыми органами о наделении землей в подходящих районах желающих осесть на землю бывших хлеборобов»⁵¹.

На заседании бюро Северо-Кавказского крайкома (25 сентября 1925 г.), рассматривавшем вопрос об устройстве беженцев, практическое разрешение этого вопроса поручалось крайисполкуму⁵². 11 ноября 1925 г. крайисполком обсудив вопрос «Об устройстве армян-беженцев», дал поручение земельному управлению к 1 марта 1926 г. представить планы и сметы по устройству в крае 3000 армянских

семей (15 тыс. чел.)⁵³. По расчетам крайисполкома, на их землеустройство требовалось не менее 3 млн. руб.⁵⁴

Наиболее оптимальным являлось землеустройство беженцев в рамках отдельных национальных поселений, что позволяло армянам сохранить свою идентичность. В них не было традиционного самоуправления, армянского по содержанию образования, церквей и независимых организаций. В то же время государство допускало использование родного языка в работе местных органов власти, учреждений просвещения. Многие армянские поселения до конца 1930-х гг. имели статус национальных сельсоветов, по сути, являвшихся низовой формой национально-территориальной автономии. «Малой» формой автономии обладали Армянский и Мясниковский районы⁵⁵, которые не рассматриваются в этой статье.

Ряд руководителей в крае, стоявших на позиции русификации нацменьшинств, заявляли о нецелесообразности отдельных поселений. Они предлагали национальные группы подселять в русские села, разделять по разным районам расположенные рядом населенные пункты одной национальности, объединять армянские поселения с соседними инонациональными в единый сельсовет. Тем не менее, в интересах осуществления коллективизации районные власти получили распоряжение сверху продолжить землеустройство в форме отдельных поселений. Это мотивировалось прежде всего экономическими интересами.

Землеустройство армянских беженцев путем создания отдельных поселений осуществлялось как в годы нэпа, так и в период сталинской модернизации 1930-х гг. Но если на первом этапе учитывалось пожелание самих армян, то на втором этапе (с конца 20-х гг.) с их мнением не считались, а землеустройство привязывалось к интересам коллективизации.

Для беженцев земли выделялись за пределами двух армянских

⁵⁰ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Предварительные итоги. Вып. 3-й. М., 1927.

⁵¹ Центр документации новейшей истории Ростовской области (ЦДНИРО). Ф.Р. – 7. Оп. 1. Д. 165. Л. 10.

⁵² ЦДНИРО. Ф.Р. – 7. Оп. 1. Д. 65. Л. 4.

⁵³ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). Ф. Р-1485. Оп. 1. Ед. хр. 173. Л. 234.

⁵⁴ Советский Юг. 1925. 31 окт.

⁵⁵ Акопян В.З. Национальные районы и их официальный язык (Армянские районы Северного Кавказа в 20-е годы) // Армяне Северного Кавказа. Studia Pontocaucasica. Вып. II. Краснодар. 1995

районов и вдали от старожильческих армянских общин: Причерноморья (например, Сочинский район, где в середине 20-х гг. Армянское население составляло 40% и превосходило русских и украинцев вместе взятых – 33%)⁵⁶, Кавминвод, Святого Креста (Буденновск), Эдиссии⁵⁷ и др. На этих территориях и в городах беженцы устраивались самостоятельно.

Государство оказывало поддержку переселению только в малонаселенные и засушливые районы края, где армянам выделялись пустопорожние земли. Исключением из этого правила является село Гайкодзор Анапского района, которое образовалось за счет объединения в одно поселение (на базе хутора Галкина Щель) нескольких небольших армянских хуторов, созданных в разное время выходцами из Трапезунда. Одна часть населения хуторов поселилась в этой местности еще в 1880-90-е гг., а другая часть прибыла в 1915-1916 гг.⁵⁸. По данным на 2002 г., в селе проживало 4800 человек (85% – армяне)⁵⁹. На близком расстоянии от Гайкодзора находились села, основанные выходцами из Муша (ст. Тоннельная), Вана (хутор Ван) и Эрзинджана (хутор Эрзинджан). Хутор Эрзинджан (ныне х. Победа) в настоящее время относится к г. Новороссийску. В 2010 г. в нем проживало 256 человек.

Все остальные поселки и хутора создавались, как правило, на «голом месте». Среди армянских поселений образованных в период нэпа, следует назвать: хутор Новый Мир (северо-восток Краснодарского края) хутора Шаумян и Аарат (юго-восток Ростовской области) и др. В них проживали беженцы из Карса, Муша и Вана.

⁵⁶ Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК). Ф. 9. Оп. 1. Д. 878. Л. 1.

⁵⁷ Акопян В.З. и др. Едессия. Страницы истории. М., 1993; Его же. Город Святой Крест. Между прошлым и настоящим. 1799-2009. Исторический очерк. Монография. Пятигорск: ПГЛУ, 2009. 360 с. и др.

⁵⁸ Впоследствии в Гайкодзоре поселились эрзерумские и карские армяне, а также переселенцы из Джавахка. См.: Атабекян Н.В., Григорян К.Э., Прейзер Л.М., Колесов В.И., Кузнецова И.В., Попов А.П. Армяне села Гайкалзор (этнографические заметки) // Армяне Северного Кавказа. Studia Pontocaucasica. Вып. II. Краснодар, 1995. С. 170.

⁵⁹ Курорт Анапа. URL: <http://www.anapaweb.ru/anapa/nazvan.php>; Гай-Кодзор.URL: <http://www.travellers.ru/city-gajj-kodzor>.

Организуемые на втором этапе землеустройства поселения должны были стать форпостами колхозного строительства. В конце 20-х гг. на юго-востоке нынешней Ростовской области в непосредственной близости от хуторов Шаумян и Аарат возник хутор Микоян (в настоящее время – х. Советский), основанный беженцами из сел Карской области, а в Крыловском районе нынешнего Краснодарского края хутора Эрзеджан (искаженный от Эрзинджан), слившийся с хутором Лобовая Балка и Эрзерум. На территории Ставрополья тогда же беженцами из Ардагана, Карса, Эрзерума, Вана, Сасуна, Муша были созданы населенные пункты Аарат, Максимовка (армяне-униаты)⁶⁰, армянский колхоз «Новая жизнь»⁶¹ и др.

Землеустройством беженцев руководство страны одновременно решало несколько задач: во-1-х, продемонстрировать всему миру способность советской власти решать сложные национальные проблемы; во-2-х, в короткие сроки восстановить хозяйство, разрушенное в результате гражданской войны, обеспечить налоговые поступления и снабжение сельскохозяйственной продукцией; в 3-х, в лице армян получить социальную опору советской власти.

Эти ожидания оправдались. Население армянских сел внесло значительный вклад в укрепление экономического потенциала страны. В Великую Отечественную войну армяне дали стране воинов, проявивших бесстрашие и героизм. Продемонстрированный армянами высокий ресурс поддержки был истолкован неверно. В послевоенные десятилетия, по мнению властей, армяне-сельчане поддерживают любые преобразования и проявят желание полностью виться в новую общность – советский народ. Однако упразднение национальных районов и сельских советов; прекращение преподавания армянского языка в школах; денационализация аппарата; замена национальных топонимов русскими; объединение селений и колхозов с перенесением их центров в инонациональные населенные пункты приводило к неравномерному социально-экономическому развитию не в пользу армянских сел.

⁶⁰ Акопян В.З. и др. Армяне Ставрополья и Терека / Коллективная монография. Под ред. В.З. Акопяна. Пятигорск, 2007.

⁶¹ Власть Советов. 1934. 3 июня.

Все эти и другие меры приводили к массовому исходу армян в города и другие регионы. Одни армянские поселения прекратили свое существование (Ван, Эрзинджан, Эрзерум, Арагат, Максимовка и Арагат в Ставропольском крае), другие в настоящее время находятся на грани гибели (Микоян) или теряют свой национальный облик. Большую жизнеспособность «проявили» армянские села Причерноморья, упраздненных национальных районов, Гайкодзор, Шаумян и Новый Мир (180 жителей).

В целом же, при всей противоречивости советской поселенческой политики, само существование в Спюрке армянских поселений, использование в них до середины XX века родного языка в делопроизводстве, работе культурно-просветительных учреждений, является позитивным опытом. На примере истории армянских поселений, созданных в разное время в России, можно сделать вывод, что только в компактных очагах проживания российским армянам удалось сохранить национальную идентичность, обряды и традиции.

VICTOR AKOPYAN (RUSSIA)

ABOUT THE HISTORY OF THE LAND DIVISION OF THE WESTERN ARMENIAN REFUGEES IN THE SOUTH OF RUSSIA IN 1920S-1930S

The article deals with the Soviet state policy on land division of the Western Armenian refugees in the South of Russia in 1920s-1930s. The lands for the Armenian settlements were allocated in the sparsely populated areas, far from the older Armenian communities. The state allowed the use of the native language in the work of the local authorities and cultural and educational institutions in the Armenian settlements until the end of 1930s. When allocating the land for the refugees, the state authorities aimed at getting the strong social support from Armenians. The population of the Armenian settlements supported the Soviet power, demonstrated diligence and during the Great Patriotic War gave the country great warriors, who showed unprecedented valour, bravery and courage. The purposeful forcing of the assimilation at the second half of

the 20th century has led to the fact that some Armenian settlements ceased existence, others are currently on the verge of extinction and are losing their national identity. The most viable are the villages Gaikodzor and Shaumyan. Based on the example of the Armenian settlements, the author comes to the conclusion that only in compactly located areas of residence the Russian Armenians manage to a certain extend to keep their national identity, faith and traditions.

ՎԻԿՏՈՐ ՀԱԿՈԲՅԱՆ (ՌՈՒՍԻԱՆԻ)

ՌՈՒՍԻԱՆԻ ՀԱՐԱՎՈՒՄ 1920-1930 թթ. ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅ ՓԱԽԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՂԱՑԱԿԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Ձեկուցման դրույթներում ներկայացված են Խորհրդային պետության քաղաքականությունը արևմտահայ փախստականների հողահատկացման հարցերի շուրջ՝ Ըուսաստանի հարավում 1920-1930 թթ.: Հայ վերաբնակիչների համար հատկացված հողերը գտնվում էին նոսր բնակեցված տարածքներում և հեռու էին հին հայկական համայնքներից: Դետությունը թույլ էր տալիս հայերով բնակեցված այդ վայրերում գործածել մայրենի լեզուն պետական, մշակութային և կրթական հիմնարկությունների աշխատանքներում մինչև 1930-ական թթ. Վեջը: Իշխանությունները, այդ հողերում բնակեցնելով փախստական հայերին, նպատակ ունեին սոցիալական հենարան գտնել նրանց շրջանում: Վերաբնակեցված հայերը աջակցում էին Խորհրդային իշխանությանը. Նայենական մեծ պատերազմի ժամանակ նրանք երկրին տվեցին անվանի ռազմիկներ, ովքեր ցուցաբերեցին աննախադեպ քաջություն և խիզախություն: 20-րդ դարի երկրող կեսին իրականացվող նպատակամղված ուժացման քաղաքականությունը բերեց նրան, որ հայ վերաբնակիչների մի մասը կորցրել, իսկ մյուս մասը գտնվում էր ազգային ինքությունը կորցնելու վտանգի առջև: Ակնհայտ օրինակներ են Հայկաձոր և Շահումյան գյուղերը: Հիմնվելով հայ վերաբնակիչների օրինակի վրա հեղիսակը հանգում է այն եղրակացության, որ ոուսահայերը կար-

ղացել էին պահպանել ազգային ինքնուրբունք, կրոնը և ավանդույթները միայն հայերով խփութակացված վայրերում:

ВЛАДИМИР ЗАХАРОВ (РОССИЯ)

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ДОКУМЕНТЫ БОЛГАРСКОЙ МИССИИ 1915 Г. О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Мы представляем неизвестные российскому и армянскому сообществу небольшую часть дипломатических документов, относящихся к армянскому геноциду. Документы были обнаружены Агопом Гилигяном в Центральном государственном архиве Болгарии в фонде № 321.

Это лишь небольшая часть писем, рапортов и телеграмм болгарских дипломатических представителей в Константинополе, Смирне, Одрине и др. населенных пунктах Турции к Министерству иностранных дел и вероисповеданий в Софии.

Они публикуются на русском языке впервые. Документы расположены в хронологическом порядке, чтобы иметь возможность проследить этапы уничтожения армянского народа в пределах Османской империи – адская цель младотурецкой партии «Иттихад ве Теракки» («Единение и прогресс»). Это переписка сербских и болгарских посланников со своим правительством, опубликованная только на болгарском языке впервые в 1995 г.⁶² Читатель встретит практически нецитируемые и недоступные зарубежные источники, описывающие страшную трагедию целого народа.

Следует отметить, что отношения Болгарии с Турцией были далеко не безоблачны. В 1912 г. Болгария вместе с другими странами Балканского союза начала войну против Турции, известную как

⁶² См.: Геноцидът над арменците в Турция в светлината на българските дипломатически документи (сборник от архивни материали). В памет на милион и половина арменци – жертва на първия геноцид на двадесети век. / Сост. А. Гилигян. – София, 1995.

Первая Балканская война. В мае 1913 г. война завершилась полной победой балканских союзников над Османской империей. По Лондонскому мирному договору Болгария приобрела провинцию Фракию с выходом к Эгейскому морю, а также часть Македонии⁶³.

Однако победившие страны не сумели мирно согласовать раздел захваченных у Турции территорий. Сербия и Болгария одновременно претендовали на Македонию, Греция спорила с Болгарией по Фракии. Румыния также предъявляла территориальные претензии к Болгарии. Эти противоречия переросли во Вторую Балкanskую войну, в которой Сербия, Греция, Румыния, Османская империя и Черногория единым фронтом выступили против Болгарии. В очередной войне объединённые силы довольно быстро нанесли поражение болгарским войскам⁶⁴.

После того, как Османская империя подписала в 1914 г. тайный союзный договор с Германией и фактически присоединилась к Центральным державам, германские и австро-венгерские послы делали предложения Болгарии заключить союзный договор с Турцией. Однако напряжённые отношения Болгарии и Османской империи из-за Западной Фракии, которая после Первой Балканской войны вошла в состав Болгарии, осложняли переговоры Турции и Болгарии, которые начались по инициативе австро-венгерских и германских послов в Софии и Константинополе. Всё же 19 августа 1914 г. представители Болгарии и Османской империи подписали договор о дружбе. Однако, несмотря на некоторые успехи в налаживании болгарско-турецких отношений, этот договор не являлся прочным стабилизатором отношений Софии и Константинополя. Этот договор так и не был ратифицирован и не оказал влияние на ситуацию на Балканах в начале войны⁶⁵.

⁶³ Шеремет В.И. Балканы, Россия и Турция в канун первой мировой войны (по материалам переписки турецких послов в Петербурге и Вене) // Материалы международной научной конференции "Россия и славяне XVIII в. – 1918 г." (Москва, 25–27 июня 1991 г.). М., 1992. – 224 с. (Балканские исследования. Вып. 15). – С. 217.

⁶⁴ Там же. – С. 218.

⁶⁵ Бирман М.А. За Балканскими фронтами Первой мировой войны. – М.: Издательство «Индрик», 2002. – С. 42.

Болгарские дипломаты были аккредитованы Турции и могли наблюдать за внутренней жизнью Османской Империи.

Подлинность болгарских дипломатических документов не может быть поставлена под сомнение, в них на фоне трагических фактов ощущается сочувствие болгарских дипломатов к катастрофической судьбе армянского народа в Османской империи. Среди этих дипломатов есть и болгарский уполномоченный министр в Константинополе д-р Николай Колушев. Он, кроме своего глубокого сочувствия к армянам, пытается деликатно препятствовать необоснованным мерам турецкого правительства и осуществлению губительных действий против армян – турецких подданных.

Открытием болгарских дипломатических архивных документов об армянском геноциде мы хотим заполнить пустоту, которая ощущается в этом направлении в мировой исторической литературе.

VL. ZAKHAROV (RUSSIA)

UNKNOWN DOCUMENTS OF BULGARIAN MISSION ON ARMENIAN GENOCIDE IN OTTOMAN TURKEY

This talk offers for a scientific discussion a hitherto unknown diplomatic documents regarding to the Armenian Genocide. These documents were discovered by Hakob Giligyan in the collection № 321 of the State Central Archive in Bulgaria. This is only a small part of letters, reports and telegrams of Bulgarian representatives in Constantinople, Smirna, Odrine and other settlements throughout Turkey addressed to the Ministry of Foreign Affairs and Confessions of Bulgaria. These files are published in Russian for the first time.

ՎԱՐԴԻՍԻՐ ԶԱԽԱՐՈՎ (ՌՈՒՍԻԱՆԻՑ)

1915 թ. ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԵԼՈՒԹՅԱՆ ՔԻՉ ՀԱՅՏԻ ՓԱՍՏԱԹՂԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄԱԳՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս գեկուցման նպատակն է լուսաբանել մինչ օրս գիտական շրջանակների համար անհայտ, բայց մեծ գիտական կարևորություն ունեցող, դիվանագիտական փաստաթղերը, որոնք հայտնաբերվել են Հակոբ Գիլիգյանի կողմից՝ Բուղարիայի Պետական կենտրոնական արխիվի № 321 պահոցում.

Սա միայն մի փոքր մասն է այն բոլոր նամակների, գեկուցագրերի և հաղորդագրությունների, որոնք բուղարական դիվանագետները Կոստանդնուպոլիսում, Ջմուլիայում, Օդիրնեում և Թուրքիայի զանազան քնակավայրերում, ուղարկվել են Բուղարիայի Արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարությանը: Այս նյութերը տպագրվում են ոռուերեն լեզվով առաջին անգամ:

АНТОНИНА ДОЛГАНОВА (РОССИЯ).

ПОМОЩЬ АРМЯНАМ-БЕЖЕНЦАМ
НАЦИОНАЛЬНЫМИ КОМИТЕТАМИ И ОБЩЕСТВАМИ
ПЕТРОГРАДА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.
ОБЗОР ДОКУМЕНТОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА
САНКТ-ПЕТЕРБУРГА (ЦГИА СПБ)

Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб) хранит документы, отложившиеся в процессе деятельности учреждений, организаций и предприятий Санкт-Петербурга – Петрограда и Санкт-Петербургской – Петроградской губернии со II-ой пол. XVIII в. до 1917г.

Прямых фондов армянских национальных комитетов и обществ Петрограда в документах архива, к сожалению, не имеется. Но в других фондах удалось выявить довольно интересные документы, отражающие деятельность этих организаций по оказании помощи армянским беженцам. Задача данного сообщения – дать обзор этих документов. Они находятся в фондах: Петроградского особого городского по делам об обществах присутствия (ф.287) и Канцелярии петроградского градоначальника (ф.569).

В фонде Петроградского особого городского по делам об обществах присутствия находится дело «О регистрации Общества вспомоществования бедным семействам армян, участвующих в войне, и бедствующему армянскому населению, пострадавшему от военных действий» за 1914-1917гг.⁶⁶ В деле имеется прошение П.О.Гукасова, Г.Ф.Тигранова, Г.Б.Богдана и Г.Г.Кянджунцева петроградскому градоначальнику об утверждении устава Общества, а также рукописный подлинник Устава общества, утвержденный 5 января 1915г., и его типографский экземпляр.

14 января 1915г. общество начало свою работу в составе 58 членов. В состав Комитета Общества вошли: председатель - крупный нефтепромышленник Павел Осипович Гукасов, товарищи председателя – Г.П. Кянджунцев и Г.Б.Богданян, казначей – Я.О. Гукасов, секретари – А.З. Саруханян и М.Н. Ростомян.

Правление располагалось в доме Евгении Самуиловны Гукасовой по адресу: Литейный пр., д.46.

В процессе деятельности в составе Общества были образованы три подотчетные Комиссии: театральная для устройства благотворительных концертов и базаров; приютская для заведывания приютом Общества в Караклисе; и врачебно-питательная, руководящая деятельностью врачебно-питательного отряда в Адербайджане в Персии.

Первостепенной задачей Общества было привлечение внимания Правительства к бедственному положению армян-беженцев.

Имеются сведения, что на 4 апреля 1916г. Общество состояло из 122 членов. В деле также имеется список членских взносов за

1915г. с именами всех 122 членов. В распоряжение Общества поступило 352 тыс. 870руб. 3,5коп. из членских взносов, пожертвований, благотворительных акций, от Особого совещания по устройству беженцев при Министерстве внутренних дел, Комитета «Петроград – беженцам» и Татьянинского комитета. Из этих средств были выделены деньги на оборудование и содержание 37 приютов в 13 областях Закавказья с 3 756 сиротами, пять приютов в Персии, больницы на 12 кроватей и трех амбулаторий в Персии, на пропитание 7 тыс. беженцев, выдачу 1 тыс. 600 комплектов одежды и вспомоществование военнообязанным армянам.

В деле имеется два отчета Общества от 11 и 24 марта 1916г. в Особое совещание по устройству беженцев по расходу предоставленных им средств на оборудование и содержание приютов.

В документах архивного фонда Канцелярии петроградского градоначальника в деле «О разрешении на проведение разными обществами публичных лекций» за 1916г.⁶⁷ имеются сведения об устройстве Обществом 14 мая 1916г. благотворительной лекции Валерия Яковлевича Брюсова «Поэзия армянского средневековья и ашугов» в здании Тенишевского училища по адресу: ул. Моховая, д. 33. Сложно переоценить роль В.Я. Брюсова в деле помощи армянской культуре в гибельное для нее время.

Также в подобном деле о разрешении Канцелярией петроградского градоначальника публичных лекций имеются сведения об организации уже Армянским обществом изящных искусств 24 марта 1916г. лекции, также внесшего значительный вклад в дело помощи армянским беженцам, члена Государственной думы Моисея Сергеевича Аджемова «Война и армяне»⁶⁸.

И, наконец, в этом же фонде Канцелярии петроградского градоначальника имеется дело «Съезда представителей армянских обществ, местных армянских комитетов и состоявших в ведении Католикоса всех армян комитетов «Братской помощи», оказываю-

⁶⁶ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1549.

⁶⁷ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1559.

ших помочь армянам беженцам», который состоялся в Петрограде 10-12 мая 1916г.⁶⁹

9 марта 1916 г. член Государственной думы Михаил Иванович Пападжанов обратился с ходатайством о разрешении ему созвать в Петрограде Съезд представителей армянских обществ, местных армянских комитетов и комитетов «Братской помощи» с целью обсуждения вопросов координации помощи армянам-беженцам.

13 марта заместитель председателя министра внутренних дел дал разрешение на созыв Съезда.

Для организации Съезда был избран специальный комитет из представителей Петроградского и Московского армянских комитетов в составе 14 человек, по 7 человек от каждого. Председателем был выбран Григорий Фадеевич Тигранов (представитель Петроградского комитета), товарищами председателя – Александр Богданович Асрибеков(представитель Петроградского комитета) и Степан Григорьевич Мамиконян (представитель Московского комитета). Прочими членами Организационного комитета от Петроградского армянского комитета были избраны: Н.Г.Адонц, Н.И.Берберов, А.О.Гукасов, М.Н.Ростомян и А.З.Саруханян; от Московского армянского комитета – И.Т.Амиров, Х.С.Аджемов, И.Ф.Балиев, А.К.Ждивелегов, Н.Р.Карамян и И.И.Тадевосянц.

В работе съезда приняли участие члены Государственной думы М.И.Пападжанов и М.С.Аджемов.

Открытие Съезда и первое заседание состоялось 10 мая 1916 г. в здании «Товарищества инженеров путей сообщения» по Бородинской ул., д.6. Дальнейшие заседания проходили 11 мая и 12 мая в доме графини С.С. Игнатьевой по адресу: Симеоновская ул., д.1.

Работа съезда была поделена на 5 секций: 1.врачебно-санитарная; 2.школьная; 3.юридическая; 4.организационная; 5.экономико-сельскохозяйственная.

В деле имеется предварительная программа с вопросами подлежащими к рассмотрению. Такие как: всевозможные виды помощи - продовольственная, квартирная, по передвижению, врачебная, духовная, образовательная, юридическая, одеждой, поиском заработка,

признанием сирот и инвалидов, ссудами, пособиями для восстановления разоренных хозяйств и др. Планировалось обсуждение вопросов по розыску пропавших, о возвращении беженцев на родину и многие другие.

Таковы, немногочисленные, но ценные для разработки темы организации помощи беженцам в годы Первой мировой войны, комплексными усилиями правительственные, общественных и благотворительных организаций, документы, которыми располагает Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга.

ANTONINA DOLGANOVA (RUSSIA)

THE SUPPORT OF NATIONAL COMMITTEES AND SOCIETIES IN PETROGRAD TO THE ARMENIAN REFUGEES DURING THE FIRST WORLD WAR. THE REVIEW OF DOCUMENTS OF CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF ST. PETERSBURG

During the awful period of Armenians' genocide the citizens of Petrograd (the name of St. Petersburg from 1914 to 1924) weren't indifferent to the tragedy of people. Many men and women, famous or not, Armenians or not, tried to support victims of genocide. The documents of Central state historical archive of St. Petersburg (CGIA SPb) tell about the help of different committees and societies in Petrograd, which collected money for charity and tried to find a new home for Armenians. The article is devoted to the review of these material.

⁶⁹ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1612.

ՊԵՏՐՈԳՐԱԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՍԻՏԵՆԵՐՐԻ և
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՓԱԽԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱԴՆԱՐՁԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ: ՍԱՆԿՏ
ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՐԽԻՎԻ (ՍՊԲ ԿՊԴԱ) ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պետրոգրադի (Սանկտ-Պետերբուրգի անվանումը 1914-1924թթ.) քաղաքացիները հայոց ցեղասպանության սարսափելի շրջանում անտարբեր չէին մի ողջ ժողովրդի ողբերգության հանդեպ: Բազմաթիվ տղամարդիկ և կանայք, անվանի կամ ոչ, ազգությամբ հայ կամ այլազգի, ձգուում էին օժանդակել ցեղասպանության զրկերին: Սանկտ-Պետերբուրգի կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՍՊԲ ԿՊԴԱ) փաստաթղթերը պատմում են Պետերբուրգի տարբեր կոմիտեների և հասարակության տարաբնույթը օգնության մասին, որոնք հանգանակում էին զումարներ իննամատարության համար, ձգուում էին զունել նոր կացարան հայերի համար: Զեկուցումը նվիրված է այդ նյութերի տեսությանը:

THEOFANIS MALKIDIS (GREECE)

THE ARMENIAN GENOCIDE, THE GENOCIDE AND THE INTERNATIONAL COMMUNITY

1. Introduction: The Armenian Genocide

The term "Genocide" was firstly expressed in 1944 by the Raphael Lemkin⁷⁰ and was made known just before the trial of Nuremberg⁷¹ for

⁷⁰ McDonnell, AD Moses, "Raphael Lemkin as historian of genocide in the Americas", *Journal of Genocide Research*, Volume 7, Issue 4, December 2005, pp. 501-529.

the ones responsible for the extermination of the Jews by the Nazi"⁷². Rafael Lemkin, introduced the term 'genocide' in 1944. In his writings on genocide, Lemkin is known to have detailed the fate of Greeks in Turkey. In August 1946 the New York Times reported: «Genocide is no new phenomenon, nor has it been utterly ignored in the past. ... The massacres of Greeks and Armenians by the Turks prompted diplomatic action without punishment. If Professor Lemkin has his way genocide will be established as an international crime..»⁷³ Lemkin described the crime as follows: «Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity but as members of the national group».⁷⁴ Genocide has been the base of the terminology the United Nations have used to make the «Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide» (December 9th 1948) and came into force in January 1951. At that time the specific crime was coded and there were even set punishments for the criminals, but that hasn't stopped the forcing of violence against a group of people different from their persecutors⁷⁵. Methods of destruction which caused death indirectly - such as deportations involving death marches, starvation in «labour» camps, concentration camps etc. -

⁷¹ Tribunal Militaire International de Nuremberg, Procès des grands criminels de guerre, Nuremberg, p.46. Επίσης Ginsburgs G. –Kudriavtsev V. (eds) The Nuremberg Trials and international Law, Dordrecht, Martinus Nijhoff editions, 1990.

⁷² «Pogrom» is a term that is usually used in order to report the Semitics disturbances in Russia, particularly in 1881-1882, in 1903, in 1905 in the Odessa, Kiev, Chisinau . Klier J. Pogrom, in Shelton D. (ed) Genocide and Crimes against humanity, London Macmillan, 2004, σ.812-815. Also crime against the humanity is the "Night of Crystals" (Kristallnacht) of 9th-10th November 1938.

⁷³ "Genocide", *New York Times*, 26 August 1946

⁷⁴ See Lemkin R., Axis Rule in Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for readers. Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law, Washington 1944. Lemkin R., 'Le genocide', Revue internationale de droit penal, 1946. Also see Raphael Lemkin's dossier on the Armenian Genocide. California 2008. Special issue : Raphael Lemkin : the founder of the United nations Genocide Convention a historian of mass violence, *Journal of Genocide Studies*, v. 7, no 4, Dec 2005.

⁷⁵ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, No 1021, vol. 78, 1951, p. 228.

were referred to as «white massacres»⁷⁶ This plan against Armenians can be verified through the reports and documentations of the foreign ambassadors, consuls, embassies, and others, where one can find references on the acts of slaughtering and brutality. After centuries of presence, prosperity and contribution of a historical nation, the Armenians abandoned the land of their ancestors, their homes, churches, graves, a culture of world wide appeal. The Armenians from former Ottoman Empire, nowadays in Armenia, in U.S.A., in Canada, in Australia, in Europe, and throughout the world wants justice to be attributed in the name of their ancestors that were murdered during the genocide from the Ottoman State. A genocide that consists part of a greater crime committed against that cost the life of 1.500.000 Armenians and thousands became refugees.

2. The Genocide continues: Denial and propaganda

All the successive governments of Turkey, from the end of WW I until today, denied the accusation of committing Genocide. The Turkish governments did not stop developing concise efforts to prevent any recognition of the Genocide and any research on the events by international organizations and during scientific meetings. Moreover, the Turkish governments not only refused to learn about these serious accusations concerning their responsibility for the extermination of the Armenians⁷⁷, but also there is evidence to prove that the plan of extermination of the Armenians is still in process with the premeditated destruction, desecration and desertion of the cultural monuments. Turkey, apart from its tactics of denying the facts, the responsibility of those who took part in them, the methods of disclaiming of history applied by the servants of formal history, makes use of the following: selective use, partial description or masterly twisted reality, continually improved presentation of projects of academic glamor, which will increase credibility when addressing non-experts, scientific radio televised broadcasts etc. This comes from the misinformation of the propaganda on

⁷⁶ Rendel, G. W. (20 March 1922). Foreign Office Memorandum on Turkish Massacres and Persecutions of Minorities since the Armistice.

⁷⁷ The Turkish Courts-Martial of 1919-20 saw charges brought against a number of leading Turkish officials for their part in ordering massacres against both Greeks and Armenians. Akçam, Taner (1996). *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die Türkische Nationalbewegung*. Hamburg: Hamburger Edition.p. 185.

the Turkish population against the Armenians, their role in the past and their feelings. These measures it develops in order to disclaim the historical truth and to serve the misinformation, can and will probably be intensified in the future: Turkey could do that by rallying their national feelings round facts such as commemorative occasions for the victims of Turkey in the period between 1915-1918 or by assigning days of national memory and honor of the main responsible for the genocide (among which the Talaat, Cemal, and Enver, Mustafa Kemal, Topal Osman etc). Abroad, in an external level, they could create new institutes and other “centers of Turkish studies”, etc.

3. The Genocide and recognition

The presence of the Armenians after the Ottoman domination over this region, the Armenian influence and their contribution to various cultural achievements were threatened. The authority system and the government, the discriminations against the Armenians, the conditions of the financial and political life threatened the continuity of the Armenians in the region. With the creation of the Young Turks group in the ottoman state, a nationalistic ideology appeared and consolidated, and with the domination of power in 1908, there was a desire for the non Muslim's populations to become extinct, a dream which came true during W W I, the Armenians were a central target. Massacres, atrocities, massive violence, arrests of women and children, violent conversions to Islam, marches of death. These facts are confirmed by survivors of the genocide as well as foreign witnesses, whereas lots of people left the region taking refugee in Russia. 1.500.000 Armenians were lost due to massacres, deportations and marches of death. This premeditated destruction of the 50% of the Greeks, constitutes genocide according to the criteria of U.N. (article 2 of the Convention, paragraphs a, b, c, d and e) and other acts, papers on Genocide⁷⁸. The Armenian Genocide is an issue which has remained cut off from the world for many years and is appointed in the late 1960's and in the early 1990's, posed pressure on the Armenian grounds and on the issue, which resulted in applying for the issue of the recognition of the genocide. From 1908 to 1923, the Armenian people were the victims of one of the first modern genocides. The exact figures

⁷⁸ Stanton G. The 8 Stages of Genocide, Genocide Watch, 1996.

are not known, but it is estimated that over 3.5million people died as a result of deliberate, systematic actions by the Ottoman empire. The crime of Genocide opposes responsibilities not only on the state which committed it, but also to the whole international community:a) For not recognizing a situation created by global crime as legal. b) For not helping the performance of an international crime to maintain the illegal situation and⁷⁹ c) To help other countries with the application of the obligations above. That is, it imposes on the international community the obligation not to recognize an illegal situation as a result of genocide⁸⁰.

A struggle to ask for and point out the truth will find a lot of nations agreed. In order not to repeat the crimes, the responsible and the reasons that led them have to be found out. The truth must be sought and presented to the international public opinion, which knows how to judge and sentence without self-interest. Nowadays, when other nations suffer genocides from racist states, it is time for the first step to be taken to recognize the crime of Armenian Genocide. On the other hand, the contemporary Turkish state has to answer for the Armenian Genocide, without making propaganda and pleads inconsistency as a state in order to be exculpated from the charge. This state, as the creation of Mustafa Kemal, and the Young Turks are responsible for the crime of Genocide. Each nation has the right to intensely demand from the authorities of the crimes and offences committed against it to recognize them. The greater the harm and the longer the facts were hidden, the more intense the desire for such recognition becomes. Recognition, which is a substantial way to fight against genocide; Recognition which constitutes the confirmation of a nation's right to the respect of its existence according to the international law and the historic truth. Genocide is defined as «the deliberate

⁷⁹Shaw M. in International Law, New York 2002, p.481, it marks that the violation of international obligation gives reason for a requirement for the repair. Bassiouni, M. Cherif (1999). *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*, The Hague: Kluwer Law International. William Schabas, Genocide in International Law: The Crimes of Crimes, p.22

⁸⁰ Lauterpacht, H., Recognition in International Law, Cambridge University Press, 1947, p. 20. Bassiouni C., "Crimes against Humanity in International Criminal Law", Martinus Nijhof, Dordrecht, 1992. Shelton D. (ed) Encyclopaedia of Genocide and Crimes against Humanity, MacMillan reference, 2004. Alfred de Zayas. The Genocide of the Armenians. Beirut 2010.

and systematic destruction, in whole or in part, of an ethnic, racial, religious, or national group»⁸¹. Revisionist attempts to deny or challenge claims of genocides are illegal in some countries. For example, several European countries ban denying the Holocaust, whilst in Turkey it is illegal to refer to mass killings of Armenians by the Ottoman Empire towards the end of the World War I as a Genocide. The historical however period where we cover create favourable conditions in all the world, even in Turkey becomes henceforth comprehensible that without the knowledge of history and this tragic page that knew the Armenians, without that is to say appointment of Genocide, it cannot exist completed comprehension of history. For this and are undertaken initiatives of substance for the appointment of genocide that is moved in a news and more essential frame of operation and activity of collective representations. The time will show the result of this intervention, the first samples however shows that the substance has exceeded the press, the truth has exceeded the lies, light has overcome the darkness⁸².

ԹԵՇԱՆԻՍ ՄԱԼԿԻՒ (ՀՈՒՍՍԻՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄԻՋԱՋԳԱՑԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց ցեղասպանությունը քաղաքական հարց է, միջազգային հանրության բոլոր ինստիտուտների նպատակը պետք է լինի նրա միջազգային ճանաչման ընդլայնումը. այդ միջազգային ինստիտուտները պետք է դիմեն բոլոր պետություններին և միջազգային կառույցներին ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը և այդպիսով փոխհատուցելու այն ահուելի բարոյական վնասը, որ կրել են հայերը:

⁸¹ Funk, T. Marcus (2010). *Victims' Rights and Advocacy at the International Criminal Court*. Oxford, England: Oxford University Press. p. 1.

⁸² T. Malkidis Greek Genocide in Zarakolou R- Cetinoglu S.- Malkidis T. The Genocide. Kavala 2011, p.78.

ГЕНОЦИД АРМЯН, ГЕНОЦИД И МЕЖДУНАРОДНОЕ СООБЩЕСТВО

Геноцид армян является политическим вопросом, и все институты международного сообщества должны иметь своей целью международное расширение его признания; все институты международного сообщества должны обратиться ко всем государствам и международным организациям с просьбой признать геноцид, который было совершен по отношению к армянам, и возместить, таким образом, тот огромный моральный ущерб, который они понесли. Перспектива строительства новой Европы и нового мирового устройства, которые будут более демократичными, действительно зависят сегодня от создания более свободного, справедливого, равноправного и гармоничного мира. Тем самым моделируется будущая история. Международное сообщество стоит перед необходимостью разрешения следующих вопросов: а) не признавать сложившееся в глобальной преступности положение правовым, б) не способствовать той ситуации, когда непризнание международного преступления продолжает сохранять свой незаконный статус с) помочь другим странам в применении вышеупомянутых обязательств.

ԱՇԽԱՎՈՐԻՆԻ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԿԱՐԵՆ ՑԵՊԵՆ ԵՎ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ
ԱՌԵՎԱՆԳՎԱԾ ՀԱՅ ԿԱՆԱՏ ՈՒ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ
ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ**

Քանի որ Մեծ Եղեռնի ընթացքում առևանգված հայ կանանց և երեխաների պարագայում առկա էր միջազգայնորեն արգելված ստրկավաճառության հանգամանքը, նորաստեղծ Ազգերի լիգան պարտավորված էր զգում քայլեր ձեռնարկել այդ դժբախտների

փրկության համար³³. Հստ այդմ՝ այն 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր անդրանիկի նիստում ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը պետք է տեղեկություններ հավաքեր առևանգված հայերի վերաբերյալ, և որի կազմում ունեն դր. Քենենի ու Էմմա Կուշմանի հետ միասին ներգրավվեց հայ ժողովողի մեծ երախտավոր, դանիուսի Կարեն Յեպեն³⁴:

Հանձնաժողովը 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին լիգային ներկայացրեց իր հետազոտության արդյունքներն, համաձայն որոնց զինադադարից հետո 90.000 հայ որբեր մահմեղական գերությունից ազատվել և տեղափորվել էին որբանցներում, իսկ 73.000 երեխաներ և բազմահազար կանայք ու աղջկներ դեռ զոնվում էին գերության մեջ: Հստ այդմ՝ լիգան որոշեց փրկարար աշխատանքներ սկսել դրանց կազմակերպումն ու իրականացումը հանձնարարելով նշված հանձնաժողովին, որի անդամներից, սակայն, միայն Յեպեն ստանձնեց այդ առաքելությունը: Այն, իհարկե, դյուրին չեր, եթե նկատի առնենք, որ լիգան, համաձայնելով հովանափորել որբերի և կանանց ազատազրումը, նրանց ձականագրի հետազա տնօրինման հարցում որեւէ հանձնառություն չէր ստանձնել: Բացի այդ՝ լիգան մահմեղական իշխանությունների վրա որոշակի դիվանագիտական կամ ուազմական ճնշում գործադրելու մտադրություն չուներ, և, մյուս կողմից, նրա հատկացրած միջոցներն էլ այնքան սուր էին, որ փրկարար աշխատանքների բավականաշափ զարգացման համար չէին կարող բավարարել: Յեպեն, սակայն, ի դեմք հայերի դանիուսի բարեկամների, Յոհաննես Լեփիսիուսի և այլոց, գտավ օգնականների, որոնք պատրաստ էին նրան զորավիզ լինել, և նա արդեն 1921 թ. վերջից ձեռնամուխ եղավ փրկարար աշխատանքներին: Վաճառեց դրանց կենտրոնավայր դարձնել Հայեպը, քանի որ այն ճանապարհների խաչմերուկում էր և միաժամանակ հանդիսանում էր Միջագետքի բնական կենտրոն, որի մերձակա տարածքներում

³³ Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

³⁴ Maßnahmen des Völkerbunds zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, S. 9.

առևանգված հայերի թիվը պետք է շատ մեծ լիներ⁸⁵: Այստեղ Յեակն հիմնեց մի կացարան, որտեղ պետք է տեղափորձեին ազատագրված հայերը, և որը ժամանակի ընթացքում շարունակ ընդլայնվում էր: Հավաքագրելով մի շարք Վատահելի գործակալների նա այնուհետև ձեռնամուխ եղավ փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանը, որոնք ծավալվեցին Դեր Էս Զոր-Հասսիշե-Մարդին ուղղությամբ⁸⁶: Յեակն այդ քաղաքներում հիմնեց զաղունի գործակալություններ և հավաքակայաններ, որտեղ հայ փախատականները կարող էին կազմուրվել և, ստանալով սնունդ ու դրամ, շարունակել ճանապարհը դեպի Հալեպ: Փոքր-ինչ ավելի ուշ գործակալություններ հիմնվեցին նաև Զերաբլուսում, որը կարենոր վայր էր Եփրատի գետնանցի առումով, և Շաս-Ուկ-Այնում, որտեղ վաճառված կանանց և երեխանների թիվը նույնպես շատ մեծ էր⁸⁷:

Թուրքական քաղաքների հետ կապը հիմնականում պահպանվում էր ջորեապանների կամ որպես այդպիսին հանդես եկող գործակալների միջոցով⁸⁸, որոնք իրենց հերթին հայ <<բանտարկյանների>>, մասնավորապես հարեւներում գտնվող հայութինների հետ հաղորդակցվելու համար օգտվում էին այնուղեք մուտքի իրավունք ունեցող անձանց օրինակ, կույր երաժիշտների կամ լկացարարուիխների ծառայությունից⁸⁹ և ապա, ձեռք բերելով համապատասխան պայմանավորվածություն, նրանց օգնում էին փախչել Հալեպ⁹⁰:

Յեակի փրկարար գործունեությունը մեծ արդյունք ունեցավ, և միայն 1922 թ. ամռանը և աշնանը 225 կանայք, տղաներ և աղջիկներ, հետևելով օգնության կանչին, փախուստի դիմեցին և բարեհաջող հասան Հալեպ⁹¹: Յուրաքանչյուր անձի ազատազր

⁸⁵ Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

⁸⁶ Անդ, էջ 39:

⁸⁷ Karen Jeppes Arbeit, անդ, էջ 5:

⁸⁸ Անդ:

⁸⁹ Hetzel G., An die Pflegeeltern unserer Waisen- und „Lösegeld“-kinder, „Der Orient“, 1926, S. 15.

⁹⁰ Անդ:

⁹¹ Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

ման համար միջին հաշվով ծախսվում էր 6-7 ֆունտ ստեղինզ կամ 120-140 մարկ⁹²: Միայնակ փոքրիկներին Յեակն տեղափորում էր որբանոցում՝ ստանձնելով նրանց խնամքը, իսկ մեծահասակները որոշակի մասնագիտական կրթություն ստանալուց հետո կարողանում էին սեփական աշխատանքով ապրել: Յեակի և նրա գործակալների քարոզությունն արդեն 1924 թ-ին այն այստիճան լայն տարածում էր ստացել, որ փախուստի փորձեր էին կատարվում նույնիսկ Դիարբերիից և Թուրքիայի այլ հեռավոր քաղաքներից⁹³: Հատկանշական է, որ Յեակի մեծ նվիրումը պայմանավորված էր ոչ միայն մարդասիրական նկատառումներով, այլև այն մեծ մշակույթի փրկության մղումով, որի կրողն էր հայ ժողովուրդը, և նա իր տեղեկագրերում շարունակ փորձում էր դա ըմբռնելի դարձնել նաև Եվրոպային⁹⁴:

Փրկարար աշխատանքների առաջին չորս տարիների ընթացքում մահմեդական լծից ազատազրվեցին 1.100 հայեր⁹⁵, իսկ մինչև 1927 թ. դեկտեմբերի 31-ը նրանց թիվը հասավ 1.700-ի⁹⁶: Դա հարավոր դարձավ Կ. Յեակի մեծ նվիրումի, նրա հովանավորների նյութական աջակցության և իհարկե, նաև նրա հայ գործակալների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ, որը, ցավոք, գերծ չեր նաև կորուստներից. 1925 թ. նոյեմբերին վախճանվեց Գրիգոր Աղան, ով գործում էր Դեր Էս Զորի շրջանում⁹⁷: Տարեկերցին վրեժինդրությամբ համակած արաբների կողմից սպանվեց <<Հասիչիկի հերոսը>>՝ Վասիլ Սարաղը⁹⁸: Տեսական զրկանքների ընթացքում, թոքախտով հիվանդանալով, 1927 թ-ին մահացան ևս երկուսը՝ Սուրաղը և Եղիան⁹⁹: Նրանց փոխարիննեցին նորերը:

Յեակի առաջնազույն օգնականներից էին նաև նրա որդեգիր Միսար Մելրոնյանը և Լեռողլի Գաղչուկը, ով, 1923 թ. մար-

⁹² Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 62.

⁹³ Անդ, էջ 36:

⁹⁴ Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

⁹⁵ Անդ, էջ 70:

⁹⁶ Schäfer R., Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, S. 31.

⁹⁷ Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 3.

⁹⁸ Անդ, էջ 3-4:

⁹⁹ Անդ, էջ 33:

տից գործում էր որպես նրա անձնական քարտուղարը¹⁰⁰: 1925 թ.-ին դանիացի բարեկամների կողմից Հալեպ ուղարկվեց Վի նոր օգնական ևս՝ Յենի Յենսենը, ով այնտեղ ստանձնեց դպրոցի, արհեստագործական ձեռնարկությունների և հիվանդանոցի վերահսկողությունը Կ. Յեպեին հնարավորություն ընձեռելով ամբողջվին նվիրվել փրկարար աշխատանքներին¹⁰¹:

Յեպեն, իհարկե, իր հայափրկից գործունեությունը միայն Ազգերի լիգայի տրամադրած սուղ միջոցներով չէր կարող իրագործել: Նրան օգնության ձեռք էին մեկնել նաև բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ և անհատներ, գործինակ Լոնդոնի հայ կանանց միությունը, Լորդ Մայորի ֆոնդը, Լոնդոնի Bible Lands Missions Aid Society ընկերությունը, Imperial Mar Relief Fund կազմակերպությունը և այլն¹⁰²: Այն ընկերությունը, սակայն, որը 1924 թ.-ից հետո մեծագույն ներդրումն ունեցավ այդ աշխատանքներում, Դր. Լեփսիուսի Արևելյան առաքելությունն էր:

Շնայած 1927 թ.-ին Ազգերի լիգան ամբողջվին դադարեցրեց իր աջակցությունը, այնուհանուր փրկարար աշխատանքները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1930 թ.-ը¹⁰³, և Դր. Լեփսիուսի Արևելյան առաքելությունը միայնակ ստանձնեց այդ վերջին երեք տարիների բոլոր <<փրկազինների>> վճարումը: 1930 թ. վերջին, երբ նոր փախստականներ այլևս ի հայտ չէին գալիս, և ազատազրված վերջին հայուիին ինքնուրույն կյանք մտավ, աշխատանքն իսպան դադարեց:

Կ. Յեպեի մոտ տասնամյա հայափրկից գործունեության ընթացքում գերությունից ազատազրվեցին և տևական խնամքից ու ուսումնառությունից հետո հայ ազգային-հավաքական կյանքում իրենց տեղը գրավեցին ընդհանուր թվով 2.050 հայեր, որոնցից 705-ը Լեփսիուսի նշված կազմակերպության նյութական:

¹⁰⁰ Der Geburtstag, „Orient im Bild“, 1929, S. 46. Ավստրիացի, ազգությամբ լեհ Լ. Գազզուկը 1921-1922 թթ. գործել էր Խարապություն, իսկ 1923 թ-ից աշխատանքի անցավ Հալեպում օրինակ Կ. Յեպեի մոտ որպես քարտուղար և օգնական: Անդ:

¹⁰¹ Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 5-6.

¹⁰² Անդ, էջ 5:

¹⁰³ Անդ, էջ 33:

միջոցներով¹⁰⁴, իսկ 150-ի ազատազրման ծախսերը տրամադրել էին նրանց ազգականները:

Փրկարար աշխատանքներից զատ անգերազանատեկի նշանակություն ունենան նաև դրանց, ինչպես նաև ազատազրված հայերին վերաբերող՝ Կարեն Յեպեի կողմից պարբերաբար կատարված հանգամանալից պարզաբանումները: Դրանք բովանդակում են ցեղասպանությանը և դրա զոհերի ճակատագրերին վերաբերող չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք ունեն ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական կարևոր նշանակություն:

ԱՇՈՏ ԱՐԿԱՆԻ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

КАРЕН ЕППЕ И ОСВОБОЖДЕНИЕ ЗАХВАЧЕННЫХ ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКИХ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ

В декабре 1920 г. Лига Наций создала состоящую из трёх членов комиссию, которой было поручено предпринять эмансипацию армян, похищенных и насильно задержанных в домах мусульман во время великого геноцида армян. За выполнение этой сложной работы из членов комиссии взялась только датчанка Карен Еппе, благодаря усилиям которой в течение всего периода спасательных работ 1922-1930 гг были освобождены и возвращены в лоно своего народа в общем счёте 2050 армянских женщин и детей. Кроме освобождения заботились также об их образовании, воспитании и о подготовке к самостоятельной жизни, что тоже являлось продуктивным. Этую героическую работу Еппе не смогла бы осуществить теми скучными средствами, выделенными Лигой Наций. Ей также содействовали и другие организации и индивидуумы, в ряду которых важнейший вклад имела Восточная миссия Лепсиуса. Важное значение имеют подробные разъяснения Еппе о спасательных работах и осво-

¹⁰⁴ Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, անդ, էջ 21:

бодившихся армянах. Они содержат многочисленную информацию относительно геноцида.

ASHOT HAYRUNI (ARMENIA)

KAREN YEPPE AND LIBERATION OF ARMENIAN WOMEN AND CHILDREN KIDNAPPED DURING THE ARMENIAN GENOCIDE

In December of 1920 the League of Nations established a Commission comprised of three persons which was tasked to deal with liberation of Armenians kidnapped during the Armenian Genocide and forcibly kept in Muslim houses. Only one of the members to the Commission, Danish Karen Yeppe, undertook this difficult task, thanks to whose efforts a total amount of 2050 Armenian women and children were freed and returned back to their nation in the years of 1922-1930, the entire period of the rescue works. Besides liberation, education, upbringing and preparing for independent life was also taken care of, which was arranged extremely effectively. Yeppe could not carry out that heroic task by little financial means provided by the League of Nations only. She was supported by a number of organizations and individuals, among which the greatest input was ensured by Dr. Lepsius's Orient Mission. Also of great importance are the comprehensive clarifications provided by Yeppe on the rescue works and liberated Armenians, that incorporate a lot of valuable information on the Armenian Genocide.

ANAHIT KHOSROEVA (ARMENIA)

THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS AND ASSYRIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE (COMPARATIVE REVIEW)

During my current presentation I would like to focus primarily on the history one of the internationally “forgotten” and not recognized as genocide mass killings and atrocities of the Assyrian population (also

known as Nestorians, Chaldeans or Syriacs) of the Ottoman Empire which occurred in the same circumstances as the Armenian genocide. It was part of the same process, taking place in the same locations, at the same time, and perpetrated by the same perpetrator as the Armenian genocide. I'll compare the Armenian and Assyrian genocides, describe the genocidal policy of the Young Turks to exterminate these people, and try to emphasize some of the significant commonalities and differences between the Armenian and Assyrian genocides.

The First World War was the darkest chapter in the history of the Assyrian nation which completely reshaped the destiny of its people. They have been repeatedly victimized by genocidal assaults over the past century, subjected to violence and forcible conversion. The infamy of executing this century's first full scale ethnic cleansing belongs to the Young Turks' government.

The Ottoman Empire's widespread persecution of Assyrian civilians during WWI constituted a form of genocide, the present-day term for an attempt to destroy a national, ethnic, or religious group, in whole or in part. Ottoman soldiers and their Kurdish and Iranian militia partners subjected hundreds of thousands of Assyrians to a deliberate and systematic campaign of massacre, slaughter, ethnic cleansing, torture, abduction, deportation, impoverishment, and cultural and ethnic destruction. Established principles of international law outlawed this war of extermination against Ottoman Christian civilians before it was embarked upon, and ample evidence of genocidal intent has surfaced in the form of admissions by Ottoman officials.

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈԵՎԱ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՕՍՄԱԼԵԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(ՀԱՄԵՍԱՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

XX դարի սկիզբը և, մասնավորապես, Առաջին համաշխարհյան պատերազմն ասորի ժողովրդի պատմության ամենամոլորդ էղերից է, որը հիմնավորապես փոխեց այդ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը:

Տվյալ գեկուցման շրջանակներում հայերեն և օտարալեզու փաստաթղթերի, ինչպես նաև տարբեր արխիվային աղբյուրների հիման վրա, փորձ է արկում լուսաբանել միջազգայնորեն «Առացված» և որպես ցեղասպանություն շճանաշված ասորի ժողովրդի զանգվածային կոստորածներն ու բոնությունները, որոնք Օսմանյան կայսրության պարագուլվսների կողմից իրականացվել են նույն հանգամանքներում, նույն միջավայրում (Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վիլայեթներում), նույն ժամանակահատվածում և նույն ոճարագործի կողմից, ինչ՝ Հայոց ցեղասպանությունը: Ասորիների զանգվածային «եթնիկ մարքման» այդ հանգագործության մեջն ամբողջովին ընկնում է երիտրուրքերի կառավարության վրա:

Համեմատելով կայսրության այս երկու քրիստոնյա ժողովուրդների ցեղասպանությունները՝ մենք կը դգձենք դրանց ընդհանուր կողմերն ու որոշակի տարբերությունները և ցույց կտանք առանձնահատկությունները:

АНАИТ ХОСРОЕВА (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И АССИРИЙЦЕВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР)

Начало 20-го века, в частности годы Первой мировой войны являются одной из самых темных страниц в истории ассирийского народа. Именно в этот период времени был совершен геноцид ассирийцев в Османской империи, который коренным образом изменил будущее этого народа. Массовые резни и погромы ассирийцев, происходившие в тех же обстоятельствах, на той же территории (в вилайетах Западной Армении) и тем же преступником, что и геноцид армян, сегодня квалифицируются как «геноцид», который является современным термином для определения характеристики действий, совершаемых с намерением уничтожить какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу полностью или частично.

В течение доклада мы сравним эти два геноцида христианских народов Османской империи, опишем государственную политику запланированного геноцида младотурецкого правительства и постараемся подчеркнуть самые важные общие черты и различия между геноцидом армян и геноцидом ассирийцев.

JASMINE DUM-TRAGUT (AUSTRIA)

«... ԶԵՐ ՈՐԴՈՒ ՀԱՍԱՐ ՆԱՏԵՇՔ, ԼԱՑԵՑԵՇՔ» RECORDS OF ARMENIAN PRISONERS OF WAR, 1915, IN THE PHONOGRAPH ARCHIVES OF THE AUSTRIAN ACADEMY OF SCIENCES

The Austrian Academy of Sciences owns a remarkable phonogram archive, which does not only host sound material of the early Habsburg-Austrian research in the field of ethnology, anthropology and linguistics, about cultural properties of various ethnic groups living in Habsburgian Austria but also important historical records of eyewitnesses. The latter includes an extensive collection of records of Austrian prisoners of war from World War I.

This collection also contains six records of Armenian prisoners of war. They were recorded and documented by Professor Rudolf Poech with the help of a translator named Semyon Sobotnikov on September 14th -15th, 1915 in the Russian prisoner of war camp in Reichenberg, Bohemia.

The recent and final editing of recordings of songs and poems of young men from the governorates of Eriwan and Elizavetpol analyzes these unique documents under linguistics, cultural studies and social aspects.

In the paper, not just a few examples will be played and some of the original document will be shown, but also some questions will be raised about the Austrian researcher, his ethnographic research and the identities of the young Armenian prisoner of wars.

**ЗАПИСИ АРМЯНСКИХ ВОЕНОПЛЕННЫХ 1915 Г. В
ФОНОГРАММНОМ АРХИВЕ АВСТРИЙСКОЙ
АКАДЕМИИ НАУК**

Австрийская академия наук располагает значительным фонограммным архивом, который содержит не только звуковые материалы ранних австро-габсбургских исследований по этнографии, антропологии, лингвистики и культурных наследий различных этнических групп, проживавших в габсбургской Австрии, но также и важные исторические записи современников. Последнее включает крупную коллекцию записей австрийских военнопленных времен Первой мировой войны. В ней содержится шесть записей армянских военнопленных, записанных и документированных проф. Рудольфом Пехом (ассистент-переводчик Семен Соботникова) 14-15 сентября 1915 г. в русском военном лагере, расположенному в Райхенберге в Богемии.

Последняя и окончательная редакция записей песен и нескольких поэм молодыми людьми из губерний Еревана и Елизаветополя, являются уникальными источниками с точки зрения изучения лингвистических, культурных и социальных аспектов.

Статья не ограничивается демонстрацией нескольких подлинных документов, но также поднимает вопросы, связанные с самим австрийским исследователем, его этнографическим исследованием, а также идентичностью молодых армянских военнопленных.

**1915 թ. ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԻ
ԶԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԱՎՍՏՐԻԱՅԻ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԶԱՅՆԱԴՐՄԱՆԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎԻՑ**

Ավստրիայի գիտությունների ակադեմիան ունի բավականին մեծ ֆոնոգրամմային արխիվ, որը պարունակում է ոչ միայն ավստրո-հաբսբուրգյան շրջանի Ավստրիայում բնակվող տարբեր էթնիկ խմբերի ազգագրական, մարդաբանական և մշակութային հետազոտությունների ձայնային նյութերը, այլ նաև ժամանակակիցների կարևոր պատմական ձայնագրությունները: Վերջինս ներառում է Առաջին աշխարհամարտի ավստրիական ռազմագերիների ձայնագրությունների մի մեծ հավաքածու: Այդ հավաքածուում կան նաև հայ ռազմագերիների վեց ձայնագրություններ: Դրանք ձայնագրվել են պրոֆ. Ռուդոլֆ Պյոլիի կողմից, որին աշխատանքի ընթացքում աջակցում էր բարգմանիշ Սեմյոն Սոբոտնիկովը: Ձայնագրությունը կատարվել է 1915 թ. Սեպտեմբերի 14-15-ը, Բոհեմիայի Շայխենբերգ ռուսական ռազմաճամարտում:

Վերջնական խմբագրությունը ներառում է մի քանի ձայնագրություններ և պոեմներ, կարդացած Երևանի և Եղիսաբերպոյի հայ երիտասարդների կողմից: Այս նյութերը հանդիսանում են շատ կարևոր աղբյուրներ լեզվաբանական, մշակութային և սոցիալական հարցերի տեսանկյուններից:

Հոդվածը չի սահմանափակվում մի քանի փաստաթղթերի ներկայացմամբ, այլ բարձրացնում է նաև որոշ հարցեր՝ կապված ավստրիացի հետազոտողի, ինչպես նաև նրա ազգագրական հետազոտության հետ: Նրանում տեղ են գտել հայ երիտասարդ ռազմագերիների ինքնազիտակցության հետ կապված դիտարկումներ:

«ԱՅՍՈՐ Ո՞Վ Է ԽՈՍՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱՋԱՋՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ.» ՀԻՏԼԵՐԻ ՀՇԵՏՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՔՏԸԸԸ

Հիտլերի վերոնշյալ հետորական հարցը պարունակող փաստաթուղթը ի հայտ եկավ նյուրենբերգյան դատավարության ընթացքում: Գերմանական դատապաշտպանները համառորեն ժխտեցին փաստաթողի վավերականությունը և տեխնիկական-ձեռական պատճառաբանություններ առաջ քաշելով հասան այն բանին որ փաստաթուղթը հանվեց Նյուրենբերգի պաշտոնական արձանագրություններից: Երեք տասնամյակ անց, ներքին, ոչ հրապարակային փաստերի ու պարագաների մանրազին քննությամբ Գ. Բարդակյանը իր «Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը» գրքով (1986) ապացուցեց փաստաթողի վավերական լինելը: Սակայն շահագրգիռ ժխտողների կասկածները բոլորվին չփարատվեցին բացակայում եր հարցին ծնունդ տվող քաղաքան-հասարակական մքնոլորտը: Զկար, մինչ այդ չէին եղել նման հետազոտական աշխատանքներ: Բայց ահա վերջերս հրատարակված մի քանի ուսումնասիրություններ խոսուն փաստերով լուսաբանում են հիտլերյան Գերմանիայում, Առաջին Աշխարհամարտում Գերմանիայի նվաստացուցիչ ծվատումից հաղթական Գերմանիա կառուցելու ձգուումը հիացած և ոգեշնչված Օսմանյան կայսրության փլատակներից նոր Թուրքիա կերտող Սուլտանա Քեմալի գործելակերպով և կերպարով: Այս զեկուցուում կլուսաբանի վրիժառու մտայնության այդ դաժան մքնոլորտը՝ որպես կոնտերստ և սնող աղբյուր Հիտլերի հետորական հարցի:

THE HISTORICAL CONTEXT OF HITLER'S
RHETORICAL QUESTION: "WHO, TODAY, STILL
SPEAKS OF THE ANNIHILATION OF THE
ARMENIANS?"

The document containing this rhetorical question circulated for the first time at the Nuremberg Trials. The German defence team successfully objected to its inclusion in the process as an inauthentic document. Some three decades later, K. Bardakjian in his booklet Hitler and the Armenian Genocide (1986), established its origin and authenticity, but doubts persisted in certain quarters: the historical-political context out of which the question would have grown was missing. A few studies have lately thrown some light on Nazi mentality and social-political realities between the two World Wars as well as Nazi German images of Mustafa Kemal as a hero and creator of the Republic of Turkey from the rubbles of the Ottoman Empire. This paper will look at the fate of the Armenians as viewed by certain German ruling circles and the inspiration Hitler and his clique derived primarily from the aggressive ways whether military, political or diplomatic, in which Kemal and his associates managed to establish the Republic of Turkey.

ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ РИТОРИЧЕСКОГО
ВОПРОСА ГИТЛЕРА «КТО ГОВОРИТ СЕГОДНЯ ОБ
ИСТРЕБЛЕНИИ АРМЯН?»

Документ, содержащий риторический вопрос главы фашистской Германии был обнаружен во время Нюрнбергского процесса. Немецкие адвокаты упорно отвергали достоверность этого документа и, приводя некие формально-технические доводы, добились его изъятия из официальных протоколов процесса. Спустя три деся-

тилетия, Г. Бардакчян в своей книге “Гитлер и Геноцид армян” (1986) на основании досконального изучения непубличных фактов и обстоятельств показал существование упомянутого документа. Однако подозрения заинтересованных опровергателей оного отнюдь не были опровергнуты, ибо в тот момент отсутствовала соответствующая политico-общественная обстановка, поддерживавшая актуальность этого вопроса. К тому же, до выхода этой книжки не существовали другие подобные исследования. Но вот, наконец, в ряде опубликованных в последнее время работ появились убедительные факты, доказывающие стремление руководителей Германии, потерпевшей поражение в Первой мировой войне, создать новый непобедимый рейх по образу и подобию Мустафы Кемаля, который на обломках Османской империи praktически воплотил мечту о новой Турции.

ԷՇՈՒԱՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՆՊԱՏԱԿ, ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ, ՀԵՏՎԱՆՔՆԵՐ

Ցեղասպանությունների տեսության մշակման անհրաժեշտ պայմաններից է նրանց համեմատական-տիպարանական ուսումնասիրությունը: Այդ առումով իմացական մեծ նշանակություն ունի 1894-1896 և 1915-1918 թթ. հայերի ցեղասպանությունների համեմատական վերլուծությունը: Թեև երկու ցեղասպանություններն են տեղի ունեցան ընդմիջումով նույն երկրում՝ Օսմանյան կայսրությունում և իրականացվեցին նույն թուրքական իշխանությունների կողմից, դրանք, այնուամենայնիվ, իրենց որոշ հիմնական բնութագրերով տարբեր են:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ապրող հայերի շարժումն իրենց քաղաքացիական տարրական իրավունքների համար ու նրանց օրեցոր աճող ձգումը հասնել ինքնուրույն քաղաքական գոյության, իշխանությունները դիտեցին որպես ևս մեկ լուրջ վտանգ կայսրության պահպանման հա-

մար: Որպես խնդրի լուծում թուրքական իշխանությունները դիմեցին աննախաղեաց գաժան բռնաճնշումների քաղաքականությանը, որն էլ այսօր որակվում է որպես ցեղասպանություն: 1894-1896 թթ. ցեղասպանության զիսավոր նպատակն էր ճնշել հայերի ազգային-ազատագրական շարժումը, դարձնել նրանց հնազանդ մի զանգված և դրանով իսկ դուրս մղել Հայկական հարցը Եվրոպական դիվանագիտության օրակարգից: Դա, իր հերթին, պայմանավորեց ցեղասպանության իրականացման եղանակներն ու ձևերը: Զանգվածային սպանություններն իրականացվում էին որոշակի վայրերում, մինչ այդ իշխանությունների ստեղծած «համիլիե» անկանոն հեծելազնությունի, թուրք և քուրդ խուժանի, բայց նաև, անհրաժեշտության դեպքում, թուրքական զորամասերի և ոստիկանության միջցոցով: 1894-1896 թթ. սպանվեց այս կամ այլ բնակչայի հայ բնակչության որոշակի հիմնականում մեծ մասը, իսկ տարատեսակ այլ բռնությունների, կողոպուտի և զոհացների դառնում բռնըրը: Դրա հետ մեկտեղ այդ տարիներին իշխանությունները չդիմեցին հայերի բռնի տեղահանումների, ավելին՝ չնայած տարբեր խոչընդոտների և սահմանափակումների, հնարավոր էր նրանց արտագաղթը, ավելի ստույգ փախուստը երկրից: 1894-1896 թթ. ցեղասպանության արդյունքում օսմանյան թուրքիայի հայ բնակչության շուրջ 300 հազ. սպանվեց, տասնյակ հազարավորները մահմեդականացվեցին, արտագաղթեցին երկրից: Հարկ է, սակայն, հատուկ շեշտել, որ չնայած մարդկային և նյութական մեծ կորուստների, կայսրության հայությունը շարունակեց իր կենսագործունեությունը ինչպես հայրենի տարածքներում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, այնպես էլ երկրի այլ շրջաններում:

Հետագա տարիներին հայերը շարունակեցին պայքարն իրենց քաղաքացիական և ազգային իրավունքների համար, ինչին իշխանությունները պատասխանեցին մի նոր ցեղասպանությամբ, որը սկիզբ առավ 1915 թ.: Այս ցեղասպանության նպատակը լրիվ այլ էր ոչ թե պատճել և հնազանդեցնել հայերին, այլ արդեն ընդհանրապես ոչնչացնել նրանց, վերջ տալ նրանց որպես ժողովրդի, գոյությանը երկրի ողջ տարածքում և այդպիսով վերջնականապես փակել Հայկական հարցը: Իշխող երիտթուր-

TWO DIFFERENT GENOCIDES OF ARMENIANS: PURPOSES, IMPLEMENTATION, CONSEQUENCES

One of the necessary conditions for the development of the theory of genocide is the comparative and typological study of various facts of genocide. The comparative analysis of the two genocides of Armenians in the Ottoman Empire (in 1894-1896 and 1915-1918) that enables to reveal essential distinctions in their purposes, ways of implementation and consequences, is of particular interest.

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԵՎ
ԹՈՒՐՔ-ԱՇԽԲԵԶԱԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918 թ. ՄԵԴԱԿ-1920 թ. ԱՂՐԻԼ)**

XIX դարի ամբողջ երկրորդ հիսնամյակը և XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմության ամենաոդերգական ժամանակաշրջանն են եղել: Այդ ընթացքում մշակվեց և իրագործվեց արևմտահայերի ցեղասպանությունը: Երիտրուքական «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջախմություն») կուսակցության հայացինչ քաղաքականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին չսահմանափակվեց միայն արևմտահայերի 1915-1916 թթ. Զանգվածային կոտորածներով ու տեղահանությամբ: Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց իրականացվել նաև արևելահայերի նկատմամբ 1918-1920 թթ.: Արեւահայերի ցեղասպանության տարիներին կոտորածի ու տեղահանության ենթարկվեց նաև Բաքվի նահանգի տեղաբնակ հայությունը:

Օսմանյան բանակը 1918 թ. զարնանը ներխուժեց Այսրկովկաս և շարունակեց իր հայացինչ քաղաքականությունը: Թուր-

քական կառավարությունը ոչ միայն ընդունեց համապատասխան որոշումներ, այլև հետևողականորեն և խստորեն վերահսկեց դրանց իրականացումը, մասնավորապես, այդ նույն նպատակով արգելելով հայերի արտազադրը երկրից: Սպանություններից և մահմեդականացումից զատ, այս անգամ իշխանությունները կիրառեցին ցեղասպանության մի նոր ձև՝ հայերի բռնի և մահաբեր զաղթեցումը համակենտրոնացման ճամբարներ կայսրության հետավոր շրջաններում՝ այս անգամ զոհերի թիվը հասցնելով 1,5 միլիոնի: Հայ ժողովրդի համար 1915 թ. սկիզբ առած ցեղասպանության հետևանքները եղան անդառնալի. առաջին անգամ էր, որ ա) հայկական ազգային տարածքների հիմնական հատվածում՝ Արեւամտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, հայ բնակչյունը գրեթե ամբողջովին վերացավ, բ) ինչպես վերապրած բռնազարթածները, այնպես էլ նրանց հետևողները, գրկվեցին հայրենիք Արեւամտյան Հայաստան և Կիլիկիա վերադառնալու հնարավորությունից: Աշխարհի տարբեր երկրներում ապաստանած հայ վտարանդիները ձևավորեցին որակապես նոր գաղթաշխարհ՝ Սփյուռք:

ЭДУАРД МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ДВА РАЗНЫХ ГЕНОЦИДА АРМЯН: ЦЕЛИ, ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Одним из необходимых условий разработки теории геноцида является сравнительно-типологическое изучение различных фактов геноцида. Особый интерес представляет сравнительный анализ двух геноцидов армян в Османской империи: в 1894-1896 и в 1915-1918 гг., позволяющий выявить существенные различия в их целях, способах осуществления и последствиях.

քական գորախմբերի՝ 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի, Բաշ-Ազարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և Ղարաքիլսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմնական խմբավորումը արշավեց Բարու: Այդ արշավանքով Օսմանյան կայսրությունը ձգուում էր տիրանալ Բարվի նավթին, ապա անցնել Հյուսիսային Կովկաս և, ի վերջո, Միջին Ասիա և ստեղծել թուրքական մեծ պետություն, որով պետք է իրազործվեր համարուրքականության (պանթուրքիզմ) ծրագիրը¹⁰⁵: Բարվի դեմ արշավանքով փորձ էր արփում իրականացնել նաև համարուրքականության ծրագրով նախատեսված Օղուզական պետության ստեղծումը, որով Աև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բարումից մինչև Բարու) ընկած տարածքում Օսմանյան կայսրության խնամակալության ներք նախատեսվում էր ստեղծել «Մեծ Աղրբեջան» նոր պետությունը՝ կամրջելով թուրքական պետությունը Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ¹⁰⁶: Այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայության կոտորածների, բռնի մահմեդականացման ու տէղահանության ճանապարհով:

Երիտրուրքերի հենարանը Այսրկովկասում Սուսավարկուսկությունն էր, որը ջանք չէր խնայում թուրքերի առաջինադրումն արագացնելու: Հայկական գորամիավորումների քառամսյա հերոսամարտերից հետո մեծարիվ թուրք-թարական գորամասերը սեպտեմբերի 15-ին գրավեցին Բարուն և թուրք սպաների դեկավարությամբ ու արհեստածին «Աղրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության»¹⁰⁷ մուսավարա-

¹⁰⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 276, գ. 1, գ. 37, թ. 48:

¹⁰⁶ Տե՛ս Զարեանդ, Դյուլյա և պանդուրանիզմ, Փարիզ, 1930, ս. 92, տե՛ս նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 30, Ն 222:

¹⁰⁷ Արևելյան Այսրկովկասում երբեւ գոյություն չի ունեցել «Աղրբեջան» անվանք որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Արտ. Արենյանի դիպուկ քննուշամբ՝ «Աղրբեջան եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գրաւին չունեին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից - Գ. Ա.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտեր միայն «Արենելեան Անդրկովկաս», «Բագրի նահանգ» և այլն, փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ» (Արենելեան Արտ., Սենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», Պուրըն,

կան կառավարության անմիջական օժանդակությամբ երեք օր շարունակ (15-ից-17-ը) կոտորեցին հազարավոր հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը: Ցեղասպանության այդ հրեշտավոր քաղաքականությանը զոհ գնաց ավելի քան 30.000 հայ¹⁰⁸:

Բարվի նահանգում հայահայած քաղաքականությունը շարունակվեց Աղրբեջանական Հանրապետության գոյության ամբողջ ընթացքում (1918 թ. մայիսի 28-1920 թ. ապրիլի 28): Արևելյանական կայսերին բնաջնջելու երիտրուրքերի քաղաքականությունը որպես «ժառանգություն» փոխանցվեց մուսավաթականներին: Հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը համարելով համարուրքականության հիմնական խնդիրներից մեկը՝ պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից և թուրքական զորքերի Այսրկասահցի հեռանալուց հետո մուսավաթականները շարունակեցին հայահայած քաղաքականությունը: Ըստիանուր առմամբ, 1918 թ. մարտից 1919 թ. հունիս ընկած ժամանակահատվածում Բարվում և զավառներում (Գյորչա, Շամախի, Ղուբա, Ջավար,

1928, Զ տարի, մայիս, N 7, էջ 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասային Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (Ասխազան՝ Մամեդ Էմին Խասուլզադէ) երիտրուրքերի թէլարյանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հրչակեց արհեստածին նոր «պետության» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ասրաբատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Իրանի բաղրաների այն հորորջվեց «Աղրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն (հետազոտում՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ, ներկայում՝ Աղրբեջանական Հանրապետություն): Սանկամասն տե՛ս Բարտոլդ Յ. Մесто прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, с. 703; Էնեկոլլահ Ռեզա, Ազարբայջան եւ Արան (Կովկասեան Ալբանիա), Երևան, 1994, էջ 151-152; Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 129; Սահարյան Գ., Գյուրզյան Ն., Աղրբեջան. յուրացման սկզբները և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; Galichian R., The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, p. 35.

¹⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, գ. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Գеноցիդ արմեն և Օսմանություն. Սборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, док. N 245, с. 524, տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բարս քաղաքի հայության պատմությունը (պատմա ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 418:

Լենդուրան) հայ զոհերի թիվը, ոչ լրիվ տվյալներով անցնում էր 50.000-ից¹⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ մուսավարական իշխանությունների հայահալած քաղաքականությանը նպաստեց նախկին երիտրուրք Սուստաֆա Քեմալ փաշայի գլխավորությամբ 1919 թ. զարնանից սկսված ազգայնական (միլլի) հորջորջված շարժումը: Քեմալական շարժումը ժառանգեց երիտրուրքերի հայասպան քաղաքականության զաղափարական ծրագիրը¹¹⁰: Նպատակ ունենալով Բարուն հենակետ դարձնել Կովկասում լայնածավալ գործունեության համար՝ քեմալականները գործնականորեն սկսեցին համագործակցել մուսավարականների հետ: Բարվում սկսեց ծավալվել քեմալականությունը պաշտպանող լայն շարժում, որն առաջին հերթին ուղղված էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ: Հայ բնակչության կոտորածները նոր բափով սկսվեցին 1920 թ. սկզբներից: Սուսավարական իշխանության գործադրած բարբարուական քաղաքականության հետևանքով Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում զգալիորեն փոխվեց էր նոժողովրդագրական պատկերը՝ ի վնաս հայերի: Ըստհանուր առմամբ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ զավառների 50.000-ից ավելի հայերից կոտորածի ենթարկվեց շուրջ 40.000-ը¹¹¹: Զարդերից հետո կտրուկ նվազեց նաև Բարվի նահանգի հայերի թիվը: 1921 թ. մարդահամարի տվյալներով միայն Գյորջայի, Շամախու, Ղուբայի, Բարվի, Լենդուրանի և Զավարի զավառներում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 50.212¹¹²: Այդ թիվը համադրելով հայ բնակչության՝ նախքան կոտորածներն

արձանագրված թվի (127.318)¹¹³ հետ, պարզորդ երևում են փաստացի կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել էին երիտրուրքերն ու մուսավարականները: Ըստ այդմ՝ կոտորածներին զի էր գնացել շուրջ 77.106 մարդ, որից միայն 49.927-ը՝ Բարու քաղաքում (նախքան կոտորածները Բարվում հայ բնակչության թիվը 88.673¹¹⁴ էր, ապա 1921 թ. տվյալներով կազմում էր 38.746):¹¹⁵ Ավերվեցին ու ոչնչացվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված հուշարձանները՝ խաչքարերը, վանքերն ու եկեղեցիները: Ինչպես ակները է ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախափնյակի հայության հետ 1918-1920 թթ., անառարկելիորեն փաստում են, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտրուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաշնչումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսավարականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բարվու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Այսպիսով՝ անկախ վարչակարգից, Բարվի նահանգի հայության ցեղասպանության պատասխանատունները ներկայիս թուրքական և աղբեջանական պետություններն են: Հայտնի է, որ միջազգային իրավահաջորդությունը որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների փոխանցումն է մեկ այլ պետության: Ուստի, Թուրքիայի Հանրապետությունը համարվե-

¹⁰⁹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտեր Բարվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, N 3, էջ 46:

¹¹⁰ Տե՛ս Ամառանի Յ., Թուրք Միլիի շարժումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԹ տարի, փետրվար, N 4, էջ 107-111:

¹¹¹ Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտեր Նուխի և Արեշ զավառներում 1918-1920 թթ., «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», հ. 5, Երևան, 2005, էջ 23-28:

¹¹² Տե՛ս Զակավազե. Советские республики (Статистикоэкономический сборник), Тифлис, 1925, с. 152-153.

լով Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը, իսկ ներկայիս Աղրբեզանական Հանրապետությունը 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Աղրբեզանական Հանրապետության ժառանգորդը՝ լիիրավ պատասխանատվություն են կրում իրենց նախորդների կատարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար:

ГЕВОРГ СТЕПАНИЯН (АРМЕНИЯ)

ПОГРОМЫ АРМЯН В БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ И ОТВЕСТСТВЕННОСТЬ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВЛАСТЕЙ (1918 Г. СЕНТЯБРЬ-1920 Г. АПРЕЛ)

В годы Первой мировой войны, во время нашествия на г. Баку Османская империя поставило целью создание “Огузского государства”. Первым шагом являлось основание нового государства “Большой Азербайджан”, на территории, расположенной между Черным и Каспийской морями. Резня армян была частью этой программы.

Преступная политика физического уничтожения или насилиственного выселения армян в Бакинской губернии продолжалась на протяжении всего периода существования мусаватистского Азербайджана (1918-1920 гг.). Политика Турции и Азербайджана должна рассматриваться как продолжение геноцида западных армян 1915-1916 гг., ибо геноцид армян как политический вопрос с его географическим охватом (от Киликии до г. Баку) и историческим смыслом является следствием плана пантюркизма.

GEVORG STEPANYAN (ARMENIA)

POGROMS OF THE ARMENIANS OF BAKU PROVINCE AND RESPONSIBILITY OF THE TURKISH-AZERBAIJANI AUTHORITIES (1918 SEPTEMBER-1920 APRIL)

In the years of World War I, during the invasion of Baku Ottoman empire intended to create a beforehand planned country called “Oguzi”. The first step was the creation of a new country “Big Azerbaijan” in the territory between the Black and the Caspian Sea. The mentioned program had to be realized through the massacre of the Armenians.

The criminal politics of physical abolishment or the forcible expulsion of Armenians continued during the whole period of Musavat Azerbaijan's existence (1918 -1920), that resulted in thousands of Armenian victims. The policy of Turkey and Azerbaijan in the province of Baku in 1918-1920 must be viewed as the continuation of Western Armenians' Genocide in 1915-1916, because Armenian Genocide as a political question, both geographically (from Kilikia to Baku) and in the historical sense is the result of panTurkic entire plan.

ՔՐԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՆՊԱՍՏԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԿԱՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ

1. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո ամերիկահայերն իրենց գործուն մասնակցությունն են ունեցել Կովկասում, ապա՝ Կիլիկիայում կազմակերպված կամավորական շարժումներին ցարական Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի զորամասական ուժերի և երիտրուրքական ու քեմալական բռնությունների դեմ:

2. Արդեն 1914 թ. աշնանը Կովկասում կամավորական շարժում կազմակերպելու նախատակով Ազգային բյուրոյի կոչերից ողևորված կարճ ժամանակում ոչ միայն Կովկասից և Ռուսաստանի մյուս շրջաններից, այլ նաև Եվրոպայից և աշխարհի տարբեր կողմերից (Բուլղարիա, Ռուսինիա, Եգիպտոս, Պարսկաստան և այլն) ու հատկապես՝ հեռավոր ԱՄՆ-ից, մեծ խանդակառությամբ խումբ-խումբ Կովկաս են շտապել վրեժով ու ատելությամբ, բայց և ազատատենչ ոգով տողորված հարյուրավոր հայազգի անձնուրաց երիտասարդ կամավորներ համալրելու նոր կազմվող գնդերը: ԱՄՆ-ից և Եվրոպական երկրներից տարբեր ճանապարհներով հայրենիքի ազատազրմանը մասնակցելու նպատակով եկել է շուրջ 3.000 հայ:

1914 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև 1916 թ. օգոստոսի 25-ը Կովկասում ծավալված հայ կամավորական շարժումն իր ուրույն տեղն ունի հայ ոզգմարվեստի պատմության մեջ, որպես նորագույն ժամանակաշրջանում բնօրբանում և արտերկրում ցրված հայության երկու հատվածների կազմակերպված ինքնապաշտպանական շարժման դրսնորման անդրանիկ փայլուն օրինակ, ինչպես նաև ոռու, կազակ, արևելահայ, արևմտահայ գինակցության հիշարժան դրվագ:

3. Կովկասում կամավորական շարժման լուծարումով արևմտահայության շրջանում չի մարել հայրենի տարածքներն ազատազրելու և հայ ժողովրդի ապրելու բնական իրավունքը պաշտպանելու սրբազն զգացումը և նա ձեռնամուխ է եղել սեփական ուժերով կամավորական նոր շարժում կազմակերպելուն: Այդ նպատակով արտասահմանի, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի հայությունը կարևոր բացատրական աշխատանք է իրականացրել դաշնակից տերությունների շրջանում՝ նրանցից ակնկալելով ինչպես քաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ նյութական ու ռազմական աջակցություն:

Ֆրանսիական հրամանատարության ներքո Կիլիկիայում արևմտահայության ծավալած կամավորական շարժումը կազմակերպելու և կանոնավորելու, ինչպես նաև հայանպատ այլ ձեռնարկներ իրականացնելու և վերահսկելու հատուկ նպատակով 1917 թ. մարտին Բուստոնում կազմակերպվել է Ամերիկայի

հայ ազգային միությունը: Այն բաղկացած էր քաղաքական չորս կուսակցությունների (ՍԴՀԿ, Վերակազմյալ հնչակյան, ՀՅԴ, ՀԱՌ), ազգային երկու եկեղեցիների (առաքելական, ավետարանական) և ՀԲԸ ներկայացուցիչներից: Կարճ ժամանակում ԱՄՆ-ում արդեն ստեղծվել է միության 187 մասնաճյուղ: Ամերիկյան պաշտոնական շրջանների կողմից այն ճանաչվել է որպես ամերիկահայ գաղութը ներկայացնող մարմին՝ դառնալով հայկական առաջին լոքիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում:

4. Ֆրանսիական հովանավորության ներքո սկսված կամավորական շարժմանն իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով ընդամենը վեց ամսում՝ 1917 թ. հունիսի 9 - նոյեմբերի 3, արձանագրվել է 5.000 ամերիկահայ, սակայն փոխադրական միջոցների սղության պատճառով մեկնելու հնարավորություն է ընձեռվել ընդամենը 1.172-ին, իսկ մնացյալը հետագայում զինվորազրվել է ԱՄՆ-ի բանակին՝ կովելով Գերմանիայի դեմ արևմրտյան ճակատներում:

Թեև Կիլիկիայի ազատազրման համար գործադրված ջանքերը վերջին հաշվով ձախողվեցին, այդուհանդերձ, անուրանալի է նաև ամերիկահայ կամավոր երիտասարդության մասնակցության նշանակությունը «Արևելյան լեզեռնի» («Հայկական լեզեռն») ձեռք բերած մարտական հաջողությունների գործում:

3. Այսպիսով, հայ ժողովրդի համար ճակատազրական դարձած Առաջին աշխարհամարտին ն հաջորդող տարիներին ամերիկահայերը, համախմբելով իրենց ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, դիվանագիտական, քաղաքական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարել են հայրենի բնօրբանի և ժողովրդի պաշտպանության, ազատազրության ու վերականգնման նվիրական գործին:

УЧАСТЬ И ПОМОЩЬ АРМЯН США ДОБРОВОЛЬЧЕСКИМ ДВИЖЕНИЯМ НА КАВКАЗЕ И В КИЛИКИИ

В ставшими роковыми для армян годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.), армянская община США объединила весь свой умственный, финансовый, социальный и политический потенциал в целях оказания дипломатической, военной, людской и прочей всевозможной помощи родной стране и народу.

Армяне США приняли участие также в добровольческих движениях на Кавказе и в Килиции, бок о бок сражаясь с русскими и французскими войсками соединениями против немецкого и турецкого насилия.

Американские армяне осуществили также активную лоббистскую деятельность в защиту Армянского Вопроса в политических кругах Европы и США.

KNARIK AVAKIAN (ARMENIA)

THE PARTICIPATION AND AID OF THE ARMENIANS OF THE US TO THE CAUCASIAN AND CILICIAN VOLUNTARY MOVEMENTS

During the years of the First World War (1914-1918), which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intra-communal intellectual, financial, public and political resources, have assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, military and human means.

They have taken part in the Caucasian and Cilician voluntary movements, shoulder to shoulder fighting with Russian and French military formations against German and Turkish forces.

The Armenian-Americans have carried out also active lobbying activities on behalf of the Armenian Case among political circles of Europe and the USA.

ՀՈՒՆԳԱՐԱՀԱՅԵՐԸ ԵՐԿՈՒ ՀԱՍՏԱՏՄԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԸՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՅՎԱԾՈՒՄ. ԿԱՊԵՐ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐ

Սույն հոդվածը հիմնված է դեռևս չուսումնաժրված արխիվային նոր նյութերի վրա, որոնք բացահայտվել են միայն վերջերս: Այստեղ ներկայացված են երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում Հունգարիայի հայերի մասին կարևոր տեղեկություններ:

Երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում հունգարահայերի մասին վերլուծությունները աիրաժեշտ է սկսել երեք ելակետային դրույթներից:

- Կարպատյան ավագանում՝ հատկապես Տրանսիլվանիայում, հայերը ապրել են դեռևս տասնյոթերորդ դարից: Նրանք չեն խոսում հայերեն, սակայն հպարտանում են իրենց հայկական արմատներով և ավանդույթներով: Տասնիններորդ դարում նրանք հաստատվել են Հունգարիայի այլ տարածքներում, ինչպես օրինակ՝ Բուլղարեշտում:

- Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Հունգարիան կորցրեց իր տարածքների մի մասը, Տրանսիլվանիայի հայերը հաստատվեցին Հունգարիայում՝ հատկապես Բուլղարեշտում:

- Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայերի մի խումբ հաստատվել է Կարպատյան ավագանում՝ Տրանսիլվանիայում, ինչպես նաև Բուլղարեշտում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Հունգարիայում գոյություն ունեին հայերի տարբեր խմբավորումներ: Այդ է պատճառը, որ նրանք փորձել են ստեղծել կառույցներ, որոնք կմիավորեին այդ տարբեր խմբավորումները: Այդ առումով ստեղծվել են հետևյալ կառույցները (ժամանակագրական հերթականությամբ):

- «Մասիս» կազմակերպությունը (1919 թ.) և Լեփսիուսի բարեգործական ընկերությունը
- Հայկական-հունգարական առևտրական բաժնետիրական ընկերություն

- Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան (1920թ.)
- Բուդապեշտի Հայ կաթողիկե եկեղեցին:

«Մասիս» կազմակերպությունը (1919 թ.) և Լեփսիուսի բարեգործական ընկերությունը

Նշված կառույցներից առաջին երկուսը ծավալում էին փոքր գործունեություն. «Նոր դար» ամսագրի տպագրություն, որը հրատարակվել է ընդամենը մի քանի համարով: Դեռևս այդ ժամանակ մենք կարող ենք տեսնել լարվածությունը երկու խմբերի միջև: Այդ են վկայում նաև պաշտոնական փաստաթղթերը: Որպես օրինակ կարող է լինել «Մասիս» կազմակերպության ստեղծման փաստաթուղթը, որում որպես կազմակերպության նպատակ նշված է. «Մեզ ընդունեք ոչ որպես օտարների, այլ որպես Ձեր եղբայրների: Մենք ակնկալում ենք Ձեր աջակցությունը, և մենք զիտենք, որ չեք հուսահատեցնի մեզ»:

Հայկական-հունգարական առևտրական բաժնետիրական ընկերություն

Կառույցի նպատակը հայկական սփյուռքի մեջ ցանցեր ստեղծելն էր: Ինչպես նաև ձեռնարկատիրությունների ձևակրումը, որոնց միջոցով սփյուռքահայերը կարող են օգնել Հունգարիայի միջազգային առևտրին:

Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան (1920թ.)

Այս կառույցը հիմնադրվել է 1920 թվականին, ունեցել է 409 անդամներ և գոյությունը շարունակել է մինչև 1950 թվականը: Ուսումնասիրելով կազմակերպության պատմությունը՝ պարզ է դառնում, որ նոր անդամների գրանցումը ունեցել է ակտիվ և պասիվ շրջաններ: Ամենաակտիվ շրջանը 1921 թվականի մարտ, ապրիլ, մայիս, հունիս ամիսներն են: Հետաքրքրական է այն, որ ամիսների և համապատասխան օրերի մեջ ևս կան տարբերություններ: Հատկանշանական է, որ 1921 թվականի ապրիլի 24-ին ամենաշատ են ասոցիացիայի անդամակցության հայտ են ներկայացրել:

Հիպոթեզ

1920 թվականների սկզբներին Բուդապեշտի հայկական համայնքը հենց այդ օրը՝ ապրիլի 24-ին ոգեկոչել է հայոց ցեղասպանությունը: Օրվա ընտրության պատճառների բացահայտման հետ կապված դժվար է գտնել մեկ այլ ուսցինալ բացատրություն, քան հայոց ցեղասպանության ոգեկոչումը:

Ուսումնասիրելով ասոցիացիայի արձանագրությունները՝ պարզում ենք, որ հենց այդ օրը ասոցիացիայի տնօրենը՝ Ֆելիքս Ավելիիքը, ունեցել է երկար և հայրենասիրական ելույթ, որի ընթացքում նա խոսել է պատմության տարբեր ժամանակներում հայերի տառապանքների մասին՝ շեշտադրելով միասնականության կարևորությունը:

Ստորև ներկայացված են ասոցիացիայի բոլոր անդամների վերաբերյալ մի շարք կարևոր առանձնահատկություններ:

Ծննդավայր: Եթե ուսումնասիրենք ասոցիացիայի անդամների ծննդավայրերը, ապա կարող ենք բացահայտել ևս հետաքրքիր տեղեկատվություն՝ Տրանսիլվանիա – 68 %, Հունգարիա (բացի Տրանսիլվանիա) – 13 %, Օսմանյան կայսրություն – 13 %, Կովկաս – 2 %, Ղրիմ – 3 %, Ավստրիա – 1 %:

Կրթություն: Ասոցիացիայի անդամների կեսից ավելին ունեցել են բարձրագույն կրթություն, ինչպես նաև մեծ թիվ են կազմել զիտական աստիճան ունեցողները:

Զրադղածությունը ևս բազմակատեգորիալ է, սակայն մեծ խումբ են կազմում առևտրականները, աղմինիստրատիվ աշխատակիցները, բժիշկները:

Բնակչակայությունը առումով գերակշռում է Բուդապեշտը՝ 75%, իսկ մնացյալ 25% ապրել են Հունգարիայի այլ տարածաշրջաններում:

Շնայած ասոցիացիայի անդամների գերակշռող մասն ապրում է Բուդապեշտում և հատկապես կենտրոնական հատվածներում, սակայն հասցեների վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգել այն եզրակացությանը, որ Բուդապեշտի հայ համայքային կյանքը չի զարգացել էնկալվային ձևով:

Կրթությունն և ծննդավայր կապը

Եթի համակցում ենք անդամների կրթական մակարդակը և ծննդավայրը, ապա ստանում ենք, որ Հունգարիայում ապրող հայերի մեծ մասն ունեցել են բարձրագույն կրթություն կամ ունեցել են զիտական աստիճան: Նրանք, ովքեր հաստատվել են Հունգարիայում Տրանսիլվանիայից, ունեն խառը պատկեր: Խև Օսմանյան կայսրությունից եկածներն ունեցել են ամբողջությամբ հակառակը պատկերը. միայն մեկ հոգի է եղել բարձրագույն կրթությամբ, Առաքելական եկեղեցու մի հովիվ է եղել, սակայն մեծամասամբ նրանք չեն ունեցել կրթություն, որը նշանակում է, որ ցեղասպանությունից փրկված հայերի մեծ մասը առևտրականներ էին, հատկապես գորգավաճառներ:

Հիպոթեզ

Սուսա լեռան օրինակով կարելի է պնդել, որ հենց մտավորականությունն է եղել պաշտպանության կամ դիմադրության հիմնական կազմակերպիչը:

Մտավորակությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել համայնքի համար: Սա կարող է նշանակել, որ Օսմանյան կայսրությունը հայ մտավորականությանը դիտարկում էր որպես զիսավոր թշնամի, և հենց այդ է պատճառը, որ ցեղասպանությունից փրկվածների գերակշռող մասը հիմնականում ոչ մտավորականներ էին:

Հունգարիայի հայեր		Օսմանյան	
(ծննդավայրը Հունգարիա, ինչպես նաև Տրանսիլվանիայից Հունգարիայությանից հայեր)		կայսրությունից եկած հայեր	
Պետական աշխատողներ	Առևտրականներ		
Բժիշկներ	Գորգագործներ		
Հրավարաններ	Կոշիկարներ		
Առևտրականներ			

Աղյուսակ 1. Զքաղվածությունն ըստ ծննդավայրի

Բուդապեշտի հայ կառողիկե եկեղեցի

Եկեղեցին համայնքային ամենամեծ կառույց է եղել, ունեցել է 698 անդամներ: Կառույցի նպատակը նույն է ինչպես որ ոչ կրոնական կազմակերպությունների դեպքում:

Կազմակերպության անդամների սեռային բաշխվածությունը՝ 69% արական, իսկ 31%՝ իգական:

Եթե համեմատենք այս ցուցանիշները այլ կազմակերության՝ Հունգարիայի հայկական ասոցիացիայի տվյալների հետ, ապա կտեսնենք եական տարբերություններ. 90% արական, իսկ 10%՝ իգական:

Այս ամենի արդյունքում մենք կարող ենք ձեավորել հետեւյալ հիպոթեզը.

Հիպոթեզ

Ի տարբերություն կրոնական կառույցի, որտեղ անդամների սեռային բաշխումը այս կամ այն չափով համաշափ կարելի է դիտարկել, Հունգարիայի հայկական ասոցիացիան ավելի պատրիարքալ է, եթի հաշվի ենք առնում եթենիկ բաղադրիչը, քանի որ ավանդական ընտանիքներում տան զիսավորը տղամարդն է:

Եթի դիտարկում ենք երկու կազմակերպությունների կապերը, ապա կարևոր է ընթացել, որ ինչպես համայնքների անդամների, այնպես էլ դեկավարների շրջանում հանդիպում են կրկնություններ. Միաժամանակյա անդամակցություն երկու կառույցներին: Սակայն երկու կազմակերպությունները բացի իրենց հիմնական առաքելություններից իրականացրել են նաև այլ կարևոր գործառույթներ՝ օրինակի համար Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան գործում էր որպես քվազի հյուպատոսարան: Նրանք օգնում էին Հունգարիա ժամանած նոր հայերին հատկապես փաստաթղթերի ձևակերպման և այլ աղմինհստրատիվ առումներով: Նրանք կապեր էին հաստատում սիյուռքահայերի հետ, ինչպես նաև արտասահմանյան այն կառույցների հետ, որոնք զքաղվածություն էին հայերի հարցերով՝ Յոհաննես Լեփսիուսի կազմակերպությունը: Եկեղեցու պարագայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նրանք հայերին տրամադրել են պաշտոնական փաստաթղթեր, որով հավաստիացրել են, որ նրանք հայեր են և արիա քրիստոնյաներ:

THE HUNGARIAN ARMENIANS BETWEEN THE TWO WORLD WARS: CONNECTIONS AND STRUCTURE

This paper is based on some new archival materials which have been discovered quite recently. They include important information on the Armenians living in Hungary during the two World Wars.

БАЛИНТ КОВАЧ (ВЕНГРИЯ)

ВЕНГЕРСКИЕ АРМЯНЕ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ: СВЯЗИ И СТРУКТУРА

Данная статья имеет своей основой неизученные архивные материалы, обнаруженные совсем недавно. В работе представлены важные сведения об армянах, проживавших в Венгрии во время двух мировых войн.

ԱՐՄԵՆՈՒՀԱԿԱՆ ՀԱՍԲԱՐՁԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ 1914-1923 թթ.

1. Այսօր, երբ բոլորել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը, աշխարհի մեծ մասը (բացառությամբ որոշ երկրների կառավարությունների, պետական և հասարակական կազմակերպությունների) դեռևս անհաղորդ է 20-րդ դարի այդ մեծագույն ողբերգություններից մեկին: Ողբերգություն, որի պատճառով հայ ժողովուրդն արմատախիլ արվեց և զրկվեց հայրենիքից:

Նշանակում է, որ Ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման՝ արդեն թափ առաջ գործընթացը դեռևս վաղ է ընկալել իբրև արդարության հաղթանակ: առջևում ճանաչմանն ու դատապարտմանը հաջորդող ամենակարևոր փուլն է փոխառուցումը: Ասել է թէ՝ արդար դատի լուծմանը հասնելու համար անհրաժեշտ է ի մի բերել գիտական, իրավական ու ֆինանսական հսկայական ուսուրաներ:

Այդ բազմազանության մեջ իրավական դաշտի, միջազգային իրավունքի կրվանների հետ մեկտեղ՝ ծանրակշիռ է համաշխարհային հանրության գործոնը: Վերջինիս տեղեկացվածության, գիտակցության վրա ազդելու և դիրքորոշում ձեավորելու հարցում չափազանց կարևոր է զանգվածային լրատվամիջոցների գրագետ ու համակարգված աշխատանքը:

2. Դեռևս 19-րդ դարի վերջին եվրոպական և ամերիկյան պարերական մամուլը լուսաբանել էր արևմտահայության կյանքի ծանր պայմաններն ու ողբերգական էջերը: 20-րդ դարի սկզբին և Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ամերիկյան մամուլը շարունակում էր լուսաբանել Արևմտյան Հայստանի իրադարձությունները: 1913 թ. ամունը «Դր Լիբրըրի Դայշեսթ-ուս» ("The Literary Digest") տեղ գտած հոդվածը, անդրադառնպու Արևմրտյան Հայստանում տիրող իրավիճակին, ներկայացնում էր ամերիկյան ընթերցողին Հայկական հարցի ելությունը և ընդգծում, որ սուլթան Աբրու Համիդի անօրինություններն ու դաժանությունները շարունակվում էին երիտրուքերի կողմից էլ ավելի կատաղի ձեերով¹¹⁶: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ Թուրքիայի ներգրավումից անմիջապես հետո, 1914 թ., նոյեմբերի 12-ին, «Դր Նյու Յորք Թայմս» պարբերականը (The New York Times) գրում էր, որ քրիստոնյաները վտանգի մեջ էին, հիմնական թիրախ էին ընտրված հատկապես և հայերը: Նոյեմբերի 14-ին պարերականը տեղեկացնում էր, որ հայերը ահարեկվում էին ուսւներին համակրելու համար, ձերբակալվում և սպանվում՝ առանց դատ ու դատաստանի, իսկ նոյեմբերի 29-ի համարում հաղորդում է, որ սրբազն պատերազմի կոչերի ներքո թուրք խուժանն ավերում ու քանդում էր երգրումի հայկական ակումբները, եկեղեցիներն ու դպրոցները: Դեկտեմբերի 14-ի կարճ հադրդարձությունը փաստում էր երգրումի փողոցներում կախաղան հանված բազմաթիվ հայերի մասին:

«Դր Լիբրըրի Դայշեսթ», «Դր Նյու Յորք Թայմս», «Դր Առուլուք» (The Outlook), «Դր Ինդեպենդենթ» (The Independent), «Սիշընըրի Ռեվյու» (Missionary Review), «Դր Սըրվեյ» (The Survey), «Ամերիքըն Ռեյու Օֆ Ռեյու» (American Review of Reviews),

¹¹⁶ "Young Turks' Misrule in Armenia", The Literary Digest, July 5, 1913:

«Սերբողի Իվնինգ Փոստ» (Saturday Evening Post), «Դը Լիվինգ Էյջ» (The Living Age), «Դը Աթլանտիկ Մանթլի» (The Atlantic Monthly), «Քարենք Հիսթորի» (Current History), «Դը Նյու Ռեփորտիք» (The New Republic), «Դը Վորլդս Ուորք» (The World's Work) և այլ պարբերականները բազմազան հոդվածներում ներկայացնում էին թէ Մեծ Եղեռնի մանրամասները (1915 թ.), թէ հաջորդող տարիներին (1916-1922 թթ.) Օսմանյան կայսրության պարագուխների և նրաց ժառանգործների չարագործությունները: Ամերիկյան մամուլում հրատարակված հոդվածները փաստացի վկայում են Հայոց ցեղասպանության ծրագրավորված լինելու¹¹⁷ և հայությանն իսպառ ոչչացնելու մասին¹¹⁸:

Մամուլում փաստացի արտացոլվել էր ԱՄՆ թէ՝ պետական դիրքորոշումը և թէ՝ ոչ պաշտոնական դիրքորոշումն արևմտահայության ողբերգության վերաբերյալ, ինչպես նաև քաղաքական և հասարակական գործիչների տեսակետներն ու գնահատականները: Անհրաժեշտ է նշել, որ հոդվածները պարունակում եին նաև տեղեկություններ Հայոց Եղեռնի վերաբերյալ այլ պետությունների դիրքորոշման մասին, տարբեր երկրների միջազգային հարաբերությունների և Օսմանյան կայսրության հանդեպ նրանց վերաբերմունքի և քաղաքականության մասին և այլն:

3. Պարբերական մամուլը լրատվական և տեղեկատվական անսպառ աղբյուր լինելուց զատ ինչպես անցյալում, այնպես է այսօր ունի ոչ միայն հետազոտական և գիտական, այլև բարոյահոգեբանական և դաստիարակչական նշանակություն: Ուստին, Հայոց ցեղասպանության պատշաճ ճանաչման և գնահատման համար մեծ նշանակություն կունենա Ցեղասպանության տարելիցի օրերին ամերիկյան թերթերում և ամսագրերում Հայոց մեծ Եղեռնի մասին տեղ գտած նյութերի վերահրատարակումը ոչ միայն տարբեր լեզուներով առանձին ժողովածուների տեսքով, այլև աշխարհի տարբեր երկրների մամուլի էջերում: Լինելով հարուստ փաստական աղբյուր այդ տեղեկություններն իրենց անաշոտությամբ թերևս կարող են ազդել համաշխարհային հանրության ընթերցող շրջանակների վրա ավելի, քան պաշտոնական

հաղորդագրությունները կամ հայության կողմից աշխարհով մեկ տարածվող, հանրամատչելի ու մարդկային կյանքի հետաքրքր պատմություններ պարունակող, սակայն օտարներին կանխակալ թվացող հրապարակումները:

АРМЕНИИ ГАМБАРЯН (АРМЕНИЯ)

СВИДЕТЕЛЬСТВА О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН НА СТРАНИЦАХ АМЕРИКАНСКОЙ ПРЕССЫ (1914-1923)

В данном сообщении освещаются статьи, посвященные трагической судьбе армянского народа, опубликованные во многих журналах и газетах США в период Большой резни (Мец Егерн), осуществленной младотурецкими лидерами в 1915 и последующих годах Первой мировой войны, а также их наследниками в течении нескольких послевоенных лет. Объективное, непредвзятое, последовательное освещение событий, являясь богатым источником фактического материала о Геноциде армян и представляя истинную и полную картину отмеченного периода, имеет не только информационное, но и большое научно-исследовательское, морально-нравственное и воспитательное значение.

ARMENUHI GHAMBARYAN (ARMENIA)

U.S. MEDIA TESTIMONIES ON THE ARMENIAN GENOCIDE (1914-1923)

The presented report elucidates the articles, published on the pages of the American newspapers and journals, dedicated to the tragic fortune of the Armenian people in the period of Great massacre (Mets Eghern) committed by the Young Turks in 1915 and subsequent years of WW I. The atrocities of new rulers of the Turkish Republic during the first postwar years also are introduced. The objective and successively elucidated events of the Armenian Genocide present the real, true and full picture of that period. It is a rich source of the actual materials and has

¹¹⁷ "The Armenians in Asia Minor", The Outlook, August 18, 1915

¹¹⁸ "Christians in Great Peril", The New York Times, January 13, 1915:

not only scientific-research value but also a great moral and educational importance.

ՀԱՍՏԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀՈԳԵՎՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՑՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Օսմանյան կայսրությունը սկզբից և եթ հաստատեց այնպիսի սոցիալական համակարգ, որը լի էր կրոնական և քաղաքական հակամարտությամբ։ Սրանով է պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ չնայած Օսմանյան կայսրությունում 20-րդ դարի առաջին քառորդում, երբ ձևավորվում էր թուրքական ազգային զիտակցությունը, կրոնը փոխարինվեց ազգայնականությամբ, այնուամենայնիվ, երիտրուրքական կառավարությունը քաղաքական նպատակներով հավատարիմ մնաց գերակայող դասակարգի սկզբունքին և իսլամին ու պանխալամիզմի զաղափարախոսությանը։

Օսմանյան կայսրության հասարակական և քաղաքական համակարգում իսլամի դերով էր պայմանավորված նաև այն, որ զիհանի գործունը լավագույնս կարողացավ օգտագործել երիտրուրքական կառավարությունը՝ հրահրելով հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերին մասնակցելու ցեղասպանությանը։ Արևելագետն Հովհաննես Խնձրիկյանը կրոնի դերի վերաբերյալ գրում է. «...հենվելով զանգվածային կոտորածների բազմամյա փորձի, նուրանի և շարիաթի դոգմաների վրա՝ երիտրուրքերը նախապատրաստել են երկրի մուսուլման զանգվածների հասարակական հոգեբանությունը և, օգտագործելով համաշխարհային պատերազմի պայմանները, հասել իրենց ազգայնական նպատակներին»¹¹⁹։

1914 թ. նոյեմբերի 2-ին Օսմանյան կայսրությունը ներգրավվեց պատերազմի մեջ որպես Գերմանիայի դաշնակից։ Մի քանի օր անց կառավարությունը համոզում է սուլթանին խալիֆի իշ-

¹¹⁹ Խնձրիկյան Հ., Սոցիալական հոգեբանությունը և ցեղասպանությունը, Երևան, 1995, էջ 5:

խանությունն օգտագործելով զիհան հայտարարել Անտանտին։ Միաժամանակ գործող շեյխ-ուլ-իսլամը՝ Հայրի էֆենդին, և բարձրաստիճան հինգ հոգևորականները ստորագրում են ֆերվա: Այն եղել է երեք լեզուներով՝ օսմաներեն, արաբերեն, ոռուսերեն, և ուղղված էր ամբողջ աշխարհի մուսուլմաններին։ Անտանտին հայտարարված զիհանը արտաքին քաղաքականության մեջ ձախողվեց, սակայն նպաստեց երկրի ներսում գործադրվող բռնություններին, քանի որ միտում ուներ նաև ժողովրդական զանգվածներին զրգելու և վատթարացնելու միջեթևնիկական փոխհարաբերությունները¹²⁰: Վանում գերմանական օգնության միուրյան կայանի դեկավար քարոզիչ Շայյորը հաղորդում է. «...Կ.Պոլիսը սրբազն պատերազմ է հայտարարել և դրանով իսկ սանձագերծել մահմեդականների կատարությունը քրիստոնյաների հանդեպ։ Այս տրամադրությունը կար դեռ ամիսներ առաջ, թեպես սանձերը ձգված էին։ Դրանք ավելի բացահայտվեցին, երբ տարածվեցին Վանի շրջանում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին լուրերը»¹²¹: Խնձրի վերաբերյալ օսմանյան բանակի վենեսուելացի սպա Ռաֆայել դե Նոզալեսը գրում է, որ երիտրուրքերը կարողացան ողջ ժողովրդին հավատացնել սրբազն պատերազմի անհրաժեշտությունը¹²²:

Զիհանի կոչն ամբողջությամբ ներծծված էր այն նույն կրոնական մոլեռանդությամբ ու ցեղամոլությամբ, որով լի էին համբյան ջարդերի ու Արանայի կոտորածների ժամանակ մոլլաների կողմից արված կրոնական բնույթի ազրեսիվ կոչերը։ Նման ավանդության հիմքով կրոնը դառնում է ուժեղ ազդակ, որով հնարավոր է համախմբել հասարակությանը։ Կրոնական անհանդուրժողությունն ու մոլեռանդությունը վերածվում է բռնության նրանց նկատմամբ, ում համարում է «թշնամի»։

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում (ինչպես և դրան նա-

¹²⁰ Միմնեյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 329-338:

¹²¹ Զոմիեր Է., Ճշմարտությունը աշխարհամարտի ժամանակ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապականների մասին, Երևան, 2002, էջ 18-20:

¹²² De Nogales R., Four Years Beneath the Crescent, New York and London, 1926, p. 20.

խորդող 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին տեղ գտած զանգվածային կոտորածների ժամանակ) կրոնական մոլեռանդությունը դրսորվում էր հետևյալ կերպ՝ 1. կրոնական բովանդակությամբ ազրեսիվ տեքստերի՝ կոչերի, աղոթքների, օրհնությունների, մատուցումը մուտքաման հավատացյալներին, 2. Մուտքամանների կրոնական մոլեռանդ ատելությունը եկեղեցիների և հոգևորականության նկատմամբ, 3. քրիստոնեական խորհրդանշերի կիրառումը բոնության գործողություններում, 4. հայերի սպանություններին ուղեկցող կրոնական բնույթի արտահայտություններ:

Օսմանյան կայսրությունում մուտքամանների կրոնական մոլեռանդությունը պայմանավորված էր դարերով ամրապնդված խալամական և հատկապես ջիհադի ինստիտուտով: Այդ ավանդույթով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ խնդիրն էր ամրապնդված զավթողական արշավանդները, կոտորածներն ու կողոպուտը համարվում էին Ալլահին հաճ գործ և սրբազն պարտը, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանությունն ընկալվեց «որպես սրբազն պատերազմ» և ներգրավեց մուտքաման հասարակությանը:

HASMIK GRIGORYAN (ARMENIA)

THE FACTOR OF RELIGIOUS IDEOLOGY IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

It is well known that the social relations in society are regulated by "cultural models", which in turn model the behavioral peculiarities in the culture of violence. One of such "models" is religious system.

The adoption of Islam in the Ottoman Empire became an excellent means for the nomadic people to explain their expansionist policy on religious principles. By calling the war against the "unbelievers" as the will of Allah, precept of Muhammad they glorified each person who was killed in that war as a "hero", a "person who deserves the heaven". Islam is based on the rules of Quran and Shariat accepting only "the equality of all Muslims". Besides that in the Ottoman Empire public, social-political,

legal, and military institutions were based on Islam. The religious intolerance based on such traditions changed into terror towards those who were perceived as "enemies". In particular, religious xenophobia based on religion brought about religious sadism.

Both during the massacres of Abdul Hamid (1894-96) and those in Adana province in 1909 (known as the Adana massacre), and during the Genocide of 1915 the religious sadism in the Ottoman Empire had the same fanatic manifestations: 1. recitation of aggressive appeals with religious content, as well as prayers in mosques, 2. sadistic attitude towards churches and the clergy, 3. religious slogans read while killing, 4. religious symbols as "models" in the methods of violence.

АСМИК ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ФАКТОР РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ В ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

Известно, что социальные отношения в обществе регулируются "культурными моделями", которые, в свою очередь диктуют также поведенческие особенности в культуре насилия. Один из таких "моделей" является религиозная система.

Принятие ислама в Османской империи стало отличным средством для кочевого народа, чтобы объяснить их экспансионистскую политику на религиозных принципах. Представляя войну против "неберных", как волю Аллаха, славили каждого человека, который был убит в той войне как "героя", "человека, который заслуживает рай". Ислам основан на правилах Корана и Шариата, принимая только "равенство всех мусульман". Кроме того, в обществе Османской империи, социально-политические, правовые и военные учреждения основаны на исламе. Религиозная нетолерантность на основе таких традиций превратилась в террор над теми, кто были восприняты как «враги». В частности, религиозная ксенофобия на основе религии привела к религиозному садизму.

И во время резни Абдул Хамид (1894-96гг) и в провинции

Адана в 1909 году (известный как резня в Адане), и во время геноцида 1915 года религиозный садизм в Османской империи имел тот же фанатичные проявления: 1. чтение агрессиво отношение к церкви и духовенству, 3. религиозные лозунги, которые читали во время убийств, 4. религиозные символы как "модели" в методах насилия.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՆԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԻՐԱՋԵԿՈՒՄԸ.
ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԵՐ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀԱՎԵՐՆԵՐ

Հոդվածում քննության է առնվում հանրակրթական դպրոցներում Հայոց ցեղասպանության թեմայի դասավանդման հիմնախնդիրը: Ցույց է տրվում հայ իրականության մեջ Մեծ եղեռնի թեմայի ներկայացման հիմնական մեխանիզմները, որոնք կիրառվել են վերջին տասնամյակների ընթացքում: Հիմնական եզրահանգում այն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետք է դասավանդվի դպրոցներում որպես առանձին առարկա: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցեղասպանության մասին կրթությունը կարևորվում է ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի, ապա նաև ամբողջ մարդկության հավաքական հիշողության պահպանման և փոխանցման ու դրանից բխող նոր ցեղասպանությունների կանխարգելիչ գործառույթների տեսանկյունից:

КРИСТИНЕ НАДЖАРЯН (АРМЕНИЯ)

ОСВЕДОМЛЕНИЕ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН: ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ

В статье рассматривается вопрос преподавания истории Геноцида армян в общеобразовательных школах. Показываются основные методы представления темы Геноцида армян в армянской действительности, которые использовались на протяжении послед-

них десятилетий. Основной вывод заключается в том, что Геноцид армян следует преподавать в школах в качестве отдельного предмета, так как, преподавание истории Геноцида армян связано с сохранением коллективной памяти подвергнутого геноциду народа, и всего человечества, а также с предотвращением последующих геноцидов.

KRISTINE NAJARYAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AWARENESS: PROBLEMS AND CHALLENGES

The issue of teaching the theme of Armenian Genocide in the public schools is considered in this article. The main mechanisms of the representation of the Armenian Genocide theme are shown in the article, which have been applied during the last decades. The main conclusion is that Armenian Genocide should be taught in the schools as a separate subject. It depends on the circumstance, that the education is important in the context of saving and passing the collective memory of Armenian Genocide, as well as the prevention of new genocides.

ROLF HOSFELD (GERMANY)

GERMANY AND THE ARMENIAN GENOCIDE

The debate about the involvement of the German Empire in the Armenian Genocide dates back to World War I accusations of the Entente as well as rumors spread by Young Turks in their own country from 1915 on. We have discussed this question in its broader context at an international conference organized by the Lepsiushaus and the German Historical Museum in Berlin this March.

In his seminal 1968 book *Germany and the Ottoman Empire*, Ulrich Trumpener pointed out that, overall, the German Imperial Government neither supported nor welcomed the persecution of the Armenians

during World War I. Yet it culpably displayed an extreme moral indifference and thoroughly failed to take any kind of action against the crimes of its ally, even within the confines of political opportunity.¹²³ Moreover, the Germans had learned to accept, excuse, and rationalize extreme violence against civilians as a legitimate method of domestic politics, already at the time of the Hamidian massacres 1894-96. Many followed this path in the years after 1915.

But is there any evidence supporting an extended notion of German involvement in the Armenian Genocide of 1915/16 from the beginning, as Vahakn N. Dadrian, invoking "German Responsibility" or "Complicity", claimed twenty years ago?¹²⁴ The argument usually offered in support of this thesis relies on characterizing the Ottoman Empire's power structure as akin to a German semi-colony. But in fact, the influence of the Germans on the Ottoman Empire was fairly limited; and in 1915 it was not the result of long-standing plans, even though the imperial pipe-dream of a Turkish "German Egypt" was actually debated before and during the war.

A principal motive of the Young Turks for entering the war was to shake off any foreign influence once and for all, and they were determined not to become subject to new German domination.

Secondly: When the war began, the political system in Istanbul was that of an ideologically driven one-party rule. The Germans had no experience with a political system like this, and they did not even understand it.

Armenian persecutions had a long history in the context of Ottoman domestic policies. And the Ottomans entered the war already with an ethos of population policies.. The Armenian Genocide was an exclusively Young Turk – domestic – project, based on, as Johannes Lepsius already put it in 1919, "phantasies of population statistics"¹²⁵

In any case, the Germans understood, as Wangenheim cabled to Bethmann-Hollweg already on July 7, 1915, that it was beyond doubt

"the government does indeed pursue the aim of exterminating the Armenian race in the Turkish Empire".¹²⁶ Since then, he - and the German government with him - exactly knew what was happening. Extermination of a race means genocide.

"We can handle our internal enemies", the Ottoman War Minister Ismail Enver said to Johannes Lepsius on August 10, 1915: "You in Germany cannot. In this we are stronger than you."¹²⁷ For the time being, thoughts like this were foreign to German politics, the mentality of which was almost still deeply rooted in traditional 19th century values. Yet, not much later, they were the reason why Adolf Hitler admired Enver as an example to follow, whom he referenced in his trial before the Munich People's Court in 1924. According to Hitler, Enver managed to build up a whole new nation, successfully detoxifying the multicultural Gomorrah that was Constantinople.¹²⁸

To accept, excuse, and rationalize extreme violence against civilians was part of Germany's military culture. As Isabel Hull observed in a recent study on the military culture of Wilhelminism, Germany applied the standards of a military struggle for existence in an extreme manner to all theatres of World War I. It is this mentality that entailed tolerating the Armenian Genocide.¹²⁹

Although there was no "complicity" in the form of active support, all options were put on the table of "Realpolitik". And the way it was done came close to borderline. Better knowledge notwithstanding, official Germany supported denialism and by this the crime of its war ally from the very beginning for egocentric reasons. After the war, as Stefan Ihrig has shown in a recent study, there was an important public debate about genocide in Germany, following the publication of Johannes Lepsius' foreign office documents Deutschland und Armenien ("Germany and Armenia") in 1919 and the assassination of Talaat Pasha as well as the trial against Soghomon Tehlirjan in 1921. Yet after this denialist voices became stronger and they even more and more changed

¹²⁶ Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 7 July, 1915. PA-AA R 14086

¹²⁷ Johannes Lepsius, *Mein Besuch in Konstantinopel*, p. 8

¹²⁸ Harold J. Gordon (Ed.): *The Hitler Trial before the People's Court in Munich*. Vol. 1. Arlington 1976, p. 180

¹²⁹ Isabel Hull: *Absolute Destruction*, p. 290

¹²³ Ulrich Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire*, p. 204

¹²⁴ Vahakn N. Dadrian: *German Responsibility in the Armenian Genocide*. Watertown 1996; Vahakn N. Dadrian: *The History of the Armenian Genocide*, pp. 248-300

¹²⁵ Johannes Lepsius, *Mein Besuch in Konstantinopel*. Der Orient, 1/3 (1919), p. 7

to justificationalism. This backlash made Hitler's statement about Enver at the Munich People's Court in 1924 possible and helped to prepare the ground for Nazi mentality.¹³⁰

ՈՎԼՅ ՀՂՄԱՆԻ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փոքրաթիվ գիտնականներ հաճախ դիտարկել են Գերմանիայի մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը որպես «մեղսակցություն»։ Սա, կարծես, ի ցուց էր դնում կապը նացիստների կողմից հրեաների նկատմամբ իրականացված ճնշումների հետ։ Այդ կապը ինչ-որ տեղ ավելի բարդ է։ Հայոց ցեղասպանությունը բացառապես երիտրուրբական ծրագիր էր, որի արմատները գալիս էին հայերի նկատմամբ բռնություն գործադրելու վաղուց ձևավորված օսմանյան ավանդությաց։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական կառավարությունը գիտեր գրեթե ամեն ինչ, սակայն չմիջամտեց ենակենտրոն պատճառներով։ Սա էլ հանգեցրեց «Ժիտողականության» քաղաքականության, իսկ պատերազմի ավարտից հետո՝ «արդարանալու»։ Վերջինս նշանակում է հայակական մտածողություն «վերջնական լուծումների» հայեցակարգում, որը նացիզմի համար մտավոր հող նախապատրաստեց։

РОЛФ ԽՈՍՖԵԼԴ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱ Ի ԳԵՆՈЦԻԴ ԱՐՄՅԱՆ

Некоторые исследователи часто рассматривали участие Германии в Геноциде армян как “соучастие”. Это, казалось, было подтверждением связи с преследованиями евреев нацистами. Но это связь отчасти более сложная. Геноцид армян – это исключительно

¹³⁰ Stefan Ihrig: Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler. Cambridge, Mass./ London, UK: Harvard University Press, 2016

проект младотурков, который своими корнями идет глубоко в османскую традицию насилия над армянами. В годы Первой мировой войны немецкое правительство знало почти все, но не вмешивалось из-за эгоцентричных побуждений. Это привело к политике “отрицания”, а после войны – “оправдывания”. Последнее означает антизитическое мышление в концепции “заключительных решений”, которое стало интеллектуальной почвой для нацизма.

ԿԵՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (ԹԵՇՐԻԼԱԹ-Ը ՄԱԽԱՐԻՄԱ) ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԼՆԵՐԸ

Օսմանյան Կայսրությունում պաշտոնապես գործունեություն ծավալած «Թէշրիլաթ-ը Մախարիս» կիսազինվորական կառույցը կազմավորվել է «Մեծ Թուրքան» ստեղծելու ձանապարհին։ Այս կազմակերպության անմիջական մասնակցությամբ է իրագործվել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը Հայոց մեծ եղենը։

«Թէշրիլաթ-ը Մախարիսայի» կազմակերպման շարժադրների, ստեղծման թվականի, անդամների թվի մասին ուսումնասիրողների հետևությունները հաճախ հակասական են։ Պատճառն այն է, որ այն գործել է բանավոր հրամաններով, իսկ եղած գրավոր փաստաթղթերը ոչնչացվել են «Թէշրիլաթ-ը Մախարիսայի» կազմի մեջ եղած բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից։

Հայտնի է, սակայն, որ 1910 և 1911-ին՝ Սալոնիկի քաղաքում տեղի ունեցած Իթթիհադականների համաժողովների՝ զաղտնի ցեղասպանական որոշումների ընդունման ժամանակ խորհրդակցության անդամների փոխամաճայնությունից հետո ընդունվում է համապատասխան որոշում, որի համաձայն հայ ժողովրդին հիմնովին ոչնչացնելու ծրագիրը պետք է իրականացվեր ոճրագործներից կազմված հրոսակախմբի «Թէշրիլաթ-ը Մախ-

սուսայի» մասնակցությամբ: Այս կառույցը ֆինանսավորվել է ի հաշիվ Պատերազմական նախարարության կողմից հատկացված և հայերից հավաքված հարստությունների, որը համապատասխան գրություններում ներկայացվում էր իրեն անհայտ, գաղտնի աղբյուր:

Կիսագինվորական այս կառույցի նախնական խմբերը կազմավորվել են Բալկաններում: Մինչ չերեական կազմակերպությունները սկսում են իրենց գործունեությունը զինվորականների հրամանատարության ներքո, աստիճանաբար նրանց շարքերը համարում են քրեական հանցագործները, որոնք ջարդերին մասնակից դարձնելու նպատակով ազատ էին արձակվում դերին մասնակից դարձնելու նպատակով ազատ էին արձակվում դերին:

Սույն գեկուցման շրջանակներում քննության ենք ենթարկել Օսմանյան կայսրությունում «Թէշքիլաթ-ը Մահսական» ձևակորման նախադրյալները և Հայոց ցեղասպանության մեջ նրա ունեցած դերակատարությունը:

ВЕРА СААКЯН (АРМЕНИЯ)

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕШКИЛАТ-Ы МАХСУСА

В Османской империи "Тешкилат-и-Махсуса" официально запустила свою деятельность как особая полувоенная организация, которая сформировалась вместе с созданием Большого Турана.

При её непосредственной помощи и участии в начале 20-ого века и организовался Великий армянский геноцид.

Исследователи выражают противоречивые мнения о деятельности "Тешкилат-и-Махсуса", в частности о целях и времени ее создания и о деятельности членов этой организации.

Причина заключается в том, что они действовали по устными приказам, а все главные письменные документы уничтожались со стороны высокопоставленных чиновников организации "Тешкилат-и-Махсуса".

Однако известно, что в 1910-1911 гг. в городе Салоник совместно с иттихадистами на собрании, после согласия участников собрания, было принято тайное соответствующее решение, согласно которому уничтожение армянского народа должно было осуществляться с участием организации "Тешкилат-и-Махсуса", составленной из преступной разбойниччьей банды.

Эта организация финансировалась за счет военного министерства и за счет богатства, отобранного у армянского народа. Источником этих сведений является соответствующая тайная письменность.

Предварительные шайки этой банды организовалась в Балканах.

До того как чтеистская организация начала свою деятельность под эгидой военного ведомства, постепенно их ряды заполнялись уголовными преступниками, которых специально выпускали из тюрем, чтобы они участвовали в погромах.

В рамках настоящего доклада мы рассмотрели следующие вопросы: предпосылки формирования преступной организации "Тешкилат-и-Махсуса" в Османской империи и их главная роль в участии Армянского геноцида.

VERA SAHAKYAN (ARMENIA)

THE PREREQUISITES AND BASES OF THE FORMATION OF SPECIAL ORGANIZATION (THE TEŞKİLÂT-İ MAHSUSA)

The Teşkilât-ı Mahsusa semi-military organization, which formally acted during the Ottoman Empire, was organized on the way of creating Great Turan. The first Genocide of 20th century was committed with the help of this organization.

The results of the study of motivations, date and members of The Teşkilât-ı Mahsusa organization are contradicting. The main reason is that it acted with oral commands and the existing documents were

eliminated by the officials of The Teşkilât-ı Mahsusa. It is known that during the Ittihadists Convention in Thessaloniki, in 1910 and 1911 when the members of the Convention were discussing the secret Genocidal plans, they came up with a conclusion that the annihilation of Armenians had to be done by the criminal organization Teşkilât-ı Mahsusa. This organization was financed by the Ministry of War and by Armenians' confiscated wealth which is presented as an unknown, secret source in corresponding documents.

The former groups of this semi-military organization were formed in the Balkans Firstly, Chete organizations were commended by militaries. However, gradually criminals were released from jails and recruited in order to commit the massacres.

The following report discusses the prerequisites of the formation of The Teşkilât-ı Mahsusa in the Ottoman Empire and its role in the commitment of the Armenian Genocide.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ ԱՇԽԱՐՀԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ 1896թ.

Գերմանա-թուրքական արտաքին քաղաքականության մեջ 1895թ. վերջերից սկսած և ողջ 1896թ. ընթացքում կարևոր տեղ է գրադեցել Հայկական հարցը: Կողմերը մանրամասնորեն քննարկել են հայաբնակ վայրերում բարենորդումների անցկացման և Սասունում տեղի ունեցած իրադարձությունների հարցը: Վերջինիս վերաբերյալ ակտիվ քննարկումներ էին ընթանում գերմանական և թուրքական դեկապար շրջանների միջև, որոնք, միմյանց հետ համագործակցելով, ցանկանում էին Եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին ապացուցել, որ Սասունում հայերի կողմից տեղի է ունեցել ապստամբություն: Մինչդեռ, այս հարցին նվիրված գերմանական արխիվային փաստաթղթերը ոչ միայն բացահայտում են թուրքական իշխանությունների ոճագործությունները, այլև լույս են սփռում գերմանական կողմի դավադիր գործունեության վրա և բացահայտում արևմտահայության կոտորածների հարցում Գերմանիայի մասնակցությունը, ինչպես նաև թուրքական կառավարությանն այդ հարցում օժանդակելու քաղաքականությունը:

«Եվրոպական կառավարությունների մեծ քաղաքականությունը 1871-1914 թթ.» 40 հատորից բաղկացած արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ ներկայացված է գերմանական արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող շուրջ 16.000 փաստաթույշ ու գեկուցազիր, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի և Հայկական հարցի վերաբերյալ ունի մի քանի հատորներում

ներկայացված բաժիններ¹³¹: 12-րդ հատորի առաջին մասում ներկայացված է դիվանագիտական փաստաթղթերի մի ամբողջ փաթեթ «Հայկական հարցը և տերությունները 1896 թվականին» խորագրով, որոնք հիմնականում վերաբերում են Սասունում տեղի ունեցած իրադարձություններին և այդ դեպքերը քննելու համար կազմված հանձնաժողովի գործունեությանը, որը բաղկացած էր Եվրոպական երկրների և թուրքական կողմի պատվիրակներից:

Թուրքական կառավարությունն իր վրա բարդած մեղադրանքը թեթևացնելու միտումով հաճախ ձգտել է հերքել կառավարական գործերի մասնակցությունը Սասունի կոտորածին: Այդ պատճառով Քյամիլ փաշան, որն այս դեպքերի ակտիվ մասնակիցներից էր, իր հուշերում նշում է, որ ջարդը տեղի է ունեցել Աբրու Համբիջ անմիջական հրամանով: Այն իրավործել է Բիրլիսի 4-րդ բանակի հրամանատար Զերի փաշան¹³²:

Մեր կողմից կատարված տպան ուսումնասիրության շրջանակներում կներկայացնենք միայն Սասունի դեպքերին վերաբերող փաստաթղթերը¹³³ և դրանց վերլուծությունը: Աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ դեպքերը տագնապ են առաջացրել ոչ միայն օսմանյան դեկավարների շրջանում այև գերմանական որոշ դեկավար գործիչների մոտ: Թուրքական դեկավարները ամեն ինչ անում էին ապացուելու համար, իբր թե Սասունում ապստամբություն է տեղի ունեցել, և իրենք ստիպված են եղել կանխել պետության դեմ բռնկված ապստամբությունը: Այդ պատճառով նրանք ցանկանում էին ճնշում գործադրել այն հանձնաժողովի գործունեության վրա, որը կազմվել էր Եվրոպական երկրների միջամտությամբ Սասունում կատարված դեպքերը քննելու համար: Այս կապակցությամբ օսմանյան

պետական գործիշ Քյամիլ փաշան¹³⁴ հետևյալ խորհուրդն է տվել Աբրու Համբիջին. «Սասունի դեպքերը, ավելի ճիշտ այնտեղի ապստամբության ճնշումը հայերի կողմից այնպես է ուրացվել և անզիական մամուլում այն աստիճան դաժանությամբ է նկարագրվել, որ այդ իրավարակումները չեն կարող ազդեցություն չգործել ոչ միայն Անզիայում, այլև նույնիսկ այստեղ՝ Օսմանյան Կայսրության տարբեր հպատակների վրա:...Եվ եթե այժմ որևից են հրատապ բան կա անելու, դա այն է, որ հետաքննող հանձնաժողովի գեկույցը շտապ կերպով հրատարակվի Անզիայում, որպեսզի հանդարտեցվի ընդհանուր տրամադրությունը: Եվ այդ հանդարտեցման նպատակին հասնելու համար, բավական է, որ նշված գեկույցը հրատարակվի օտար պաշտոնյաների ստորագրությամբ»¹³⁵:

Վերոհիշյալի կապակցությամբ հստակ փաստեր կան նաև մեր կողմից ուսումնասիրված փաստաթղթերում, որտեղ նաև ցույց է տրվում, որ այս կոտորածը կազմակերպվել է օսմանյան կառավարող շրջանների կողմից: Այս կապակցությամբ Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպան բարոն Ֆոն Զոնդենի 1896թ. օգոստոսի 30-ին գրում է. «Արդարացումը չհաջողվեց: Սասանավորապես, որ նա մշտապես արդարանում է այն հիմնական կետի վերաբերյալ, որն առնչվում է թուրք ժողովրդի կողմից համակարգված, կազմակերպված սպանութին՝ անընդհատ զայրույթով մատնանշելով հայերի սադրանքները, որոնց գենքի ուժով լրեցնելը թուրքական կառավարական գործերի կողմից տեղին է և նույնիսկ իրենց պարտականությունն է:

Թուրքական ոճի կատարումից ի վեր մեր դեսպանների քննարկումներում զայրույթ է առաջանում տեղի կառավարության նկատմամբ, որն այնտեղ սպառնում է գերարել իրավիճակը: Ես ձգում եմ մեր գործընկերներին խորհուրդ տալ հնարավորինս օբյեկտիվություն և զավածություն դրսնորել, միշտ հաշվի

¹³¹ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung «der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bildung 2,6,9,10,12(1,2),14(1,2),30, 34, 38, Berlin 1922-1930.

¹³² Փափազյան Ա., Հայերի ցեղասպանությունը թուրք բաղարական գործիչների հուշագրություններում, Ե. 2001, էջ 21:

¹³³ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung «der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bildung, 12 (1, Berlin 1924, S. 13-43.

¹³⁴ Անմեն՝ Քյամիլ փաշան ստվառ Աբրու Համբիջ Երկրորդի կառավարման տարիներին՝ 1884-1912 թթ., չըս անգամ վարել է Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրի պաշտոնը: Տե՛ս Պափազյան Ա., Խշկ. աշխ., էջ 19:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 23:

առնելով մեր համախմբվածությունը, որպեսզի ձևականորեն ան-
արդարության դեմ չպայքարենք»¹³⁶:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում այս փաստա-
թղթերում առկա հավելվածը¹³⁷, որը մեկ անգամ ևս փաստում է
Հայկական հարցում գերմանա-թուրքական դիրքորոշման մա-
սին: Այսուեղ թուրքական պատվիրակության անդամ մարշալ
Քամփիովեները (Kamphövener) հասուկ նամակով դիմում է
Կոստանդնապոլսում գերմանական դեսպան ֆոն Զառիրմային և
տեղեկացնում, որ իր և առլթանի երկրորդ քարտուղար Իզգետ
բեյի միջն լուրջ կոնֆիլկտ է առաջացել, որի պատճառով ստիպ-
ված դուրս է գալիս նշված հանձնաժողովի կազմից: Այս փաստա-
թղթի ուսումնափրությունը պարզում է, թե ինչպես էին քննարկ-
վում Հայկական հարցի հետ կապված իրադարձությունները և
ինչ չափով էին միմյանց հետ համագործակցում գերմանական և
թուրքական պետական գործիչները:

ТИГРАН ХАЧАТРЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В КОНТЕКСТЕ НЕМЕЦКО- ТУРЕЦКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В 1896 Г.

В рамках исследования мы представим только события, касаю-
щиеся Сасуна, по вопросу которого под давлением европейских
стран был создан специальный комитет. По этим вопросам и, осо-
бенно, по Армянскому вопросу Германия в своей внешней политике
придерживалась позиции “невмешательства”, пытаясь доказать, что
Германия не хочет вмешиваться во внутренние дела Турции. Но ис-
следование опубликованных немецких архивных документов, затра-
гивающих эти вопросы, и некоторой литературы о данном периоде
показало, что немецкие государственные деятели активно участво-
вали в работах данного комитета и пытались направить деятель-

¹³⁶ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung der diplomatischen
Akten des auswärtigen Amtes», Bildung, 12(1, Berlin 1924, S.

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 30-37:

ность комитета по тому пути, который был наиболее желателен для
османских правителей.

TIGRAN KHACHATRYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN QUESTION IN THE CONTEXT OF THE GERMAN-TURKISH FOREIGN POLICY (1896)

As a result of our study we shall present only the events referring to the cases in Sasun, concerning which a special examining committee was created under the influence of the European countries. In these cases, and generally in those relating to the Armenian question, Germany outlined «it doesn't refer to us» position, trying to show that it didn't want to interfere into the internal affairs of Turkey. However the study of some professional literature and the published German documents of this period show that the German politicians participated in the work of the committee actively and tried to carry out its work in favour of the Ottoman rulers.

ВААН КРБЕКЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В 1878 ГОДУ

В 2015 году армянский народ и мировое сообщество отмечают 100-летнюю годовщину геноцида армян в Османской империи – первого геноцида XX столетия. Осуществляя это чудовищное преступление турецкие власти, наряду с другими, ставили перед собой и задачу “решения” Армянского вопроса. Его история уже не одно десятилетие является предметом тщательного и всестороннего изучения специалистов. Он и в наши дни продолжает занимать центральное место в исследованиях, посвященных политической истории армянского народа.

Вместе с тем сравнительно меньше внимания уделяется внутренним и внешним обстоятельствам, сопутствующим возникновению Армянского вопроса, преданию ему международного статуса,

его предыстории. А между тем как его дальнейшая история, так и политическое будущее западных армян во многом были предопределены теми важнейшими договорами и соглашениями, которые были заключены в 1878 г. Именно тогда, он из внутреннего вопроса Османской империи стал субъектом международного права, и был зафиксирован в ст. XVI Сан-Стефанского договора и в ст. LXI Берлинского трактата, к нему относились § VII, X и XI англо-русского соглашения от 30 мая 1878 г. и ст. I Кипрской конвенции от 4 июня 1878 г.

Под Армянским вопросом современная историческая наука подразумевает комплекс вопросов политической истории армянского народа, связанных с его стремлением к восстановлению утраченной государственности, национальной консолидации на территории своей исторической родины. В качестве объекта международных отношений и дипломатии Армянский вопрос сформировался во второй половине XIX века, став составной частью Восточного вопроса – сложного узла международных противоречий, продолжительное время находящегося в центре внимания европейской дипломатии. В данном аспекте Армянский вопрос – это прежде всего вопрос о положении и судьбе западных армян, которые, находясь под властью Османской империи подвергались беспощадному социальному и политическому гнету, жесточайшим преследованиям на национальной и религиозной почве. Армянский вопрос является ключевым при изучении новейшей истории армянского народа. Именно с его положительным решением армянский народ на протяжении более чем сорока лет (1877-1923) связывал свое будущее.

Русско-турецкая война 1877-1878 гг. завершилась сокрушительным поражением Османской империи, а победоносный меч России в кровавой схватке добыл долгожданную свободу балканским народам. Успех их национально-освободительной борьбы воодушевил армян и явился мощным катализатором их свободолюбивых устремлений. Военные действия на Малоазиатском театре войны непосредственно затрагивали интересы армянского народа, и он проявил исключительную активность на всех этапах войны. Это и руководство крупными армейскими соединениями, когда прослав-

ленные офицеры свято исполняли свой долг перед государем и отечеством, это и добровольческое движение, в котором участвовали жители Восточной Армении, это и та деятельная поддержка, которую оказали западные армяне наступающей русской армии, за что впоследствии понесли невосполнимые человеческие и материальные потери.

Сразу по окончанию войны Константинопольское армянское патриаршество направило в русскую дипломатическую миссию свое представительство, которое обратилось с просьбой внести в намечаемый договор отдельную статью, посвященную армянам. Примечательно, что турецкая сторона не только не противодействовала армянским инициативам, но, наоборот, даже поддержала их, намереваясь использовать Армянский вопрос в качестве противовеса Балканскому¹³⁸. В итоге в Сан-Стефанский прелиминарный договор вошла XVI статья, благодаря которой Армянский вопрос стал субъектом международного права и объектом русско-турецких отношений.

Армянский вопрос с момента своего возникновения стал также предметом дипломатических спекуляций великих держав, совершенно не озабоченных его разрешением, а лишь стремящихся к его использованию для достижения своих военно-политических и социально-экономических целей на Востоке. Ведущий малоазиатский игрок – Великобритания, озабоченная усилением влияния России в Азиатской Турции и ее территориальными приобретениями, проявив удивительную сноровку и упорство, смогла, посредством дипломатического шантажа по отношению к Турции и военного шантажа по отношению к России, внести ряд статей, относящихся к Армянскому вопросу, сначала в англо-российское соглашение, а затем и в Кипрскую конвенцию. В результате блестящие проведенной дипломатической операции, Англия в течении 35 дней, согласно соглашению, сначала получила право участия, наряду с

¹³⁸ Մարգիսան Հայկական հարցը և ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայի (1860-1910) Թիֆլիս, 1912. Հ. Ի. էջ 131; «Անախիս», Փարփ, 1907 № 6, էջ. 143; Լեռ «Թուրքական հեղափոխության զաղափարախոսությունը» Երևան, 1992. Հ. Ի. էջ. 72:

Россией, в вопросах проведения реформ в Западной Армении, а потом, согласно Кипрской конвенции, добилась установления своего единоличного протектората над Малой Азией и без единого выстрела приобрела Кипр.

Вполне естественно, что армянские национальные лидеры не имели ни малейшего представления об этих закулисных переговорах и подписанных договорах, тем более, что на тот момент даже европейская дипломатия находилась в неведении. Узнав, что для обсуждения итогов русско-турецкой войны, намечается организация общеевропейского конгресса, Армянское патриаршество Константинополя направило своих представителей в Европу и Россию с целью обеспечения максимально возможной поддержки великих держав, находящихся в состоянии конкурентного противостояния друг с другом, в Армянском вопросе. И вполне естественно, что из этой затеи ничего не вышло. Предшествовавший и последующий ход событий привели к появлению печально известной LXI статьи Берлинского конгресса, одним из результатов которой стала та общечеловеческая трагедия, столетнюю годовщину которой мы отмечаем в наши дни.

Подводя итог вышесказанному, следует отметить, что Армянский вопрос являлся прямым следствием того тяжелейшего социально-политического и национально-религиозного гнета, которому подвергалось армянское население Западной Армении. Он был инициирован западноармянскими национальными лидерами, воодушевленными результатами национально-освободительной борьбы Балканских народов, которые стремились по итогам русско-турецкой войны 1877-1878 гг. добиться максимально возможных на тот момент реформ для Западной Армении, вплоть до ее автономии, и даже включения в состав Российской империи. Несмотря на то, что эта инициатива западных армян была для русской дипломатии неожиданной¹³⁹, она решила ею воспользоваться и включить в Сан-Степанский прелиминарный договор отдельную статью о проведении

реформ в «областях, населенных армянами»¹⁴⁰. Однако, спустя всего четыре месяца, под давлением великих держав этот договор был пересмотрен, и согласно LXI статье Берлинского трактата Европа отобрала у России право единоличного решения Армянского вопроса и приняла на себя коллективное обязательство по проведению реформ в Западной Армении. А что «было делом всех, – по справедливой оценке герцога Д. Аргайлльского, – переставало быть делом кого-нибудь в частности»¹⁴¹. В «Истории дипломатии» говориться, что «Берлинский трактат оставил значительную часть армянского народа под игом турок. История показала, что это решение капиталистических держав было роковым для турецких армян: оно обрекло их на физическое истребление»¹⁴².

Весь последующий ход исторических событий, завершившихся Геноцидом Армян в Османской империи, показал, что политическая инициатива западноармянских лидеров была сколь оправданной с точки зрения существовавшего положения дел в Западной Армении, столь наивной и ошибочной с точки зрения международной дипломатии и реальной политики. Эти обстоятельства, а именно существующие между великими державами противоречия (англо-русское соперничество («Большая игра»), противоречия между Антантою и Тройственным союзом, породившие Первую мировую войну, противостояние Большевистской России и Запада), позволили турецким властям не только нейтрализовать коллективные и согласованные действия великих держав в Армянском вопросе, но и попытаться похоронить сам вопрос, путем физического исстребления западного армянства. Другим обстоятельством, имевшим не менее трагические последствия, явилось то, что после международного признания Армянского вопроса, армянские национальные деятели, объединившиеся затем в политические партии, на протяжении почти сорока лет (1878-1914) проводили линию, с одной стороны,

¹³⁹ АВПРИ Ф. 149. Оп. 502 а. 1877-1878. Д. 1762. Л. 9-об; Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917)/ Под ред. Е.А Адамова. М., 1952. С. 168-169.

¹⁴¹ Аргайлльский Д. Ответственность Англии в Восточном вопросе. СПб., 1908. С. 75.

¹⁴² История дипломатии. Т. II./ Автор тома В.М. Хвостов. М., 1963. С. 334.

¹³⁹ Игнатьев И.П. Записки о Сан-Степано//Исторический вестник СПб., 1915. Т. 140. С. 52-53.

постоянных и совершенно бесполезных апелляций к внешнему миру, с другой, перманентной и абсолютно неравной вооруженной борьбы внутри империи. Эти два направления и определили весь дальнейший ход армянского национально-освободительного движения и последующей истории Армянского вопроса.

ՎԱՀԱԳՆ ԿՐԵԲԵԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1878 թ.

Հայկական հարցը հանդիսացել է Մեծ Եղեռնի հիմնապատճառներից մեկը, որի “լուծումը” եղել է հայերի բնաջնջման գործընթացի կազմակերպիչների կարևորագույն խնդիրը։ Ուստի պատմագիտական տեսանկյունից այդ հարցի հիմնապատճառների ուսումնասիրումն և վերծանումն ունի առաջնային նշանակույթուն։

VAHAGN KRBEKYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN QUESTION IN 1878

The Armenian Question and its “solution” has been one of the basic reasons and the main concerning task for the organizers of the Armenian Genocide. Hence, from the historiography point of view is essential studying and analyzing the issue.

ЛЁВА МУСАЕЛЯН (РОССИЯ)

О ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРАХ «РЕШЕНИЯ» АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

Опыт истории свидетельствует, что на справедливое решение национального вопроса сильное влияние оказывают геополитические факторы. Ниже остановимся на одном аспекте этой проблемы.

В полемической работе «О праве наций на самоопределение» (1914) В.И. Ленин выделяет в европейском национальном движении две эпохи. Первая связана с пробуждением национальных движений и возникновением буржуазных национальных государств. Здесь актуален лозунг права наций на самоопределение. Вторая – эпоха зрелого капитализма, где указанное право уже реализовано. Первая эпоха свидетельствует о крахе феодализма, вторая – капитализма. Вторая является каноном мировой социалистической революции. Поскольку интенсивное развитие капитализма приближает пролетарскую революцию, то и задача революционера содействовать этому. Отсюда и отстаивание большевиками права народов на самоопределение и создания чисто национальных государств, которые способствуют быстрому развитию капитализма.

Идеи В.И. Ленина и его соратников могли быть безболезненно реализованы в странах, где существовали обособленные, гомогенные по этническому и конфессиональному составу территории. Но это было редкостью даже в феодальных империях, ибо для интеграции и эффективного управления захваченными территориями они заселялись представителями титульной нации государства. По вполне понятным причинам с возникновением капитализма возможность существования таких территорий становится ещё меньше. И не удивительно, что политика, основанная на подобном понимании права народов на самоопределение, обернулась кровавыми этническими чистками в XX веке в Турции, Азербайджане, Грузии, Боснии, Хорватии и т.д.

Отметим, что в 1915 году большевики осудили акты геноцида армян, а придя к власти вскоре приняли Декрет «О турецкой Армении», признав право армян на самоопределение вплоть до полной независимости. Этот документ свидетельствовал о приверженности руководителей советской России принципу равноправия народов и близости их подхода к решению армянского вопроса с позицией стран Антанты. Но, похоже, геополитические цели взяли верх над декларируемыми принципами. Чтобы выиграть войну с империализмом, большевики считали необходимым революционизировать тыл противника – неполноправные нации и колонии с их ресурсами,

громадным человеческим потенциалом¹⁴³. Поэтому вождь мирового пролетариата не мог отказать в помощи «пламенному борцу» с империализмом М. Кемалю. Заметим, что обращение нового лидера турецких националистов к В.И. Ленину последовало через четыре дня после того как представители Англии, Италии, Франции, США, Японии, реагируя на продолжающуюся массовую резню армян, приняли решение о создании на территории контролируемой Турцией самостоятельного армянского государства. Для поддержки «революционной энергии» анатолийских мусульман из России в течение двух лет в нарастающих объёмах шла помощь золотом, оружием, боеприпасами. В это же время в самой России миллионы людей умирали от голода и болезней. Руководители большевиков не могли не знать, как использовалась посылаемая ими помощь. Уже первая партия оружия поступила в распоряжение генерала Карабекира, командующего Восточной армией, воевавшего против армянских ополченцев. Срочная помощь М. Кемалю, отвергающего саму возможность существования армянского государства, свидетельствовала о позиции России в решении армянского вопроса. Фанатичная вера в грядущую мировую революцию порождала политическую и нравственную беспринципность лидеров советской власти в подборе союзника. Революционная целесообразность определила труднообъяснимые геополитические уступки, на которые пошла Россия Турции. Потерпевшая поражение Турция благодаря помощи северного соседа не только сохранила свою целостность, но и существенно расширила свои границы на северо-востоке за счёт России и Армении.

Кроме того, советское руководство уступило требованиям Турции и пересмотрело уже согласованные границы между тремя закавказскими республиками без учёта этнического состава, истории передаваемых Азербайджану и Турции территорий. Тем самым были созданы тлеющие очаги межнациональных конфликтов, которые в конце XX века кровавым заревом высветили последствия исторической несправедливости при подписании договора о дружбе

и братстве с Турцией.

В начале Первой мировой войны целью Англии, России, Франции был разгром Германии и лишение её военно-политического доминирования, пересмотр европейских границ в пользу победителей. После нападения Турции на Россию стратегические планы союзников распространились и на территорию Турции. Россия хотела приобрести контроль над проливами и Константинополем, присоединить значительные территории Турции и освободить «проживающих там христиан от турецкого гнёта». В планы союзников входило расчленение разваливающейся Османской империи и получения контроля над её территориями. Впрочем, такие же цели они ставили и в отношении самой России (см. «Четырнадцать пунктов» В. Вильсона). Справедливое решение армянского вопроса для стран Антанты являлось резонансным политическим проектом, но далеко не определяющим мотивом в их стратегических целях. Поэтому ни плану В. Вильсона, предложившего создание на территории исторической Армении независимого армянского государства, ни Севрскому договору, отвергнутому кемалистами, не было суждено реализоваться.

После подписания Московского и Карского договора о дружбе и братстве геополитическая ситуация в регионе изменилась. Интерес западных стран в решении сложного армянского вопроса угас. Отстаивать права турецких армян на самоопределение при фактическом отсутствии самого субъекта права не имело смысла. Опустошённая и разорённая Западная и Восточная Армения уже не пробуждала экономический интерес США и Франции к этим территориям. К тому же наметившееся сближение Москвы и Анкары вызывало опасения у Запада. Для блокирования возникновения нового альянса западные страны сочли целесообразным признать де-факто сложившуюся политическую реальность и заключить в 1923 году мир с Турцией как предпосылку последующего сближения с ней.

Принято считать, что если виновники геноцида армян понесли бы заслуженное наказание, то не было бы Холокоста и других актов геноцида XX века. Сегодня всеобщее признание и осуждение геноцида армян является условием торжества исторической справед-

¹⁴³ См.: Сталин И. К постановке национального вопроса // И. Сталин. Соч. М., 1952. Т. 5. С. 52-59.

ливости. Важное значение в этом играет позиция ведущих держав мира. Позиция современной России к событиям столетней давности изменилась радикально. Также изменилась оценка США событий тех лет. Для американского руководства сохранение дружественных отношений с военно-политическим союзником считается более предпочтительным нежели признание исторической правды, диктуемой нравственным императивом. Отсюда различные семантические уловки, к которым прибегают всякий раз президенты США, чтобы избежать правовое понятие «геноцид» при характеристике трагедии армян. В современном американализированном мире точка зрения президента мировой империи определяет политику многих государств по обсуждаемому вопросу. Поэтому позиция США и их союзников в настоящее время является деструктивным геополитическим фактором, препятствующим торжеству исторической справедливости.

ՀՅՈՎԱ ՄՈՒՍԱԵԼՅԱՆ (ՌՈՒՍԻԱՆԻ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ «ԼՈՒԾՄԱՆ» ԱՇԽԱՏԱԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Ձեկույցում բացահայտվում է աշխարհաքաղական գործունի էական ազդեցությունը թուրք ազգայնականների չարաբատիկ ծրագրի իրականացման հարցում, որը պայմանավորված է պատերազմող պետությունների ռազմավարական ծրագրերով։ Հիմնավորվում է, որ այժմ էլ մեծ տերությունների աշխարհաքաղական շահերը բացասական ազդեցություն ունեն պատմական արդարության հաղթանակի վրա։

LYOVA MUSAELYAN (RUSSIA)

ON THE GEOPOLITICAL FACTORS OF SETTLEMENT OF THE ARMENIAN QUESTION

The author reveals a significant impact of the geopolitical factor, which is determined by the strategic plans of the warring states, on the implementation of a sinister plan of the Turkish nationalists. And now

geopolitical interests of the great powers continue to have a negative impact on the triumph of historical justice.

ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔՈՂՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՄԻՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱԶԳԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԻ ԱՆՑԵԱԼԸ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Գերմանական լրատվական միջոցների մշակութային, գիտական և մարդու իրաւունքների բազմաթիւ միջոցառումների արձագանքը ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցին գերազանցեց Գերմանիայում ապրող հայերի սպասելիքները։ Խորհրդարանական բանավեճում բոլոր խմբակցութիւնների ներկայացուցիչները ապրիլի 24-ին (2015) ներկայացրին յուզիչ ճառեր։ Յատկապես տպաւորիչ էր Բունդեսթագի նախագահի՝ Փրոֆ. Լամբերտի (քրիստ-դեմոկրատական-միաւորում, CDU) բացման ելոյթը, որը պարզ ու յատակ «1915 թ.-ի դեպքերը» ցեղասպանութիւն որպես և դատապարտեց։

Իմ կարծիքով այս որակական և քաղաքական ազդույնիրորոշման մէջ խիստ կարևոր էին հետևեալ չորս գրծուները ա) Կաթոլիկական եկեղեցու գլուխ Պապ Ֆրանցիսկոսի 2015 թ. ապրիլ 12-ի պատարագի ընթացքում արտահայտած օրինակելի և յատակ խօսքը, բ) գերմանական խորհրդարնական ընդդմականների հաշուեյարդարը CSU-CDU իշխանութեան հետ, զ) գերմանական հասարակութեան մէջ պատմութեան գիտակցութեան զարգացումը և դ) Էրդողանի Ներ-Օսմանական քաղաքականութեան ժխտումը։

Իմ գեկույցում փորձելու եմ վերլուծել ցեղասպանութեան «հանաչումը» իր պատմական շրջանակներում։ Բունդեսթագը 15 տարի է, ինչ առնչում է հայոց ցեղասպանութեան խնդիրին, այսինքն ստիպված է տալ սահմանուած գնահատական համաձայն ՍԱԿ-ի ցեղասպանութեան պայմանագրի։ Անդրանիկ նախաձեռ-

Նութինը սկսել է գերմանական, հայկական և բրդական հասարակական քաղաքացիական շրջանակներից, որոնց ներկայացուցիչները 2000 թ. ապրիլին խնդրագիր ներկայացրին Բուլղարական: Խնդրագիրը մերժեցին մատևանշելով 2001 թ. հայ-բրդական հաշտեցման յանձնախումբը (Turkish Armenian Reconciliation Commission): 2005 թ. Բուլղարական թէպէտն միաձայն ընդունեց բանաձեռնությունը, որտեղ իրայատիկ յստակ ընդունում էր իր պատահանատութիւնը, սակայն 1915 թ. ոճազործութիւնները ներկայացնում էր որպէս «արտաքսում» և «կոտորած» խուսափելով իրաւաբանական գնահատականից:

Այդ բանաձեռնությունը սկսվել է 2015-ի 24 ապրիլին) ոչ միայն Գերմանիայում ապրող հայերը, այլ նաև ցեղասպանագետները և մարդու իրաւունքների հարցերով զբաղութանձիրը: Սակայն արտօրծնախարարութեան, քանզի գրասենեակի, ինչպէս նաև իշխող մեծ խմբակցութիւնների ներկայացուցիչների պահանջով այս տարուայ սկզբին որոշուած նախագիծ-բանաձեռնությունը հանուեց: Ըսդիմական ձախերը և կանաչները ի պատասխան դրան ներկայացրին սեփական բանաձեռնությունը: Հասարակութեան կարծիքի ճնշման ներքոյ և գուց նաև նկատի առնելով Գերմանիայի վարկը արտերկրում ապրիլի 24-ից առաջ մեծ կուալիցիայի առաջարկի մէջ դարձեալ կարճաժամկետ ներառությունը «ցեղասպանութիւն» եզրոյթը, թէպէտն վերին աստիճանի խճուած նախադատութեամբ «Հայերի ճակատագիրը վատ օրինակ է, եթի խօսքը զնում է զանգուածային բնաջնջման, էքնիկ մաքրազործման, տեղահանութեան, անզամ ցեղասպանութեան պատմութեան մասին, որոցով 20-րդ դարը սարսափելի եղանակով նշանաւորուած է»:

Գործադիր մարմնի ազդեցութիւնը օրէնսդիրի վրայ, որը անյարիր է ժողորդավարական հիմունքներին, ցայօք տիսուր աւանդոյթ ունի Գերմանիայի հայ-բրդական քաղաքականութիւնում:

Արդէն 1915թ. քանզի վկայակոչելով գերմանա-օսմանական զինուրական դաշնակցութիւնը արգելեց Թուրքիայի հայոց քաղաքականութեան նկատմամբ որևէ քննադատական կեցուածք: Թէպէտն Գերմանիայի քաղաքական պատասխանա-

տունները, ունենալով դիւանագիտական լայն ցանց, Օսմանեան կայսրութիւնում շատ աւելի իրազեկ էին բնաջնջման ընթացքին, քան միևն պետութիւնները, գերմանական հասարակութիւնը իրաւունք չուներ այդ ոճազործութիւնների մասին տեղեակ լինել: Մինչ պատերազմի աւարտը գործում էր ոպամական իխսութանութիւն՝ հայոց դեմ գործադրող ոճազործութիւնների վերաբերեալ:

Գերմանական մեղքի մասնաբաժնին վերաբերվող որևէ ընդարձակ, զիտական և ճշգրիտ աշխատութիւն առ այսօք պակասում է Գերմանիայում: Ոչ մի պատմաբան, ոչ մի համալսարան չեն անցկացրել ուսումնասիրական որևէ ծրագիր: Այս թեման երկար ժամանակ քողնուել էր լրազրողներին: Շարունակ առող մի հասարակութիւնում, որտեղ հանցազործների իշամ ժառանգործները բոլորերը և մերձաւոր-արևելեան քրիստոնեայ զոհերի սերունդները միասին են ապրում, զիտական և յիշողութեան անզործունեութեան քաղաքականութիւնը հանգեցնելու և ողբերգութեան:

GERAYER KOUTCHARIAN (GERMANY)

THE POSITION OF THE GERMAN FEDERAL FOREIGN OFFICE ON THE GENOCIDE AGAINST THE ARMENIANS AND OTHER CHRISTIAN ETHNIC GROUPS: PAST AND PRESENT

The response of German media (TV, radio) and the cultural, academic and human rights events at the occasion of centenary were extremely numerous and went above and beyond everything that Armenians in Germany were used to so far. In a parliamentary debate on 24 April 2015 representatives of all fractions made impressive speeches, in particular the President of the Bundestag Prof. Lammert, who clearly qualified and condemned the "events of 1915" as genocide.

Four factors seem to be instrumental for this qualitatively and quantitatively intensive statements: 1) the exemplary and significant speech by Pope Francis during a memorial service on April 12, 2015 2)

the antipathy of parliamentary German opposition against the ruling conservatives, 3) an enhanced sense of history in the German majority society, and 4) the distancing from Erdogan's Neo-Ottoman policy.

In my contribution, I analyze the 'recognition' of the genocide of Armenians in Germany in its historical dimension. The Bundestag is facing 15 years in a bid to recognize the genocide of the Armenians, i.e. to make a legally qualified vote in the spirit of the UN Genocide Convention. Whilst in 2005 the Bundestag unanimously adopted a resolution that admitted German co-responsibility, the German lawmakers avoided, at the same time, an own position whether the "expulsion" and "massacres" of 1915 qualify as a genocide.

The influence of the executive on the legislature, incompatible with the democratic principle of separation of powers, has an unfortunate tradition in Germany's policy towards Turkey and Armenia: In 1915, Prime Minister Bethmann Hollweg prevented a critical distancing of his country from the Ottoman extermination policy, citing the priority of German-Ottoman military alliance. Although German political decision makers were better informed than other governments about destruction of Christian co-religionists in the allied Ottoman Empire, the German public was not allowed to know anything about these crimes. Until the end of World War I strict military censorship prevented any objective press reporting over Armenia and Turkey.

As a result of a century of silence, until this day there exists no comprehensive scientific review of precise German debt proportion in Germany. No German historian, no university has ever conducted research on this topic. The subject was entirely left to journalists and non-historians. In the increasingly pluralistic society of Germany, in which the descendants of the Muslim perpetrators and the oriental Christian victims live together now, scientific and political inaction bear negative results.

ЖИРАЙР КОЧАРЯН (ГЕРМАНИЯ)

ПОЗИЦИЯ МИД ГЕРМАНИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕНОЦИДА АРМЯН И ДРУГИХ ХРИСТИАНСКИХ НАРОДОВ. ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Многочисленные культурные, научные и правозащитнические мероприятия немецких масс-медиа, посвященные 100-летию Геноцида армян, по своему размаху превзошли ожидания живущих в Германии представителей армянской диаспоры. Депутаты всех фракций парламента Германии 24-го апреля 2015 г. произнесли трогательные речи. Особенно впечатлила вступительная речь президента Бундестага проф. Ламерта (CDU), в которой он откровенно назвал события 1915 г. Геноцидом.

По моему мнению, такая четкая политическая позиция немецкого правительства явилась результатом нескольких факторов: а). Речь Папы римского Франциска от 12-го апреля 2015 г.; б). Меморандум CSU и CDU в немецком парламенте; в). развитие исторического сознания в немецком обществе; д). отрицание Эрдоганом нео-османской политики.

В моем докладе будет сделана попытка проанализировать «признание» Геноцида в его исторических пределах. Бундестаг вот уже 15 лет возвращается к вопросу армянского геноцида, в частности, пытается дать соответствующую оценку в рамках резолюции ООН по геноцидам. Первые инициативы в данном направлении были предприняты немецкими, армянскими и турецкими общественными и политическими кругами, представители которых в апреле 2000 г. представили прошение в Бундестаг. Прошение не было поддержано со ссылкой на армяно-турецкую комиссию 2001 г. В 2005 г. Бундестаг характеризовал события 1915 г. как <<депортация>> и <<погромы>>, избегая при этом каких либо юридических формулировок и оценок.

Позитивного изменения этой формулы к 24-му апреля 2015 г. ожидали не только проживающие в Германии армяне, но и геноцидоведы, а также правозащитники. Однако, по требованию МИД,

правительственной канцелярии, а также представителей правящих фракций, в начале года определение <<геноцид>> было снято. В ответ на это, находящиеся в оппозиции <<левые>> и <<зеленые>> представили собственную формулу. Под давлением общественного мнения, а также учитывая реноме Германии в мире, к 24-му апреля в предложении коалиции снова появилось определение <<геноцид>>.

Уже в 1915 г. канцлер Германии, говоря о германо-османском военном сотрудничестве, запретила давать какое либо критическое определение анти-армянской политике Турции. Несмотря на то, что немецкие политические деятели, имея большую агентурную сеть были намного лучше осведомлены об уничтожении армян в Османской империи нежели представители других государств, немецкое общество не должно было быть в курсе происходящего. До конца войны активно действовала военная цензура.

До сих пор в Германии не существует более менее полноценного и исчерпывающего научного труда, освещающего долю немецкого участия в геноциде армян. Ни один историк, и даже университет не проводили исследования такого уровня.

Однако, стоит заметить, что в постоянно растущем обществе, где потомки преступников и несколько поколений жертв бывших погромов живут бок о бок, политика научного бездействия однажды может привести к трагедии.

ԹՐԻՍԻՒԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱԼԻԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉԱՄԱՆ ԽՆԴՐԸ 1960-ԱԿԱՆ թթ.

1960-ական թվականների սկզբին՝ մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի նախօրեին, սփյուռքահայությունը եռանդուն պայքար սկսեց Հայկական հարցը լուծելու և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Այդ ժամանակահատվածում նկատելիորեն մեծացել էր համաշխարհային հասարակայնության հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ: սկսվել էին

քննարկումներ միջազգային տարբեր կազմակերպություններում, զիտական և հասարակական համաժողովներում ու խորհրդաժողովներում:

1960-ական թվականներից Հայկական հարցը դարձել էր ՍԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փորձամասնությունների պաշտպանության և խորականության կանխման ենթահանձնաժողովի քննարկման առարկա: Հայկական կոստորածների մասին առաջին անգամ հիշատակել են 1961 թ.¹⁴⁴: Այնուհետև 1964-1965 թթ. ՍԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդի նիստերում Կիպրոսի հարցի շուրջ ընթացող քննարկումների ընթացքում ներկաները ժամանակ առ ժամանակ խոսել են նաև Հայոց ցեղասպանության մասին: Բացի այդ, 1965 թվականից օտարերկրյա խորհրդարաններում սկիզբ է դրվել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձեռի ընդումանը. վետրվարի 1-ին Ուրուգվայի խորհրդարանը ապրիլի 24-ը հայտարարեց պաշտոնական սգի օր, ապրիլի 20-ին Կիպրոսի խորհրդարանը միաձայն վավերացրեց ցեղասպանությունը դատապարտող փաստաթուղթը: 1965 թ. ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Օրենսդիր ժողովն ընդունեց Ասամբլեայի թիվ 274 բանաձեռ, որում ասվում էր. «...50 տարի առաջ 1915-ի ապրիլի 24-ին Թուրքական կայսրության կառավարությունը, իբրև Կենտրոնական դաշինքի երկների դաշնակից, սկսել է հայ ազգի բնաջնջման սիստեմատիկ ծրագիրը: ...1915-1918 թթ. ... հոլոքոստի ընթացքում ողջ հայության կեսն իր բնակվայրերից քշվել է դեպի Սիրիայի անապատները և սպանվել կամ աննկարագրելի սարսափներ է կրել: ...Մարդկության պատմության մեջ չի եղել ոչ մի իրադարձություն, որն այսքան հիմնովին գրավի աշխարհի ժողովուրդների սրտակցությունը, սակայն որն այսքան շուտ մոռացվի, ինչպես հայերի թուրքական ցեղասպանությունը»¹⁴⁵: Նույն թվականի հուլիսի 15-ին Հելսինկիում գումարված «Խաղաղության, ազգային անկախության և զինարքական համաշխար-

¹⁴⁴ Ազդակ, 4.05.1965:

¹⁴⁵ State of California. The Legislature. Assembly Resolution 274. 1965. Տես նաև՝ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի զիտական ֆոնդեր, բաժին 25, թղթապանակ 41, փաստաթուղթ 1:

հային կոնվենս», որին մասնակցում էր 98 երկրների 1470 պատգամավոր, դատապարտեց բռնությունը, զաղութատիրությունն ու ցեղասպանությունը, և Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև ընդունեց: Փաստաթթում ասվում էր. «Այս տարի 50-ամյակն է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից գործադրված հայկական կոտորածների, ազգային հարցը մի ժողովրդի բնաջնջումով լուծելու նպատակով: Այս ցեղասպանությունը խեց կյանքն ավելի քան մեկ ու կես միլիոն ազգահայր հայերի, այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի»¹⁴⁶:

Այսպիսով, 1960-ական թթ. դարձան Հայկական հարցի պատմության շրջադարձային էջը. ազգի մեծագույն ողբերգությունը վերջապես դադարեց լինել արգելված հարց: Համաշխարհային հանրության կողմից հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու սիյուրահայության պայքարն առավել գործուն դարձավ, որն էլ ավելի լայն թափ ստացավ հետագա տասնամյակներում:

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ВОПРОС ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1960-Х ГГ.

Широкое движение армян Диаспоры во имя признания мировым сообществом Геноцида армян особенно активизировалось с середины 1960-х, в канун 50-летия Геноцида армян. В результате значительно усилился интерес мирового сообщества к Армянскому вопросу, он стал обсуждаться в различных международных организациях. Проблема Геноцида армян стала предметом рассмотрения в ООН приняв более широкие масштабы после 1965 года. Парламентами ряда стран (Уругвай, Кипр) были приняты документы по этому вопросу.

CHRISTINE MELKONYAN (ARMENIA)

THE ISSUE OF RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN 1960S

From mid-1960s, on the eve of the 50th anniversary of the Armenian Genocide, the struggle of the Armenians in the Diaspora, aiming at gaining the recognition of the Armenian Genocide by the international community, became more active. As a result of the interest of the international community to the Armenian Question became more intensified and was discussed in international organizations. The problem of the Armenian Genocide was the subject of consideration in the United Nations adopted a more widespread after 1965. The parliaments of several countries (Uruguay, Cyprus) were adopted documents that contribute to the issue.

ՈՂԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ԹՎԵՐԻ ՈՃԻՐԸ». ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՀԵՐԻ ԹԻՎԸ ՆՎԱԶԵՑՆԵԼՈՒ ՈՐՈՇ ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցը յուրահատուկ տեղ է գրավում ժխտողական ուղղությանը պատկանող պատմաբանների Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության նենգափոխումների շարքում: Թուրքիայի արտգործնախարարության կայք այցելելու դեպքում, այնտեղ կարող ենք գտնել «Ցեղասպանության մասին հայկական պնդումները. խնդիրը և փաստերը» գրությունը, որտեղ որպես փաստ №1 նշվում է հետևյալը. «Ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 1.5 միլիոնից

¹⁴⁶ Խաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր զինաքավման համաշխարհային համաժողով Հելսինկի.-Եզմիածին, 1965, Ը-Թ, էջ 70:

պակաս հայ. այսպիսով պնդումներն առ այն, որ Արևելյան Անատոլիայի ավելի քան 1.5 միլիոն հայ է մահացել, կեղծ են»¹⁴⁷:

Այս «փաստի» գիտական հիմնավորման բնագավառում աշքի են ընկել բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է նշել Էսաթ Ուրասին¹⁴⁸, Մթենֆորդ Շոուին¹⁴⁹, Քյամուրան Գյուրունին¹⁵⁰, Քեմալ Կարպատին¹⁵¹, Զասթին Մաքքարթիին¹⁵² և այլոց: Ժիտողական ուղղությանը պատկանող ուսումնասիրողներին հատուկ են արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 թթ. օսմանյան կառավարության վիճակագրական տվյալների (հենց դրանք են հաղորդում «1.5 միլիոնից պակաս» թիվը) ոչ քննադատաբար օգտագործումը և այդ տվյալներին հակասող, հիմնականում հայկական աղբյուրներից ծագող վիճակագրության մերժումը (համաձայն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1914 թ. տվյալների՝ Օսմանյան Թուրքիայում հայ բնակչության թիվը շուրջ 2-2.1 միլիոն էր¹⁵³):

Դրա հետ մեկտեղ, Վերջին շրջանում որոշ թուրք ուսումնասիրողներ առերևույթ ավելի տարբերակված, անկողմնակալ և հավասարակշռված մոտեցում են որդեգրել խնդրո առարկա

¹⁴⁷ <http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>

¹⁴⁸ Uras Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara: Yeni Matbaa, 1950, անգլերեն թարգմանությունը՝ Uras Esat, The Armenians in History and the Armenian Question, Ankara, Documentary Publications, 1988

¹⁴⁹ Shaw Stanford J. and Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol.2, N.Y., Cambridge University Press, 1977; Shaw Stanford J., The Ottoman Census System and Population, 1831-1914, IJMES, 1978, № 9, էջ 325-338.

¹⁵⁰ Gürün Kamuran, The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed, Nicosia and London: K. Rustom and Brother and Weidenfeld and Nicolson, 1985.

¹⁵¹ Karpat Kemal H., Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985.

¹⁵² McCarthy Justin, Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, N.Y. University Press, 1983.

¹⁵³ Հուն 1919 թ. Փարիզի հաշուության կողմէն ներկայացված հուշազրի տվյալների՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակչությունը էր 2,026,000 հայ, որից Թուրքահայաստանում (Տրավունիք և Կիլիկիան ներառյալ)՝ 1,403,000, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերում՝ 440,000, Պալսում և Եվրոպական Թուրքիայում՝ 183,000 (տե՛ս Հայկական հարցը հաշուութեան կոնֆերանսի առաջ, Երևան, 1919, էջ 32):

հարցի նկատմամբ: Նրանք չեն ժիստում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, քննադատում են օսմանյան մարդահամարների տվյալները, սակայն դրա հետ մեկտեղ, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակը և Մեծ Եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը որոշելու հարցում ըստ եւրիշան հենվում են նույն օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա՝ ոչ նշանակալի կերպով սրբազնելով դրանք: Նման ուսումնասիրողների թվին է պատկանում, մասնավորապես, Ֆուաթ Դյունդարն իր «Թվերի ոճիրը. վիճակագրության դերը Հայկական հարցում (1878-1918)» մենագրությամբ, որը լույս է տեսել 2010-ին անզիրեն լեզվով:¹⁵⁴

Զեկուցման մեջ ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակը և Մեծ Եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը որոշելու նպատակով Ֆուաթ Դյունդարի հաշվարկները, որոնց թուրք ուսումնասիրողն իր մենագրության մի առանձին գլուխ է նվիրել:¹⁵⁵ Սասնավորապես, անդրադարձ է կատարվելու Դյունդարի հաշվարկների հիմքում դրված Հայոց ցեղասպանության առանցքային կազմակերպիչներից մեկի Թալեաթի վերջերս հայտնաբերված և հրատարակված նորատերում առկա վիճակագրական տվյալներին: Հեղինակը, օգտագործելով Թալեաթի տվյալները, հանգել է այն եզրակացության, որ Մեծ Եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը շուրջ 1.5 միլիոն էր՝ թիվ, որը եապես ցածր է իրականից:

Այնուհետև Դյունդարը Մեծ Եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության՝ իր որոշած 1.5 միլիոն թվից հանելով 1918 թ. հայ վերապրողների՝ իր հաշվարկած թիվը (836,000 շունչ), հանգում է այն եզրակացության, որ Մեծ Եղեռնին զոհ է գնացել մոտ 664,000 հայ՝ թիվ, որը ևս չի համապատասխանում իրականությանը և իրենից թերհաշվառում է ներկայացնելում:

¹⁵⁴ Տէ՛ս Dündar Fuat, Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question, The State University of New Jersey-Rutgers, Transactions Publishers, 2010:

¹⁵⁵ Նոյն տեղում, էջ 141-157:

«ПРЕСТУПЛЕНИЕ ЧИСЕЛ»: О НЕКОТОРЫХ НОВЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ ПО ПРЕУМЕНЬШЕНИЮ ЧИСЛЕННОСТИ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДА АРМЯН

В докладе на примере монографии турецкого исследователя Фуада Дюндарса «Преступление чисел: роль статистики в Армянском вопросе» (опубликована на английском языке в 2010 г.), представлены и проанализированы некоторые новые тенденции в турецкой историографии по преуменьшению численности жертв Геноцида армян в Османской империи.

В своей книге Дюндар среди прочих тем затрагивает вопросы численности армянского населения Османской империи накануне Геноцида армян, а также численности жертв этого страшного преступления, посвящая данным вычислениям отдельную главу. В своих вычислениях Дюндар основывается на недавно опубликованных статистических данных из записной книжки Талаата-паши – одного из главных организаторов Геноцида армян – приходя к выводу, что накануне 1915 года в Османской империи проживало около 1,5 миллиона армян – число, которое существенно ниже действительного.

Затем Дюндар отнимает из определенного им числа армянского населения Османской империи накануне геноцида в 1,5 млн число выживших в 1918 году армян, которое он определяет в 836,000 чел., приходя к выводу, что в результате Геноцида армян погибло около 664,000 чел. – число, которое также существенно ниже реальной картины.

"THE CRIME OF NUMBERS": ABOUT SOME NEW TENDENCIES AIMED AT LESSENING OF THE NUMBER OF THE ARMENIAN GENOCIDE VICTIMS

The report presents and analyzes some of the new tendencies in Turkish historiography aimed at lessening of the number of victims of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire on the example of the monograph of the Turkish historian Fuat Dündar "Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question" (published in English in 2010).

In his book Dündar among other topics touches upon the issues of Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the Armenian Genocide and the number of victims of this terrible crime, devoting a separate chapter to its estimates. Dundar bases his calculations on the statistical figures found in recently published notebook of Talaat Pasha, the one of the main organizers of the Armenian Genocide, and comes to the conclusion that on the eve of 1915 about 1.5 million Armenians lived in the Ottoman Empire. This number is an underestimate and significantly below of the actual number.

Then Dundar deduct from the number of the Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the genocide, estimated by him as of 1.5 million, the number of survived Armenians in 1918, which he defines as 836.000, coming to the conclusion that as a result of the Armenian Genocide about 664.000 were killed – the number, which also doesn't correspond to reality.

ՄԱՐԻ ՈՂՋ ԱԲՈՒՍԵՅՅԱՆ (ԱՄՆ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայրյուր տարի շարունակ Գերմանիայի մասնակցությունը Հայոց Ցեղասպանության մեջ զգուշորեն, միայն հայության մեջ խոսված, բայց երբեք միջազգայնորեն քննարկված հարց չի եղել: Հայերն այնքան են տարված թուրքերի կատարած ոճիրները

հաստատելով, որ վախենում են ամենափոքր շեղումը նրանք օգտագործեն պատասխանատվությունից խուսափելու համար։ Գերմանական արխիվների թեկուզ ոչ ամբողջական բացահայտումը Գերմանիային պարտավորեցնում է իր հանցանքը ընդունելու, որպես կատարված Ցեղասպանության ականատեսի, մասնակցի և այն քողարկողի։

Այդ բացահայտված-հրատարակված փաստաթղթերը ոչ թե հիշողութիւններ են՝ զրկած պատահական անձերի, հայերի, կամ միսիոներների կողմից, այլ փաստացի տեղեկատվություններ են օրով, ժամով զրկած, ուղղակի և անուղղակի իրենց մասնակցությունը բերած գերմանացի ականատես քաղաքական գործիչների, բարձրաստիճան զինվորականների, դիվանագետների, հյուպատուսների կողմից։ Գերմանացի պատմաբան, գրող, ժուռնալիստ, Վոլֆանգ Գուտտը 2005 թ. գերմաներենով հրատարակել է մի ժողովածու՝ հիմնված 240 գերմանական հիմնական աղբյուր փաստաթղթերի վրա, անմիջական Գերմանիայի Պետական արխիվից Վերցված։ Գրքի անգլերեն թարգմանությունը, որը կրում է «Հայոց Ցեղասպանությունը վկայությամբ Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի (1915-1916 թթ.)» վերևադիմում է տեսել 2014 թ. Զորյան ինստիտուտի կողմից։ Ըստ այդ արխիվների՝ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Գերմանիան Թուրքայում ունեցել է իր հաղորդակցության կենտրոնը, որտեղից միայն գերմանացի դիվանագետները, բարձրաստիճան զինվորականներն ամենօրյա ծածկագիր-տեղեկացրեր են հեռագրել Բեռլին՝ Արտաքին գործերի նախարարություն՝ առանց թուրքերի զրաքննության։ Այս առավելությունը գերմանացիներին հնարավորություն է ընձեռնել ժամ առ ժամ մանրակրկիտ տեղեկություն փոխանցել Թուրքայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, որի շնորհիվ էլ այսօր հսկայական մանրամասն փաստագրություններ են պահպանված։

Այդ փաստաթղթերը հաստատում են, որ մի շարք գերմանացի սպաներ ոչ միայն համաձայնվել են հայերին ոչնչացնելու թուրքերի ծրագրին, այլ նաև ստորագրել են թուրքերի այդ հրամանգրերի տակ իրենց հավելումներով, ինչպես կարդում ենք ենթասպա Բոթոիին հրամանգրում՝ «օգտագործել ոչնչաց-

ման ծայրահեղ միջոցներ»։ Հայտնի քաղաքական գրող Փոլ Ռորպախը, հիմնվելով այդ փաստաթղթերի վրա, գրել է՝ «Եթե այս փաստաթղթերը բացահայտվեն գերմանացի ժողովուրդն ամոռով է կանգնելու ամբողջ աշխարհի առջև»։ Այս ուսումնասիրությունը ընկում է Հայոց Ցեղասպանության պատճառները եւ փաստագրական հերթականությամբ պարզում Գերմանիայի մեղսակցությունը Հայոց Ցեղասպանությունում։ Այն փլուզում է հարյուր տարի իննամրով թարգված Գերմանիայի պատասխանատվութիւնը Հայոց Ցեղասպանության մեջ եւ անժխտելիորեն հիմնավորում է հայությանը բնաջնջելու ծրագրված թուրքական քաղաքանությունը։

MARIE ROSE ABOUSEFIAN (USA)

GERMANY'S RESPONSIBILITY IN THE ARMENIAN GENOCIDE

With mutual political and economic desires, which evolved over decades, imperial Turkey and imperial Germany became close military and political allies long before the First World War. They collaborated in their respective - distinct but linked - paths for colonization and Pan Turkism. This included collaborating to resolve the Armenian Question by eradication of the Armenians, to create an "Armenia without Armenians". For 100 years, ignorance and denial of this collaboration in genocide has perpetuated the myth that Armenians were exterminated because they were Christians and that Germany, Turkey's now century-long ally, knew little. These fictions fade into the dustbin of history on examination of facts in primary sources in archives of the Germany Foreign Office and elsewhere. This paper examines causes for the Armenian Genocide and sets out a chronology of documentary evidence of complicity in genocide by Germany. It takes readers through decisions and communications from 1914, into 1915 and after, by German leaders, diplomats, ambassadors, consuls and high ranking military personnel. The paper draws on and interprets the seminal work of scholars such as Vahakn Dadrian since the 1990s and earlier, and most recently by Wolfgang Gust in his book titled "*The Armenian Genocide: Evidence*

from the German Foreign Office Archives, 1915-1916" (also available in English, German and Turkish at the website www.armenocide.de) The paper deconstructs the century-long cover-up of Germany's responsibility and lays the basis for the Armenian demand against Turkey to the legal rights of the Armenian state and descendants of the victims and survivors of the genocide to confiscated territories, properties, history and heritage.

МАРИ РОЗ АБУСЕФЯН (США)

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГЕРМАНИИ ЗА ГЕНОЦИД АРМЯН

На фоне обоюдных политических и экономических стремлений, развившихся на протяжении нескольких десятилетий, Турция и империалистическая Германия еще задолго до Первой мировой войны превратились в сплоченных военно-политических союзников. Они сотрудничали по нескольким направлениям – различным по сути, но связанным идеологически – новые просторы для колонизации и пантюркизм. Все это подразумевало сотрудничество по Армянскому вопросу, одним из решений которого было уничтожение армян и создание "Армении без армян".

На протяжении ста лет игнорирование и отказ от участия в Геноциде породили миф о том, что армяне были истреблены из-за их христианской веры, и что Германия, как давний союзник Турции, была плохо осведомлена о случившемся. Эти фиктивные сообщения, однако, не выдерживают критики при рассмотрении исторических фактов, происходящих из архивных источников МИД Германии. Данная работа призвана рассмотреть причины армянского геноцида и выдвинуть хронологию документированных свидетельств об участии Германии в Геноциде. Это позволит ознакомить читателей с корреспонденцией немецкого руководства, дипломатов, послов, консулов и высокопоставленных военных чинов для периода 1914-1915 гг. и позже. В то же время, данная статья дает оценку успешной работе ряда специалистов, таких как Ваагн Дадрян (начиная с 1990-

ых гг.), Вольфганга Густа и его труду "Армянский геноцид: Сведения архивов МИД Германии, 1915-1916 гг." (также доступен на английском, немецком и турецком языках на сайте www.armenocide.de). Наконец, эта работа приподнимает завесу, скрывавшую ответственность Германии в вопросе Геноцида армян, требований последних к Турции относительно юридических прав армянского государства и армян-потомков по конфискованным территориям, собственности, истории и наследию.

**ИГОРЬ КРЮЧКОВ,
НАТАЛЬЯ КРЮЧКОВА (РОССИЯ)**

ГЕРМАНСКИЙ ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ НА СТАВРОПОЛЬЕ И ПРОБЛЕМА ОСТАРБАЙТЕРОВ В 1942-1943 ГГ.

Летом 1942 г., после неудачного наступления Красной армии под Харьковом войска Вермахта начинают быстро продвигаться к Сталинграду и Ростову на Дону. Форсировав Дон немецкие части смогли в течении августа 1942 г. захватить большую часть территории Ставропольского края.

Дон и Северный Кавказ обладали значительными трудовыми ресурсами, которые можно было задействовать в Германии и на оккупированных территориях. Трудовые ресурсы региона имели свои плюсы и минусы. К плюсам, безусловно, относились низкий процент городского населения и доминирование сельских жителей, которые воспринимались Германией как менее подверженные «коммунистической пропаганде». Кроме этого в годы гражданской войны и последовавшей коллективизации сильно пострадало казачество и крестьянство региона, что собирались использовать в своих целях оккупационные власти при вербовке населения для работ в Третьем Рейхе. Представители народов Северного Кавказа традиционно воспринимались, как слабое звено в советской системе, которое можно было легко переориентировать на сотрудничество с оккупантами.

Заняв Ставропольский край, оккупационные власти начинают заниматься учетом трудовых ресурсов региона, опираясь при этом на поддержку местных коллаборационистов, старост и бургомистров. Они опираясь на свои представления о настроениях жителей региона, первоначально сделали ставку на добровольное привлечение местных жителей на работу в Германию. Поэтому через местные средства информации, распространение листовок, выступления специальных агитаторов и даже с привлечением кино на жителей Северного Кавказа буквально свалился вал информации о том, как к ним несправедливо относились Советская власть.

Следует подчеркнуть, что создаваемый у местного населения «образ Германии» и будущих условий работы и жизни оstarбайтеров выглядели очень привлекательно. Подчеркивалась цивилизованность Германии и высокий уровень развития ее экономики, чем смогут воспользоваться оstarбайтеры. «Получая хорошую заработную плату, германский рабочий имеет возможность жить в комфортабельной квартире со всеми удобствами, о которых в Советском Союзе никто и не мог помышлять, прекрасно одеваться и хорошо питаться. Каждый рабочий и каждый член семьи обычно имеют велосипед; некоторые рабочие семьи имеют собственные автомобили. Рабочий день в Германии продолжается 8 часов... При каждом заводе прекрасная столовая...», - так выглядела жизнь в Германии в одной из пропагандистских статей¹⁵⁶. Однако с формированием необходимого количества оstarбайтеров на принципах добровольности возникли большие проблемы. Все планы срывались в городах и селах Ставропольского края.

С конца 1942 г. на Северном Кавказе начинает проводиться насильственная отправка местных жителей от 17 до 40 лет в Германию. Не раз оккупанты запугивали людей тем, что если они поедут в Германию добровольно, то они не получат обещанные льготы. В случае отказа это будет сделано в принудительном порядке, и тогда уже оstarбайтеры не смогут претендовать на хорошие условия работы и содержания. Об этом в частности говорил офицер немецкой армии Ратц главному врачу г. Пятигорска Алецкому. После этих

запугиваний оккупанты смогли завербовать 40 врачей Пятигорска для выезда в Германию¹⁵⁷. По приказу бургомистра г. Пятигорска Орлова все горожане подходившие для вывоза в Германию были зарегистрированы¹⁵⁸.

Быстрое отступление германской армии с Северного Кавказа в январе – феврале 1943 гг. сорвало планы Берлина по дальнейшему вывозу с территории региона рабочей силы. По данным устоявшимся в современной российской историографии за август 1942 - январь 1943 гг. с Дона и Северного Кавказа было вывезено в качестве оstarбайтеров более 93 тыс. чел., в том числе из Краснодарского края 48464 чел., Ростовской области 40910 чел., Ставропольского края 1985 чел. и Северо-Осетинской АССР 1659 чел.¹⁵⁹

Проведенный анализ списков оstarбайтеров показывает, что основную часть вынужденных рабочих составляли женщины, но в этом правиле были и свои исключения. Так из 12 оstarбайтеров, вывезенных из Шпаковского района все оказались мужчинами, такая же ситуация наблюдается в Горячеводском районе, где все 10 оstarбайтеров также были мужчины и т.д. Основную массу оstarбайтеров составляли лица 1924-1927 годов рождения. В тоже время это не исключало попадание в категорию оstarбайтеров граждан, относившихся к среднему поколению и старше. В Шпаковском районе возраст некоторых оstarбайтеров в 1942 г. составлял 50, 55, 57 лет. Такая же ситуация наблюдается в Ставрополе и в других районах региона. Примерно половина оstarбайтеров уезжало в Третий Рейх целыми семьями. В Ставрополе средний размер, вывезенной семьи составлял 3 чел. В сельских районах этот показатель был еще больше. Из Лысогорского и Крымгиреевского сельских советов уезжали семьи по 4-6 чел., то есть уезжали родители вместе со своими детьми¹⁶⁰. Все оstarбайтеры из Наурского района являлись жителя-

¹⁵⁷ Государственный архив Ставропольского края (далее – ГАСК). Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 142. Л.174.

¹⁵⁸ ГАСК. Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 142. Л.173.

¹⁵⁹ Полян П.М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их депортация. М., 1996. С.368.

¹⁶⁰ ГАСК. Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 8. Л.21-22.

ми станицы Ищерская (305 чел.), практически все они выехали в составе семей от 2 до 8 чел.

Судьбы оstarбайтеров в Германии и Австрии сложились по-разному. Практически все работавшие на промышленных предприятиях отмечают плохие условия их содержания. В то время, большинство оstarбайтеров прошедших через бауэрские хозяйства отмечали, что к ним относились нормально или очень хорошо. Некоторые подчеркивали, что они питались вместе с семьей бауэра, установив с ними доверительные отношения.

В процессе работы над темой автору представленного материала удалось обнаружить документ, датированный 3 января 1949 г. Это было донесение исполняющего обязанности начальника Переселенческого отдела Исполкома при Ставропольском Краевом Совете Р.Макунина начальнику Переселенческого Управления при Совете министров РСФСР Л.Дмитриеву. В нем указывалось, что всего из Ставропольского края было угнано оккупантами в качестве оstarбайтеров 2546 чел., в том числе 880 мужчин, 1666 женщин. Из всего числа оstarбайтеров 357 чел. составляли дети в возрасте до 16 лет¹⁶¹. В сведениях переданных из Ставрополя заместителю начальника Переселенческого Управления при Совете министров РСФСР от 3 марта 1949 г. вновь называется эта цифра, но уже с некоторыми подробностями. Из 880 мужчин оstarбайтеров из Ставропольского края на родину вернулось 742 чел., из них 577 чел. относилось к числу трудоспособных. Из 1666 чел. женщин оstarбайтеров на родину возвращается 1166 чел., к числу трудоспособных принадлежало 974 чел. Таким образом, из 2546 оstarбайтеров Ставрополья в СССР вернулось 1908 чел., осталась неизвестной судьба 638 чел.¹⁶² К апрелю 1949 г. было возвращено еще 47 чел. и число «невозвращенцев» сократилось до 591 чел., или около 21% оstarбайтеров, угнанных с территории Ставропольского края в границах 1945 г.¹⁶³ Судьбы остальных сложились по-разному, незначительная их часть вернулась в СССР позже, а остальные погибли в Германии или

оказались среди тех, кто под любыми поводами отказался возвращаться в СССР.

Очень сложным оказалось возвращение оstarбайтеров в СССР. Процедура прохождения через фильтрационные пункты и лагеря становилась для многих оstarбайтеров мучительным испытанием. Вернувшись на родину, они зачастую сталкивались с отторжением со стороны местных жителей и властей. Практически все оstarбайтеры испытывали материальные трудности.

ԻԳՈՐ ԿՐՅՈՒԿՉՈՎ ՆԱՏԱԼԻ ԿՐՅՈՒԿՉՈՎԱ (ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑԻՈՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԱՏԱՎՐՈՊՈԼԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԵՎ 1942-1943 ԹԹ. ՕՄԲԱՐԲԱՅԹՐՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում Ստավրոպոլի մարզից՝ մասնավորապես Կարաչաև-Զերեզիա հանրապետությունից և Զեջնական հանրապետության Նապիրի մարզից արտաքսվեցին մոտավորապես 2546 օմբարբայթերներ: Նրանցից տուն վերադարձան միայն 1961 հոգի: Օմբարբայթերների մեծ մասը վաղվոններ էին (ոուսներ, ուկրաինացիններ): Կարմիր բանակի արագ հարվածները թույլ շտվեցին տեղի օկուպացիոն իշխանություններին կազմակերպելու օմբարբայթերների տեղափոխումը Հյուսիսային Կովկասից:

Օմբարբայթերների մի մասը միացել էր Երրորդ ռայխին կամավոր հիմունքներով, սակայն կային նաև մարդիկ, ովքեր հարկադրված համաձայնեցին համագործակցել թշնամու հետ: Նրանց մի զգայի մասը հանդիպեց խնդիրների առաջին հերթին կապված աշխատանքային պայմանների հետ: Այն օմբարբայթերները, որոնք զյուլական միջավայրում էին, գտնվում էին համեմատաբար ավելի լավ պայմաններում: Օմբարբայթերների հարեւնիք վերադարձնալու գործընթացը բավականին դժվար էր:

¹⁶¹ ГАСК. Ф.1852. Оп.12. Ед. хр. 129. Л.1-2.

¹⁶² Там же. Л.18.

¹⁶³ Там же.

*IGOR KRIUCHKOV,
NATALIA KRIUCHKOVA (RUSSIA)*

GERMAN OCCUPATION REGIME IN STAVROPOL REGION AND ISSUE OF OSTARBEITERS IN 1942-1943

2546 Ostarbeiters had been sent away from the territory of modern Stavropol region, the Karachay-Cherkess Republic and Naur region of the Chechen Republic (having been parts of Stavropol region) from November 1942 – to January 1943, 1961 of Ostarbeiters returned in motherland according to our counts. The most of Ostarbeiters were Slavs (Russians, Ukrainians). Due to the rapid attack of the Red Army occupation authorities didn't manage to realize all their plans to export Ostarbeiters from the territory of the North-Caucasus. It should be recognized that part of Ostarbeiters went to the Third Reich voluntarily but primarily they were sent to Germany under threat of punishment. The main part of Ostarbeiters faced difficult working conditions and they were practically deprived of their civil rights. Ostarbeiters located in the countryside were in a better position. The process of returning of Ostarbeiters in their motherland turned out to be hard, many of them went through special camps and they had material and other problems on the road. The process of their integration into civilian life also turned out to be hard.

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՆԵՐԸ**

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՄՇԱԿՈՒՅԹ ՏԵՐՄԻՆԻ «ՉԵԶՈՔԱՑՈՒՄԸ»
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻՋԱՋԳԱՑԻՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ**

Սույն գեկուցման նպատակն է ներկայացնել մշակույթ հասկացության ընկալման տարրերակները 1948 թ. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիայում (այսուհետ՝ «ցեղասպանության կոնվենցիա») և վերջինիս նախագծերում, ցոյց տալ, թե մշակույթը ինչպես է «չեզոքանում» ցեղասպանության կոնվենցիայի վերջնական տարրերակում: Սույն նպատակը առաջ է քաշել մի շարք խնդիրների քննարկման անհրաժեշտությունը՝

• Ցեղասպանությունը որպես կոնցեպտ՝ անցյալում և ներկայում,

• Ցեղասպանության ընկալումները միջազգային իրավական փաստաթղթերում,

• Մշակույթ հասկացության քննությունը ցեղասպանության կոնվենցիայում և վերջինիս նախագծերում,

• Մշակույթի «գոլորշացումը» ցեղասպանության կոնվենցիայի վերջնական տարրերակում

Սույն ուսումնասիրությունը հիմնված է տեսական գրականության ուսումնասիրության, փաստաթղթային աղբյուրների վերլուծության հիման վրա:

Ցեղասպանությունը անկասկած համարվում է ամենազաժաման հանցագործությունը և միջազգային օրենքով պատժելի է: 1948 թ. սկսած միջազգային քրեական օրենքը սկսեց սահամանել ցեղասպանությունը որպես միջազգային մակարդակի հանցագործություն:

1998 թ. Հոռմի Միջազգային քրեական դատարանի Կանոնադրության համաձայն (այսուհետ՝ Կանոնդարություն) ցեղասպանությունը դասվում է այնպիսի հանցագործությունների շարքին, ինչպիսիք են մարդկության հանդեպ իրականացվող ծանրագույն հանցագործությունները, պատերազմական հանցագործություններ և այլն¹⁶⁴: Կանոնադրության 6-րդ հոդվածով ցեղասպանությունը նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ¹⁶⁵.

- այդ խմբի անդամների սպանությունը,
- այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս
- պատճառելը,
- որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների միտումնավոր ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,
- այդ խմբի միջավայրում մանկածությունը կանխելուն միտված միջոցների
- իրականացումը,
- երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին:

Ցեղասպանության կոնցեպտի նման ընկալումը տառացիութեն կրկնում է դեռևս 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածում ներկայացված սահմանումը:

Ինչպես հետազոտող Կլավերոն է նշում իր «Ցեղասպանությունը և բնիկները միջազգային օրենքում» հոդվածում, պարտադիր չե, որ ցեղասպանության արդյունքը լինի որևէ խմբի ֆիզիկական ոչնչացումը¹⁶⁶: Ցեղասպանության կոնցեպտը լայն է, այն չի ներառում միայն մասսայական սպանություններ կամ սերիական մարդասպանություններ: Դրանք տարբեր հասկա-

ցություններ են: Ցեղասպանությունը դիտարկվում է որպես հանցագործություն, որը կարող է իրականցվել առանց անզամ մեկ զոհի առկայության: Խոսքը վերաբերվում է մշակութային ցեղասպանության կոնցեպտին: Ցեղասպանությունը նշանակում է որևէ խմբի ֆիզիկական, կրոնական կամ մշակութային ոչնչացումը:

Ցեղասպանության կոնցեպտը առավել մանրամասն ներկայացված է ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայի նախագծերում: Առաջին նախագիծը կազմվել է 1947 թ. ՄԱԿ-ի քարտուղարության կողմից: Այսուեղ ցեղասպանությունը դիտարկվում է ֆիզիկական, կենսաբանական և մշակութային ասպեկտներով¹⁶⁷:

Այս գեկույցում մեզ հսկապես հետաքրքրում է մշակութային ասպեկտը, որը կոնվենցիայի վերջնական օրինակում կարծես «չեղորանում ե»՝ վերածվելով վերացական հասկացության:

Այսպիսով, ցեղասպանության կոնվենցիան ունի երկու նախագիծ: Կոնվենցիայի նախնական տարբերակներին կարելի է ծանոթանալ Վ. Շաբասի «Ցեղասպանությունը միջազգային օրենքում. հանցագործությունների հանցագործությունը» աշխատության մեջ¹⁶⁸: Առաջին նախագծում ցեղասպանությունը դիտարկվում է որպես հանցագործություն, որը միտված է որևէ խմբի ֆիզիկական, կենսաբանական կամ մշակութային ոչնչացմանը: Մշակութային ոչնչացումը ներառում էր¹⁶⁹:

- երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսը,
- մշակութային ոլորտը ներայացնող մարդկանց հարկադրված և համակարգված արտորք,
- ազգային լեզվի օգագործման արգելումը նույնիսկ մասնավոր ոլորտում,

¹⁶⁷ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide(hereinafter: Genocide Convention), the Secretariat and Ad Hoc Committee Drafts//<http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/> 09.03.2015

¹⁶⁸ William A. Schabas, Genocide in International Law: The Crime of Crimes, New York, Cambridge University Press, 2000.

¹⁶⁹ Genocide Convention, draft 1, p.1.

¹⁶⁴ Rome Statute of the international Criminal Court/http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aeff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf 16.03.2015

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Clavero B., Genocide and Indigenous Peoples in International Law//<http://hcolumbia.org/indigenous/genocide-br-en-Clavero.pdf> 15.01.2015

• ազգային լեզվով տպված գրքերի կամ կրոնական բնույթ ստեղծագործությունների ոչնչացումը, նոր հրատարակությունների արգելումը,

• պատմական կամ կրոնական բնույթի հուշարձանների համակարգված ոչնչացումը կամ դրանց դիմերսիոն օգտագործումը, պատմական, կրոնական կամ մշակութային բնույթի փաստաթղթերի և առարկաների ոչնչացումը:

Փասրեն, ցեղասպանության կոնվենցիայի առաջին նախագծում մշակույթը ներկայացվում է լայն առումով՝ ներառելով մտավորականության հանդեպ տարվող բացասական քաղաքականությունը, ազգային լեզվի, կրոնի օգտագործման արգելումը, գրքերի հուշարձանների և պատմական, կրոնական, մշակութային արժեք ունեցող իրերի ոչնչացումը: Ցեղասպանության կոնվենցիայի երկրորդ նախազգիծը կազմվել է 1948թ. ապրիլի մայիս ամիսներին, որտեղ խմբավորվել են առաջին նախագծում ներկայացված կետերը: Այստեղ ցեղասպանությունը կրկին ներկայացվում է ֆիզիկական, կենսարանական և մշակութային ասպեկտներով: Ի տարրերություն առաջին օրնակի՝ ֆիզիկական և կենսարանական ասպեկտները այստեղ համադրված են և ընդհանրացված են, վերաբերում են որևէ խմբի ֆիզիկական ոչնչացմանը, ծննդության նվազմանը և այն: Մշակութային ասպեկտը ներկայացված է երկու կետով¹⁷⁰:

• ազգային լեզվի օգտագործման արգելում առօրյա կյանքում և դպրոցներում, այդ լեզվով հրատարակությունների և տպագրությունների արգելում,

• որևէ խմբի գրադարանների, դպրոցների, պատմական հուշարձանների և այլ մշակութային հաստատությունների ոչնչացում:

Այստեղ տեսնում ենք, որ մշակույթը, ի տարրություն առաջին նախագծի, ներկայացված է ավելի նեղ առումով՝ ներառելով հիմնականում նյութական մշակույթի ոչնչացումը, իսկ հոգևոր կամ ոչ նյութական մշակույթը ներկայացված է միայն լեզվի օգտագործման արգելմամբ:

¹⁷⁰ Genocide Convention, Draft 2// <http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/> p.3.

HAYKUH MURADYAN (ARMENIA)

NEUTRALIZATION OF THE CONCEPT OF CULTURE IN INTERNATIONAL LEGAL DOCUMENTS ON GENOCIDE

Genocide is the most serious crime that can be committed under international law. It was in 1948 that criminal law truly began to emerge on an international level, and law governing the crime of genocide has been developing ever since. The definition of genocide in the Convention and the Statute derives from a draft instrument that described the concept in even more detail. In 1947, an already official draft of the United Nations defined genocide with its physical, biological and cultural aspects. In this article we are interested especially in cultural component of the convention. Cultural aspect of the genocide is represented by different ways: exile of individuals representing the culture of a group, the prohibition of the national language, the destruction of books or the prohibition of new publications that form the group's religious works, the systematic destruction of historical or religious monuments or their diversion to alien uses, destruction or dispersion of documents and objects of historical, artistic, or religious value.

So, between the official draft and the final Convention, the description of genocide was summarized and some elements have been deleted. The most important from the outset being is the removal of cultural aspect of genocide. Maybe this is the reason why talking about the Genocide concept most of the people, media state bodies understand only mass killing.

АЙКУИ МУРАДЯН (АРМЕНИЯ)

НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ КУЛЬТУРЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТАХ О ГЕНОЦИДЕ

Геноцид является самым серьезным преступлением, которое может быть совершено в рамках международного права. В 1948 году уголовное право на международном уровне начало регулировать

преступления геноцида. Определение геноцида в Конвенции и Устава вытекает из проекта документа, описывающего эту концепцию более подробно. В 1947 году официальный проект Организации Объединенных Наций определяет геноцид физическими, биологическими и культурными аспектами. В этой статье мы заинтересованы особенно в культурной составляющей конвенции. Культурный аспект геноцида представлена различными способами: изгнание лиц, представляющих культуру группы, запрещение использование национального языка, уничтожение книг или запрета новых публикаций, которые формируют религиозные произведения группы, систематическое уничтожение исторических или религиозных памятников, уничтожение или дисперсии документов и объектов исторической, художественной или религиозной ценности.

Так, между официальным проектом и окончательной Конвенцией, описание геноцида было обобщено, и некоторые элементы были удалены. Наиболее важным удалением мы считаем культурные аспекты. Может быть, именно поэтому, когда речь идет о концепции геноцида, то большинство людей, государственные органы, средства массовой информации понимают только массовое убийство.

GARABET MOUMDJIAN (USA)

IN SEARCH OF THE “SMOKING GUN” IN THE CASE OF A LEGAL PROOF FOR THE ARMENIAN GENOCIDE: “EMVAL-I METRUK”: OTTOMAN AND TURKISH REPUBLICAN LAWS PERTAINING TO ARMENIAN CONFISCATED (MOVABLE AND IMMOVABLE) PROPERTIES, 1915-1928

The case for the recognition of the Armenian Genocide has thus far been anchored on the human aspect of the calamity befalling Armenians during WWI. Thus, there is now a huge library of academic and journalistic treatises which deal with that subject.

Regardless, the multitude of historical studies that were conducted with regard to the genocide were always questioned by the “other side” from the point of view of the absence of a “smoking gun” that would clearly underline intent by the perpetrator(s). Even the “Andonian documents,”¹⁷¹ which the Armenian and non Armenian side used had been a matter of debate for a long time. One caveat here is the issue of the persona of Naim Bey, the Turkish official who supplied the documents to Andonian’s per the latter’s account. For a long time, the authenticity of Naim Bey was under question. It was only some years ago, that Dr. Hilmar Kiser was able to bring Naim Bey to the limelight. In an interview I conducted with Kaiser, he was able to pinpoint to an ottoman document published by the ATASE (Turkish General Staff Military Historical Archives).¹⁷²

The question that asserts itself here is: what if the paradigm constructed to show intent or the “smoking gun” is placed somewhere else, in plain sight, and no one has calculated it to be what it really is until now?

Article II of the United Nation’s Genocide Convention reads as follows:

In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

¹⁷¹ The reference is to Aram Andonian and the documents he had procured from a certain Naim Bey. The Turkish side has led a big campaign in terms of disqualifying these documents as forgeries and also bringing under question the very existence of Naim Bey. Although much can be said about the content of the documents under question, the issue of Naim bey was settled by this author and Hilmar Kaiser years ago, when they found the person in question in a printed volume of Ottoman Archives. See http://en.wikipedia.org/wiki/The_Memoirs_of_Naim_Bey

¹⁷² <http://asbarez.com/56524/is-a-long-overdue-controversy-finally-settled-aram-andonians-infamous-naim-beys-real-identity-is-now-considered-revealed/> Naim Bey was the source of the telegrams that presented proof of the intentional genocidal policies of the Young Turk government and especially that of Talaat Pasha, then Minister of Interior of the Ottoman Empire. Andonian, a journalist and himself a survivor of the Armenian Genocide, published his famous “Naim Bey’s Memoirs” in 1920. Since the 1980’s The Turkish side has devoted much time and effort to undermine the authenticity of Naim Bey’s telegrams. Moreover, Turkish scholars have gone as far as to proclaim that Naim Bey himself is nothing more than a fictitious character and perhaps a figment of Andonian’s imagination.

- Killing members of the group;
- Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- Imposing measures intended to prevent births within the group;
- Forcibly transferring children of the group to another group.¹⁷³

Although all five points indicate intent and do apply to the Armenian case, I want to draw the readers' interest on point (c) that is of particular interest and is at the crux of this study.

A totally different aspect of the Armenian ordeal that has not yet been fully researched and disseminated is characterized by the en masse confiscation of Armenian movable and an immovable property, ironically designated as "Abandoned" merely weeks of the latter's deportation outside of their ancestral lands.¹⁷⁴ The question that asserts itself is how

¹⁷³ <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>

¹⁷⁴ Alexandre Kimenyi and Otis L. Scott, eds. "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process," *Anatomy of Genocide: State-Sponsored Mass-Killings in the Twentieth Century*. (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2001), 307-319. See also Dikran Kuymjian, "Destruction des monuments historiques arméniens, poursuite de la politique de génocide," *Le Crime de Silence* (Flammarion, Paris, 1984), 295-310; English trans. "The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide;" *The Crime of Silence, Permanent Peoples' Tribunal* (London: Zed, 1985), 173-185; German trans., "Die Zerstörungarmenischer Kulturdenkmäler-eine Fortsetzung der türkischen Völkermord-Politik," *Das Verbrechen des Schweigens, Die Verhandlung des türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem Ständigen Tribunal der Völker, Gesellschaft für bedrohte Völker* (Göttingen, n.d. [1985]), 155-162; reprinted in English, *The Zoryan Bulletin*, vol. II, no. 2 (Summer, 1984), 4-5; 8; reprinted in French, *Abaka* (Nov. 11, 1985), p. 7; extracts translated into Armenian, *Hayrenik idzayn*, no. 30 (1990), pp. 2, 3, 7; Confiscation and Destruction: A Manifestation of the Genocidal Process," *Armenian Forum*, vol. 1, no. 3 (Autumn, 1998), 1-12; "La confiscation des biens et la destruction des monuments historiques comme manifestations du processus génocidaire," *L'actualité du Génocide des Arméniens* (Paris, 1999), 213-224; Raymond H. Kevorkian et Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide* (Paris: Arshis, 1992); Kevork Baghdjian, *La Confiscation par le gouvernement Turc des Biens Arméniens dits "Abandonnés"*, (Montreal: 1988); Avedis Aharonian & Boghos Nubar Pasha presented to the Paris Peace conference a memorandum titled "Tableau Aproximatif des Réparations et indemnités pour les Dommages Subris par le Nation Armenienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne de Caucase." The total loss was estimated at 14.5 billion French Francs at the time, which today amounts to almost 100 billion American Dollars. (Baghdjian, *La Confiscation*, 279;

did the Ittihadist¹⁷⁵ governments organize, distribute, and in the process amassed huge sums of money in the government's—and in the process their personal—coffers for the war effort? Moreover, how did this same attitude continue during the formative years of the Republic of Turkey?

No one can refute the authenticity of the laws that are brought together in this study. The interesting thing about these laws is that if studied properly, they show that not a mere month had passed from the publishing and execution of the law of deportation of Armenians, which, by the way, was supposed to be a temporary relocation as per the law itself, when the perpetrators published a second law that instituted a program by which the assets of the deportees could be sold for cheap.

If one considers only point (c) of the Genocide Convention and tries to interpret it from a legal perspective, the issue of intent, and hence the "smoking gun," in proving intent of genocide becomes self evident; in other words, if there was no intent by the perpetrators to commit genocide, then how could one explain that what was legislated as a temporary displacement was in fact a permanent one? Moreover, why would the legislators, if they intended no permanent displacement of the victim group, legislate to sell the properties of the same group as soon as they were deported? Finally, if the relocation was a temporary one, why is the legislation written in such a way that the victim group should not constitute more than five to ten percent of the population in the areas where it was relocated to? All these imply intent and are germane to point (c) of the convention mentioned above.

This study contains a sequential rendering of some thirteen laws and directives regarding Armenian "Emvali Metruke" (Abandoned Properties, read confiscated properties) imposed by three consecutive governments that ruled Turkey from 1914 to 1930.¹⁷⁶ The laws and directives—all written in the old Ottoman Turkish script—were transcribed

---

Yusuf Halacoglu, *Facts Relating to the Armenian Displacement (1915)*, (Ankara: Turkish Historical Society [Turk Tarih Kurumu] Publications, 2001).

¹⁷⁵ From Ittihad ve Terakki (Committee of Union and Progress, CUP), or more generally known as the Young Turks.

¹⁷⁶ These were the Ittihadist governments led by Said Halim Pasha (1913-1917), Talat Pasha (1917-1918), and The Ankara government of Mustafa Kemal Pasha (1919 and onwards).

into modern Turkish alphabet characters and then translated into English in order to be accessible to a much wider audience.

The rendering of these laws into English was primarily meant to aid experts in the academic and legal fields who are not knowledgeable in Ottoman parlance. But since the editor had also decided to make this study available to a larger readership, it was decided that this introduction will remedy the situation by trying to simplify the complexity of the laws by explaining and analyzing them in a straightforward historical analysis.

Some basic explanations are in place here. The calendar in use during this time was the Julian one, which was later replaced by the Gregorian one. The difference between the two calendars is thirteen days. This means that in order to find the current rendering of a Julian date one must add thirteen days to it.

ԳՐԱՊԵՏ ՄՈՒԽՉՅԱՆ (ԱՄՆ)

ՓԱՐԵԼՈՎ «ԾԽԱՑՈՂ ԱՏՐԱՆԱԿԸ»՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ:
«ԷՍՎԱԼ-Ի ՄԵԹՐՈՒԿ». ՕՍՍԱՆՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՌԳԱՎԿԱԾ (ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ) ԻՆՉՔԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ, 1915 – 1928 ԹԹ.

Գիտաշխատութիւնը կր նպատակադրէ Օսմանեան Կայսրութեան ու Հնարապետական Թուրքիայի տարածքներուն վրայ 1915-1930 թուականներուն որդեգրուած հայերու տեղահանման ու անոնց անշարժ ու շարժուն գոյքերու՝ «Լրեալ Գոյքեր»ու վերաբերող օրէնքների վերլուծութիւնը կատարելու զանոնք նկատի ունենալ իբրև ցեղասպանութիւնը փաստող տուեալներ: Հարցը կր վերաբերի այն իրողութեան, որ տարագրութիւնը ու իրաբերի գրաւումը, ըստ տուեալ օրէնքներուն, ժամանակաւոր բնոյթ կը կրէին, մինչդեռ իրականութեան մէջ այդ «ժամանակաւոր» բնոյթը հիմնուած էր սուսի մը վրայ: Այլապէս ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել անոնց մնայունի վերածման բնոյթը: Աւելին, նշեալ օրէնքները, որոնք փաստացիօրէն հրապարակուած են ու հե-

տեւարար անկարելի է անոնց գոյութիւնը ժխտել թրքական կողմէն, ցոյց կու տան, որ անոնք հիմնովին կը հակասեն Ցեղասպանութեան Կոնվենցիայի երկրորդ պարբերութեան հինգ կետերէն երրորդը եւ այդ իմաստով ալ ապացոյց կը դառնան ցեղասպանութեան փաստագրման: աշխատութիւնը ուղղուած է միջազգային օրէնքի ու ցեղասպանութեան մարզի մասնագէտներուն, որոնք պիտի զբաղուին հայկական ցեղասպանութեան իրաւական փաստագրման հարցով:

ГАРАБЕТ МУМДЖЯН (США)

В ПОИСКАХ «ДЫМЯЩЕГОСЯ ПИСТОЛЕТА» КАК ЮРИДИЧЕСКОГО СВИДЕТЕЛЬСТВА ГЕНОЦИДА АРМЯН. «ЭМВАЛ-И МЕТРУК»: ОСМАНСКОЕ И РЕСПУБЛИКАНСКОЕ ПРАВО ОТНОСИТЕЛЬНО КОНФИСКОВАННОГО (ДВИЖЕМОГО И НЕДВИЖЕМОГО) АРМЯНСКОГО ИМУЩЕСТВА, 1915 – 1928 ГГ.

Целью данной работы является анализ юридических аспектов, связанных с депортацией армян, сопровождавшейся конфискацией их собственности на территории Османской империи и республиканской Турции в период 1915-1930 гг. В частности, вопрос касается фальсификации письменной документации, свидетельствующей о «временной» конфискации, которая основывалась на лжи. Иначе, как объяснить факт их превращение из временных в постоянные. Более того, упомянутые законы, которые фактически опубликованы, и тем самым не могут быть отвергнуты турецкой стороной, показывают, что они полностью противоречат третьему пункту из пяти второго раздела конвенции по Геноциду.

Данная работа будет полезна специалистам по международному праву и геноцидоведов, которые занимаются юридическими аспектами Геноцида армян.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՄԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՇԱՐՑԸ

XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունը տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամ էր ապրում: Ուժեղացել էին հպատակ ժողովուրդների ազատազրական շարժումները: Թուրքական հասարակությունում առաջացել էին ուժեր, որոնք ցանկանում էին երկիրը դուրս բերել ծանր կացությունից և ամեն զնով պահպանել կայսրությունը: Այդ ուժերից էր 1889 թ. Կազմակերպված «Երթիհար վե Թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը, որը զիսավորում է հակասութանական շարժումը երկրում¹⁷⁷:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը: Երիտրուրքական և դաշնակցական կուսակցությունները, արաբական, հրեական, ապա մակեդոնական կոմիտեները համաձայնության եկան համատեղ ջանքերով մինչև 1909 թվականը զինված ապաստամբությամբ տապալել համբյան վարչակարգը և Թուրքիայում հաստատել սահմանադրական կարգեր: Բայց հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից շուտ՝ 1908 թ. հուլիսին: Շարժման կենտրոնը դարձավ Սալոնիկը, իսկ շարժի ուժը՝ թուրքական բանակը: Կարճ ժամանակում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում, երկրում հաստատվում են սահմանադրական միապետական կարգեր, որտեղ վճռական դեր էին խաղում երիտրուրքերը¹⁷⁸: Ակայն շատ կարճ ժամանակահատվածում երիտրուրքական կառավարությունը բացահայտեց իր իրական դեմքը՝ շարունակելոց սուլթան Համիդի վարչակարգի հաստատած քաղաքականությունը ավելի նենq ու դաժան եղա-

նակով՝ հայոց հարցի լուծումը հայոց ցեղասպանության միջոցով: Նրանց հանցավոր մտադրությունն ընկած էր պետական ողջ ապարատի քաղաքականության հիմքում:

1911 թ. Հունական Սալոնիկ քաղաքում կայացած գաղտնի ժողովում թալեաթի, Էնվերի, Զեմալի ղեկավարությամբ որոշում կայացվեց առաջիկա պատեհ առիթի դեպքում հայերին խպառ ոչնչացնել՝ Հայաստանը ամրողությամբ գրավելու, ոուսական վտանգը վերացնելու և «Մեծ Թուրքան» ստեղծելու պանթուրքիստական ծրագիրը իրականություն դարձնելու համար¹⁷⁹:

20-րդ դարում աշխարհում առաջինը հայ ժողովուրդը ենթարկվեց պետականորեն ծրագրավորված և մանրազնին պլանավորված ցեղասպանության: Հիմնականում դրանով է Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում մինչ այդ համաշխարհային պատմության մեջ հայունի զանգվածային կոտորածներից:

Մեկ այլ ոչ պակաս առանձնահատկություններից է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստումը և իրականացումը ընթացակ խիստ գաղտնիության պայմաններում: «Գաղտնիությունը», որպես միջազգային հասարակությունից գաղտնի գործելակերպ, ևս ուղղակիորեն վկայում է թուրքական իշխանությունների կանխամտածված, ծրագրավորված և մանրազնին պլանավորված ցեղասպան քաղաքականության մասին և այն մասին, որ երիտրուրքական կառավարությունը լիովին գիտագում էր իր քաղաքականության և ծրագրավորված հրեշավոր հանցագործության ողջ հետևանքները (հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը, հայրենազրկումը, հայերի ունեցվածքի ապօրինի յուրացումը և այլն), և ցանկանում էր դրանց առաջացմանը (քրեազիտության մեջ դա բնորոշվում է որպես ուղղակի դիտափորություն):

Հայոց ցեղասպանության նախապես ծրագրավորված ու մանրազնին պլանավորված և խիստ գաղտնիության պայմաններում իրականացրած հրեշավոր մտադրության և իրականացված մասսայական կոտորածների մասին են վկայում բազմաթեսակ պետական (թուրքական, գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, ոուսական) պաշտոնական գրագրություն-

¹⁷⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն: Դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար: Խմբ. պրոֆ. Հր. Ռ. Միւնյանի, Երևան, 2012, էջ 464:

¹⁷⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն: Դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստա-

ները, արխիվային նյութերը, վերապրած ականատեսների վկայությունները, և այլն:

Թուրքական կառավարության գաղտնի որոշումների, հրահանգների, կարգադրությունների և այլ «պաշտոնական փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության պետական կառավարման բարձրագույն մարմինները, ինչպես նախարարների խորհուրդը, այնպես էլ առանձին նախարարություններ, ակտիվորեն ներգրավված են եղել Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման աշխատանքներում: Այն եղել է ծանրագույն միջազգային հանցագործություն, որի պատասխանատվությունը կրում են ոչ միայն առանձին անհատներ, այլ նաև օսմանյան թուրքերի կողմից ղեկավարվող պետականությունը¹⁸⁰:

Այս բոլորը աներկրա վկայում են, որ Թուրքական կառավարության որոշումների և տեղական իշխանությունների կողմից դրանց անշեղ իրազործումը՝ նախապես ծրագրավորված և մանրամասն պլանավորված հայատյաց քաղաքականության գործնական իրացումն էր՝ եռորդական ողջ պետական մեքենայի կողմից (վերից վար): Այստեղից էլ եղրակացություն. հայատյաց քաղաքականության և հայոց ցեղասպանության՝ որպես ուղղակի դիտավորությամբ կատարած հրեշավոր հանցագործության սույնեկուներն են՝ Թուրքական կենտրոնական և տեղական իշխանությունները, պաշտոնատար անձինք, զինվորականությունը, ոստիկանությունը, իթթիահատականների հանցավոր կազմակերպությունները (Միություն և առաջադիմություն), ինչպես նաև ջարդերի անմիջական կատարողները: Հենց ցեղասպանության, որպես ծանրագույն հանցագործության բնույթ արտահայտվում է նրա դիտավորության ուղղվածության մեջ, որի եռորդունը նրանում է, որ այդ հրեշավոր հանցագործությունը իրականացվում է միմիայն պետական մակարդակով, նախօրոք մշակված հանցավոր ծրագրի շրջանակներում, որի հիմնական նպատակն է՝ ոչնչացնել պատմականորեն ձևավորված ժողովրդին (ազգին) կամ նրա մի մասին (ինչպես հնարավոր կլինի՝

պայմանավորված արտաքին և ներքին գործոններով) և տիրելով զոհի հայրենիքին, ունեցվածքին, պատմամշակութային ժառանգությանը և այլն:

Այդ է պատճառը, որ ցեղասպանությունը, որ ցեղասպանությունը դասվում է միջազգային ծանրագույն հանցագործությունների շարքին, որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն:

ГАРНИК САФАРЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

В статье обстоятельно рассматриваются исторические факты погромов армян в Османской империи – как преступления против человечности и прав человека. Это чудовищное и скрупулезно спланированное преступление турецких властей классифицируется как геноцид, т. е. международное преступление. Поэтому, автор статьи на основе изученных фактов и документов, подтверждает умышленное уничтожение армян, а также на основе международных правовых актов представляет виды юридической ответственности за Геноцид Армян.

GARNIK SAFARYAN (ARMENIA)

THE PROBLEMS OF LEGAL LIABILITY FOR THE GENOCIDE OF THE ARMENIAN PEOPLE

The author of this scientific article considers in detail the historical fact of the massacres of Armenians in the Ottoman Empire - as crime against humanity and human rights. This monstrous and meticulously planned crime of the Turkish authorities is classified as genocide, i.e. an international crime. Therefore, the author of the article based on the examined facts and documents, reaffirms intended annihilation (holocaust) of

¹⁸⁰ Ռուբեն Սաֆրաստյան, Թուրքական պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման մասին //Հայագիտություն..., էջ 475:

Armenian people, and represents the types of legal liability for the Genocide of the Armenian people based on international legal acts.

DAVID DAVIDIAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE LOSSES; AN ESTIMATE OF THE DAMAGES A HUNDRED YEARS LATER

Genocide is a crime of such massive proportions that even a hundred years later the destruction is hard to comprehend. Much of that destruction cannot be undone: murdered multitudes, lost generations, uprooted communities, depredated homeland, obliterated cultural heritage, expropriated property, and plundered natural resources.

This study is dedicated to the Centennial of the Armenian Genocide. Rather than a claim for reparations, it outlines in broad terms the loss, in the belief that better understanding the extent of the harm will help find a way forward. Many countries and interests factored into the Armenian Genocide and many more have benefited over the past century from using the Armenian Question and the Armenian Genocide to advance their political and economic aims.

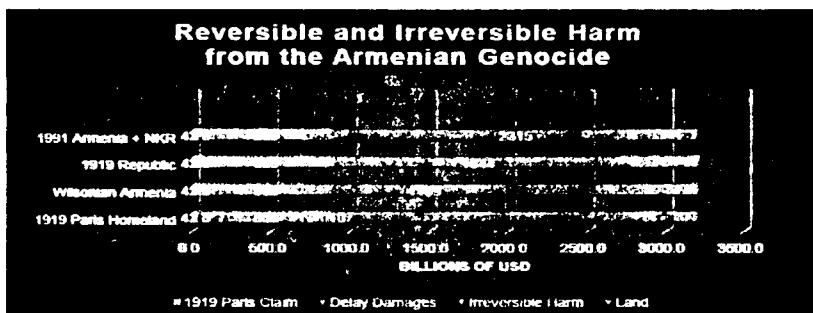
The way forward is simple. Reversible harm should be reversed. Irreversible harm should be compensated. This is what the Armenian delegation proposed at the 1919 Paris Peace Conference and it still may point to a way forward.

In 1919 the formula under consideration was a combination of homeland restoration and compensation for the irreversible losses incurred by the Armenian people. The compensation estimates presupposed restoration of the Armenian homeland from the Black Sea to the Mediterranean Sea to the Armenians. But as is well known, neither were the irreversible losses compensated, nor the homeland restored.

The charts below provide an up-dated version of the 1919 claim. Although some losses are clearly irreversible, the line between reversible and irreversible is often a matter of political will. Thus, in the charts below various combinations of reversible and irreversible harm are

presented along with rough allocations among parties that caused the harm. These estimates do not attempt to account for the lost creativity of the 20 million Armenian lives that might have been but for the Armenian Genocide.

Failing to deal with the Armenian Genocide fully and fairly at that time has cost humanity dearly. Had justice been done then, wars may have been averted, genocides prevented, and the course of history changed. Further delay causes further harm. Armenians individually have partially recovered after a century. But for humanity the unredressed Armenian Genocide is still a stumbling block to a more peaceful and civilized future.

Restitutio ad integrum is the international standard for measuring victims' losses. It means to make the victims' whole or put them in the position they would have been in but for the wrong, which calls for: Reversible harm to be reversed and Irreversible harm to be compensated.

The **1919 Paris Claim** was 19 billion Francs (1919 fr. franc, silver coin, currently worth \$2.18/fr. = \$42.5 bn.) This does not include Delay Damages. **Delay Damages** are calculated using present value and the time value of money and property and include: deprivation of access to ancestral homeland for 100 years, interference with maintenance of cultural heritage, and emotional distress associated with delay in justice, denial of the crime, and witnessing the depredation of one's nation and homeland. For a benchmark, the US inflation rate since 1919 has been about 20 fold. $20 \times \$42.5 \text{ bn} = 850 \text{ billion}$. This does not include opportunity cost, consequential or expectation damages.

Irreversible Harm includes: the 1919 Paris Claim plus the post-1919 destruction of life, real and immovable property, injuries, disruption of livelihood, and refugee maintenance costs from 1919-1923, destroyed and desecrated cultural heritage, lost revenues from natural resources and transit rights, stolen property, not included in the 1919 Paris Claim, costs of continued discrimination, oppression and persecution of Armenians in Turkey, as well as projected revenues from known natural resources (minerals, hydrocarbons) and continued costs to Armenia of blockade and lack of access to the sea. These were not addressed in 1919 and the clock is still ticking.

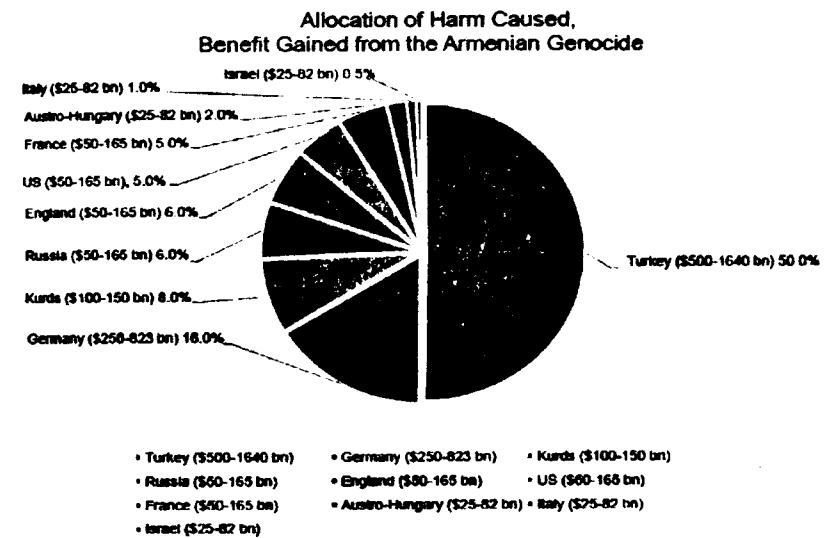
Reversible Harm includes restoration of homeland and other rights. In line with the approach adopted during the 1919 peace negotiations, **land** and the associated property were deemed in-kind compensation for monetized losses, and vice versa; thus, as reflected in the bar chart above, restoration of homeland and property reduces irreversible harm. Reversible Harm includes land, property and other rights, such as: end of denial, right to truth, apology, Genocide education in Turkey, restoration of Armenian place and cultural site names, restoration of Church and private property to rightful owners, access to the sea, transport and trade routes, free ports, rights of way for rail lines, highways, pipelines, electric and telecom, preservation ancestral shrines and cultural heritage, cultural site access, custodianship and tourism rights, mineral and hydrocarbons (on and off shore), water resources, arable lands and temperate growing zones, biodiversity maintained and developed by Armenians, and demilitarized security zones.

Turkey was the perpetrator of the Armenian Genocide along with the Kurds. The Turks are the chief beneficiary and main cause of delay in proper redress of the crime.

Germany, Turkey's WWI ally, was complicit in the planning and execution of the Armenian Genocide and failed to intervene. Austro-Hungary was Germany and Turkey's WWI ally and failed to intervene.

Russia, England, France, Italy and the US, each contributed to the conditions that caused the Armenian Genocide, failed to intervene, and later traded off proper resolution of the Armenian Genocide for their own economic or geopolitical interests at the expense of continued

devastation of Armenia and destruction of the Armenian people and culture.

Israel, along with England and the US, have benefited from delaying recognition of the Armenian Genocide as a facilitating factor and leverage in trade, investment, military and geopolitical deals with Turkey at the expense of the victims of the Armenian Genocide.

Turkey, the Kurds and Germany caused most of the direct harm and/or derived immediate benefits from the Armenian Genocide, while England, the US, France and Russia derived collateral benefits, the later delay damages were mostly due to the US, England and Israel. The allocation percentages reflect some of this shift in benefits over time.

The total cost of reversing the reversible and compensating for the irreversible harm, even with minimal land restoration, is approximately \$3.5 trillion (USD). If paid in installments over a period of years, it would not amount to more than a minuscule fraction of the annual GDP of any of the perpetrators and beneficiaries of the Armenian Genocide and could be funded for the most part out of future cash streams. See www.armeniangenocidelosses.am

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՊԱՏՃԱՌՎԱԾ
ԿՈՐՈՒՏՏԵՐԸ. ՎՆԱՍԻ ՀԱՇՎԱՐԿ
100 ՏԱՐԻ ԱՆՑ

Սույն հետազոտությունը նվիրված է հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին: Այն ավելի շուտ ո թէ իրավապահանջ է, այլ պատճառված կորուստների ընհանուր ուրվագիծ: Վերականգնելի վնասը պետք է վերականգնվի: Անվերականգնելի վնասը պետք է փոխհատուցվի: Սա է այն առաջարկը, որն արվեց հայկական պատվիրակության կողմից 1919 թ. Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում: 1919 թ. քննարկվող բանաձևն իրենից ներկայացնում էր հայրենիքի վերականգնման և հայժողովրդի կողմից կրածան վերականգնելի կորուստների փոխհատուցման համակցությունը: Հաշվարկված ընդհանուր կորուսները կազմում են 3 տրիլիոն ԱՄՆ դոլար, ինչը դիտում ենք իբրև չափավոր պահանջ¹⁸¹:

ДАВИД ДАВИДЯН (АРМЕНИЯ)

ПОТЕРИ ПРИЧИНЕННЫЕ ГЕНОЦИДОМ АРМЯН:
ПОДСЧЕТ УЩЕРБА 100 ЛЕТ СПУСТЯ.

Данное исследование посвящено столетию Геноцида армян. Оно представляет собой скорее всего не требование репараций, а общую оценку ущерба, причиненного Геноцидом армян. Подлежащий восстановлению ущерб должен быть восстановлен. Ущерб, не подлежащий восстановлению, должен быть компенсирован. Это было основой предложения армянской делегации на Парижской Мирной конференции 1919 года. Формула, применяемая в 1919 г., представляла комбинацию восстановления родины и компенсации за не подлежащий восстановлению ущерб, нанесенный армянскому

народу. Общая оценка ущерба составляет 3 триллиона долларов США. Указанная цифра является умеренным требованием¹⁸².

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐԴԻՔՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ
ԱՐՄԱՐԾՄԱՆ ՀԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱ-
ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՈՒԺԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ
ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՏԵՔՍՈՒՄ

Հայաստանն իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հիմնվելով թէ ՄԱԿ-ի կանոնադրության և թէ անմիջականորեն Ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթների վրա, անշուշտ, իրավասու և դիմել միջազգային դատական ատյաններին՝ և իր ու Թուրքիայի միջև առկա վեճը լուծելու, և՝ կոնկրետ հարցերի, օրինակ, կոնվենցիայի դրույթների մեկնարանման ու կիրառման, կամ էլ ՄԱԿ-ի կառուցների՝ Գլխավոր Ասամբլեայի կամ Անվտանգության Խորհրդի միջոցով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հրավարար Վանդի օրինականության և վավերականության հետ կապված խորհրդատվական եզրակացություն տալու խնդրանքով:

Սակայն, գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավունքի և հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա լուրջ ազդեցություն ունեն աշխարհարարական զարգացումները, տարածաշրջանային գործնթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի վերադասավորումները և այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման միջազգային իրավական գործնթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու դրա հետ զուգահեռ տարվող քաղաքական գործնթացով:

Մեզանում մշտապես տիրապետող է եղել կարծրատիպային այն տեսակետը, թէ Թուրքիան՝ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ երկիր, ԱՄՆ-ի ուսումնական դաշնակից, աշխարհի 16-րդ տըն-

¹⁸¹ See www.armeniangenocidelosses.am

¹⁸² See www.armeniangenocidelosses.am

ВОЗМОЖНОСТИ РАССМОТРЕНИЯ ВОПРОСА ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОРЕЧИЙ ТУРЦИЯ-МИРОВЫЕ ЦЕНТРЫ СИЛЫ

տեսությունն ունեցող և Եվրամիության անդամության քեկնածու ու տարածաշրջանային կարևոր դերակատարություն ունեցող երկիր, փայլուն փոխահավետ հարաբերություններ ունի համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների՝ ԱՄՆ-ի, Եվրամիության և Ռուսաստանի հետ: Այս ամենից բխեցվում էր այն եզրակացությունը, թե նշված ուժային կենտրոնները ճնշումներ չեն գործադրի Թուրքիային վրա և չեն հարկադրի վերջինիս ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը և քայլեր ձեռնարկել այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ: Սակայն արագ փոփոխվող աշխարհում տեղի ունեցող վերջին զարգացումները պարզորոշ ցույց տվեցին, որ ինչպես ԱՄՆ-ի, Եվրամիության ու Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի երկկողմ հարաբերություններում, այնպես էլ աշխարհարարական կարևոր հարցերի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումներում նկատվում են հական տարբերություններ ու շահերի բախումներ, որոնք վեր են ածվել իոր հակասությունների:

Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ամբիցիաները, միջազգային հարաբերություններում ազդեցիկ դերակատար դառնալու նրա անթարույց հավակնությունները մտահոգիչ ու անընդունելի են վերընշված բոլոր ուժային կենտրոնների համար: Այդ հակասությունները պետք է օգտագործվեն Հայաստանի դիվանագիտության ու Սփյուռքի լորրիստական կառույցների կողմից նշված ուժային կենտրոններում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցում այնպիսի բարենապաստ մթնոլորտի ձևավորման նպատակով, որ նրանք, եթե նույնիսկ իրենք այդ հարցով անմիջական ճնշում չգործադրեն Թուրքիայի վրա, ապա սատարեն Հայաստանի ջանքերին, երբ վերջինս պատրաստ կլինի միջազգային դատական ատյանում իրավական գործընթաց նախաձեռնել Թուրքիայի դեմ՝ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման հարցով:

Долгое время преобладало стереотипное мнение, что Турция, как страна-член НАТО, стратегический союзник США, страна с 16-ой экономикой мира, влиятельный актор региональной политики и кандидат в члены ЕС, имеет блестящие взаимовыгодные отношения с такими силовыми центрами мировой политики как США, ЕС и Россия. Из этого следовал тот вывод, что упомянутые центры силы мировой политики не окажут никакого давления на Турцию в вопросе признания, осуждения Геноцида армян, а также принятия мер по преодолению последствий этого преступления. Однако, последние события отчетливо показали, что в двусторонних отношениях Турции с США, ЕС и Россией есть существенные противоречия. Наметились разногласия и в подходах Турции и мировых центров силы в решении важнейших проблем современной мировой политики. Амбиции Анкары и столкновение интересов постепенно перерастает в ее противоборство с этими центрами силы, что должно быть использовано армянской дипломатией и лобби.

ARMEN MARUKYAN (ARMENIA)

POSSIBILITIES OF CONSIDERATION OF THE QUESTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF TURKEY-WORLD FORCE CENTERS CONTRADICTIONS

Long time prevailed stereotypic opinion that Turkey as NATO member state, the strategic ally of the USA, the country with the 16th economy, the influential actor of regional policy and the candidate for members of the EU, has mutually beneficial relations with such force

centers of world politics as the USA, the EU and Russia. From this followed that conclusion that the mentioned centers of force of world politics won't put any pressure upon Turkey in a question of recognition, condemnation of the Armenian Genocide, and also taking measures to overcoming of consequences of this crime. However, the latest events distinctly showed that in the bilateral relations of Turkey with the USA, the EU and Russia there are essential contradictions. Disagreements and were outlined in approaches of Turkey and the world centers of force in the solution of the major problems of modern world politics. Ambitions of Ankara and collision of interests gradually develops into its antagonism with these centers of force that has to be used by the Armenian diplomacy and a lobby.

ИРИНА ГАЮК (УКРАИНА)

ОСМЫСЛЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Осмысление Геноцида армян – это не только и не столько историческое исследование, сколько острая и насущная необходимость узнать, понять причины случившегося для того, чтобы избежать повторения подобного в будущем. Геноцид армян, который начался отнюдь не в 1915 году, а много раньше, и продолжение которого, особенно, в сфере культуры, происходит и сегодня, стал первым, но далеко не последним геноцидом 20 в. И одной из причин этого стала его безнаказанность. Эхо его видим в сталинских репрессиях и геноциде украинского народа – Голодоморе 1932-1933 гг., в Холокосте, преступлениях против народа коммунистических диктатур Камбоджи и Китая и других подобных событиях 20 в. Таким образом, эта тема поднимает сущностные вопросы, касающиеся общечеловеческих проблем и кризиса современной цивилизации: глобализационные процессы и стремление заменить оригинальные этно-национальные культуры цивилизационным безликим стандар-

том, политика сверхдержав, направленная на территориальную, политico-экономическую и культурную экспансию и противостоящий ей рост национально-освободительных движений, повсеместное утверждение общества потребления («царство количества»¹⁸³) и катастрофическое духовное обнищание людей. Проблема геноцидов, масштабных и локальных войн является наиболее симптоматическим свидетельством тяжелой болезни современного общества.

В истории всех геноцидов есть безусловно прослеживающиеся точки соприкосновения, позволяющие сделать вывод, что для выяснения глубинных причин этого явления необходимо понять сущность таких феноменов, как Армянство, Власть, Государство (особенно, в форме Империи) и фашизм. Не случайно именно тогда, когда заканчивается формирование современных национальных государств и империй, начинают резко возрастать масштабы войн и человеческих потерь¹⁸⁴, а Геноцид, то есть уничтожение какого-либо народа или «чужой» социальной группы ради решения проблем государства, становится излюбленным средством, на первый взгляд, разных политических систем. Однако, при более внимательном изучении истории преступлений против человечества становится заметной главная, присущая всем им черта – уничтожение миллионов людей, вне зависимости от критериев отбора и идеологического обоснования, происходило, по-сути, во имя Государства. В той же Турции геноцид осуществлялся, по-сути, во имя «Великого Турана», а не турецкого народа, а декларированное «Турция только для турков» было удобным идеологическим обоснованием для уничтожения других – нетюркских – народов.

Геноцид разрабатывает и осуществляют множество людей, и это приводит нас к проблеме природы «маленького человека» (вне зависимости от занимаемых им постов) и фашизма. Известнейший ученый-психаналитик В. Райх доказывал, что фашистская ментальность — это ментальность порабощенного, стремящегося к власти,

¹⁸³ Генон Р. Кризис современного мира. –М.: Эксмо, 2008.

¹⁸⁴ Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М.Фуко. – Санкт-Петербург, 1997. – 576 с. – С.16.

«маленького человека»¹⁸⁵, а английский арменолог К. Уокер обращал внимание на необходимость изучения «тёмных сторон человеческой сущности» для исторически правильного понимания Геноцида армян¹⁸⁶.

Следующая закономерность, касающаяся сущности Империи: кровопролитие в разных масштабах является обязательным атрибутом ее существования. История показывает, что когда прекращаются завоевания и границы Империи стабилизируются, начинаются большие или меньшие внутренние конфликты, локальные войны, а когда их нет, кровь поставляют репрессии, гонения, геноциды. Чем слабее государство, тем более жесткую, агрессивую внутреннюю и внешнюю политику оно проводит, но всегда под прикрытием «Великой Идеи»¹⁸⁷. В Турции это – пантюркизм, реинкарнация Великого Турана на фоне общегосударственного системного кризиса, провал реформ эпохи «танзимата», активизации национальных движений нетурецких народов империи при концентрации национального капитала в руках нетитульных наций. Помимо этих внутренних факторов, немаловажную роль в столь трагическом «решении» Армянского вопроса сыграло вмешательство («высокая» политика) так называемых великих держав, имевших здесь свои интересы.

Московский и Карский договоры 1921 г. между двумя непризнанными на тот момент мировой общественностью правительствами – большевитской России и турецким Мустафы Кемаль-Паши – являются ярким свидетельством успешного размена Армении между этими двумя государствами. Россия получает карт-бланш на захват и советизацию Азербайджана с его энергетическим сырьем, а к Турции отходят армянские Карская область и Сурмалинский уезд. Все это звенья одной цепи, или пазлы одной картины под

¹⁸⁵ Райх В. Психология масс и фашизм. – Электронный ресурс: www.koob.ru – С. 5-6.

¹⁸⁶ Сваранц А. Геноцид армян в Османской Турции: причины, этапы и последствия в национальной и международной жизни. – Электронный ресурс: www.noravank.am/upload/pdf/79_ru.pdf – С. 27.

¹⁸⁷ Армянство и Империя. Круглый стол / ж. «Анив». – №2 (2) – М., 2006. – Электронный ресурс: www.aniv.ru

названием «геноцид Армянства»: резня армян при Абдул-Хамиде 1894-19896 гг., в Адане в 1909 г., основная волна Геноцида в Турции, уничтожившая свыше 1,5 млн. армян в 1915 г., резня армян в Баку, Нахичевани и Шуши в 1918-1921 гг. и, как ее зеркальное отображение, – Сумгайтский погром 1988 г. и Черный январь в Баку 1990 г.; Московский и Карский договоры 1921 г. насилие отторжение в 1921 г. Советской Россией Нахичеванской области и Нагорного Карабаха от Армении (при 94 % армянского населения в НК) и передача их Азербайджанской ССР, т.е., целенаправленное создание зоны постоянного напряжения и весьма эффективного рычага давления, прежде всего, на Армению.

Сравнение Геноцида армян в Турции и Голодомора украинских крестьян проливает свет на причины подобной политики Империи по отношению к этим социальным общностям. В обоих случаях уничтожались не просто люди, а носители целой культуры, которая плохо поддавалась нивелированию и ассимиляции. Армяне всегда обладали удивительной способностью не растворяться полностью в каком-либо этносе или нации, даже в господствующей. Ассимиляция всегда происходит до некоторой черты, а на определенном этапе начинается новое самоосознание себя армянами, причем этот процесс повторной этно-национальной самоидентификации всегда происходит на высоком интеллектуально-культурном уровне.

IRINA GAYUK (UKRAINE)

A PERCEPTION OF THE GENOCIDE IN THE CONTEXT OF GLOBAL TENDS OF DEVELOPMENT OF THE MODERN CIVILIZATION

The essential both internal and external reasons of the Genocide of Armenians in Ottoman Empire are analysed in this article. Also the main features, which are inherent to all genocides of the 20th century, are discussed here. When the formation of the modern national states and empires is gradually over, the wars and human losses start to increase intensively, whereas the Genocide becomes the most convenient way for

the solution of internal problems in some states. One should therefore understand the essence of such phenomena as Armenians, the Power, the State, especially in the form of Empire, and fascism for finding-out of the deep reasons of this phenomenon.

ՀՐԻՆԱ ԳԱՅՈՒԿ (ՈՒԿՐԱԻՆԱ)

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳԼՈԲԱԼ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՔԱՍՈՒՄ

Հողվածում վերլուծվում են այն հիմնական ներքին և արտաքին նախադրյալները, որոնք հանգեցրին Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությանը: Տարրօրինակ չե, որ հենց այն ժամանակ, երբ ավարտվեց ժամանակակից ազգային պետությունների և կայսրությունների ձևավորումը, զգալիորեն սկսվեց աճել պատերազմների և մարդակային զոհերի թիվը, իսկ ցեղասպանությունը դարձավ որոշ պետությունների համար ներքաղաքական հարցերի լուծման հիմնական միջոց: Այս իմաստով, Հայոց ցեղասպանության դրդապատճառները հասկանալու համար, պետք է անդրադառնալ այնպիսի երևույթների ըմբռնմանը, ինչպիսիք են Հայությունը, Իշխանությունը, Պետությունը, հատկապես Կայսրություն իմաստով, և Ֆաշիզմը:

SUREN ZOLYAN (ARMENIA)

AMERICAN PRESIDENTS ON THE ARMENIAN GENOCIDE. THE SEMANTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF THE "EVASIONIST" DISCOURSE

Modern political processes are to a great extent determined by communication. The adequacy of the discursive strategies and practices has become decisive for achieving political goals. This also applies to the issue of recognition of the Armenian Genocide of 1915: the success of

any political or legal action is largely dependent on the proper choice of communicative and discursive strategies. Meanwhile, this important aspect of the issue of recognition has so far remained without any serious consideration.

In general discourses related to Genocide can be divided into three types:

1. Recognizing discourses;
2. Denialist discourses, denying either the very facts of the crimes, or the legitimacy of the use of the term "genocide";
3. Discourses that we suggest to name as "maneuvering" or "evasionist".

The latter is the subject of our study. In such discourse the events are described through ambivalent linguistic expressions, which can be subjected to quite different interpretations, satisfying the expectations of various addressees. Such discourse does not deny anything, but at the same time it asserts nothing. However, the main objective is to evade the recognition of the genocide, although without denying it. This type of discourse is gradually becoming more common, with some of its elements being used partially even by Turkish officials. This type was elaborated and developed in the official discourse of American presidents on the Armenian Genocide. Interdisciplinary study based on the use of the existing methodology and implements of political science, semiotics, linguistics and communication theory can reveal the essential characteristics of this discourse and identify adequate models of its interpretation.

Since the very beginning of the 1915 events, the American government and society were aware of what was happening in the Ottoman Empire at that time. The memos and cables of American diplomats and missionaries are among the most important documents about the crimes committed by the Turkish government. They confirmed the existence of state-orchestrated actions for the complete extermination of the Armenian population. It is a well-known fact that President Woodrow Wilson and the Congress of the United States condemned those crimes and demanded compensation for the victims and punishment for the organizers. Three decades later Rafael Lemkin, while characterizing those

crimes coined the term “genocide”, which formed the basis of the corresponding UN Convention.

However, during the Cold War , overshadowed by the US foreign policy priorities, the question of the Armenian Genocide was never raised officially. This was the case until in the 80s, when it was from time to time addressed by J. Carter, Ronald Reagan and George H. W. Bush. After the collapse of the Soviet Union fundamental changes have taken place in the world, among them – the re- establishment of the independent Republic of Armenia. Among other factors that helped to bring the 1915 events out of oblivion, the strengthening of the Armenian-American community should also be mentioned. It was due to those new political circumstances that since 1994 Bill Clinton has made American President's Address on April 24 an annual event named as Armenian Remembrance Day. He also established a special textual pattern with its own vocabulary for such addresses then inherited by George W. Bush. On the one hand, the semantics of such discourse is based on political continuity and loyalty to the previous US approach to the events of 1915, and on the other, due to the realities of modern foreign policy, on the avoidance of the term "genocide". Instead, descriptive paraphrases are used: *mass killings, massacres, crime against humanity, great calamity*. As Presidential Addresses are not legally binding, this phenomenon can be described as a manifestation of the archaic taboo.

Barack Obama's situation has been more complicated from the very beginning of his presidency due to the fact that, as a senator, he criticized the Republican administration for such an evasive approach, and promised that if elected President he would change it: "*America deserves a leader who speaks truthfully about the Armenian Genocide and responds forcefully to all genocides. I intend to be that President*". However, the traditional taboo on the word "genocide" proved stronger. The combination of the previous statements and the traditional taboo urged Obama to transform his discourse. Keeping formally in line with the canons established by Clinton, Obama creates post-modernist ambiguous text: it is addressed to a various recipient, and each of them can interpret the text in a different way in accordance with his/her expectations and by creating diverse inter-textual linkages. The identity

of the speaker (I - we) is also ambivalent, referring both to Obama- as person and Obama as the president. By doing all this Obama avoids using unequivocal terms, which are functionally substituted by inter-textual references.

The unexplained expression “Meds Yeghern” (the transliteration of the Armenian name of the 1915 Genocide) becomes the key word of Obama's discourse. It means “everything and nothing”. For the Armenian audience this indicates a full acceptance of their point of view and even their language, but for the rest of the world it is only a meaningless sign. Being repeated every year Obama's text loses its creative force and is converted into a fixed ritual. The speaker ceases to be an author anymore and becomes an actor (a self-representing sign).

Constructed in accordance with the post-modernist principles the text is not subject to conventional procedures of verification or falsification, so another, the hermeneutic approach appears to be the most adequate instrument for its interpretation and the resulting deconstruction. We suggest clustering it with the “evasionist” discourse, especially when it comes to Obama's post-modern discursive pattern. In contrast to the traditional rhetoric of Clinton's discourse, post-modernist discourse takes into consideration not only what was said but also what was implied; an interpreter is authorized to reconstruct allusions and explicate inter-textual meanings and messages, which are implicitly incorporated within the text. Thus, in Obama's last address there are references not only to his previous statements, but also the names of Henry Morgenthau (the American ambassador to Turkey (who reported about the total extermination of Armenians) and R. Lemkin (who coined the term “genocide” and was the main author of the Genocide Convention), as well as of Pope Francis (who recently identified the events of 1915 as "the first genocide of the 20th century") are mentioned. All these references and names mentioned by Obama direct addressee to the texts, where the crimes of 1915 are explicitly characterized as genocide. Such an interpretive approach is consistent with the strategy used by Barack Obama for semantic structuring of his messages, so there are sufficient grounds to consider Obama's statements in entirety with these texts. With this

approach, the addressee of his messages is sanctioned to interpret them as a recognition of the Armenian Genocide.

ՍՈՒՐԵՆ ԶՈԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՄՆ ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ. ԽՈՒՍԱՆԱՎՈՂ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ԻՄԱՍՏԱ- ԳՈՐԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Զեկույցում ուսումնասիրվում են ԱՄՆ նախագահների հայտարարությունները Հայոց ցեղասպանության մասին: Լեզվաբանական և նշանագիտական նորագույն մեթոդների հիման վրա վեր է հանվում այդ դիսկուրսի իմաստաբանական կառուցվածքը և գործաբանական քաղաքականական նպատակները: Առանձնացվում են ցեղասպանության վերաբերյալ դիսկուրսիվ տեսակները, մասնավորապես՝ վերջերս լայն տարածում գտած խուսանավող դիսկուրսը, այն խուսափում է ցեղասպանության թեմիստումից, թե՝ ճանաչումից: ԱՄՆ նախագահ Բ. Օրամայի ելույթների ուսումնասիրության հիման վրա առաջարկվում է նման դիսկուրսի մեկնաբանման միջոցներ, որոնց շնորհիվ հստակեցվում են տերսուի կանխենթադրույթային և միջտեքստային իմաստաբանությունը, ինչի շնորհիվ այն խուսանավողից դառնում է անուղղակիորեն հաստատող Ցեղասպանության փաստը:

СУРЕН ЗОЛЯН (АРМЕНИЯ)

ПРЕЗИДЕНТЫ США О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН: СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ «МАНЕВРИРУЮЩЕГО» ДИСКУРСА

Объектом исследования явились заявления президентов США о Геноциде армян. Используя методы лингвистического и семиотического анализа, выявляются семантические структуры дискурса и его pragматические политические цели. Разграничиваются различные типы дискурса о геноциде, в частности, - получивший в послед-

нее время широкое распространение маневрирующий дискурс, избегающий как признания, так и отрицания геноцида. Анализ дискурса Барака Обамы позволяет предложить такие методы его интерпретации, которые эксплицируют пресуппозиционную и интertextualную семантику дискурса, благодаря чему он из маневрирующего становится косвенно подтверждающим факт Геноцида 1915 года.

ՀԻԼՏԱ ՉՈՊՈՅԵԱՆ (ՖՐԱՆՍԻԱ)

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅՑ ՃԱՆԱՉՈՒՄԵՆ ԴԷՊԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

Քննարկել Հայոց Ցեղասպանութեան դատի հետապնդման խնդիրը և յատկապես անոր միջազգային ճանաչումն դեպի հատուցման պահանջատիրութիւն անցում կատարելու ռազմավարական խնդիրները և այդ երևոյթին հանդեպ Եվրոպայի երկիրներու և համա-եվրոպական քաղաքականութեան հնարաւոր դիրքորոշումները՝ կ'ենթադրէ նախ և առաջ լրյա սփոել Եվրոպայի քաղաքական բեմին վրայ Ցեղասպանութեան ճանաչման դատի վերջին տասնամեակներու պատմութեան վրայ: Այսինքն մեր տեսադաշտին մէջ ընդգրկել ցարդ տարուած աշխատանքը խորհրդարաններու, կառավարութիւններու, միջազգային կազմակերպութիւններու ոլորտէն ներս. արժնորե լ նաև Եվրոպական հանրային կարծիքին մէջ տեղի ունեցած տեղաշարժերը և հասկնալ մեր սահմանափակումները այս մարզին մէջ:

Ապա, կ'առաջարկուի լուսարձակի տակ առնել Եվրոպայի բեմին վրայ նախընթացի արժէք ունեցող գերման պետութեան հաստուցման պարագան կապուած հրեական ցեղասպանութեան հետ՝ զայն զետեղելով ժամանակի քաղաքական և աշխարհաքաղաքական խորանկարին մէջ:

Այսուհետեւ քննել մարդկութեան դէմ ոճիրներու իրաւական ոլորտին մէջ ձևաւորուած միջազգային իրաւունքի տրամադրութիւնները կապուած պատասխանատութեան և անպատճելիութեան խնդիրներուն: Եվ վերջապէս լուսարձակի տակ առնել թուրքիոյ հետ Եվրոպիթեան և վերջինս անդամ երկիրներու քաղաքական և տնտեսական յարաբերութիւններու ներկայ պատկերը, որ իր անխուսափելի անդրադարձ ունի Եվրոպային ներս Հայոց Յեղասպանութեան դատի հետապնդման մեր ազգային քաղաքականութեան վրայ:

ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ԵԶՐԻ ԻՍԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Փրոֆ. Ռուբէն Ղազարեան իր Գրաքարի Բառարանին մէջ¹⁸⁸ «հատուցում» բարին կու տայ հետևեալ խմասոնները «հատուցելը, հատուցուելը, փոխհատուցում, փոխարինութիւն, վճարում, բարերարութիւն, երախտիք, վրէժխնդրութիւն, պատիժ, մատուցելը»: Բնականարար այս եզրերը պէտք է համապատասխանեցնել միջազգային բառապաշարի եզրերուն հետ զանոնք կարենալ գործածելէ առաջ:

Հատուցման զաղափարը ունի շարք մը իրաւաբանական խմասութիւն շերտեր, որոնցմէ ամէն մէկը կը թելադրէ ցեղասպանութեան իրաւունքն բխող հատուցման պահանջներու յատուկ գործադաշտ մը:

Անզերէն և Ֆրանսերէն լեզուներով նուիրագործուած եզրերէն մէկը compensation-ն է, որ զիսաւորապէս կը վերաբերի նիրական, այսիքն կալուածային և ֆինանսական հատուցման, և որ չի ներառէր հատուցման հարցին բարոյական և քաղաքական ոլորտները: Մինչդեռ ցեղասպանութեան պարագային, Միջազգային Օրէնքի թելադրած հայեցակարգը նիրական հատուցման առընթեր կ'ընդգրկէ նաեւ բարոյական միջոցառումներու փաթեթ մը: Այսինքն ոճիրին մոռացութիւնը կանխող և անոր յէտօպայ հաւանական կրկնութիւնը արգիլող դաստիարակչական ծրագրերու և որոշումներու ամբողջական քաղաքականութիւն մը: Հատուցման նմանօրինակ համապարփակ քաղաքականութիւնը կը կոչուի «Reparation», որ աւելի խորքային լուծում մը կը նախատեսէ ցեղասպանութեան հարցին:

¹⁸⁸ Ռ. Ա. Ղազարեան «Գրաքարի Բառարան» Երեւան 2000 հատոր թ. Էջ 47

ՀՐԵԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՆԱԽՆԱՑՈՅՑԸ

Դէտր է կարևորութեամբ նշել, որ Հրեական ցեղասպանութեան հատուցման շուրջ 1952-ին Գերմանիոյ հետ սկսած բանակցութիւններու¹⁸⁹ ընթացքին, Խարայէի ու Հրեական Սփիտրի ներկայացուցիչները առաջին օրէն առանձնացուցին հատուցման ֆինանսական ոլորտը և անկէ դուրս պահեցին հատուցման բարոյական ոլորտը: Բանակցութիւնները յստակօրէն կերպնացան հրեաներու ունեցուածքն բխող հատուցման խնդիրներուն վրայ:

Հրեայ բանակցողները, որպէս սկզբունք, որդեգրեցին այն զաղափարը, որ այս հատուցումները երբէ ք ներուսի չեն առաջնորդեր և թէ նիրական հատուցումը չի կրնար ամոքել իրենց ժողովուրդի կրած անասելի տառապանքները¹⁹⁰:

Կային մէկէ աւելի պատճառներ հրեական այս քաղաքականութեան համար: Հրեական կողմը չուզեց ֆինանսական երկխօսութեան կապէլ ցեղասպանութեան դառն իրողութենէն բխող բարոյական խնդիրները, որոնք ի վերջոյ պիտի դառնային միջազգային իրաւունքի խնդիրներ: Կային նաև քաղաքական նկատումներ: Գերմանիոյ կողմէ առաջարկուած հատուցման գործընթացը ուղիղ հետևանքն էր ԱՄՆ-ի այն քաղաքականութեան, որ մով ան կը ջանար Արեւմտեան Եւրոպան Սովետական ազդեցութենէն ամէն գնով զերծ պահել և Դաշնային Գերմանիան Արեւմտեան արժեքներու և տնտեսական զարգացման տիպարի վերածել: Զարկ էր նաեւ նորաստեղծ Արեւմտեան Գերմանիոյ պետութիւնը միջազգային քաղաքական համայնքին ընդունելի դարձնել:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԵՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Ի տարբերութիւն Հրեական նախընթացին, ուր հատուցումը անջատ պահուեցաւ դատին միւս երեսներէն և ներկայացաւ որպէս բոլորովին առանձին գործընթաց, վերջին քանամեակին, միջազգային հանրութիւնը փորձեց աւելի ամբողջական պա-

¹⁸⁹ Marilyn Henry, « Confronting the Perpetrators, A History of the Claims Conference », Valentine Mitchell, London, 2007, pp. 9-10.

¹⁹⁰ Marilyn Henry, op. cit., p. 214.

տասխան տալ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներու (և առհասարակ պատերազմական ոճիրներու) հատուցման խնդիրներուն:

Այսպէս, 1997-ին, ՍԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց յանձնաժողովին ներկայացնուցած իր գե¹⁹¹կոյցով (4), ֆրանսացի փորձագետ Լուի Ժուանէ, գոհերու համար երեք հիմնական իրաւունքներ կը սահմաներ անպատճելիութեան դէմ պայքարի բովին մէջ – իրաւունք իրագեկութեան, իրաւունք արդարութեան և իրաւունք հատուցման:

Միջազգային օրէնսդրութեան զանազան փաստաթուղթերը այսօր կը հաստատեն անհատ և հաւաքական զնիերու հանդեպ պետութիւններու հատուցման և դարմանումի (reparation) պարտաւորութիւնը: Նշենք Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական հոչակագրի, Քաղաքացիական և Քաղաքական Իրաւունքներու, Տնտեսական, Ընկերային և Մշակութային Իրաւունքներու, Ցեղային

Խորականութեան Բոլոր Ձեւերու Վերացման, Խոշտանգումներու եւ այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատութիւնը նուաստացնող Վերաբերմունքի կամ պատժի դէմ, Երեխաներու Իրաւունքներու Համաձայնագրերը :

ԹՈՒՐՔԻՅԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՀՅՈՅՑՑՆԵՐՈՒ ՀՈԼՈՎՈՅՑԹԸ

Սկզբունքով, միջազգային իրաւական համակարգը հատուցման հնարաւորութիւն կ'ընծայէ Հայութեան և սակայն անտակաին հեռու է փորձուած ըլլալէ: Նաև հարց է, թէ ի՞նչ չափով այսօր Եւրոպիութիւնն ու անոր անդամ երկիրները կընան սատարել նման գործընթացի մը իրազործման նկատի առած քաղաքական հարթակի բարդութիւնները:

Կարելիութիւնները կախեալ են շարք մը անյատներ, որոնք դեռ կը կարօւին խորքային քննարկման: Առաջին հերթին, հարց է, թէ ի՞նչ չափով հայկական պետութիւնը այսօր ի վիճակի է կամ պատրաստ պաշտօնապես պահանջատէր կողմ հանդիսանալու յանուն հայութեան միջազգային ատեաններուն առջև:

Թուրքիոյ ուազմաքաղաքական կարեւորութիւնը Արևմուտքի համար և Միջին Արեւելքի մէջ ուազմաքարական գործընկերոց անոր հանգամանքը թոյլ չեն տար պատկերացնել, որ Եւրոպիութիւնը և անոր անդամ պետութիւնները այսօր ձանաշումէն աւելի լայն ուշադրութիւն յատկացնեն Հայոց Ցեղասպանութեան խնդրին և «քարոյական» ոլորտէն շօշափելի քաղաքական ոլորտ փոխադրեն զայն:

Կարելի է պատկերացնել, որ յառաջիկային տարածաշրջանային յարաբերութիւններու վերադասաւրման բովին մէջ նոր կարելիութիւններ ստեղծուին մէր դատին համար: Պարզ խօսքով, այրախի կարելիութիւնները կապուած են աշխարհակարգի և յատկապես Արևմուտքի ուազմաքարական շահերու յարացոյցի (paradigme) փոփոխութեան հետ: Եւ սակայն այս պարագան կենսազործելը եւս ուժերու մէծ կեղրոնացում և պետական քաղաքականութեան բիւրեղացում կը պահանջէ:

HILTA CHOBOLAN (FRANCE)

EUROPEAN POLICY AND PROSECUTION: FROM THE ACCEPTANCE OF THE ARMENIAN GENOCIDE TO THE COMPENSATION DEMANDS

A study of the European policy regarding the issue of transitioning from the international recognition phase of the Armenian Genocide to reparations by the government of Turkey shall require an adequate appreciation of the recent history of recognition processes in Europe by governments, parliaments, international organisations and the European public opinion in connection with the geostrategic choices such recognition would entail.

Secondly, we have to consider the precedent of the German reparations program with regard to the Jewish case. We need to note that, as of the outset, the Jewish side voluntarily chose to limit the negotiations to financial compensations only and deliberately excluded from the negotiations the moral aspects of the reparations.

¹⁹¹ Nations Unies, Conseil Economique et social E/CN.4/Sub.2/ 1997/20 26 juin 1997.

Most recent tools of International Law regarding reparations also need to be considered. The fact that new rules are now fixed guiding reparations for the purpose of combatting impunity in cases of gross human rights violations as genocides leading to the Right to Truth, Justice and Reparations. The latter may comprise Restitution, Compensation, Rehabilitation, Satisfaction and guarantees of non-repetition. Lastly, we must look into the conflicting aspects of geopolitical interests affecting the relations between Europe and Turkey.

ХИЛЬДА ЧОБОЯН (ФРАНЦИЯ)

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА И СУДЕБНОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ: ОТ ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА ДО ТРЕБОВАНИЙ КОМПЕНСАЦИЙ

Для изучения европейской политики касательно вопросов как международного признания армянского геноцида, так и предоставления правительством Турции репараций, нужна адекватная оценка аналогичных исторических процессов в современной Европе правительствами, парламентами, международными организациями и европейским общественным мнением.

Второе, нам следует учитывать опыт Германских репараций по отношению к Еврейскому вопросу. Следует заметить, что еврейская сторона добровольна согласилась свести переговорный процесс к обсуждению денежных компенсаций и сознательно отказалась убрать из переговорного процесса моральные аспекты репараций.

Следует также учитывать недавнишние инструменты Международного права, касающиеся репараций. Важен факт, что новые правила, определяющие репарации для борьбы с безнаказанностью в случаях грубых нарушений прав человека, правомерны также для геноцидов. Эти положения ведут к справедливости и репарациям, где последнее может включать возмещение убытков, компенсацию, реабилитацию и гарантии неповторения подобного.

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԴԱՆԵԼԻ ՔԱՐՏ ԲԼԱՆՏԸ

Հայոց ցեղասպանության (արմենոցիդ) խորքային պատճառների համակողմանի ուսումնասիրությունը դեռևս մնում է օրախնդիր, քանզի արդարահատուցը ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը ենթադրում է XX դարի Մեծ Օճիրի գենեզիսի տարբեր շերտերի լիարժեք բացահայտում, որոնց թվում է արմենոցիդի գեղստրատեգիական ենթաշերտը։ Այս ոլորտում անհրաժեշտ է կատարել որոշ ճշգրտումներ ճիշտ հետևողությունների հանգելու նպատակով։

Խոսքը տվյալ պարագայում վերաբերում է Սան Ստեֆանոյի (1878 թ., մարտի 3) պայմանագրի և այնուհետև Բեռլինի (1878 թ., հուլիսի 13) տրակտատի դերակատարությանը։

Այդ իմաստով անհրաժեշտ է նկատել, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը սոսկ պարկիմինար պայմանագիր է, որի արժեքը որպես այդպիսին գրոյական է։ Նրանով Հայաստանի իրական մտադրությունները 16-րդ հոդվածի կորվածքով բացահայտելու միտումը կասկածահարուց է։ Տվյալ պայմանագրի իրական դերակատարությունը այլ է։ Ռուս-թուրքական երկկողմ պայմանագիրը դարձավ այն իրավաքաղաքական ցատկահարթակը, որով հայկական հարցը տեղափորկեց Բեռլինի տրակտատի «քազմակազմ» կառուցվածք, «Եվրոպական համանվագի» շրջանակներում։

Այսուհետև Հայոց հարցը խճճվեց 1) թուրքական մաքիավելյան խարդավանքների, 2) Արևելյան հարցի հակասությունների, 3) ուժերի եվրոպական հավասարակշռության տարբեր կոմբինացիաներում։

Որպես արդյունք՝ Օսմանյան կայսրությունը մինչև Առաջին աշխարհամարտ, Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ «քավարարվում էր» անշեղորեն աձող, սակայն «տեղական» նշանակության կոտորածներով։ «գործընթացը» համահունչ էր ուժերի հավասարակշռության Եվրոպական համանվագի շրջանակներում։

րում անդամ երկրների փոխարարերությունների ելեկցներին։ Սա ԱՐՄԵՆՈՅԻՆ առաջին փուլի առանձնահատկությունն էր։

Նոր, լայնամասշտար և զանգվածային աղետն ուղենչվեց Դարդանելի գործողության բեմականացումով։ Եթ «տկար, դոդահար Օսմանյան կայսրությունը» (Հյուսեյն Զահիդ) ըմբռնեց, որ Անտանտի զինավոր երկրներից ոչ Ֆրանսիան, ոչ էլ Անգլիան մտադիր չեն հանուն Ռուսաստանի նեղուցներում հաղթել քուրքերին և «Ֆարգրադը» իր բնական միջավայրով նվիրել դաշնակից Ռուսաստանին։ «Անգլ-ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպոսի Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) ... ընթանում էր բաց և դանդաղ ինչը թույլ տվեց հակառակորդին կռահել գործողության մտադղումը...»¹⁹²։

1915 թ. ապրիլի 24-ին ձերբակալվեց արևմտահայ էլիտան։

1915 թ. ապրիլի 25-ին դաշնակից զորամիավորումը սկսեց դարդանելյան ափիանումը անզիացի գեներալ Յա. Համիլտոնի ֆրանսիացի գեներալ Ա. դ Ամադրոյի հրամանատարությամբ։

ЛЕВОН ШИРИНЯН (АРМЕНИЯ)

ДАРДАНЕЛЬСКИЙ КАРТ-БЛАНШ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Комплексное изучение основных причин Геноцида армян (арmenoцид) остается актуальной проблемой, поскольку справедливое возмещение, то есть преодоление последствий геноцида предполагает полное раскрытие различных слоев генезиса Большой резни XX века, в числе которых выделяется геостратегический субслой арmenoцида. В связи с этим необходимо внести некоторые корректировки, с целью достижения правильных выводов.

В этом смысле, необходимо отметить, что Сан-Степанский договор носит только прелиминарный характер, который как таковой имеет нулевое значение.

¹⁹² «Большая российская энциклопедия», том 8, М., 2008, с.332.

Армянский вопрос запутался в различных комбинациях: 1) мачиавелских интриг турецкой власти, 2) противоречий Западного вопроса, 3) уровновешивания европейских сил.

LEVON SHIRINYAN (ARMENIA)

DARDANELLES CARTE BLANCHE OF ARMENIAN GENOCIDE

The complex study of the main reasons of Armenian Genocide (Armenocide) remains an actual issue because a fair compensation, that is overcoming of consequences of genocide assumes a full disclosure of various layers of Big massacre genesis of XX century among which the geostrategic sublayer of Armenian Genocide is allocated. In this regard it is necessary to introduce some corrections for achievement of correct conclusions.

In this sense, it should be noted that the Treaty of San Stefano has only preliminary character which has zero value.

The Armenian question got confused in various combinations of: 1) machiavellian intrigues of Turkish authorities, 2) contradictions of the Western question, 3) equilibrations of European forces.

ԷՎԻԼ ՕՐԴՈՒԽԱՆՑԻՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՕՍՄԱՆԿԱՆ ՀԱԿԱՄՉԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան կայսրության շրջանում թուրքերի վարած քաղաքանությունը մեծապես դրսևորվեց իր հակարազարական և հակամշակութային երանգներով։ Դա մի շրջան էր, որը, միանշանակ, կարելի է որակել որպես հումանիզմի, քաղաքակրթության և մարդկային համընդիանուր արժեքների դեմ իրականացվող ցեղապաշտական քաղաքանություն, որից

տուժեցին ոչ միայն առանձին ազգեր և մեծապես՝ հայերը, այլև առաջադեմ քաղաքակրթությունը և մշակույթը:

Հայ եռթյան, Համիդի օրոր օսմանյան Թուրքիայում իրավակարգը հիմնվում էր կրոնական՝ իսլամական սուրբ օրենքի վրա, որի դեպքում կրոնական, հասարակական և քաղաքական ոլորտների միջև սահմանները վերանում էին, քանի որ խալամը դարձել էր նաև կենսակերպ: Իսկ թուրքերը, կրոնական հիմքերից ելնելով, իրենց մյուս ազգերից բարձր էին դասում և իրենց համարում էին առանձնահատուկ: Դա բնականաբար ենթադրում էր, որ մյուս ազգերը հպատակ էին և չէին կարող թուրքերի հետ միասին ունենալ միևնույն հասարակական կարգավիճակը: Սակայն նույնիսկ Համիդից հետո իշխանության եկած երիտրութերը, որոնք աստվածապաշտ չէին, ևս հաստատեցին իրենց տիրապետող և գերակա ազգ լինելու ցեղապաշտական սկզբունքը:

Ցեղապաշտ և իսլամադավան օսմանցիների համար քաղաքակրթության քրիստոնեական մոդելը չէր կարող իրականում լինել ընդունելի, եթե չասենք մերժելի, ինչի մասին փաստում է նրանց իրական քաղաքականությունը ուղղված քրիստոնյա քաղաքակրթության և հատկապես հայերի դեմ: Ուստի ինչպես ցույց տվեցին պատմական զարգացումները, օսմանցիները քացի սեփական ազգայնամոլական պատկերացումներից թշնամական տրամադրվածություն ունեին բոլոր քաղաքակրթությունների հանդեպ, ինչը դրսենորում էին ցանկացած հարմար առիթով:

Իսկ երիտրութերի և Աթաթուրքի օրոր Թուրքիայի որդեգրած աշխարհիկացումը Արևմուտքին հաճոյանալու, ազգային ցեղապաշտական նկրտումները և ցեղասպան վարքագիծը քողարկելու քաղաքականություն էր, քանի որ, ըստ եռթյան, Արքով Համիդից հետո Թուրքիայի ցեղասպան գործունեությանը վերջ չդրվեց. այն շարունակվեց ցանկացած հարմար առիթի դեպքում, իսկ այդ քաղաքականության կամ թուրքական հակամշակույթի սկզբունքները շատ հնարավոր է, որ այսօր էլ չեն վերացել և կարող են դրսենորվել աշխարհաքաղաքական քառսի կամ վերադասավորումների դեպքում: Վերջին շրջանում սիրիական պատրազմի, մասնավորապես Քեսարի դեպքերը կարելի է համարել որպես ասվածի վկայություն:

Օսմանցիների ցեղասպան գործունեությունը նաև նրանց հին ավանդույթներից է բխում, քանի որ թուրքերի մոտ ազգայնամոլական և ցեղապաշտական, այլ ազգերի նկատմամբ գերակայության կարծրադիակերը ձևավորվել են վաղուց և դարձել են թուրքերին բնորոշող արքետիպերից մեկը: Ամենաին պատահական չէ «գորշ գայլ» խորհրդանիշը որպես թյուրք ժողովրդի ծագման արքետիպ:

Թուրքը հնարավորության դեպքում մշտապես պայքարել է այլ քաղաքակրթական և մշակութային արժեքներ կրող ազգերի դեմ դրանք սեփականելու և իր «կենսաստարածքը» ընդլայնելու նպատակով, ինչպես վայրի բնության մեջ վարվում են զայերը: Եվ կարծես թե այսօր էլ այդ վարքագիծը չի փոխվել՝ բացառությամբ պայքարի մեթոդների և մեխանիզմների: Ասկածի վկայությունն է նաև աշխարհիկ Թուրքիայի կողմից բնազարքված Կիպրոսի հյուսիսային հատվածը ավտոխոտոն հույների զանգվային բնաշնչման միջոցով:

Օսմանական հակամշակութային սովորույթների արմատավորվածությունը, միանշանակ, նաև թուրքական քաղաքական կարգի անբաժան մասն է կազմում, իսկ տարբեր պատմական փուլերում առաջարկված բարեկոնսումները չեն կարող դառնալ իրականություն, քանի որ ինչպես հիմնավորում է քաղաքական գիտությունը այն հասարակություններում, որտեղ նոր ընդրւնվող նորմերը չեն համապատասխանում գրձող վարքագիծին ավանդույթին, չեն կարող ունենալ գործնական կիրառություն: ¹⁹³

Դարրյանը իրավացիորեն նշում է, որ թուրքական մշակույթը սպանդի մշակույթն է, քանի որ ինչպես ցույց է տալիս պատմական փաստերի վերլուծությունը, թուրքը կոնֆլիկտները լուծելու միջոցով իր նպատակներին հասնելու համար մշտապես դիմել է սպանդի: ¹⁹⁴ Իսկ պատմության ընթացքում շարունակարար և հաստատականորեն միևնույն վարքագիծ դրսենորումը

¹⁹³ Huntington S. Political Order in Changing Societies, New Haven and London, Yale University Press, 1968, 263 թ.

¹⁹⁴ Դադրյան Բ. Իстория армянского геноцида: этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа, Ереван, 2007, с. 154.

փաստում է տվյալ երևույթի մշակութային հիմքի մասին, այս դեպքում թուրքական վարքագիծը կարելի է անվանել ոչ թե մշակույթ, այլ հակամշակույթ, որը հակառակ է քաղաքակիրք աշխարհի կողմից ընդունված մշակույթի ընկալմանը։ Այլ մշակույթների և քաղաքակրթությունների նկատմամբ թուրքական հակամշակութային վարքագիծ մասին է վկայում նաև բրիտանացի ազգագրագետ Ուիլիյամ Ռամսեյի այն միտքը, որի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը հայերին, նաև հույներին (քրիստոնեական քաղաքակրթության կրողներին) համարում էր շներ կամ խոզեր, որոնց վրա թուրքը պետք է մարրեր իր ուորերի կեղուր։ Դարեր շարունակ այն ինչ պատկանել է հայերին՝ սեփականություն, տուն, ինքնություն, ընտանիք և այլ, չեն եղել երաշխավորված բոնությունից։¹⁹⁵ Ուստի կարելի է միանշանակ պնդել, որ օսմանական կայսրության կողմից տարբեր շրջաններում հայերի դեմ իրականացված ցեղասպան քաղաքականությունը ոչ թե պայմանավորված էր քաղաքական վարչակարգով, այլ ազգայնամոլական զաղափարախոսությամբ և ավանդական հակամշակութային վարքագիծ-արքեստիպով։

Կոնֆլիկտային իրավիճակներում դաժանագույն բոնությունների դիմելու թուրքական ավանդական հակածությունը համահունչ է նաև թուրքական ուսումնական ավանդույթներին, որոնք թուրքական մշակույթի հիմնական տարրն են։¹⁹⁶ Այսինքն թուրքի մշակույթը, ըստ եւրժան, ոչնչացնելու մշակույթ է։

Այն հանգամանքը, որ երկու տարբեր օսմանական և աշխարհիկ ուժիմեներ՝ Արդու Համիդի, Երիտրուրքերի և Քեմալի օրոր իրականացրեցին միևնույն ցեղասպան քաղաքականությունը բարեփոխումներ պահանջող հայերի նկատմամբ խոսում է այն մասին, որ դա անփոփոխ թուրքական քաղաքական մողելն է։¹⁹⁷

Արդյոք քայոր այդ քաղաքական մողելը փոխվել է։

ЭМИЛЬ ОРДУХАНЯН (АРМЕНИЯ)

ОСМАНСКАЯ АНТИКУЛЬТУРА И ГЕНОЦИД АРМЯН

В годы существования Османской империи турецкая политика в значительной степени выделялась своей анти-цивилизационной и анти-культурной окраской. Это был период, который, однозначно, можно охарактеризовать как расистскую политику против гуманизма, цивилизации и всеобщих человеческих ценностей, от которой пострадали не только отдельные нации и в значительной степени армяне, но и развитая христианская цивилизация и культура.

Турки, при возможности, всегда боролись против наций, имеющих другие цивилизационные и культурные ценности, с целью присвоить их и расширить свое "жизненное пространство", как это делают дикие волки (*серый волк как архетип турок*). И кажется, что даже сегодня это поведение не изменилось, за исключением методов и механизмов борьбы. Доказательством этому - оккупированная северная часть Кипра со стороны светской Турции путем массового уничтожения коренных греков.

Тот факт, что при двух различных османских режимах (при Абдул-Гамиде и в период правления младотуров) и даже позже при Кемале осуществлялась одна и та же политика против армян, требующих реформ, свидетельствует о том, что все-таки в корнях это была неизменная турецкая политическая модель. Изменилась ли сегодня такая политическая модель?

EMIL ORDUKHANYAN (ARMENIA)

THE OTTOMAN ANTICULTURE AND ARMENIAN GENOCIDE

In the years of existence of the Ottoman Empire the Turkish policy was substantially allocated with the anti-civilization and anti-cultural coloring. It was the period which, unambiguously, can be characterized as racist policy against humanism, civilization and universal human values

¹⁹⁵ William R. Impressions of Turkey During Twelve Years Wanderings, New York, 1897, pp. 206-207.

¹⁹⁶ Դադրյան Վ. ...., c. 490.

¹⁹⁷ Դադրյան Վ. ...., c. 489.

from which suffered not only different nations and substantially Armenians, but also the advanced Christian civilization and culture.

Turks, at opportunity, always fought against the nations having other civilization and cultural values with the purpose to appropriate them and to expand their own "vital space" as it is done by wild wolves (*a gray wolf as an archetype of Turks*). Also it seems that even today this behavior didn't change, except for methods and mechanisms of fight. The proof to it is the occupied northern part of Cyprus by the secular Turkey which made a mass destruction of autochthon Greeks.

That fact that during two various Ottoman regimes (in the period of Abdul-Hamid and young Turks governance) and even later, in the period of Kemal governance a same policy against Armenians demanding reforms was carried out, testifies that after all this policy in roots was the invariable Turkish political model. Whether such political model changed today?

ՀԱՅԿ ՍՈՒԹԻԱՍԹԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՄԻՋԻՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարառության, ուրիշների հայրենիքների կողոպուտի և բռնազավթման բնազդը թուրքական ինքնության մի մասն է: Այսինքն՝ տարածքներ բռնազավթելու մոլուցը ի սկզբանե եղել է ենթագիտակցության, արքետիպի մակարդակում: Սակայն եկավ ժամանակ, երբ անհրաժեշտություն առաջացավ թուրքական պետության տարածքների, սահմանների ճշգրտման հարցում դիմելու առավելապես մշակված ստրատեգիական հայեցակարգերին, քանի որ ավարառուի հակաքաղաքակրթական արքետիպային բնազդը այլևս չէր բավարարում ժամանակաշրջանի երկրաքաղաքական (գերադարձական) իրադրությունների պայմաններում իրավիճակի ճիշտ գնահատմանը: Եվ հենց այստեղ է, որ թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավը փորձում է գտնել կայ-

սերապաշտական մոտիվներով թուրքական պետության սահմանների ճշգրտման մեխանիզմներ:

Այս համատեքստում՝ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ ուզմավարական հայեցակարգեր են ազդեցություն թողել թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավի վրա: Մեր կարծիքով՝ նրանց վրա առավել մեծ ազդեցություն է ունեցել գերմանական գեոստրատեգիական միտոք:

Այս առումով բացառիկ նշանակություն ունի «Միջին Եվրոպայի» (Mitteleuropa) հայեցակարգի և նրա հնարավոր ազդեցության ուսումնասիրությունը թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավի վրա: Ենթադրելի է, որ սա մեծ ազդեցություն է ունեցել նրանց մտածումների վրա և կարող էր ծառայել հայոց ցեղասպանության իրականացման համար որպես տեսական հիմք:

Ըստ եւրյան՝ Mitteleuropa - ի հայեցակարգը տարածքների զավթման միջոցով ծավալման, կայսրություն ստեղծելու հայեցակարգ է: Միջին Եվրոպան պետք է ստեղծվի Գերմանիային Ավստրո-Շվեյցարիայի միավորման միջոցով:

Հարկ է նշել, որ ոչ միայն պետության, այլև ցանկացած միջպետական կազմակորման համար սկզբունքային և կարևորագույն հարցը սեփական տարածքների սահմանները որոշելն է¹⁹⁸: «Mitteleuropa»-ն երկրաքաղաքական հայեցակարգ է, որն արտահայտում է Գերմանիայի ձգուումը ճշգրտելու սեփական աշխարհագրական տարածքները՝ պյուս պետությունների հաշվին սեփական կենսատարածքը ընդլայնելու միջոցով:

Mitteleuropa-ն աշխարհագրական այն տարածությունն է, որը գերազանցելու է Գերմանիայի սահմանները և որտեղ գերմանացիները պետք է ունենան ռազմավարական գերիշխանություն¹⁹⁹: Ստյուարտ Էլդենը նշում է, որ այս զաղափարն իր փաստարկներով նման է «տարածք առանց ժողովրդի» մոտեցմանը,

¹⁹⁸ Ակովյուկ Ի. Идея серединной Европы в концептуальных разработках европейских геополитиков второй половины XIX-начала XX вв.: историко-теоретический анализ. №3. PolitBook, 2013-4, с. 132-151.

¹⁹⁹ Elden St Reading Schmitt geopolitically. *nomos, territory and Grobraum*. Radical Philosophy, No 161, May/June 2010, p. 18-26.

որը պետք է լցվեր այսահիք ժողովրդով, որը կամ չունի տարածք կամ ում տարածքը բավարար չէ²⁰⁰:

Միջին Եվրոպայի հայեցակարգը պետք է դիտարկել որպես Գերմանիայի համար կենսատարածքի ապահովման և գերտերության ստատուսի (կերպարի) պահպանման ուղիներից մեկը:

Այս հայեցակարգի ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև այն պատճառով, որ, մեր կարծիքով, այդ գաղափարները կարող են նաև փոխանցված լինել այսօրվա թուրք ուսումնարարական վերնախավին:

АЙК СУКИАСЯН (АРМЕНИЯ)

КОНЦЕПЦИЯ “СРЕДИННОЙ ЕВРОПЫ” И АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ

Инстинкт хищения, грабежа и оккупации родины чужих народов является частью турецкой идентичности. Другими словами, одержимость стремлением узурпировать территории у турок была на подсознательном, архетипическом уровне. Тем не менее, пришло время, когда контрцивилизационный инстинкт хищника уже не отвечал геополитическим реалиям времени, и возникла необходимость по применению тщательно разработанных концепций для регулировки границ тюркского государства и для правильной оценки геополитических реалий. И вот тут-то тюркская политическая элита пытается найти механизмы регулировки границ тюркского государства по империалистическим мотивам. Здесь на помощь Турции пришла турецкая молодежь, которая была послана в Европу для получения образования. В этом контексте необходимо выяснить, какие именно стратегические концепции повлияли на турецкую военно-политическую элиту. На наш взгляд, на эту элиту имело большее влияние германское геостратегическое мышление, а именно концепция “Срединной Европы”.

HAYK SUKIASYAN (ARMENIA)

THE CONCEPT OF "MIDDLE EUROPE" AND ARMENIAN POLICY OF TURKEY

The plunder instinct, robbery and occupation of others homeland is the part of Turkish identity. In other words, the obsession to usurp territories was on the subconscious, archetypical level of Turks. Nevertheless, a time has come when the countercivilization instinct of a predator didn't correspond to geopolitical realities of time, and there was a need to apply carefully developed concepts to adjust the borders of the Turkic state for correct evaluation of geopolitical realities. And here, the Turkic political elite tried to find mechanisms of its own state borders adjustment by imperialistic motives. Here, Turkish youth came to the rescue of Turkey which was sent to Europe for education. In this context it is necessary to find out, what strategic concepts affected the Turkish military-political elite. In our opinion, the German geostrategic thinking had a greater influence on Turkish elite, more specifically the concept of "Middle Europe".

²⁰⁰Նույն տեղում:

ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

НАТАЛЬЯ АБЛАЖЕЙ (РОССИЯ)

ТЕМА ОСМАНСКОЙ И СОВЕТСКОЙ ДЕПОРТАЦИЙ И
ВОЗВРАЩЕНИЯ НА РОДИНУ В КОЛЛЕКТИВНОЙ
ПАМЯТИ АРМЯН-РЕПАТРИАНТОВ

Доклад построен вокруг темы принудительных переселений (1915 г. и 1949 г.) и возвращения на родину из эмиграции/изгнания/ссылки (в 1946-1948 гг. и 1955-1956 гг.) в коллективной памяти послевоенных армян-репатриантов и их потомков.

Данный сюжет напрямую выходит на историю Геноцида армян в Османской империи; тему принудительных переселений депортационного типа и их последствий. На основе исторических источников (личные дела репатриантов и ссыльных; официальные письма, обращенные к власти) и биографических интервью в докладе анализируется тематика «несправедливости репрессий» и «возвращения на Родину». Для армян-репатриантов тема преодоления «исторической несправедливости» и «возвращения» стала консолидирующим лейтмотивом исторической памяти, стратегией поддержания этнической и групповой идентичности.

NATALYA ABLAZHEY (RUSSIA)

THE ISSUE OF OTTOMAN AND SOVIET DEPORTATIONS
AND REPATRIATIONS IN THE COLLECTIVE MEMORY
OF THE ARMENIAN REPATRIATES

The talk expands on the theme of the forced resettlements of 1915 and 1949 and repatriations (return from immigration/expatriation/exile) in 1946-1948 and 1955-1956 in the collective memory of both Armenian repatriates and their descendants. The issue is directly linked with the

history of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire and the forced resettlements, particularly deportations and their aftermath. Based on historical sources (repatriates' personal files, official letters to the authorities) and biographical facts, the paper analyses the issues of the “injustice of repressions” and “repatriations.” For Armenian repatriates the issue of overcoming “historical injustice” has become a consolidating leitmotif for historical memory, a strategy for maintaining both ethnic and group identity.

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱԲԼԱԺԵՅ (ՌՈՒՍԻԱՆԻ)

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲՈՆԱԳՍՈՐԾԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԹԵՄԱՆ ՀԱՅ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ԿՈԼԵԿԻՎ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Զեկուցման մեջ քննարկվում են 1915 և 1949 թթ. բռնաքսորների, ինչպես նաև 1946-1948 և 1955-1956 թթ. տեղի ունեցած հայրենադարձության որոշ հարցեր, որոնք արմատացել են հետպատերազմյան շրջանի հայրենադարձ հայերի կողեկսիվ հիշողության մեջ։ Այս թեման ունի որոշ գորգահեռներ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության հետ։ Պատմական աղբյուրների (հայրենադարձների և արտրվածների անձնական գործեր, իշխանություններին ուղղված նամակներ), ինչպես նաև կենսագրական նյութերի հիման վրա, աշխատանքում վերլուծության է ենթարկվում «անարդար ուարեսիսաների» և «հայրենադարձություն» թեմաները։ Հայ հայրենադարձների համար «պատմական արդարություն» թեմայի հաղթահարումը դարձել է պատմական հիշողության համախմբող լեյտոնուիլը՝ եթիկ և խմբային ինքնազիտակցության պահպանման միջոց։

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՈՐԵՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՅԼԱԽՈՀՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԽՄՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲՈՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ԽՄՀ քաղաքական բոնաճնշումների բարձրակետերից արյունուտ 1936-38 թթ. Հայաստանում սկսվեց 1936 թ. հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում, իշպես հիմա արդեն պարզվել է՝ Լ. Բերիայի կողմից, Հայաստանի Կ(բ)Կ քարտուղար Ա. Խանջյանի սպանությամբ։ Այդ սպանությունն անմիջապես պաշտոնապես ներկայացվեց որպես ինքնասպանություն, որն իբր նացիոնալիստական և հակահեղափոխական-տրոցկիստական տարրերի մերկացման գործում Ա. Խանջյանի թուլության և անկարողության հետևանք է։

Խանջյանի սպանությունից տաս օր անց, «Զարя Востока» թերթի հուլիսի 20-ին հրատարակված «Փոշիացնել սոցիալիզմի թշնամիներին» Բերիայի հոդվածով «Ճանակերպվեց» Խանջյանի նացիոնալիզմը։ «...1936 թ. նամակում նոր Սահմանադրության առիթով Շոպանյանը խորիուրդ է տվել Խանջյանին դնել սահմանների վերանայման և ընդարձակման հարցը։ Նա գրում է, որ խոսքը ոչ միայն Թուրքիային տրված Անիի, Արարատի, Կարսի և Սուրմալուի մասին է, այլև Ախալաքավակի, Ղարաբաղի, Նախշիշևանի, որոնք միշտ Հայաստանի մաս են եղել։ Խանջյանը ոչ միայն այս կարգի նամակներ է ստացել, այլև հենարավոր է համարել դրանց պատասխանել և նոյնիսկ հետևել այդ հակահեղափոխական խորհուրդներին... Խանջյանն ուղղակի հովանավորել է հայ մտավորականության, գրողների մի մասին՝ կատարի նացիոնալիստական տարրերին։ Բերիայի սույն հոդվածին հետևած հայաստանյան լրատվամիջոցների հոետորաբանությունը և 1936-38 թթ. քաղաքական դատավարությունների նյութերը վկայում են, որ այդ շրջանի քաղաքական գնահատականով «հայկական նացիոնալիզմը» Հայաստանի խորհրդայնացման շրջանում Թուրքիային և Աղրբեջանին անցած հայկական տարածքների վիճարկման հնարավորության հարցն էր, և Հայաստանում

հաստատված թուրքահայերի՝ հայրենիքը հիշելու, կարուտելու, հայրենիք վերադառնալու ցանկությունը կամ այդ ցանկության հնարավորությունը։ Դրանք դիտարկվում էին որպես «հակախորհրդային», «հակահեղափոխական» երևույթներ, դրանց կրողները «ժողովրդի թշամիներ»։

1936 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին «նացիոնալիստ» բառը զարդարում էր թերթերի առաջնորդողների վերնագրերը՝ առաջիկա երկու տարիներին դառնալով պարտադրված հասարակական քննարկումների (յուրաքանչյուր աշխատանքային կոլեկտիվ պարտավոր էր քննարկել և դատապարտել «նացիոնալիստ թափրփուկներին» և հավանություն տալ նրանց հետապնդումներին) և դատապարտող քաղաքական հոետորաբանության հիմնական նյութը:²⁰¹ Բերիայի հոդվածը դառնում է «նացիոնալիզմ» վիճակով գրողների և չեկիստների կողմանորոշիչը։ «Հայկական նացիոնալիզմը» կորցրած հայրենիքի նկատմամբ կարուն է, Խորհրդային Հայաստանի «լուսավոր ներկայով ու ապագայով» խանդակառ ուրախության փոխարեն հայրենիք վերադառնալու թաքուն հույսերը կամ անցյալը լուսապակով զարդարելու կասկածելի գգտումը (ինչը մեկնաբանվում է որպես հորենտեսություն խորհրդային ապագայի նկատմամբ), թուրքերի կողմից հայերի ջարդելու հիշողությունները (ոասիզ է և թշնամություն է սերմանում ժողովուրդների միջև, առաջարկվում էր հայկական ջարդերը դիմել դասակարգային պայքարի տեսանկյունից՝ որպես հարստահարված թուրք ժողովրդի բողոքի ձև)։ Չնայած հրապարակախոսական հոետորաբանության մեղադրանքներում ամենից ավելի հնչում էր «տրոցկիստ-նացիոնալիստ» Ճանակերպումը, թե՝ հրապարակախոսները, թե՝ քննչական մարմինները «տրոցկիզմ» շինուածում, այլ հատուկ ման-

²⁰¹ «Խորհրդային գրականություն», 1936, թիվ 3-4; «Գրական սերունդ», 1936, թիվ 4, էջ 15-19; «Գրական սերունդ», 1936, թիվ 5-6, էջ 33-35; «Գրական թերթ», 1936, թիվ 19, 25 օգոստոսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 17 օգոստոսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 2 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 23 հուլիսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 4 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 29 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 6 հոկտեմբերի կը լին։

րակրկիտությամբ շեշտը դրվում էր «նացիոնալիզմի» փնտրութիւնի վրա, հատկապես այն դեպքերում, երբ հետապնդման գոհերը թուրքահայեր էին: 1936-37 թթ. ձերքակալված համարյա բոլոր հայ գրողները «նացիոնալիստ» և միաժամանակ թուրքահայեր էին, կամ Հայաստանի Թուրքիային անցած տարածքից (Զարենցն ու Վանանդեցին Կարսից էին, Թորովենցը՝ Խարբերդից, Ալազանը, Եղիազար Գարուզյանը, Մահարին, Վշտունին, Լեռ Կամսարը, Գրականության ինստիտուտի տնօրեն Հենրի Գարբեյանը Վանից, Զ. Եսայանը, Մ. Զանանը, Է. Չոփույանը Կոստանդնուպոլիսից, Կաղարջակ Նորենցը Սասունից), մեծ մասը՝ Ցեղասպանությունը վերապրած փախստականներ: Ձերքակալված գրողների բացարձակ մեծամասնությունը պատիժը ստացել է Ստալինի անձնական թույլտվությամբ և ստորագրությամբ, այսպես կոչված «ստալինյան ցուցակներով»:²⁰²

Նյութերը վկայում են, որ Հայաստանում իրականացված քաղաքական բռնությունների բովանդակության, մասնավորապես «հայկական նացիոնալիզմի» ձևակերպման և այն ռեալիստիկ նպատակով օգտագործելու խնդրում խոշոր ազդեցություն է ունեցել հայ ժողովրդի քաներորդ դարի սկզբի մեծ ողբերգությունը Ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած ռուս-թուրքական քաղաքական համաձայնությունները, մասնավորապես Սոսկվայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածով ամրագրված կետերից մեկը (ամրագրվել է նաև Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածով), որի համաձայն երկրները պարտավորվում են թույլ չտալ իրենց տարածքում, կամ դրա մի մասում մըուս երկրի նկատմամբ պայքարելու նպատակ ունեցող խմբերի ձևավորում կամ առկայությունը: Վերլուծությունը վկայում է, որ Խորհրդային Հայաստանում հաստատված թուրքահայերը և նրանց Արևմտյան Հայաստանի հիշողությունները կամ հայրենիք վերադառնուի շմարող հովսերը դիտվում էին Թուրքիայի համար վտանգ ներկայացնող գործոն և ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունները օգտագործվեցին Հայաստանի բնակչության մեջ առհասարակ, թուրքահայերի մեջ մասնա-

վորապես, Արևմտյան Հայաստանի մասին հիշողությունները ճնշելու նպատակով:

ГРАНУШ ХАРАТЯН (АРМЕНИЯ)

ПАМЯТЬ О ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ КАК ТРАКТОВКА АРМЯНСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ИНАКОМЫСЛИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ СССР

Изучение материалов политических судов и риторики средств массовой информации 1936-38 гг. в Советской Армении свидетельствует, что в Армении наиболее осуждаемой формой политического инакомыслия тех лет был «армянский национализм». Согласно политической оценке того времени, под «армянским национализмом» подразумевалось обсуждение возможности пересмотра решения проблем, связанных с армянскими территориями, отошедшими к Турции и Азербайджану в процессе советизации Армении, что трактовалось как предъявление территориальных претензий. Воспоминания и тоска по утраченной родине, ностальгия и желание вернуться на родину обосновавшихся в Советской Армении армян-беженцев из Западной Армении и Турции также считались формой «армянского национализма». Подобные проявления взглядов и чувств трактовались как «антисоветское», «антиреволюционное» инакомысление, а их носители осуждались судами нередко вплоть до расстрела. В докладе анализируются причины подобной политики и делается вывод, что это было обусловлено наличием одного из пунктов 8-ой статьи Московского договора от 16 марта 1921 г., по которому стороны взаимно обязывались не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, имеющих враждебные цели по отношению к правительству другой договаривающейся стороны. В СССР турецкие армяне рассматривались как возможные носители враждебных целей по отношению к Турции и во время политических репрессий составили отдельный сегмент преследуемых.

²⁰² Сталинские расстрельные списки, Республика Армения; <http://stalin.memo.ru/> regions/regi3.htm

THE MEMORY OF WESTERN ARMENIA AS AN INTERPRETATION OF ARMENIAN POLITICAL DISSENT IN THE CONTEXT OF POLITICAL REPRESSIONS IN USSR

The study of materials from political courts and media rhetoric of 1936-38 in Soviet Armenia reveals that the most denounced form of political dissent in Armenia at the time was "Armenian Nationalism." According to the political estimate of the time "Armenian Nationalism" meant the discussion of the possibility of revisions of decisions related to Armenian territories that had gone to Turkey and Azerbaijan in the process of the establishment of Soviet rule in Armenia.

This was regarded as territorial claims. Memories and yearning for the lost homeland, nostalgia and the desire to return home among the Armenian refugees from Western Armenia and Turkey settled in Soviet Armenia were also considered as a form of "Armenian Nationalism." Such manifestations of views and feelings were interpreted as "Anti-Soviet," "Anti-Revolutionary" dissent and such people were condemned by courts, even executed. The report analyzes the reasons for such politics and concludes that this was conditioned by a clause in the 8th Article of the Moscow Treaty of March 16, 1921. According to that Clause, *the parties agreed to not allow formation or existence of organizations or groups on their respective territories that have hostile aims towards the government of the other signatory party.* Western Armenians were considered in USSR as potential carriers of hostility towards Turkey, and hence were a separate persecuted segment during political repressions.

ԿԱՐԱ ԶԻԳՐԻԱ-ՀԻԼԹԻԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1915 թ. ապրիլի 26-ին Շվեյցարիայի Վերդենբերգ (Werdenberg) քաղաքում բուժքովյր Կլարա Հիլթին (Clara Hiltz, 1884-1988) ամուսնանում է Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու շինարարության՝ Ադանա-Հալեպ հատվածի պատասխանատու ճարտարագետ Ֆրից Զիգրիստի (Fritz Sigrist, 1881-1963) հետ: Հարսանիքի հաջորդ օրն իսկ նորապասակները գնացր են նստում և ուղևորվում հարավարեւյան Թուրքիա, որտեղ բնակություն են հաստատում պատմական Կիլիկիայում Քելլեր (այսօր Ֆեղիփաշա) կոչվող հանգույցին կայարանի մոտ: Նրանք այնտեղ երեք տարի շարունակ բնակվում են Ամանույան լեռների փեշերին գտնվող բարձրադիր մի տնակում:

Զիգրիստների Քելլերում հաստատվելուց կարճ ժամանակ անց սկսվում են հայերի տեղահանումները: Դեպի սիրիական անապատ տանող զիսավոր ճանապարհներից մեկն անցնում էր Քելլերով, և շվեյցարացի ամուսինները ամսաներով ակամա ականատեսն են դառնում իրենց տան մոտով անցնող տարազիր հայերի մահվան երթերի: Երեկոնները նրանց աշքի առաջ Քելլերի հովում ժամանակավոր ճամբարներ են կազմավորվում, որտեղ գիշերում են հյուծված հայ կանայք, երեխաներ ու տարիքով մարդիկ, հազվադեպ տղամարդիկ, քանի որ նրանց արդեն ոչնչացրել են: Սակայն Զիգրիստների համար ամենամեծ մտահոգությունը Ֆրիցի մոտ՝ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերի վտարումներն ու սպանություններն եր:

Այս բոլորի մասին տեղեկանում ենք Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագրություններից: Գոթերենով գրված 100 տարվա վաղեմություն ունեցող այդ հազվագյուտ ձեռագրերը տողերին հեղինակը ձեռք է բերել շվեյցարական արխիվներից: Դրանք վերծանելուց հետո շվեյցարացի զույգի վկայությունների մասին գերմաներենով գիրք է պատրաստվում, որը 2016-ին կիրատարակվի Ավստրիայի հայտնի Kitab-Verlag հրատարակչության կողմից:

Պատրաստվում են նաև գերմաներեն գրքի հայերեն և անգլերեն տարրերակները:

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթին իր օրագրությունների մեջ ականատեսի իր վկայությունն է տալիս Ամանուան տարածքում հայոց ցեղասպանության ընթացքի մասին: Նա անպաճույժ լեզվով նկարագրում է.

1. Ամանուան լեռների խորշերով անցնող և դեպի անպատ քշվող հայ վտարանիների մահվան երթերը.

2. Քելլերի, Կատմայի և Հալեպի ճամբարների ողբերգական վիճակը.

3. Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա գրադաժ հազարավոր հայ աշխատավորների շահագործումն ու հետևողական ոչնչացումը:

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի օրագիրը միայն Հայոց ցեղասպանության մասին չէ: Հայերի գողորթային նվիրված վավերագրումներն այդ օրագրում հանդես են գալիս նրա առօրեական մյուս իրադարձությունների՝ նոր երկրում իր տպավորությունների, գրադաժների ու ապրումների համատեքստում, որի շնորհիվ հայերին վերաբերող տեղեկություններն ամրագրվում են նրա կյանքի այդ հատվածի պատմության մեջ: Հետազայում նա որոշում է հատուկ մի գրություն ամբողջովին նվիրել Հայոց ցեղասպանությանը «Ամառ, 1915» խորագրով: Ահա այս երկու գրքածքները միասին են, որ հայ հետազոտողների համար անգնահատելի ավանդ և կարևոր սկզբնադրյուր են Հայոց ցեղասպանության պատմության հարցում: Եվ ահա թե ինչո՞ւ:

1. Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի օրագրությունը դեպքերի, դեմքերի ու իրադարձությունների մասին ականատեսի կողմից օրորի վրա տրված և մեզ հասցված վավերագրություն է, որն ընդգրկում է Թուրքիայի հարավարևելքում իրագործվող Հայոց ցեղասպանության երեք տարիները (1915 թ. ապրիլ - 1918 թ. ապրիլ): Օրագրությունը կատարված է հնգամայ օգտագործման համար նախատեսված օրացուցային կառուցվածքով տպագիր մի գրքովի մեջ, որտեղ տարվա բոլոր օրերի համար տեղ է հատկացված, և որի մեջ նույնիսկ չըրացված հատվածներն իրենց ասելիքն ունեն:

2. Նյութի հավաստիության համար մեծ նշանակություն ունեն նաև օրագրության հեղինակի անձնական հատկանիշները: Կլարան ներկայանում է որպես խստաբարո, շրջահայաց ու լրջախոն նկարագրի տեր 30-ամյա մի կին: Օրագրողը օտարերկրացի է, ծագումով ազնվական, մասնագիտությամբ բուժքույր, որը ոչ թե ի պաշտոնե, այլ պատահաբար և նույնիսկ իր համար անսպասելի կերպով է հայտնվել Թուրքիայում: Թեև լինելով բազմակողմանիորեն զարգացած մտավորական, նա նախապես ծանոթ չէր օւմանյան բազմազգ պետությանը, այսինքն որևէ կանխակալ կարծիք չի ունեցել երկրում ազգային ու ցեղային այս կամ այն խմբերի կամ նրանց փոխհարաբերությունների մասին: Հեղինակը հանդես է գալիս որպես արդար դատավոր. նրա խոսքից հեշում է առողջ բանականության ձայնը:

3. Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի՝ օրացուցային կառուցվածք ունեցող օրագիրը ժամանակագրական ճշգրտությամբ փաստագրում է դեպքեր, դեմքեր ու իրադարձություններ, որոնց ճշմարտացիությունը հաստատվում է զգայական ընկալումներ արտահայտող «տեսնել», «լսել» և «նկատել» բայերի մշտական օգտագործմամբ: Նրա վկայությունները ոչ միայն համընկնում, այլև լրացնում են ցեղասպանական գրականության տվյալները: Օրագիրը, մասնավորաբար, լույս է սփռում Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա աշխատող հայերի շահագործման և ոչնչացման պատմության վրա. մի բան, որ մինչև օրս բավարար չափով մշակված ու պարզաբանված չէ:

4. Դիտարկվող օրագրությունը կարևոր փաստաթույթ է թուրքական բոլոր կառավարությունների պաշտոնական քաղաքականության դեմ, որոնք ջանում են ժխտել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Կլարայի վկայությունները Ամանուի տարածաշրջանի Բաղդադի երկաթուղում գրադաժ հայ աշխատասեր և խաղաղ շինարարների նկատմամբ բռնությունների մասին իշխ են դարձնում թուրքերի բոլոր «հիմնավորումները», ըստ որոնց՝ այդ բռնություններն իբր երկրի անվտանգության ապահովմանն ուղղված բնականոն միջոցառումներ էին պատերազմի ժամանակ և, մասնավորապես, պատասխանն էին ոուսների հետ համագործակցող հայ հեղափոխականների նախահարձակ գոր-

ծողությունների: Կլարա Զիգրիստ-Հիլտի գրառումները ապացուցվում են, որ Օսմանյան կայսրությունն իրականում օգտագործում էր Առաջին աշխարհամարտը, որպեսզի նրա ստվերում երկրում իրականացնի իր վերջնական՝ պանթուրքիզմի նպատակը: Անհ Կլարայի դատողություններն այս մասին իր «Ամառ, 1915» գրվածքում. «Կաղուց ի վեր այս ազգը [հայերը - Դ. Ս.] հակաբեկի էր իսլամին: Իսկ այժմ սրանք նպաստավոր ժամանակներ են, քանի որ Եվրոպական պետություններն զրադշած են իրենց սեփական խնդիրներով և կամ տվյալ պահիս չեն ցանկանում թուրքիայի հետ իրենց հարաբերությունները փշացնել»:

ДОРА САКАЯН (КАНАДА)

РУКОПИСНЫЕ ОТЧЁТЫ КЛАРЫ ЗИГРИСТ-ХИЛТИ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

В апреле 1915 г. в швейцарском городе Верденберг медсестра Клара Хилти (Clara Hilty, 1884-1988) обвенчалась с инженером-строителем Фрицем Зигристом (Fritz Sigrist, 1881-1963), который с 1910 года работал на строительстве багдадской железной дороги на участке Адана-Алеппо. Спустя день после свадьбы молодожены отправились в юго-восточную Турцию и устроились в деревне Келлер (Киликия), где был важный железнодорожный узел. Вскоре после их прибытия в Келлер началась депортация армян. Один из главных маршрутов, ведущих в сирийскую пустыню, проходил через Келлер, и супруги Зигрист стали невольными свидетелями Геноцида армян. Клара вела дневник, в который записывала всё увиденное и услышанное в течение трёх лет (1915-1918) в Османской империи. Впоследствии она изложила всё в специальном докладе «Лето 1915». Клара свидетельствует о маршах смерти, проходивших ежедневно мимо её дома; о нечеловеческих условиях в концлагерях Келлера, Катмы и Алеппо; об уничтожении тысяч армянских работников на строительстве багдадской железной дороги.

Рукописи Клары Зигрист-Хилти, написанные готическим шрифтом, автор получила из архивов Швейцарии и расшифровала их. В настоящее время автор пишет книгу на немецком языке, посвящённую этой швейцарской паре. Книга выйдет в 2016 г. в издательстве Kitab в Австрии. Готовятся также армянское и английское издания этой книги.

DORA SAKAYAN (CANADA)

CLARA SIGRIST-HILTY'S HANDWRITTEN REPORTS ON THE ARMENIAN GENOCIDE

Clara Hilty (1884-1988) was a Swiss nurse who in April 1915 married Fritz Sigrist (1881-1963), an engineer on the construction of the Adana-Aleppo section of the Baghdad Railway since 1910. One day after their wedding in Werdenberg, Switzerland, the newlywed couple set off for South-Eastern Turkey and settled down near Keller, an important railway junction in the historical Cilicia. Soon after the couple's arrival, the Armenian deportations started. One of the main deportation routes leading to the Syrian deserts passed through Keller, and the Sigrists became the unwitting witnesses of Turkish atrocities. Clara recorded her painful experience in her journal (1915-1918) and in a special report "Sommer 1915". She provides an extensive eye-witness account on the death marches as they streamed by her house for months on end; on the inhuman conditions of the concentration camps in Keller, Katma, and Aleppo; on the annihilation of thousands of Armenian workers at the Baghdad railway construction.

The paper is based on Clara Sigrist-Hilty's 100-year-old reports written in Gothic script. These rare documents have been obtained by Sakayan from Swiss archives and deciphered, analyzed and prepared for publication. A German book is planned to be published in 2016 at the Kitab Press in Austria. An Armenian and an English edition are also under way.

**ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐՔ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓՈԽԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌԱՆՁԱՑԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Վերջին ժամանակներս և հատկապես Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ առավել կարևորվում է հայ-թուրքական հասարակական փոխադարձ ընկալումների, ժամանակակից հայերի և թուրքերի միջև հարաբերությունների ուսումնասիրություններն ու քննարկումները տարբեր գիտական և քաղաքական հարթակներում։ Այս հարցի պատասխանը ստանալու համար անհրաժեշտ էր սոցիոլոգիական ուսումնասիրություն անցկացնել Հայաստանում և Թուրքիայում։ Երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում դա բավականին բարդ խնդիր է։ Առաջին անգամ պատության մեջ հայ և թուրք սոցիոլոգները նախաձեռնեցին նման ուսումնասիրության իրականացումը։

Հայաստանից քննարկումներին մասնակցում էին Հայկական սոցիոլոգիական ասոցիացիայի մասնագետները, իսկ Թուրքիայի կողմից՝ Հետազոտական ու խորհրդատվական կենտրոնի (SAM) գեկավար՝ դոկտոր Ֆենտելը և նրա աշխատակիցները։ Թուրք և հայ հետազոտողների նախաձեռնությամբ հաջողվեց 2003-2005 թթ. իրականացնել այս հետախուզական նախագիծը:²⁰³

Թուրքիայում «ցեղասպանություն» բառը արտասանել նույնիսկ չեր կարելի, ցեղասպանության թեման փակ էր համարվում։ Շատ ավելի ուշ թուրքական հասարակությունում և հատկապես մտավորականների շրջանում սկսեցին խոսել հայերի ցեղասպանության մասին։ 2007 թ. Հրանտ Դինքի սպանությունից հետո թուրք հասարակության քաղաքական գիտակցության մեջ տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ։

Հետազոտության արդյունքում Թուրքիայում ստացված հարցման պատասխանների վերլուծությունը վկայում է այն մա-

սին, որ թուրք հասարակությունը բավարար տեղեկացված չէ Հայաստանի մասին ու գիտելիքների շատ ցածր մակարդակ ունի։ Ստացվում է, որ Թուրքիայի հարեան երկիրը՝ Հայաստանը, իրենց համար գրեթե անհայտ մի երկիր է։ Օրինակ, հետազոտությունը պարզեց, որ թուրք հարցվածների մեջ թիջ չեն մարդիկ, ովքեր կարծում են, որ հայերը հուդայական են և Հայաստանում այսօր էլ Խորհրդային Սիության վիլուգումից տասնյակ տարիներ անց, շարունակում է իշխել կոմունիստական կուսակցությունը։ Ավելին, թուրք հարցվածների մի մասը հստակ պատկերացում չունի հարեան երկրի՝ Հայաստանի աշխարհագրական սահմանների մասին։ Նրանք իրենց պատասխաններում նշել են, որ Հայաստանը գտնվում է Սև, Կասպից ու Միջերկրական ծովերի ափերին, իսկ երկրի բնակչությունը մոտավորապես կազմում է 8 միլիոն։ Թուրք հասարակությունը սեփական պատմության մասին՝ հատկապես Առաջին աշխարհամարտի ու 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին ունի շատ մոտավոր, թերի և հաճախ խեղաթյուրված տեղեկություններ։ Թուրքիայի իշխանությունները, փաստորեն, անտեղյակության մեջ են պահել սեփական ժողովրդին։

Ինչ վերաբերում է հայ հարցվածներին, ապա նրանք ունեն շատ ավելի հստակ ու ճշգրիտ պատկերացումներ թե՝ Թուրքիայի և թե՝ թուրք ժողովրդի մասին։ Հայերի ճշգրիտ գիտելիքները, այնուամենայնիվ, կրում են որոշակիորեն բացասական երանգավորում, սակայն դա, ըստ երևոյթին, զայխ է նրանց պատմական փորձից ու ցեղասպանության հետևանքներից։

Ընդհանուր առմամբ, հայերի կողմից թուրքերին տրված գնահատականները կարելի է համարել «բացասական»։ Իսկ թուրքերի կողմից հայերին տրված գնահատականները ավելի մոտ են «չեղորդին»։ Թուրքերին տրված բնութագրերի 2/3 բացասական է, իսկ հայերին տրված բնութագրերի միայն 1/3 է բացասական։ Թուրքերի դիրքորոշումները հայերի նկատմամբ առանձնանում են ավելի դրական ու չեղորդ վերաբերմունքով։ Բարձր կրտսական մակարդակ ունեցող հատվածների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ ավելի դրական է։ Թուրքերը պնդում են, որ հայերն ունեն ոչ բացասական վերաբերմունք իրենց նկատմամբ։

²⁰³ Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan. Armenian-Turkish Citizen's Mutual Perception and Dialogue, Yerevan, 2006, 65 p.

Մինչեռ հայերը չեն կասկածում, որ թուրքերը հայերի նկատմամբ ունեն միանշանակ բացասական դիրքորոշում: Ստացվում է, որ թուրքերը չգիտեն հայերի բացասական վերաբերմունքի, իսկ հայերը չգիտեն թուրքերի համեմատաբար դրական վերաբերմունքի մասին: Այսպիսով՝ հայերի և թուրքերի դիրքորոշումների մեջ գրյուրյուն ունի որոշակի անհամապատասխանություն: Դիրքորոշումների վրա մեծ ազդեցություն է գործում անձնական ծանրության ու կապերի փորձը: Այն հայերը, ովքեր ունեն կամ ունեցել են ծանոթներ Թուրքիայում, ցուցաբերել են ավելի չեղորդիրորդումներ: Իսկ այն թուրքերը, ովքեր ունեն հայ ծանոթներ, ընկերներ ցուցաբերել են ավելի դրական դիրքորոշումներ:

Երկու երկրների հասարակություններում է գրյուրյուն ունեն որոշակի նախապաշտումներ, ինչպես նաև փոխադարձ հետաքրքրության և հաղորդակցման միտումներ: Այսպես օրինակ, թուրքերի համար «բուժվել հայ թժշկի մոտ» առաջարկությունը, որը վկայում է վատահության մակարդակի մասին, առանձնապես ոչ մի մտավախություններ չի առաջացնում: Նույնը, իհարկե, չի կարելի ասել հայերի մասին: Այսու կողմից, հայ հարցվածները պատրաստ են զնել թուրքական ապրանքներ և մեկնել հանգստանալու Թուրքիայի ծովափնյա վայրեր: Հայերը նաև կողմ են արտահայտվել Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուն:

Անկասկած, ամենակնճուտը դա Հայոց ցեղասպանության հարցն էր: Հատկանշական է, որ Թուրքիայում հարցվածների 19%-ը այս խնդիրը շատ լավ գիտակցում է: Եթե Թուրքիայի իշխանությունները համարձակություն գտնեն դատապարտել կատարված ոճրագործությունը, դա, իհարկե, կինդի առաջին քայլը երկու երկրների ու ժողովուրդների միջև հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման համար: Այս առումով թուրք հասարակությունը նույնիսկ ավելի լայնախոհ է ու առաջադիմական, քան քաղաքական իշխանությունները:

Տարիներ են անցել այս հետազոտության անցկացման ժամանակից, շատ քան է փոխվել հայ-թուրքական հարաբերություններում: Թուրք հասարակությունը վերջին 6-7 տարիների ընթացքում լուրջ փոփոխություններ կրեց: Հրանտ Դինքի սպանությունից

հետո թուրք հասարակությունը կարծես արթնացավ և, կարելի է ասել, առաջին անգամ պատմության մեջ թուրք ժողովուրդը իր ձայնը բարձրացրեց իշխանությունների դեմ: Այն, ինչի մասին նշում էին մեր հետազոտության ընթացքում թուրք մտավորական-ների փոքրաթիվ խմբի մասնակիցները, այսօր արդեն բարձրաձայնում են հարյուր հազարավոր ցուցարարներ Ստամբուլի հրապարակներում: Մասնավորապես, վերջերս Թուրքիայում իրականացրած սոցիոլոգիական հարցումներից մեկի արդյունքում պարզվել էր, որ ուսանողության 33%-ը տեղյակ է և ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը²⁰⁴: Թուրքիայի երիտասարդ սերունդը դուրս է զալիս սահմանափակ քաղաքական «կիրշեներից», պաշտոնական քարոզությունից, որ տասնամյակներ շարունակ պահում էին թուրք հասարակությանը շիմացության մեջ՝ սեփական պատմության նկատմամբ:

ГЕВОРК ПОГОСЯН (АРМЕНИЯ)

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОНОГО ВОСПРИЯТИЯ АРМЯНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ОБЩЕСТВ

Сложный характер армяно-турецких отношений особенно интенсивно стал обсуждаться на различных площадках (политических, научных, социальных) в связи со 100-летием Геноцида армян в Османской Турции. Однако, никогда ранее в истории армяно-турецких отношений этот вопрос не подвергался конкретному социологическому исследованию, с тем, чтобы выявить сложившиеся в общественном сознании взаимные представления и установки в двух сопредельных государствах. Впервые такая возможность появилась в 2003-2005 гг., когда армянские и турецкие социологи провели совместное сравнительное социологическое исследование общественного мнения по единой программе и методологии в Армении и в Турции. В докладе обсуждаются результаты этого уникального и пока единственного в своем роде исследования,

²⁰⁴ “Голос Армении”, 24 января 2015 г., №3 (20637).

из которых следует, что в обоих обществах существуют довольно устойчивые и предвзятые представления по отношению к соседям. Вместе с тем совершенно очевидно, что общественное мнение в современной Турции становится все более информированным о своем историческом прошлом и о геноциде армянского населения страны.

GEVORG POGHOSYAN (ARMENIA)

THE CHARACTERISTICS OF MUTUAL PERCEPTIONS OF THE ARMENIAN AND TURKISH SOCIETIES

Discussions at various venues (political, scientific and social) on the complex nature of the Armenian-Turkish relations have become particularly intensive in connection with the 100th anniversary of the Armenian Genocide in Ottoman Turkey. However, never before in the history of the Armenian-Turkish relations has this issue been subjected to a special sociological research in order to identify the mutual perceptions in the public consciousness and the attitudes in the two neighboring countries. The first opportunity appeared in 2003-2005, when the Armenian and Turkish sociologists attempted a joint comparative nationwide public opinion survey with the same methodology, both in Armenia and in Turkey. The article considers the results of this unique and still single study, which has revealed that in both societies there seem to endure quite stable and preconceived images of their neighbors. However, it is clear that the public opinion in modern Turkey is becoming more aware of its historical past and of the genocide of the Armenian population.

ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ (ԳԵՂՍԱԼԻԱՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԱՐՄԻՆ Թ. ՎԵԳՆԵՐԻ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՐՏԱԶՄՈՒՄԸ
ԱՆԱՊԱՏՆԵՐ» ԶԵԿՈՒՑՑԻ (ԲԵՌԼԻՆ, «ՈՒՐԱՆԻԱ»,
1919 թ.) ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽԱՍՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայոց ցեղասպանության ականատես, գերմանացի գրող և հրապարակախոս Արմին Վեգների կյանքի և զործունեության, նրա բողած ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրումն ու լուսաբանումն ունի զիտական, քաղաքական ու արդիական կարևոր նշանակություն՝ նրա հայանպատ գործունեությունն ու քաղաքական հայացքները վերաբերելու և գնահատելու առումով:

Սույն զեկուցմամբ փորձ է արվում համակողմանիորեն ներկայացնել Ա. Վեգների՝ «Հայ ժողովրդի արտաքումը անապատներ» ծավալուն զեկույցը, որն արևմտահայության բոնի տեղահանման ու բնաջնջման ականատեսի իր վկայություններով, լուսանկարներով և հարակից այլ փաստավավերագրական նյութերով Վեգները ներկայացրել է Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1919-1924 թթ.: Զեկույցն առաջին անգամ Արմին Վեգները ներկայացրել է 1919 թ. մարտի 19-ին Բեռլինի «Ուրանիա» ընկերության սրահում, ապա՝ նոյն թվականի ապրիլի 22-ին Բրեւլաուում, իսկ 1924 թ.՝ որոշակի փոփոխությամբ Վիեննայում:

Ա. Վեգները 1915-1916 թթ. որպես սանիտար սպա, ինքնակամ ծառայելով Օսմանյան կայսրության գերմանական ռազմական առաքելության ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցի գեկավարած 6-րդ բանակում, ականատես է լինում արևմտահայերի բոնի տեղահանմանն ու բնաջնջմանը. իր իսկ նկարագրությամբ հանդիսանում է՝ «...մեկն այն սակավաթիվ ականատեսներից, ով իր սեփական աշքերով տեսավ այս ժողովրդի կործանումը՝ իր ողջ ընդգրկումով»:

Ա. Վեգներն այդ սարսափելի իրադարձությունների մասին իր վկայություններով Առաջին աշխարհամարտի ավարտից

անմիջապես հետո ներկայացավ գերմանացի հասարակությանը՝ քաջ գիտակցելով, որ Հայոց ցեղասպանության իրողության լուսաբանումը հատկապես կարևոր էր հենց Գերմանիայում, քանի որ կայսերական Գերմանիան այդ պատերազմում Օսմանյան կայսրության կարևորագույն դաշնակիցն էր: Զեկույցով Վեզները բացարձակ քննադատության է ենթարկում Հայոց ցեղասպանությանը մեղսակից կայսերական Գերմանիային: Օսմանյան բանակում ծառայություն իրականացնող գերմանացի սպաներն ու զինվորները հայերի ոչնչացման ականատեսներն էին և մասամբ նովիսկ ներքաշված հայերի բնաջնջմանն ուղղված թուրքական գործողությունների մեջ, իսկ դրա մասին Գերմանիայում քշերին էր հայտնի: Ուստի Ա. Վեզները նպատակ ուներ գերմանական հասարակությանը լուսաբանել Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի կանխամտածված և իրականացված բնաջնջման մասին: Վեզներն իր ծավալուն զեկույցի մեջ ներկայացնելով հայ ժողովրդի հանդեպ իրազործած ոճազործությունը, ականատեսի վկայություններով խնամքով ներկայացնում է հայրենի բնօրրանում ապրող ու արարող բնիկ ժողովրդի բնաջնջումն ու հայրենազրկումը, առաջ քաշում քաղաքական ու պատմագիտական հարցադրություններ: Զեկույցում Ա. Վեզները գուշակեռաբար ցուցադրել է ցեղասպանության սահմոկեցուցիչ տեսարաններ փաստող մոտ 100 լուսանկար:

Հասարակության վրա ազդեցություն գործելու և իր վերապրածն առավել ազդեցիկ դարձնելու նպատակով Ա. Վեզները «Der neue Orient» («Նոր Արևելք») պարբերականի իմբազրությունում կուտակած լրագրողական փորձի և մասնազիտական հմտության շնորհիվ, զեկույցը ներկայացրել է լրագրողական գեղարվեստական մեթոդով:

Այսպիսով՝ Ա. Վեզների «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անապատներ» զեկույցը պատմագիտական եզակի փաստաթուղթ է որն ունի արդիական, քաղաքական հնչեղություն՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման, հայ ժողովրդի իրավունքների վերականգնման ու հատուցման գործում:

МАНУШАК МАРКОСЯН (ГЕРМАНИЯ/АРМЕНИЯ)

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДОКЛАДА АРМИНА Т. ВЕГНЕРА "ИЗГНАНИЕ АРМЯНСКОГО НАРОДА В ПУСТЫНИ" (БЕРЛИН, "УРАНИЯ" 1919 г.) И ЕГО АКТУАЛЬНОСТЬ

Настоящей презентацией предпринимается попытка представить объемный доклад Армина Вегнера "Изгнание армянского народа в пустыни", в котором автор глазами очевидца, с представлением фактов, фотографий, других сопутствующих хронико-документальных материалов, показал, как насилиственно изгоняли и уничтожали западных армян. Вегнер представил свой доклад сразу после окончания Первой мировой войны, в 1919-1924 гг.

Впервые автор представил доклад 19 марта 1919 года в Берлине в зале общества "Урания".

Армин Вегнер выдвигает историко-научные и политические вопросы, параллельно показывая около 100 фотографий с ужасающими свидетельствами геноцида.

MANUSHAK MARKOSYAN (GERMANY/ARMENIA)

THE HISTORIC AND POLITICAL SIGNIFICANCE AND ACTUALITY OF ARMIN WEGNER'S TALK ON "THE EXILE OF THE ARMENIAN PEOPLE INTO THE DESERTS" (BERLIN, 1919)

The paper attempts to present Armin Wegner's detailed account on "The Exile of the Armenian People into the Deserts", where through eyewitness accounts, photographs and other documentary evidence the author, not long after World War I, in 1919-1924, revealed how Western Armenians had been forced out of their homeland and exterminated.

The report was first presented in March 19, 1919 in Berlin, in the conference hall of the "Urania" society.

Armin Wegner had put forth historical and political questions, accompanied by about 100 photographs of appalling facts of genocide.

ՀԱՅԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԵՎ ՉԱՓՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐԳ

Հայոց ցեղասպանության հիշողության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները այնքան էլ բազմաքանակ չեն և մինչ այժմ գերազանցապես պատկանում են պատմագիտության, մշակութաբանության, մարդաբանության և ազգագրության ոլորտների հայ հետազոտողներին։ Ակզբնական շրջանում այդ հետազոտությունները գույտ փաստագրական բնույթ ունեին և առավելապես ուղղված էին վերապրածների հիշողությունների հավաքագրմանը։ Ներկայումս դրանք ավելի համակարգված են դարձել և հիմնականում կենտրոնանում են մշակութային ձևերում ներկայացվող ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության շրջանակների և պատմական որոշակի փուլում այդ հիշողության իրականացրած այս կամ այն գործառույթի բացահայտման վրա։ Այս հետազոտություններում, ընդհանուր առմամբ, էմպիրիկ նյութի հավաքման համար հիմնականում կիրառվում են դիտարկման, փաստաթթերի վերլուծության և երբեմն խորին հարցագրույցների մեթոդները։ Խսկապես, նման մոտեցումները վերոնշյալ ուսումնասիրությունների հետազոտական խնդիրների լուծման տեսանկյունից կարող են պատշաճ ընտրված լինել, սակայն մյուս կողմից, օրինակ կոլեկտիվ հիշողության մշակութային ձևերի անդրադարձ, թերևս միայն տեղեկություն է տալիս կոլեկտիվ հիշողության պաշտոնական և ոչ հանրային կողմի, այն է հիշողության կառուցման և ոչ բովանդակության մասին։ Խսկ խորին հարցագրույցները (եթե դրանք չեն իրականացվում անցյալի տվյալ իրադարձության անմիջական մասնակիցների, նրանց սերունդների կամ առնվազն ոլորտի մասնագետների հետ) ներկա փուլում Հայոց ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության հետազոտման հարցում չեն կարող արժեքավոր տեղեկատվություն տալ, քանի որ իրադարձության վերաբերյալ առան-

ձին անհատների հիշողության սակավությունը հակասում է այդ մեթոդի կիրառման տրամաբանությանը։

Վերոհիշյալ բնույթի աշխատանքները իհարկե շատ արժեքավոր նյութ են պարունակում, սակայն դրանք, մեր կարծիքով, չեն արտացոլում ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության ներկա ամբողջական պատկերը։ Ձեկույցում, մասնավորապես, խոսվում է սոցիոլոգիական հետազոտության քանակական հարցման մեթոդի կիրառության նպատակահարմարության, որպես այդ բացք լրացնելու միջոցի, ինչպես նաև հետազոտական գործիքի կազմման ու չափումների մասին։

ԱՅԿ ՍԱԱԿՅԱ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

О ВОПРОСАХ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО МЕТОДА И ИЗМЕРЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Исследования памяти Геноцида армян, осуществляемые армянскими учеными, до сих пор принадлежат в основном к области истории, культурологии, антропологии и этнографии. На начальном этапе эти исследования носили документальный характер и были направлены на сбор воспоминаний очевидцев, переживших геноцид. Со временем ученыe больше сконцентрировались на исследованиях коллективной памяти геноцида, отраженной в различных культурных формах, и выявлении функций, которые она выполняла в определенный период истории. Такие исследования проводились путем осуществления включенных наблюдений, анализа документов, меньше – проведения глубинных интервью. Эти методы в самом деле эффективны для такого рода исследований. Тем не менее, делая акцент на культурных формах коллективной памяти, можно, к примеру, получить информацию о ее официальных, но не общественных аспектах, и таким путем можно объяснить построение памяти, но не ее содержание. Точно так же глубинные интервью на данном этапе не могут дать ценной информации в исследовании

коллективной памяти, так как память отдельных индивидов о событии скучна.

В данном докладе представлена практичность применения количественного метода социологического исследования как способа восполнения этого пробела, а также разработка инструментов исследования и измерений.

HAYK SAHAKYAN (ARMENIA)

ON THE ISSUES OF THE SOCIOLOGICAL METHOD AND MEASUREMENT IN THE STUDY OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Studies on the memory of the Armenian Genocide by Armenian scholars have been mostly confined to the fields of history, cultural studies, anthropology and ethnography. Initially, such endeavors were directed towards collecting memories of genocide survivors. Gradually scholars became increasingly concerned with the collective memory of the genocide represented in various cultural forms, and with revealing its functions at certain historical junctures. These studies mostly relied on participant observations, documents analyses and in depth interviews. These methods, indeed, may well serve the objectives of such studies. However, the focus on cultural forms of the collective memory, for example, can only provide information on official but not public aspects of the collective memory. It may well explain the construction of the memory but not its content. Similarly, when dealing with collective memory, in-depth interviews have some limitations as well because of the scarceness of individual memories.

This talk particularly addresses the practicality of the application of quantitative survey method as a way to fill this gap and explores the designing of research tools and various measurements.

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԳԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՄ
ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԻՆՔԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից երիտրուրք կառավարությունը արևմտահայերի նկատմամբ սկսեց գործադրել նախօրոք ծրագրավորած որոշումները՝ հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչել, տներից հավաքել գենքերն ու խնանցային դանակները, հարյուրավոր հայ մտավորականներին հավաքագրել ու անխնա ոչչացնել, խաղաղ բնակչությանը զանգվածաբար տեղահանել ու կոտորել նպատակ ունենալով իսպան վերացնել արևմտահայությանը:

Այդ ամենը ստիճանում արևմտահայերին երկրի տարբեր շրջաններում ըմբոստանալ և դիմել ինքնապաշտպանության (1914 թ. Ազգայի քառամյա գոյամարտ, 1915 թ. Շատախի ինքնապաշտպանություն, Վանի հերոսամարտ, Սուշի, Սասունի, Շապին-Գարահիսարի, Սուսա Լեռնա, Ուրֆայի, 1920-1921 թթ. Մարաշի, Այնթապի և Հաճընի հերոսամարտեր):

Այդ բոլոր ինքնապաշտպանական գոյամարտերի շարժիչ ուժը ժողովրդական զանգվածներն էին. տղամարդ թե կին, մեծ ու փոքր, իրենց ինքնաշեն գենքերով կյանքի ու մահվան կորիւ են մեղել օսմանյան զինված բանակների բազմահազար զորքերի դեմ՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքը:

Պատմական այդ իրադարձություններին ականատես վերապրողներն իրենց հաղորդած հուշ-վկայություններում և պատմական բնույթի երգ-վկայություններում անմիջականորեն նկարագրել են իրենց տեսածն ու զգացածը:

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН О САМООБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРАЖЕНИЯХ ЗА ВЫЖИВАНИЕ

Накануне Геноцида армян организованные по особому плану младотурецкого государства мобилизация и сбор оружия у армянской молодежи, их массовое истребление и последующее изгнание всего западноармянского населения из его родной колыбели, депортация в сирийские пустыни, уничтожение и холокост, стали причиной самооборонительных сражений за выживание в различных местностях страны (Ақдаг-Йозгат, Шатах, Ван, Муш, Сасун, Шапин-Карахисар, Муса Даг, Урфа, Мараш, Айнтап, Аджн и др.).

Хотя турецкое правительство жестоко подавляло вспыхнувшее в разных местах героическое сопротивление армян, но самоотверженные армянские герои, борющиеся за элементарное право на жизнь, за справедливость, за физическое существование и за достойную жизнь своего народа, оставили яркий след в истории национально-освободительной борьбы армянского народа. Эти героические события нашли отражение в воспоминаниях и исторических песнях очевидцев Геноцида армян.

THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ABOUT STRUGGLES FOR SELF-DEFENCE

The collection of weaponry and the mobilization of Armenian youths according to a special plan of the Young-Turk government on the eve of the Armenian Genocide and the mass extermination of these youths, followed by the forced exile of the entire Western Armenian population from its native cradle, their deportation to the Syrian deserts, their annihilation and holocaust by brutal means impelled the Western Armenians to wage struggles for self-defence in various parts of the

country (Akdag-Yozgat, Shatakh, Van, Moush, Sassoun, Shapin-Gara-hissar, Moussa Dagh, Urfa, Marash, Ayntap, Hadjin and other places).

Although the Turkish government cruelly suppressed the heroic resistance and self-defence of Western Armenians, the dedicated Armenian heroes, who struggled for their basic human rights, for justice, for the physical survival and estimable life of their nation, left a notable mark in the history of the national liberation struggle of the Armenian people. These heroic events are reflected in memoir-testimonies and historical song-testimonies of the eyewitness survivors the Armenian Genocide.

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՏՐԱՎԿՄԱՏԻԿ ՀԵՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՏԱՆԱՐԱՏԻԿ

Պատմության առանձին իրադարձություններ երբեմն կարող են վերաձել մետանարատիվի և ոչ միայն գերիշխել հանրային հիշողության մեջ, այլև ծառայել որպես հիմնարար կաղապար, որն ազդում է այլ դեպքերի հիշողությունների ամրապնդման վրա և ձևավորում հիշելու նույնանման պրակտիկաներ: Դա հատկապես բնորոշ է մեծ ողբերգությունների հետ կապված տրավկմատիկ հիշողություններին, առավել ևս, եթե դրանք ունեն երնիկ հիմք²⁰⁵: Այս շարքից է նաև Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողությունը:

Սույն զեկուցմամբ փորձ է արվում ուրվագծել հայ ժողովրդի պատմության վերջին շրջանի այն այուժեները, որոնց մասին հիշողության ամրագրումը կատարվել է Հայոց ցեղասպանության մասին հիշելու պրակտիկաների նմանությամբ կամ համապատասխան տրամասությունները ծավալվել են լայնորեն ներառյալ «ցեղասպանություն» եզրը: Զեկուցման սահմանափակ ծավալի պատճառով ստիպված ենք շրջանցելու Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում վերոհիշյալ երևույթի բազմաթիվ դրսուրումները հաշվի առնելով խնդրի բավականաշահ ուսումնասիրված լի-

²⁰⁵ Dimer, 2000.

նելը²⁰⁶: Համեմատության համար միայն նշենք, որ 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման միայն երևանյան ցուցերի ընթացքում զրացած մոտ 1000 պատառներից ցեղասպանության թեման կամ հենց բառն առկա էին 370-ում, մինչդեռ բուն Ղարաբաղի խնդիրը ընդամենը 99-ում²⁰⁷:

«Ցեղասպանություն» եզրը հաճախ հայտնվում է հանրային այն քննարկումներում, որոնք ծավալվում են էրնիկ հողի վրա կատարված սպանությունների շուրջ (ինչն, ի դեպ, համապատասխանում է «ցեղասպանության» եզրի Ռ. Լեմկինի սահմանամբ): Նման դեպքերից էր, օրինակ, հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանի սպանությունը, որն իրականացրել էր աղքբեջանցի սպա Ռամիլ Սաֆարովը. հիշեցնենք, որ սպաները Բուրապեշտում էին ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ուսումնական ծրագրի շրջանակներում: Եթե Google որոնդական համակարգով հայերեն լեզվով փնտրենք ‘Գուրգեն Մարգարյան’ և ‘ցեղասպանություն’ բառերի համադրությունը, ապա այն կառաջարկի շուրջ 25000 հոդված ներառյալ բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձևակերպումները: Վերջիններից հիշենք, օրինակ, 2014 թ. Սեյրան Օհանյանի այս իրադարձության որակումը որպես «միանգամյա ցեղասպանություն»: Այս տրամասության վերջին դրսորումներից է System of a Down ոոլ խմբի «Holy Mountains» երգի Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված տեսահոլովակը (ոեժիսոր Արման Վարդանյան), որտեղ ակնարկվում է Գուրգեն Մարգարյանի սպանությունը: Ցեղասպանության հետ գործակեռներ են անցկացվում նաև տարբեր քաղաքական իրադարձությունների պարագայում (հմմտ. 2008 թ. Նախազանկան ընտրություններին հաջորդած մարտի մեկի արյունավի դեպքերի առիթով ապրիլի 24-ին «1.5 մլն.+10» պատառները, որոնք Հրանտ Դինի սպանության հետ կապված «1.5 մլն.+1» պատառների վերածնակերպումն էին, կամ կատարվում է ոճրագործների համեմատություններ, օրինակ, Ա. Միկոյանի արձանը տեղադրելու դեմ շարժման մասնակիցների համեմատությունը վերջինիս և Թալեաթի միջև, ևն): Նույնիսկ որոշ մասնա-

վոր ողբերգություններ կադապարվում են ցեղասպանության հիշատակման պրակտիկաների կիրառմամբ (հմմտ. առանձին մարդկանց գերեզմանոցներին Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի մանրակերտը որպես տապանաքար տեղադրելը):

Տվյալ դեպքում ավելի մանրամասն կանորադառնանք երկու իրադարձությունների մասին հիշողության պրակտիկաներին 1988 թ. Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի և ստալինյան բռնամշումների, մասնավորապես 1949 թ. բռնաքսորի, հիշողությանը:

1988 թ. երկրաշարժին նվիրված ինչպես հիշատակի արարողությունները, այնպես էլ առկա և նախազծված հուշարձանների հղացքները հակադրված էին ցեղասպանության մասին հիշողությանն այն իմաստով, որ բնական աղետի դեպքում շեշտվում էր դրա դիպվածային բնույթը ու, հետևաբար, այն հավերժ հիշելու աննպատակահարմարությունը²⁰⁸, լավագույն դեպքում խորհուրդ էր տրվում ընդամենը դասեր քաղել: Մինչդեռ ցեղասպանության պարագայում հակառակը աննշան էին այն քննարկումները, որտեղ կար «դասերի խնդիրը», սակայն պատմական անարդարության և հավերժ հիշելու պահանջը դառնում են հիմնական իմմուն Ցեղասպանության հարյուրամյակին նվիրված միջոցառումների «Հիշում եմ և պահանջում» բնաբանը: Չնայած սրան, երկրաշարժի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու համար Գյումրիում նախազծվեց մի հուշահամալիր, որի կառուցվածքը խիստ հիշեցնում էր ցեղասպանությանը նվիրված հուշահամալիրը²⁰⁹: Խորհրդային անցյալի հանդեպ մասնագիտական և հանրային հետաքրքրությունն այսօր հաճախ ստվերվում է Հայոց ցեղասպանությունն առավել արդիական հարց ճանաչելու հանգամանքով, և մինչև թուրքական ժխտողականության հաղթահարումն ու խնդիրի քաղաքական հանգուցալուծումը, մյուս պատմազիտական հարցերը, կարծես, դատապարտված են ընկալվել որպես երկրորդական: Այս մոտեցումն առավել արտահայտվում է տարբեր պատմական ողբերգություններ հիշելու հանրային արարողություններում: Լավագույն

²⁰⁶ Dudwick 1989; Abrahamian 2006; Մարտության 2009.

²⁰⁷ Մարտության, 2009: 23:

Վկայություններից է երկու «տրավմատիկ» իրադարձությունների՝ Հայոց ցեղասպանության և 1949 թ. հայերի բռնաքսորի «կլոր» տարելիցների համեմատությունը: Նկատի ունենք աննախադեպ միջոցառումներով ուղեկցվող Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի և 1949 թ. հայերի դեպի Սիբիր բռնազարդի հիտունամյա (1999 թ.) և վարչունամյա (2009 թ.) բացարձակապես աննկատ անցած տարելիցները:

Եթե անդրադառնանք այս երկու իրադարձությունները հիշելու և «հուշարձանացնելու» մասնավոր պրակտիկաներին, ապա այստեղ, ի տարբերություն պետական մոտեցմանը, կտեսնենք բազմաթիվ գուգահեռներ, ինչպես, օրինակ գերեզմանաքարը որպես հուշագիր-վկայական ներկայացնելը, մասնավոր ուժերով կամ համայնքային նախաձեռնությամբ հուշարձան կանգնեցնելը, ստալինյան բռնաքսորի մասին հուշեր տեսագրելն ու ձայնագրելը, ինչը, ենթադրում ենք, ցեղասպանության վավերագրությունը կազմելու փորձառության ընդլայնումն է դեպի այլ «ունցված» պատմություններ այսպես ստեղծելով այլրենտրանքային պատմագիտական սկզբնաղբյուր:

Այսպիսով, անկախ պատճառներից, ցեղասպանության թեման հայ հասարակական տրամատությունում վերածվել է մետանարարութիվի և ոչ միայն ձնշում է այլ պատմագիտական այլուները, այլև ծառայում է որպես տարբեր ոլբերգություններ նկարագրելու լեզու:

ГАЯНЕ ШАГОЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН КАК МЕТАНАРРАТИВ ТРАВМАТИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Некоторые исторические события в силу определенных обстоятельств могут стать метанарративом коллективной памяти. При этом данное событие не только превалирует как отдельный сюжет, но также служит матрицей для других коммеморативных практик. Обычно это свойственно памяти о больших катастрофах,

особенно если они имеют этнические границы. В этом ряду предлагаются рассмотреть и память о Геноциде армян.

В данном сообщении сделана попытка рассмотреть, в каких иных, не связанных с геноцидом ситуациях понятие 'геноцид' возникает как составляющая общественного дискурса и формирует практики воспоминания по сходству с коммеморацией Геноцида. В этом контексте рассмотрены практики памяти по поводу двух событий: землетрясения 1988 г. и сталинских репрессий, в том числе массовой депортации армян 1949 г. На основе сделанного анализа можно заключить, что сюжет о геноциде часто подавляет память об иных трагических событиях, но в то же время проводимая аналогия между этими событиями и геноцидом повышает их общественную чувствительность.

GAYANE SHAGOYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN GENOCIDE AS A META-NARRATIVE OF TRAUMATIC MEMORY

In view of certain circumstances some historical events may become the meta-narrative of collective memory. At that, not only do these events prevail as separate topics, but they also serve as a matrix for other commemorative practices. Usually this is characteristic of the memory of great catastrophes, especially of those based on ethnic issues. The paper considers the memory of the Armenian Genocide in this context.

The report will attempt to consider other narrations not associated with the Genocide, yet where the concept of genocide is present as a part of common discourse and shapes some commemorative practices analogous to the Genocide commemoration. The paper focuses on the practices of commemoration concerning two dramatic events: the Spitak earthquake in 1988 and the Stalin era repressions including the mass deportation of the Armenians to Siberia in 1949. Analyses allow to conclude that the theme of Genocide may often suppress the memory of other traumatic historical events, yet the analogy between the said events and the Genocide may also increase public sensitivity.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՑԵՂԱՍՊԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՀՈԼՈՉՈՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ

Վերջին ժամանակներս, պայմանավորված, թերևս, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի գործոնով, հայ-թուրքական հարաբերություններին առնչվող հարցերը ավելի մեծ ծավալով քննարկումների տեղիք են տալիս:

Շրջանառվող հարցադրումների թվում են մարդասիրական արժեքների տեսանկյունից այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են հայ մարդկանց փրկության խնդիրները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ: Նման հարցադրումը նոր չէ, սակայն վերջին ժամանակներս դրա շուրջ շեշտադրումները և անընդհատ քննարկումների տեղիք տալը, գուցե թե ինչ-որ չափով պայմանավորված է նաև տարիներ առաջ թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար (ներկայում՝ վարչապետ) Ահմեդ Դավութօղլուի «արդար հիշողության» տեսության առաջ քաշումով, որով, փաստորեն, նույն նժարի վրա են դրվում ցեղասպանության ոճագործներն ու զոհերը:²¹⁰ Այդ զաղափարախոսության շրջանակներում շատ փափուկ կերպով առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրքերը (կամ, լայն առումով՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ ներգրավված մարդիկ) նաև փրկել են հայերին: Ու, հետևաբար, առնվազն անհրաժեշտ է շեշտադրումների փոփոխություն՝ քննարկատականի կողքին նաև լավը, դրականը մատ-

²¹⁰ Հարցի շուրջ տես, օրինակ, Taner Akcam, *What Davutoglu Fails to Understand*. <http://armenianweekly.com/2010/05/19/akcam-davutoglu/>: Հարցի հաջորդ արձարձումներից տես, օրինակ, Ahmet Davutoglu, *Turkish-Armenian Relations in the Process of De-Ottomanization or “Dehistoricization”: is a “Just Memory” Possible?* – Turkish Policy Quarterly, Spring 2014, vol. 13, number 1, pp. 21-30; Gerard J. Libaridian, *Commentary on FM Davutoglu’s TPQ Article on the Armenian Issue*. <http://turkishpolicy.com/debate-article/Commentary-on-FM-Davutoglus-TPQ-Article-on-the-Armenian-Issue-1>; ‘Just memory’: Davutoglu Urges Armenians to Deny the Genocide. - <http://asbarez.com/124462/just-memory-davutoglu-urges-armenians-to-deney-the-genocide/> (June 26, 2014).

նանշել: Հարցը, սակայն, այն է, որ հաճախ այդ կերպ շեշտը դրվում է հենց միա յն թուրքերի կողմից հայերին փրկելու խնդիրին, ա յդ երևույթի քարոզմանը:

Ասվածի վերջին դրսնորումներից է «Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպության և «Արմեդիա» տեղեկատվական, վերլուծական գործակալության ուժերով Միացյալ Թագավորության արտաքին և համագործակցության երկրների նախարարության օժանդակությամբ «Թուրքը, որ փրկեց ինձ» ծրագիրը²¹¹ և դրա շրջանակներում հավաքված 47 պատմությունները, որոնք հրատարակվել են հայերեն,²¹² անգլերեն և թուրքերեն:

«Փրկության» հարցի դիտարկմանը անդրադարձել են ինչպես հրապարակախոսական բնույթի (Հ. Զարյան, Կ. Բերարյան, Ա. Պապյան և այլք), այնպես էլ զիտական հրապարակումներում (Ռ. Հովհաննիսյան, Ջ. Շիրինյան, Հ. Մարության, Պ. Քյուչուրյան, Հ. Դեմոյան և այլք):

Խնդիրը զիտական հարթությունում դիտարկելու պարագայում անհրաժեշտություն է օգացվում հստակեցնելու «փրկություն» երևույթը: Եվ այդ պարագայում մեթոդաբանության տեսանկյունից ուղենիշային կարող է դառնալ համեմատությունը Յաղ Կաշեսի «Ժողովուրդների/մարդկանց միջի երախտավորներ» («Righteous Among the Nations») ինստիտուտի, մասնավորապես «երախտավոր» հասկացության ձևակերպման հետ: Ավելի քան կես դար գործող համապատասխան հանձնաժողովը, առաջնորդվելով որոշակի սկզբունքներով, Հոլոքոստի տարիներին հրեա մարդկանց փրկող «երախտավորի» տիտղոսը շնորհել է շուրջ 25.000 անձանց:

Թուրք «երախտավորների/փրկիչների» որոնումներում կարևոր է նաև արյուրազիտական բազայի ընտրության, հստակեցման սկզբունքը: Հրապարակի վրա են ցեղասպանության տարիների իրադարձությունների, մարդկային ճակատագրերի հա-

²¹¹ Սակամասն տես Haluk Kalafat, *Story Project Aims to Face the Genocide Without Prejudice*, <http://bianet.org/english/minorities/159489-story-project-aims-to-face-the-genocide-without-prejudice> (October 27, 2014).

²¹² 100 տարի... Իրական պատմություններ: 1915-2015: Երևան, 2014:

զարավիր վավերագրական, ինքնակենսագրական, հուշային ու գեղարվեստական նկարագրություններ և հետազոտողի խնդիրն է հարցի պատասխանի որոնումներում հետափորինս խուսափել աղբյուրների և պատմությունների կամայական ընտրությունից: Առաջնային աղբյուր են դիտվում ականատեսների, վերապրոդների վկայությունները և պատմությունները: Մեջ առանձնանում են, որպես առավել կատարելի աղբյուր, իրադարձություններից անմիջապես հետո գրանցվածները: Այդ իսկ պատճառով գեկուցման մեջ հիմնվել ենք «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու» (հատորներ 1-3), Երևան, 2012 (շուրջ 600 վկայություն, գրանցված գերազանցապես 1916-1917 թթ.) աշխատության մեջ ի մի բերված նյութերին:

АРУТИОН МАРУТЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОБЛЕМА СПАСЕНИЯ АРМЯН СО СТОРОНЫ ТУРОК В ГОДЫ ГЕНОЦИДА В СВЕТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ХОЛОКОСТУ

В последнее время, на фоне попыток улучшения армяно-турецких отношений, вопрос спасения армян со стороны турок в годы Геноцида уделяется большее внимание. Некоторые исследователи, журналисты, общественные деятели предпринимают шаги по поиску подобных историй и представлению их общественности, таким образом переводя вопрос преимущественно в сферу пропаганды.

При рассмотрении проблемы в научном аспекте требуется более четкая и ясная формулировка понятия “спасение”. В этом случае с методологической точки зрения представляется важным сравнение с институтом “Праведники народов мира”, действующим в Яд Вашеме более полувека.

В докладе за основу взяты истории, зафиксированные в 1916-17 годах и опубликованные в трехтомном сборнике документов

“Геноцид армян в Османской империи: Свидетельства выживших очевидцев” (Ереван, 2012)

HARUTYUN MARUTYAN (ARMENIA)

THE QUESTION OF RESCUING ARMENIANS DURING THE GENOCIDE IN THE LIGHT OF THE HOLOCAUST RESEARCHES

Recently, issues relating the rescue of Armenians by Turks during the years of the Armenian Genocide have been the focus of noticeable attention in the context of attempts at improving the Armenian-Turkish relations. Some researchers, journalists, public figures take steps to search for such stories and present to the public, thereby mainly shifting the topic to the propaganda sphere.

In case of considering the issue from a scholarly aspect, the phenomenon of “rescue” needs to be clarified. Hence, from the point of view of methodology, the comparison with the Yad Vashem Institute of “Righteous Among the Nations”, in particular with the formulation of the concept “righteous” should be a guideline. The principle of source base choice and accuracy is also relevant in search of Turkish “righteous/rescuers”. Testimonies and stories of witnesses and survivors are considered to be primary sources. Among these, as most reliable, stand apart those, recorded immediately after the events, where the story has a definite beginning and an end, that is, where self-willed commentaries are impossible.

For this presentation are chosen stories published in: “The Armenian Genocide in the Ottoman Empire: Testimonies of Survivors. Collection of Documents, vol. 1-3, Yerevan, 2012 (about 600 testimonies, mainly recorded in 1916-1917)” have been chosen.

ՄԵԴԻԱԿԱՆ ՀԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆ՝ «ՄՊԻՏԱԿ ԵՂԵՌՆ»

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՁՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄԵՌ ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՔՎԱԾ ՀՈՒՇԱՐԱՍՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՊԱՇՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԻՐՆԵՐԸ

Մշտական հայկական ճարտարապետության ինքնատիպ դպրոցներից մեկն է: Ինչպես ցույց են տալիս ներկայիս դաշտային այցելությունները, տարածքում Մեծ եղեռնից 100 տարի անց դեռևս մնացել են հայկական լրված հուշարձանների խեղաքարտակած մնացորդներ, որոնք գործող միջազգային կոնվենցիաներով հնարավոր են այս կամ այն չափով կյանքի կոչել:

Հաղորդման նպատակն է ըստ հնարավորին միջոցներ որոնել պահպանելու ակնարկվող հուշարձանները: Այդ կապակցությամբ գիտական խնդիրներ են՝ 1. մշակել հուշարձանապահապանության քաղաքականություն, 2. ըստ իրավիճակային տվյալների ցուցակագրել և դասակարգել տարածքի կարևորագույն հուշարձանատիպերը և՝ 3. միջոցներ որոնել դրանք պահպանելու համար: Հատուգության մեթոդը սիմուլացիոն (վերատադրական) վերլուծությունն է, որ ենթադրում է տարածքի ծրագրային համակարգումը ներկայիս գործող միջազգային կազմակերպությունների միջոցով, ինչպիսին օրինակ Ան ծովյան երկրների համագործակցությունն է:

Հուշարձանապահպանության քաղաքականության հարցերում նախապատվությունը տալ տուրիզմին, ուսումնական փորձի փոխանակման ծրագրերին և միջավայրակայուն փիլիսոփայության խրախուսմանը:

Ըստ իրավիճակային տվյալների տարածքի հուշարձանային հարստությունը կարելի է համակարգել երեք կատեգորիաներով՝ 1. պատմական և գործող բնակավայրեր, 2. որպես ավ-

րակ գոյատևող հուշարձաններ և հուշարձանախմբեր, 3. Իսպարանդված հուշարձանավայրեր:

Պատմական բնակավայրի հայտնի օրինակ՝ ինչպիսին Կարսի նահանգի Անի քաղաքն է, Մշտարածքում բացակայում է: Սակայն գործող պատմական բնակավայրերի օրինակները տարածքում բազմաթիվ են, դրանցից հատկապես կարևոր են Սանագկերտը և Մուշը: Ավերված հուշարձանների օրինակները նույնպես բազմաթիվ են: Դրանցից հատկապես կարևոր են Մշտարածքը Առաքելոցը, Եղերդուտի վանքը, Աստղաբերդը և այլն: Մինչդեռ, իսպառ ավերված հուշարձանի օրինակ է նշանավոր Մշտարածքը Սան Սրբակը: Կարապետը և նրա մերձական տնտեսական ենթամասը:

Եզրակացություններ

Վերոհիշյալ ծրագրի իրականացման համար նպատակահարմար են հետևյալ միջոցառումները

1/ Երեսնում և Մուշ կենտրոնում տուրիզմի գրասենյակների հիմնադրումը: Այն Մուշ քաղաքում հարակից կարող է ունենալ մշտական գործող, Տարածքի հուշարձանների վիրտուալ թանգարան: Ժամանողները իրենց գրուաշրջական դեստինացիաները կարող են սկսել հենց թանգարանից:

2. Ինչպես սահմանվել է արդի ճարտարապետության հուշարձանապահպանության տեսությամբ հուշարձանների պահպանություն չի նշանակում անձեռնամուխ պահել դրանք, այլ հարկավոր է նաև ապահովել նրանց նպատակային օգտագործումը, որպես թանգարաններ, ուսումնական կենտրոններ և այլն: Հենց այս առումով է Մշտարածքը Կարապետի վանքի տարածքը վերածել ուսումնական ծրագրերի փոխանակման կենտրոնի և երբեմնի նշանավոր կրոնական կենտրոնի վիրտուալ թանգարանի: Ուսումնական կենտրոնը համալրել վանքից ոչ հեռու գտնվող «Դրսի տան» ընդարձակ համալիրի վերաօգտագործմամբ:

3. Տարածքում գոյատևող ամրաշինական, հասարակական, բնակելի և արտադրական կառուցվածքները ըստ անհրաժեշտության պահպանվում են որպես վերնակուլար ժառանգություն: Խորիր կրիստոնեական է սրբավայրերի կապակցությամբ: Վերջինների ուխտալիքացիան նպատակահարմար է կատարել որ-

պես տարածքի միջավայրակայուն ժառանգության քանզարանացման նմուշներ:

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН (АРМЕНИЯ)

ЗАБРОШЕННЫЕ АРМЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ МУШСКОГО РЕГИОНА И ГЛАВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИХ СОХРАНЕНИЯ

Мушская область является одной из своеобразных исторических регионов армянской исторической архитектуры. Как показывают последние исследования, на территории до сих пор остаются руины памятников, которые возможно реконструировать. Целью исследования является сохранение памятников. Научные проблемы – разработать стратегию реабилитации, классификации и мероприятий по реализации сохранения данных памятников. Предлагается установить кооперацию в системе международных организаций, таких как содействие Черноморских стран. Предлагаемая программа основывается на туристических и учебных кооперации со внесением стойкой философии в архитектуре. В исследовании также включаются следующие мероприятия: 1. Ревитализационная программа центр городов Муша и Маназкера, 2. Создание виртуального музея и учебного центра на близлежащей территории сохраненного комплекса монастыря Св. Карапет. 3. Ревитализация и консервация нескольких общественных, коммунальных, жилых, фортификационных сооружений (Астгаберд) и монастырских комплексов Св. Аракелоца и Егердута.

DAVID KERTMENJIAN (ARMENIA)

THE ABANDONED ARMENIAN MONUMENTS IN MUSH AREA AND THEIR MAIN PROTECTION PROBLEMS

The Mush area is one of glorious regions of Armenian architectural legacy. According to recent field studies there are some remaining monuments possible to survive. Main question of the presented thesis is

the protection of indicated monuments. Objectives are: development of preservation policy, classification of the monuments due to their current conditions. The development strategy is to share the situation within international programs existing at the area, such as the Black Sea cooperation. The expectation promotes touristic, educational and sustainable development trends. The study concentrates on the following issues. 1. The preservation of some sites from Manazkert and Mush cities. 2. Regeneration and establishment of Virtual museum and education center at the complex nearby St.Karapet monastery, and 3. Revitalization and conservation some other public, communal, residential, fortification (Astghaberd) instances, as well as monastic complexes of St. Arakelots and Egherdut.

ԱՆԱՀԻՏ ԱՍՏՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՒՅՔԵՐԻ ԵՎ ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԶԱՎԹՈՒՄԸ ՄԵԾ ԵՂԵՇՈՒՄ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Սույն աշխատանքում մեր ուշադրությունը հատկապես կենտրոնացրել ենք հետևյալ կետերի վրա

ա. Օգուլվելով պատերազմական իրավիճակից՝ երիտրուրական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել Փոքր Ասիայի բրացման գործընթացը, որի տնտեսական քաղաքականությունն իրականացվեց հայերի և հույների սեփականության յուրացմամբ:

բ. 1915 թվականի հայերի տեղահանությունից հետո, նրանց ունեցվածքի բռնազավթում «օրինական» հիմքի վրա դնելով համար երիտրուրական իշխանություններն ընդունեցին հայերի թողած ունեցվածքի հետ վարվելու վերաբերյալ իրավական երեք ակտեր՝ հրահանգներ, օրենք և կանոնադրություն, որոնց հիման վրա ստեղծված Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներն իրականացրեցին հայերի շարժական և անշարժ գույքի բռնազավթումը:

զ. Հայ ժողովրդի դարերի տքնությամբ ստեղծած ունեց-

АНАИТ АСТОЯН (АРМЕНИЯ)

КОНФИСКАЦИЯ ЦЕРКОВНОГО ИМУЩЕСТВА И КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Վածրի յուրացումից բացի, կողոպտվեցին և ոչնչացվեցին նաև հազարամյակների ընթացքում նրա ստեղծած քաղաքաքակրթության բազմաթիվ արժեքներ և հուշարձաններ:

գ. Թուրքական տվյալների համաձան՝ 1914 թվականին Օսմանյան կայսրությունում հայերն ունեցել են 2538 եկեղեցի, 451 վանք և 2000 դպրոց:

դ. Մեծ Եղենի տարիներին բռնագրավվեցին և կողոպտվեցին վանական և եկեղեցական կալվածքներ: Սիայն Սսի կարողիկոսության ազգապատկան կալվածքների ընդհանուր մակերեսը կազմում էր շուրջ 13000 քառակուսի կիլոմետր:

ե. Կողոպտվեցին ծիսական նպատակներով և եկեղեցական արարողությունների ընթացքում գործածվող ոսկե, արծաթ և պղնձե սպասք, ասեղնագործ ու ձեռագործ ծիսական և փայտափորագրական գեղարվեստական արժեք ներկայացնող անթիվ առարկաներ:

զ. Սինէն 1915 թվականը Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերի վանքերում և եկեղեցիներում պահպել են մեծ թվով ձեռագիր մատյաններ: Ոչնչացված հայկական ձեռագիր մատյանների մեջ կրոնին առնչվող գրականությունից բացի, եղել են հայ մատենագիրների, հույն, ասորի, հոռմեացի հեղինակների պատմական, փիլիսոփայական, բնագիտական բնույթի երկեր, հայկական մանրանկարչության գլուխգործոցներ: Կորստյան են մատնվել շուրջ 30000 ձեռագրեր:

Է. Թերևս դժվար, և նույնիսկ անհնարին է պատկերացնել հայկական քաղաքակրթությանը վերաբերող գրեթե անհաշիվ հարստության կորստի մեծությունը: Անհնարին է հաշվարկել հայկական վանքերի և եկեղեցիների մեջ պահպող զանձերի կորստի քանակը, որոշել դրանց գիտական, պատմական և գեղարվեստական արժեքը: Մասնավորապես, հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը խոշոր հարված էր ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային մշակույթին ու գիտությանը և անդառնալի կորուստ մարդկության և համաշխարհային քաղաքակրթության համար:

Воспользовавшись ситуацией Первой мировой войны, младотурецкие власти приступили к реализации политики тюркизации Малой Азии. Экономическая часть этой политики выразилась в экспроприации имущества армян и греков. Так, все созданное много вековым кропотливым трудом армянского народа было грабительски присвоено ими. Было изъято или стерто с лица Земли то, что тысячелетиями создавала Армянская цивилизация. В годы геноцида разрушению или разорению подверглись 2538 церквей, 451 монастырь, 2000 школ. Не поддаются подсчету утраты научных, культурных ценностей, которые уже никогда не получится воссоздать и даже идентифицировать. Среди этих необратимых утрат – уничтоженные армянские рукописи, которые являются потерей не только для Армянской цивилизации, но и для всего человечества.

ANAHIT ASTOYAN (ARMENIA)

THE OCCUPATION OF ARMENIAN CHURCH PROPERTY AND CULTURAL VALUES DURING THE GENOCIDE

Taking advantage of the 1st World War's troubrous situation, the Young Turk authorities began to implement their plan to turkify Asia Minor, which economic policy was realized by expropriating the Armenian and Greek properties. Except the expropriation of the property created by armenians' effort of centuries, different values and monuments of civilization were robbed and destroyed. During the Genocide 2538 armenian churches, 451 monasteries and 2000 schools were destroyed and robbed. In fact it is very difficult and even impossible to imagine the amount of innumerable loss of wealth referring to Armenian civilization. It is impossible to calculate the losses of Armenian cultural treasures that

was amassed and kept in Armenian churches and monasteries for centuries and to decide their scientific, historical and artistic value. In particular the destruction of Armenian manuscripts was a major blow not only for Armenian, but also for worldwide culture and science and an irrevocable loss for humanity, for international civilization.

ARMEN KARAMANIAN (AUSTRALIA)

“WE NEED TO PROTECT OUR IDENTITY AND LANGUAGE, OTHERWISE THE TURKS HAVE WON” – THE ADOLESCENT’S WILLINGNESS TO PRESERVE THEIR HERITAGE LANGUAGE AND ETHNIC IDENTITY

Schools and community organisations have gradually taken on a heightened role in language and cultural development, with a need for ethnic group adolescents to attend both institutions. Attending both schools and community organisations has become significant in overcoming challenges associated with identity and language loss. This paper outlines the adolescent’s perspective on their heritage language school and community organisations, with an emphasis on the importance of language maintenance due to the events of the 1915 Armenian Genocide. A focus on the emerging challenges faced by individuals in their ability to preserve their identity and language is discussed to find the balance between inclusion and exclusion in both Armenian and non-Armenian circles. By utilising a qualitative method of semi-structured interviews, the broader Armenian community’s vitality, including that of its schools and organisations, is illustrated through data collected from twenty-four adolescent, 15-18 year old Australian-Arménians residing in Sydney. The research has demonstrated that attendance at the full-time Armenian language school and less exposure to mainstream non-Armenian society, has led to adolescents experiencing a heightened level of awareness of their Armenian identity and language. The majority expressed that their decision to preserve their language and identity was overwhelmingly influenced by their continued attendance in both the community’s

organisations and schools; the importance of passing on their identity to their future children; and to defend what their ancestors died for during the Armenian Genocide.

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՄԱՆԻAN (ԱՎՏՐԱԼԻԱ)

**«ՊԵՏք է ՊԱՇՏՊԱՆԵՆՔ ՄԵՐ ՄԵՍՎՈՅԾԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ,
ԿԱՄ ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԿԸ ՑԱՂԹԻՆ»- ԴԵՌԱՀԱՍՄԵՐԻ
ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ԻՐԵՆՑ
ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ
ՊԱՀՊԱՆԵԼ ԻՐԵՆՑ ԺԱՌԱՎՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ
ՑԵՂԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ**

Դպրոցներ եւ համայնքային կազմակերպութիւններ աստիճանաբար ստանձնել են աւելի մեծ դեր լեզուի եւ մշակոյթի զարգացման նպատակով: Այս պատճառով, կարիքը ստեղծուեր է որ հայ երիտասարդները մասնակցին այս երկու հաստատութիւններու մեջ, նաև կարեւոր դարձած է երիտասարդներու համար իրենց ինքնուրեան եւ լեզուի կորուստի յաղթահարուելը: Այս գեկուցումը կընախանչէ երիտասարդներու հեռանկարները իրենց ազգային վարժարանի եւ համայնքի կազմակերպութիւններու հանդէպ, շեշտելով Հայոց ցեղասպանութիւնի կարեւորութիւնը Հայոց լեզուն պահպանելու համար: Այս յօրուածի նպատակն է բացարելու այն մարտահրաւերները, որ երիտասարդ հայերը կզգան: Այս մարտահրաւերները կը ըննարկուին երիտասարդի կողմէն իրենց մասնակցութեան ընթացքին Հայ եւ օտար շրջանակների միջեւ: Ըստ օգտագործելով որակական եւ քանակական ոճ հարցազրոյցի եւ հարցարերի օգնութեան, Հայ համայնքի կենսունակութիւնը, ներառեալ իր դպրոցները եւ կազմակերպութիւնները կը հասկացնի, 24 Աւստրալիահայ պատանիներու մասնակցութեան միջոցով: Հետազոտութիւնը ցոյց տուալ, որ Հայկական վարժարանի աշակերտներ որ ընդհանրականապէս մաս չեն կազմեր օտար կազմակերպութիւններու մեջ, կրնան պահպանել եւ բարձրացնել իրենց հայկական ինքնուրիւնը եւ լեզուն: Մեծամասնութիւնը յայտնեցին, որ իրենց որոշումը պահպանելու իրենց լեզուն եւ ինքնուրիւնը, ազդուած է

իրենց շարունակական ներկայութեան համայնքի կազմակերպութիւնների եւ վարժարանների մէջ: Մասնակիցները շեշտեցին որ պահպանութեան պատճառը կապ ունի պաշտպանել այն որ ինչ իրենց նախնիները մահացան Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակի ընթացքին:

АРМЕН КАРАМАНЯН (АВСТРАЛИЯ)

"МЫ ДОЛЖНЫ ЗАЩИТИТЬ НАШУ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ЯЗЫК, В ПРОТИВНОМ СЛУЧАЕ ТУРКИ ВЫИГРАЛИ": ГОТОВНОСТЬ ЮНОШЕСТВА СОХРАНИТЬ ЯЗЫКОВОЕ НАСЛЕДИЕ И ЭТНИЧЕСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Посещение юношеского населения этнических школ и общественных организаций привело к тому, что школы и общественные организации постепенно начали играть более активную роль в сохранении языка и культурном развитии. Это стало важным шагом в преодолении испытаний, связанных с потерей национальной идентичности и языка. Данная статья описывает юношескую точку зрения, касающуюся этнических школ и общественных организаций, одновременно акцентируя важность сохранения армянского языка в связи с событиями 1915 г. - Геноцида армян. Статья также обсуждает возникающие задачи, с которыми сталкиваются лица, пытающиеся сохранить свою национальную идентичность и язык, а также пытающиеся найти баланс между своим армянским и неармянскими стилями жизни. Способность самосохранения армянской общины иллюстрируется при помощи данных, собранных посредством качественного метода полу-структурированного интервью с двадцати четырьмя юношами и девушками армянской национальности в возрасте от 15-18 лет, проживающими в Сиднее. Исследования показали, что посещение очных армянских школ, а также меньшее общение с основным не армянским обществом привело подростков к повышенной степени осознания своей армянской идентичности и языка. Большинство высказалось мнение, что их решение сохранить

свой язык и национальную идентичность было обусловлено их продолжительным посещением этнических школ и общественных организаций, а также мероприятий, посвященных памяти армянского Геноцида.

ԹԻՍՍ ՄԻՌՈՒՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ» ԲՆԱԳՆԵՐԻՄԸ

Չնայած պատմական ճակատագրի ողջ բարդությանը, հայ ժողովրդին հաջողվել է ստեղծել և պահպանել իր ազգային-մշակութային ինքնատիպությունը: Խննդիրն այն է, որ հայ ազգային մշակույթի մեջ հստակորեն «գործում» է մշակույթի ժառանգության կառուցակարգը (մշակութային ավանդույթի գործելը, ինքնավերարտադրության մշակույթի «ընդունակությունը»): Հայ ժողովրդի մշակութային գիտակցության (ազգի ինքնաճանաչման) շարժներացի մեջ ուրվագծվում է իմաստային շարունակական վեկտորը հեթանոսական շրջանից առ այսօր: Հայ ժողովրդի ողջ պատմությունը արտացոլված է հայտնի բնաշխարհում իր գոյության հազարամյակների ընթացքում նույն ժողովրդի ստեղծած հարուստ հոգևոր և նյութական մշակույթի մեջ: Հայերի ստեղծագործական ոգու շնորհիվ ձեռք բերելով պատմամշակութային ուրույն նկարագիր, այդ բնաշխարհը ներկայանում է հայերի ստեղծած մի բնակավայր, որտեղ միայն հնարավոր եղավ հայ ազգային մշակույթի ձևափորումը:

Մշակութային ձևերը (լեզու, արվեստ, առասպել, գիտություն, փիլիսոփայություն, իրավական և բարոյական նորմեր, քաղաքական հարստահարություններ) մի ժողովրդի հասարակական գիտակցության և հասարակական կեցության օբյեկտիվացման ձևերն են²¹³. Դարեր շարունակ հայ ազգի կենսագործունեութ-

²¹³ Տե՛ս Գեղել Գ. Վ. Փ. Ֆիլософия истории // Գ. Փ. Գեղել. Соч., Т. VIII, М.-Լ., 1935, с. 61, առև. և առաջ. Cassirer E. Symbol, Myth and Culture, Yale Univ. Press, 1979, p. 137.

թյունը իրականացվել է իր ստեղծած և զարգացվածության բարձր աստիճան ունեցող մշակույթի ձևերի մեջ: Ուստի հայ ազգային մշակույթը ընդունակ էր կատարելու նման մշակույթներին հատուկ էթնոպաշտպանական գործառությունը²¹⁴:

Ազգային մշակույթի օրբանը կոչվում է մշակույթի «Հայրենիք» կամ ազգի պատմական հայրենիք: Այդ բնաշխարհը ժողովրդի թանկագին ժառանգությունն է, առանց այդ ժառանգության ազգը վերածվում է զանգվածի, իսկ առանց ազգի մշակույթի հուշարձանը կորցնում է իր արժեքային իմաստը²¹⁵:

1894-1896 թթ. Արդու Համբիլի կազմակերպած հայկական շարդերը և 1915-1923 թթ. Երիտրուքերի իրականացրած հայոց ցեղասպանությունը, ըստ Էության, «Ազգ» և «Մշակույթ» բնաշխելու քաղաքականությինն էր, որ լիովին կիրարկուեցաւ «պետական կազմակերպութեամբ»²¹⁶: Արդյունքում հայ ժողովուրդը զրկվեց իր դարավոր մշակույթի անթիվ ու անզին հարսություններից: Թուրքերի կազմակերպած հայ ժողովրդի քաղաքական մեծ ժառանգության ոչնչացումը կամ սեփականաշնորհումը միտված էր «Հայկական բնաշխարհում» հայկականության «հետքերի» բնաջնջմանը:

РИММА МИРУМЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И УНИЧТОЖЕНИЕ “РОДИНЫ” АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Армянской народ пронес свою национально-культурную самобытность через все перипетии своей исторической судьбы. Очевидно, что в армянской национальной культуре достаточно четко рабо-

²¹⁴Տե՛ս Միրումյան Բ. Ա. Չеловеческое измерение в современной системе образования (политико-философский аспект) // Phychology of the 21st century: theory, practice, prospect: materials of the IV international scientific conference on February 15-16, 2014.-Prague: Vědecko vydavatelske' centrum «Sociosfera-CZ», с. 34-44.

²¹⁵ Գևորգյան Գ. Ա. Փիլոսոփիա. Նաука. Կультура, Ереван, «Գյույտոն» ՀԱԻ ՊԱ, 2010, с. 442.

²¹⁶ Եարտրմեան Հ. Տաճառ վրդ., Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2001, էջ13.

тает “механизм” преемственности культуры. История армянского народа отражена в созданной за тысячелетия его существования на определенной территории богатой материальной и духовной культуре. Приобретшая специфический культурно-исторический облик благодаря творческому потенциалу армянского народа, эта территория представляет собой среду обитания, в которой оказалось возможным формирование именно армянской национальной культуры.

Уничтожение турками (1915-1925 гг.) богатого цивилизационного наследства армянского народа преследовало цель стирания “следов” армянства на его исторической родине (“Родине” армянской национальной культуры).

RIMMA MIRUMYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE DESTRUCTION OF “HOMELAND” OF ARMENIAN CULTURE

Armenian people carried the national cultural identity through all the difficulties of its historical fate. The “mechanism” of continuity of culture is quite clearly running in the Armenian national culture. The history of the Armenian people is reflected in the created in a particular area over the millennia of its existence rich material and spiritual culture. This area which acquired a particular cultural and historical appearance due to the creativity of the Armenian people is the habitat where was possible the formation of the Armenian national culture.

The destruction by Turks (1915-1925) of the rich civilizational heritage of the Armenian people was aimed at erasing “footprints” of the Armenians in its historic homeland (“Homeland” of the Armenian national culture).

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ ԱՎԵՐՎԱԾ ՀՈՒԵՐԱՐԱՍՆԵՐԻ ՎԵՐՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՔՆՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՈՒՂԱՅԻ ՆՈՐ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Նյութական մշակույթը գորավոր և ակնառու կապ է, որը միացում է թե՝ անհատական, թե՝ կոլեկտիվ հիշողությունները։ Այն հավասարապես կարևոր է մշակութային ժեղասպանության ենթատերստում, ինչպես նաև ապահովում է օրինականության շոշափելի և խոսուն հիմք, որը կարող է օգտագործվել ապացուցելու տարածաշրջանի և հատկապես էթնիկ խսկության վերաբերյալ պատմական պնդումները²¹⁷։ Այն, ինչ թիշ թե շատ անվնաս հայտարարություն է մի քաղաքական ենթատերստում, կարող է լուրջ քաղաքական նշանակություն ձեռք բերել մեկ այլ ենթատերստում կամ, եթե ենթատերստը փոխվում է։ Օրինակ «Նախիջևանի Բնքնավար Հանրապետության զարգացումը» հայտնի գիրը (Գուլիս, 1984), խոսելով այդ տարածաշրջանի պատմության մասին սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև մեր օրերը, երբեք չի նշում հայերին՝ չնայելով այն հարյուրավոր մշակութային հուշարձաններին, որոնք լուր վկայում են իրենց իսկ հազարամյա ներկայության մասին այդ վայրերում (Նախիջևանում հայկական հուշարձանների վերաբերյալ գրառումների մասին տե՛ս Այվազյան 1990)²¹⁸։ Այն դեպքում, եթե պաշտոնապես հուշարձանը խորհրդանշական կերպով ներկայացնում է հաղթողների պատմությունը, միևնույն ժամանակ այն այլաբանորեն աշխատում է որպես «հակապատմություն»՝ այսպիսով իշխանության հայտ ներկայացնելով²¹⁹։ Օրինակ օկուպացված շրջաննե-

²¹⁷ Condappa P., Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina: Destroying Heritage, Destroying Identity, <http://traumwerk.stanford.edu:3455/culturesofcontact/admin/download.html?attachid=2628>, 23.05.13.

²¹⁸ Philip L. Kohl, Clare Fawcett, Nationalism, politics, and the practice of archaeology, Cambridge University Press, 1995, pp. 153-155.

²¹⁹ Gispert J., The eagle of history, Notes on cultural memories of Armenians, http://www.derhuman.jus.gov.ar/cont/2010/10/mesa-20/gispert_mesa_20.pdf, 23.05.13.

րում մշակութային հուշարձանները իրենց ներկայությամբ վկայում են այդ վայրերում այլոց անցյալի մասին։

Առանձնացվում են այլոց ժառանգությունը ոչնչացնելու մի քանի պատճառներ. «ոչնչացնել այն, ինչ ամենահարազատն է, սրբել այլոց ցանկացած պատմական հետոր, ջնջել ցավոտ կամ վհճահարույց անցյալի հիշեցումները, վերացնել որպես ճնշում ընկալվող խորհրդանշիները»²²⁰։

Աղրբեջանի կողմից Արցախի և Նախիջևանի հայկական մշակութային հուշարձանների բռնայուրացումը, ըստ Հ. Պետրոսյանի, իրականացվել է երկու հիմնական մեխանիզմներով. Քանի որ հայ-քրիստոնեական և թաթար-մուսուլմանական մշակույթների միջև հակասությունը առավել քան ակնհայտ է, ապա, որպես բռնայուրացման մեխանիզմ հանդիսացել է այդ մշակույթների «ընդհանուր ակունքների», «հարազատության», «նույնականության» վերհանումը։ Հաջորդ մեխանիզմը միշանկյալ օղակի «միջնորդավորված ուղղու» ստեղծումն էր, որը նապատակ ուներ Արցախի (ինչպես նաև Նախիջևանի) մշակութային ժառանգությունը վերագրել աղվաններին, և նրանց միջոցով նաև աղրբեջանցիներին²²¹։ Օրինակ՝ 1985 թ. Բաքվում կայացած համասպեսական հնագիտական կոնքրետ ժամանակակից հետո այս լծակները լիովին սպառեցին իրենց, ինչը նշանավորվեց հետխորհրդային Աղրբեջանի տարածքում հայկական մշակութային ժառանգության հանդեպ ընդգծված թշնամների դրսուրմամբ²²²։ Արա բարձրակետը եղավ Նախիջևանի շրջանի Զուլա քաղաքի գերեզմանադաշտի հիմնահատակ ավե-

²²⁰ Packard N., Sociology of Memory: Papers from the Spectrum, Cambridge Scholars Publishing, 12 Back Chapman Street, Newcastle upon Tyne, NE6 2XX, UK, 2009, p 16.

²²¹ Պետրոսյան Հ., Մշակութային էթնոցիկլ Արցախում (Մշակութային ժառանգության բռնայուրացման մեխանիզմը), Աղրբեջանի պետական ահարեկությունը և էթնիկական զուումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղ դեմ, Կաճառ 4 (47-58) 2010, էջ 137-148:

²²² Philip L. Kohl, Clare Fawcett, նշվ. աշխ., թ. 154.

²²³ Պետրոսյան Հ., նույն տեղում։

բումը: Վերջինս հայկական միջնադարյան խոշորագույն գերեզմանադաշտն էր: Օստարերկրյա ճանապարհորդների վկայությամբ այնտեղ 17-րդ դարի առաջին կեսին եղել է շուրջ 10000 խաչքար²²⁴: Այդ թիվը գրեթե անփոփոխ է մնացել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, երբ երկարութու անցկացումով խաչքարերի գրեթե հիսուն տոկոսը ավերվել է կամ օգտագործվել որպես շինանյութ²²⁵: Եվ ահա վերջին հարվածը հասցվեց 1998-2006 թք., երբ աղբեջանական զինված ուժերի կողմից պարբերաբար ավերումների ենթարկվելով, 2006 թ. դեկտեմբերին գերեզմանադաշտն ամբողջությամբ հողին հավասարեցվեց²²⁶:

Չուղայի գերեզմանադաշտը իր խաչքարերի մշակման կատարելությամբ, ինքնատիպ պատկերագրությամբ և աննախադեպ քանակով հայկական միջնադարյան քանդակագործության զարմանահրաշ դրսևորումներից էր և ուներ բացառիկ կարևորություն ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային մշակույրի համար: Ուստի գերեզմանատան ավերման փաստի շուրջ հայ և համաշխարհային զիտակից հասարակության բարձրացրած բողոքի ալիքը միանգամայն կանխատեսելի էր: Ավերման մասին հայ և միջազգային մամուլում բազմաթիվ հրապարակումներ եղան, կազմակերպվեցին խաչքարերի լուսանկարների ցուցահանդեսներ, նկարահանվեցին փաստավավերագրական ֆիլմեր²²⁷: Սա այն անմիջական արձագանքն էր, որի նպատակն էր իրագեկել հայ հանրությանը, միջազգային ատյաններին, դատապարտել կատարվածը:

Չուղայի գերեզմանադաշտի վերջնական ավերումից մեկ տարի անց սկսվել և շարունակվում է խաչքարերի վերստեղծման լայնածավալ գործընթաց, որի նախադեպը չի եղել խաչքարագոր-

²²⁴ Rhodes A., Divers voyages et missions du P. A. de Rhodes en la Chineet Autres Royaumes avec son Retour en Europe par la Perse et l'Armenie. Paris:Sebastian Cramoisy, 1653, p. 416.

²²⁵ Այլազար Ա, Չուղայի կործանված խաչքարերի սիմֆոնիան, Երևան, 2007, էջ 5:

²²⁶ High-Resolution Satellite Imagery and the Destruction of Cultural Artifacts in Nakhchivan, Azerbaijan <http://shr.aeas.org/geotech/azerbaijan/azerbaijan.shtml>, 17.01.03.

²²⁷ Julfa - History of Armenian khachkars destruction by Azerbaijan, <https://www.youtube.com/watch?v=ispMSktZNvg>, 14.10.12, Azeris Destroying Armenian Cemetery In Julfa - Part 1/2 <https://www.youtube.com/watch?v=GSJB6K9pSH8>, 14.10.12.

ծության ոլորտում: Տարբեր մարգերում տարբեր վարպետների կողմից կերտվում և կանգնեցվում են Չուղայի խաչքարերի բազմաթիվ կրկնօրինակներ: Պետք է նշել, որ դրանք չեն սահմանափակվում քարակերտ օրինակներով, թեև վերջիններս մեծամասնություն են կազմում: Վարպետների կողմից ի գործ են դրվում տարբեր նյութեր փայտ, մետաղ, մազաղաք:

Խաչքարերի կերտման և տեղակայման աշխարհագրությունը բավականին ընդարձակ է և դուրս է զայխ անգամ ՀՀ սահմաններից: Վերակերտման գործընթացը պայմանականորեն բաժանում ենք երկու խմբի՝ ենթուվ անհատական և պաշտոնական ներգրավածության մակարդակներից և կանգնեցման նպատակից: Առաջին խումբն ընդգրկում է կործանումից անմիջապես հետո՝ մինչև 2013 թ. ընկած խաչքարերը, որոնք ավելին չեն քան անհատական, սպոնսուան նախաձեռնությունների արդյունք: Մի քանի անհատներ, որոնց թվում՝ խաչքարագործ վարպետներ, պաշտոնյա, հոգևորական, փայտափորագորիչ, փորձել են ավերմանն արձագանքել կատարվածի հանդեպ սեփական պատկերացումների և նախապատվությունների շրջանակում: Եթե մեկի կողմից կարևորվել է զուտ վերստեղծելու գաղափարը ի հակադրություն կործանման, մյուսի համար առանցքային է եղել պահպանել դպրոցի առանձնահատկությունները: Եթե մեկի առաջնայնություն է եղել իր կերտածով իրազեկել հայ և միջազգային հանրությանը, մեկ այլ վարպետ ինքն իրեն մարտահրավեր է նետել կերտման գործընթացի և կատարման մեջ հասնել նախնի վարպետի ու բնօրինակի հետ կատարյալ նույնության: Այս խմբի հուշարձանների մեջ ներկայացվում են Վանաձորի, Գյումրիի, Երևանի, Էջմիածնի օրինակները, ինչպես նաև փայտե և մազաղաք օրինակները դիտարկելով վարպետի, պատվիրատուի, տեղակայման և կատարման գործոնները:

Չուղայի խաչքարերի կրկնօրինակման հանդեպ համընդհանուր ոգևորության մեջ հասուն ուշադրության է արժանի այն, որ սկսած 2013 թ.-ից մի շաբթ կրկնօրինակներ իրենց հանգրվանն են գտնում ՀՀ սահմաններից դուրս՝ ծառայելով որպես Հայոց Ֆեղապանության գոհերի հիշատակին նվիրված հուշակորողներ: Մասն կազմում են Չուղայի նոր խաչքարերի երկրորդ խումբը

Ներկայացնելով այս գործընթացի պաշտոնական արձագանքը: Այս խմբի մեջ են մտնում Ռուսաստանում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, Վրաստանում, Իրաքում, ԱՄՆ-ում, Խոալիայում կանգնեցված խաչքարերը, ինչպես նաև Երևանում ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին է նվիրված «Մշակութային եղեռն-խաչքարերի խորհուրդ» խորագրով բացօրյա ցուցահանդեսին ներկայացված Զուլայի խաչքարերի 12 կրկնօրինակները: Այս շարքում առանձնակի կարևորվում է 2015թ. Խոալիայում Զուլայի խաչքարերից մեկի կրկնօրինակի բացումը և օծումը: Այս իրադարձությունը, իր մասնակիցների կազմով, օժման արարողությամբ և զաղափարական հիմքով դարձավ Զուլայի խաչքարերի կրկնօրինակման գործընթացի բարձրակետը՝ ամփոփելով և ամբողջացնելով այն տրամարանությունն ու հոգեբարոյական դրդապատճառները, որոնք ընկած են Զուլայի գերեզմանադաշտի ավերումից առ այսօր այդ ուղղությամբ կատարված բոլոր գործողությունների հիմքում:

Խաչքարերի վերատեղման գործընթացում իր առանձնահատուկ դերակատարումն ունի «Զուլայի խաչքարային դաշտի հայրենադարձությունը» միջազգային ծրագիրը, որի նպատակն է խաչքարերի եռաչափ վերականգնումը լազերային իմիտացիայի ճանապարհով:

MARIANNA HARUTYUNYAN (ARMENIA)

THE EXAMINATION OF THE PROCESS OF RECREATING DESTROYED MONUMENTS AFTER CULTURAL GENOCIDE ON EXAMPLE OF THE NEW KHACHKARS OF DJUGHA

In 1998-2006 the medieval graveyard of Djugha with its marvelous khachqars was completely destroyed. According to many international conventions on protection of cultural heritage these acts correspond with the term of cultural genocide. A year after the Djugha graveyard destruction there has been started and currently continues unprecedented process of carving new khachqars. In different regions various masters

have created and erected many khachqar replicas in Djugha style. The geography of restoration of khachkars is quite dispersed, hence not limited to the territory of Armenia (RA).

Recreation process is conditionally divided into two groups according to the personal and official involvement and erection purpose. The first group encompasses the khachkars created right after the end of destruction till 2013, which are no more than a result of personal and spontaneous initiatives. Starting from 2013 various examples find their refuges outside RA as memorials of Armenian genocide victims. These are the second group of Djugha new khachqars representing the official respond of recreation process. The whole process of recreation, and the new replicas serve as evidence supporting the idea that even the cultural genocide cannot hamper the survival of the monument unless that nation carries it on its personal and collective memory, and transmits to the generations.

МАРИАННА АРУТЮНЯН (АРМЕНИЯ)

ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССА ВОССОЗДАНИЯ РАЗРУШЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ПОСЛЕ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА НА ПРИМЕРЕ НОВЫХ ХАЧКАРОВ ДЖУГИ

В 1998-2006 было полностью разрушено средневековое кладбище в Джуге с его чудесными хачкарами. Согласно многим международным конвенциям по защите культурного наследия эти действия соответствуют термину “культурный геноцид”. Спустя год после разрушения кладбища был начат и в настоящее время продолжается беспрецедентный процесс создания новых хачкаров. В различных регионах разные мастера создают и устанавливают многочисленные копии в джугийском стиле. География восстановления хачкаров обширна и не ограничивается территорией Армении (РА).

Процесс восстановления условно разделен на две группы, согласно личному и официальному участию и целям монтажа. Первая группа охватывает хачкары, созданные до 2013г., сразу после

того, как они были разрушены; они являются результатом личных и непосредственных инициатив. Начиная с 2013 года различные копии находят свои гавани за пределами РА как мемориалы жертв Геноцида армян. Это вторая группа новых хачкаров Джуги, представляющие официальную часть процесса восстановления. Весь процесс восстановления и новые копии служат доказательствами, поддерживающими идею, что если народ несет памятник в своей личной и коллективной памяти и передает поколениям, даже культурный геноцид не может препятствовать его жизнеспособности.

ԱՆՈՒՇՏԵՐ - ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՌ ՎԿԱՆ

Անի քաղաքը ոչ միայն Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքն էր, երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնը, Արաջավոր Ասիայի ամենահայտնի քաղաքներից մեկը, այլև մի ամբողջ համակարգ՝ իրեն շրջապատող ամրոցներով և վանական համալիրներով:

Դրանցից մեկը Խցկոնքի վանական համալիրն էր, որի համբավը, ինչպես և Անիի, տարածված էր Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ միջնադարյան աշխարհով։ Այն կառուցված էր հայկական ճարտարապետության հիմնական հորինվածքային կանոններին համաձայն։ Ներդաշնակությունը և միասնությունը հատուկ էին ոչ միայն համալիրի առանձին շինություններին, այլև ամբողջ կառուցվածքային խմբին, որը զարմանալի ամբողջական էր և համահունչ շրջակա միջավայրի հետ։

Համալիրը քաղաքացած էր իինգ եկեղեցիներից՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Ստեփանոս, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ և Սուրբ Սարգիս՝ միակը, որն այսօր պահպանվել է վանքի գլխով անցած արհավիրքներից հետո։ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Կարապետ և Սուրբ Սարգիս եկեղեցիները կանգնած էին կողք կողքի, մի փոքր դեպի արևելք տեղադրված էր Սուրբ

Ստեփանոսը, իսկ Սուրբ Լուսավորիչը՝ նույն ուղղությամբ մոտ 300-350 մ հեռավորության վրա։

Տիպային տեսակետից բոլոր եկեղեցիներն ել զմբեթավոր էին, սակայն Սուրբ Աստվածածինը, Սուրբ Ստեփանոսը և Սուրբ Լուսավորիչը պատկանում էին խաչազմբեթ տիպին, իսկ Սուրբ Կարապետը և Սուրբ Սարգիսը՝ քառախորան կենտրոնազմբեթ էին։ Սակայն նույնիսկ միևնույն տիպին և ենթատիպին պատկանելով, դրանք տարբեր էին իրենց մանրամասներով՝ թե՝ հատակագծային, թե՝ ծավալա-տարածական հորինվածքներում։

Չափերով, հարդարանքով ու հատուկ վեհ կերպարով ամբողջ հուշարձանախմբի մեջ հատուկ տեղ էր գրավում Սուրբ Սարգիս եկեղեցին։ Դրա առաջին հարկաբաժնի բոլոր նիտերը միավորված են դեկորատիվ կամ արաշարերով, իսկ հովհարածն վեղարը կրող տաս նիստանոց թմբուկի վրայի նույն կրկնակի որմնայունները հենարան են հանդիսանում արդեն ճակտոնների համար։ Իր երկիարկանի կերպարով այս եկեղեցին, ինչպես և չափերով զգալի փոքր Սուրբ Կարապետը, հիշեցնում են Զվարթնոցի տաճարը։

Ինչպես այլ վանական համալիրներում, Խցկոնքում է կային բարձր գեղարվեստական արժեք ունեցող ճարտարապետական փոքր ձևեր՝ խաչքարեր, ինչպես և տնտեսական նշանակության բազմաթիվ օժանդակ կառույցներ։

Խիստ ու հզոր ժայռերի շրջապատում կանգնած զարմանալի համալիրը իր եկեղեցիներով ու բոլոր շինություններով այնքան զորել էր իր մոնումենտալ զանգվածայնության և միաժամանակ՝ վեհ նրբին ոգեղենության մեջ, որ կարող էր օրինակ ծառայել բնական լանդշաֆտի և ճարտարապետության միասնության ու ներդաշնակության։

Հայ բնակչության տարիանումից հետո՝ 1920-ականներին, վանքի տարածքը թուրքական իշխանությունների կողմից հայտարարվեց ռազմական գոտի, և արդեն 1959 թվականին ճարտարապետական փայլուն համալիրից մնաց միայն Սուրբ Սարգիս եկեղեցին՝ այն էլ խիստ վնասված վիճակում։ Մնացած բոլոր կառույցները՝ ըստ մոտակա գյուղերի բնակիչների վկայությունների, պայթեցվել են իշխանությունների կողմից։

Իսկ կիսավեր Սուրբ Սարգիսը կանգնած է երբեմնի փառահեղ շինություններով զբաղեցված՝ այժմ դատարկ տարածքում, որպես մարդկային ոգու բարձրության և մարդկության ու մշակութային արժեքների դեմ կատարված ոճազործության հուշարձան:

АНУШ ТЕР-МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

НЕМОЙ СВИДЕТЕЛЬ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА

Знаменитая средневековая столица Армении – город Ани, был не только политическим, экономическим и культурным центром страны и одним из крупнейших городов Передней Азии, но и целым комплексом с окружающими его замками и монастырскими комплексами.

Одним из «спутников» Ани был монастырский комплекс Хцконк, который был построен в соответствии с основными композиционными принципами средневековой Армении: гармоничность и единство как в отдельных строениях, так и во всей группе сооружений, а также удивительные органичность и единство всего комплекса с окружающим ландшафтом.

Комплекс состоял из пяти церквей, из которых одна – Святого Григора Просветителя, находилась чуть поодаль – на расстоянии 300-350 метров в том же направлении, что стояли остальные церкви.

Все церкви были купольными, однако их отличали как плановые, так и объёмно-пространственные и другие детали.

В 20-ых годах 20-го века вся территория была объявлена турецкими властями военной зоной, и уже к 1959-му году на месте блистательного монастырского комплекса осталась лишь одна церковь Св. Саргиса, и та в сильно разрушенном состоянии, как немой свидетель величия человеческого духа и преступления, совершенного против человечества и созданных им культурных ценностей.

ANUSH TER-MINASYAN (ARMENIA)

SILENT WITNESS OF CULTURAL GENOCIDE.

The famous medieval capital of Armenia - Ani, was not only a political, economic and cultural center of the country and one of the largest cities in the Near East, but also a whole complex with the surrounding castles and monastery complexes.

One of the "satellites" of Ani was Khtskonq monastery complex, which was built in accordance with the basic compositional principles of medieval Armenia: the harmony and unity of all buildings and structures throughout the group, as well as organic unity of the whole complex with the surrounding landscape.

The complex consists of five churches, one of which - St. Gregory the Illuminator, was a bit further - at a distance of 300-350 meters in the same direction as the other churches.

All the churches were domed, but they are distinguished by plane and volume-spatial compositions and other details.

In the 20th years of the 20th century the whole area was declared a military zone by the Turkish authorities, and by 1959 on the place of the brilliant Monastery complex there was only one church of St. Sargis, and that in a very destroyed condition, as a silent witness to the greatness of the human spirit and the crimes, committed against humanity and the cultural values, created by it.

АРМЕН КАЗАРЯН (РОССИЯ)

АРМЯНСКАЯ РУИНА В КУЛЬТУРНОМ ЛАНДШАФТЕ ТУРЦИИ. СУДЬБА И БУДУЩЕЕ МРЕНСКОГО СОБОРА

Массовое уничтожение памятников материального культурного наследия армянского народа на территории турецкой части Армянского нагорья, в Киликии и Анатолии, осуществлявшееся, главным образом, в 1950-60-е годы, и геноцид армян 1915-21 годов – явления неодновременные, но имеющие причинно-следственную связь.

Геноцид армян в Османской империи и в прилегающих к ее восточным границам армянских областях осуществлялся с целью физического истребления этноса, сопровождался разграблением материального наследия и разрушением отдельных армянских церквей. Многочисленные монастырские ансамбли и отдельные храмы тогда не были тронуты, но, оказавшись без внимания, в абсолютном пренебрежении, ветшали и с трудом противостояли природной стихии. Посещение исторических армянских земель Турции с целью изучения архитектурного наследия было под запретом. Массовое разрушение армянских построек началось с середины 1950-х годов в большинстве вилайетов Турецкой Республики под разными предлогами и при активном участии турецкой армии, особенно в Карской области, вдоль границы с Армянской ССР. Глубинные причины этих акций «белого геноцида» или этноцида еще предстоит изучить, причем специалистам по праву, политике и психоанализу, а не только историкам архитектуры. Могу только усматривать в основе этого кощунственного явления все атрибуты вандальства и отражение состояния турецкого правительства и общества в десятилетия после Второй мировой войны.

Следует признать, что разрушения памятников в Восточной Турции имеют аналоги в истории ХХ века. Эти явления, и особенно турецкий пример вдохновляют вандалов XXI века – талибов Афганистана, правительство Азербайджана, лидеров так называемого Исламского государства – к массовому уничтожению культурного наследия.

Автор доклада является участником международных экспедиций, организованных с целью мониторинга состояния памятников в провинциях Карса и Муша и принятия мер по спасению аварийных построек, которые организуются Всемирным фондом памятников, международными и турецкими научными и общественными организациями с 2013 года; ранее, с 2008 года подобная работа и реставрационная деятельность были сосредоточены только в пределах Ани, средневековой столицы Армении. Многое нам было известно и до этих экспедиций благодаря многолетней работе западных и армянских коллег, в результате собственных командировок. Теперь

открывается полноценная картина утрат, устанавливается степень повреждений, причиненных чудом сохранившимся памятникам, выстраивается приоритетность в производстве срочных работ по их спасению.

Для представления панорамы разрушений и нынешнего состояния рассматриваемого архитектурного наследия на примере памятников правобережья пограничной реки Ахурян, а также провинций Вана и Муша, докладчик представляет аналитический комментарий фотографии средневековых монастырей и храмов или мест, где они располагались.

Главное внимание сосредоточено на состоянии Мренского собора (639) – единственного чудом сохранившегося сооружения в провинции Карса, которое относится к 7 веку – «золотому веку» армянской архитектуры. Экспертным решением рабочей группы «Ани в контексте» (2013) выделены четыре памятника, спасение которых от полного разрушения признано первоочередной задачей Всемирного фонда памятников. Среди них – собор в Мрене, церковь Сурб Саргис Хцконка, жаматун монастыря Оромос, крепость Тигнис. В июне 2015 г. была организована специальная экспедиция в Мрен, позволившая ее участникам подробнее изучить проблему этого памятника.

Анализ Мренского собора в рамках настоящего доклада включает:

- выявление ценности собора, значение содержащейся в нем информации для изучения истории архитектуры, искусства рельефа и настенной живописи, эпиграфики разного времени, политических и экономических вопросов истории;

- результаты исследования состояния памятника. Умышленное ослабление конструкций храма, как первопричина разрушения южной стены и угроза полного обрушения памятника анализируются с особым вниманием. Дополнением и подтверждением этих фактов служат разрушения других средневековых памятников Мrena, известных в относительной сохранности еще в начале ХХ века;

- представление выводов экспертов, участвовавших в экспедиции, по состоянию памятника. Их предложения по срочному ук-

реплению конструкций. Предложения автора о характере возможной консервации/реставрации здания собора.

Доклад завершается размышлениями о роли руинированного армянского памятника в культурном ландшафте Восточной Турции.

Руины Ани, других городов и поселений, таких как Мрен и Багаран, руины древних монастырей и крепостей – это образы, вызывающие ностальгию и боль, переданные через поколения и потому особенно сильные; это также образы утраты былого возвышенного величия, то есть того, как античная руина воспринималась гуманистами эпохи Ренессанса. Для нас же совокупность этих памятников и каждый из них в отдельности тесно связаны с чувствами национального достоинства и гордости, и они одновременно являются символом пережитой катастрофы. Грустной ситуация была в последние несколько столетий, и армянская интеллигенция рубежа XIX-XX веков с особой болью в сердце высказывала о состоянии средневекового наследия. С 1915 г. его состояние связывается с трагедией геноцида армян в Османской империи.

Однако значение этого наследия должно быть оценено и представителями турецкой интеллигенции, и часть ее уже осознает это наследие в качестве собственного. Ведь отчасти так оно и есть. Примечательно и то, что сегодня без памятников армянской архитектуры и без намека на их былое существование культурный ландшафт Восточной Турции обезличивается, превращается в интересный природный пейзаж, лишенный цивилизационной составляющей.

ARMEN KAZARYAN (RUSSIA)

ARMENIAN RUIN ON THE CULTURAL LANDSCAPE OF TURKEY. THE FATE AND THE FUTURE OF THE CATHEDRAL OF MREN

The large scale destruction of the monuments of Armenian cultural heritage in Turkish part of Armenian highland took place in 1950-60s, mean while that fact has its relation with the Armenian genocide of 1915-1920. In the report is shortly represented the loss of Armenian heritage as

well as the monitoring of the monuments of Ani, its surroundings and other districts of Turkey, started last years by the World Monuments Fund and other organization. The causes of partly collapse of the cathedral of Mren and the possibilities of its rescue are observed. The role of Armenian ruined monuments on the cultural landscape of Eastern Turkey, the question of importance of this heritage both for Armenians, Christian civilization, and for Turkish culture are discussed.

ԱՐՄԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՌՈՒՍԻԱՆԱԿԱՆ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԵՐԱԿԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲՆԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ: ՄՐԵՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ

Հայկական լեռնաշխարհի թուրքական տարածքի հայկական նյութական մշակույթի հուշարձանների մասսայական ոչնչացումը իրականացվում էր հիմնականում 1950-60-ական թթ., սակայն այդ երսույթն իր կապն ունի 1915-21 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետ: Հակիրճ ներկայացնելով հայկական ժառանգության կորուստները, զեկույցում ուշադրություն է դարձվում «Հուշարձանների համաշխարհային ֆոնդի» և այլ կազմակերպությունների կողմից սկսված Անիի և նրա մոտակայքում, Թուրքիայի այլ շրջաններում հայկական ճարտարապետական կառույցների վիճակի ստուգման աշխատանքներին: Ներկայացվում են Մրենի տաճարի ավիրվածությունների պատճառներն ու փրկման հնարավորությունները: Գնահատվում է ավիրված հայկական ճարտարապետության հուշարձանների դերը Արևելյան Թուրքիայի մշակութային բնապատկերում, այդ ժառանգության կարևորությունը ոչ միայն հայերի ու քրիստոնյա քաղաքակրթության, այլ նաև թուրքական մշակույթի համար:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ
ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՆԵՐԿԱ ՓՈԽՎԻ ՊԱՏՄԱՒՐԱՎԱԿԱՆ
ԱՌԱՋՆԱՀԱՆՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայոց ցեղասպանությունը հայ ժողովրդի չսպիացող վերընէ, որը պարտավորեցնում է կրած ցավը հիշելու հետ մեկտեղ պայքարել հանուն մեր ազգային արդար իրավունքների վերականգնման, հայ ժողովրդի կրած տարածքային, նյութական, բարոյական, հոգեբանական վնասների հատուցման, հանուն մեր ազգային անվտանգության պահովման:

- 1991 թ. հայկական անկախ պետականության վերականգնումը և դրան հետևած Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր ալիքը բավական էին հասկանալու, որ հայ ժողովրդի դեմ գործված ցեղասպանությունը ճանաչող պետությունների թվի ավելացումը որևէ կերպ չի կարող նպաստել մեր ազգային ուժնահարված իրավունքների վերականգնմանը, եթե այդ ճանաչումը գուրկ է գործած ոճրագործության համար թուրքական պետության միջազգային իրավական պատասխանատվության պահանջից և հատուցման պարտադրանքից:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման ներկա փուլի ամենակարևոր առանձնահատկությունը, թերևս, գիտակցումն է այն բանի, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները ցեղասպանությունը վերապրածների ու նրանց սերունդների անունից, նրանց միջոցով ու մասնակցությամբ պետք է բարձրացնեն պահանջատիրության հարցը միջազգային դատական ատյաններում:

- Հայրենիքի կորուստը հայոց ցեղասպանության զիշավոր հետևանքն է, սակայն տուժած կողմի հատուցում ստանալու իրավունքի լիակատար բավարարում անհնար է, քանի դեռ «հայրենազրկություն» հասկացությունը խորթ է միջազգային իրավունքին, իսկ ցեղասպանությունը դատապարտող և պատժելի համարող միջազգային կոնվենցիայում՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու

և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում²²⁸ շրջանցվում է տուժածի՝ հատուցում ստանալու իրավունքը: Մասնակրապես, Հայ Դատի, հայոց արդարացի պահանջատիրության բավարարման տեսանկյունից հարկավոր է կոնվենցիայում կատարել հետևյալ լրացումները.

1. Կոնվենցիան ցեղասպանության համար հանցավոր է համարում ոչ թե պետությանը, այլ առանձին անհատների՝ պետական գործիչների, որոնք կազմակերպում և իրականացնում են ցեղասպանությունը: Նշված փաստաթուղթը սահմանափակվում է ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության առաջացման հնարավորության մասին դրույթով /թիվ 9 հոդված/²²⁹: Կոնվենցիայում պետության, իբրև ցեղասպանության սուբյեկտի, պատասխանատվության ու դրա բովանդակության հարցերը ենթակա են մանրամասն մշակման, չնայած, որ մի ողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու համար պետության քաղաքական պատասխանատվության սկզբունքը և դրանից բխող նորմերը միջազգային իրավունքում ձևավորվել են նախքան վերոնշյալ կոնվենցիայի ընդունումը:

2. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան արդարության պահանջով հարկ է, որ լրացվի նաև բռնազրեվածների և նրանց ժառանգների տարածքային, նյութական, բարոյական, հոգեբանական կորուստների հատուցման՝ նախևառաջ Հայրենիքի վերադառնալու իրավունքն անկախ վաղեմությունից ճանաչելու մասին դրույթով:

3. Զարկ է նաև, որ կոնվենցիան պատիժ սահմանի այնպիսի գործողությունների համար, ինչպիսին են իր հայրենիքից բնակչությանը բնաջնջելու նպատակով բռնի տեղահանելը և ազգային-

²²⁸ Կոնվենցիայի ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս Կոնвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, № 19-26: Խնչակնեան՝ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Выпуск XVI, Москва, 1957, № 66-71; Права человека. Сборник международных документов, М., 1998; The Crime of Genocide. A United Nations' Convention-is Aimed of Preventing Destruction of Groups and of Punishing those Responsible, N.Y., 1949.

²²⁹ Տե՛ս Պрава человека. Сборник международных документов, № 86:

մշակութային ցեղասպանություն իրականացնելը:

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների թերի լինելն ազդում է Հայոց ցեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի վրա, հետևաբար, ներկա փուլում Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է գործի նաև միջազգային իրավունքի այս թերությունների ու բացրդումների վրա միջազգային հանրության ուշադրությունը բնեղու ու դրանց վերացմանը հասնելու ուղղությամբ:

Անհերքելի է, որ Հայերի ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման 1991թ. հայոց անկախ պետականության վերականգնումից հետո թափ առած այլքը միջազգային հանրության կողմից ոճրագործության փաստի ոչ թե ճանաչում, այլ կրկնակի ճանաչում է նշանակում: Վերջինս, սակայն, միջազգային հասարակական-քաղաքական շրջանակներում երբեմն թողնում է այն սխալ տպավորությունը, թե Հայոց ցեղասպանության փաստը, այդ ոճրի համար թուրքերի ու Թուրքիայի պատասխանատվությունը մինչ այդ ճանաչված չեն կ եղել: Որպես նշված թյուրքմբոնման դեմ պայքարի լավագույն միջոց, ՀՀ-ն և Սփյուռք հանուն արդարության համազգային պայքարում իրավացիորեն կարևորում են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ մինչ այժմ կատարված հսկայածավալ աշխատանքի լուսաբանում ինչպես ներպետական, այնպես կ միջազգային մակարդակներում, հայ ժողովրդին վշտակցող ու սատարող պետությունների նկատմամբ երախտագիտության արտահայտումն իբրև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման և ոճրագործության հետևանքների վերացման ուղղությամբ հայ ազգային-պետական քաղաքականության կարևոր բաղադրատարրերից մեկը:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման հարցում որոշիչ նշանակություն ունի ժամանակի գործոնը: Պատմական արդարությունը, մեր ազգային և պետական անվտանգության շահերը պահանջում են ողջ ուշադրությունն անհետաձգելիորեն կենտրոնացնել հայոց պետականության ամրապնդման, արտագաղթի կանխման ու դրա փոխարեն մայր հայրենիքում ազգահավաքման, Հայոց ցեղասպանության հետևանք-

ների վերացման ու Ղարաբաղի հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ միջազգային ասպարեզում գործելով վճռականորեն և նախաձեռնողական, հարձակողական դիրքից:

ЛИЛИТ ОГАНЕСЯН (АРМЕНИЯ)

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ФАЗЫ УСТРАНЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Суть современной фазы устранения последствий Геноцида армян заключается в привлечении турецкого государства к международной политической ответственности за содеянное им преступление против человечества – за лишение армянского народа своей родины, за причинение ему моральных, психологических, материальных, финансовых потерь. Реализация ответственности за Геноцид армян на объективной основе международного права соответствует интересам не только армянского народа и всего международного сообщества, но и интересам самой Турции.

LILIT HOVHANNISYAN (ARMENIA)

THE HISTORICAL-JURIDICAL PECULIARITIES OF CONTEMPORARY PHASE OF THE REMOVAL OF CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The essence of contemporary phase of the removal of consequences of the Armenian Genocide is that the turkish state must be call to account, avoiding international-juridical responsibility, and must indemnify armenians for the loss of their native land and for moral, psychological, material, financial losses. The realization of the responsibility for a Genocide of the armenians on the objective basis of international law corresponds to the interests not only the armenian people and all international society, but also of Turkey.

ՀԱՅՈՅ ԹԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ԱՆԱ ԱՐԵԿԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄԵԾ ԵՂԵՇԻ ԹԵՄԱՆ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Հայ արվեստագետներին Մեծ Եղեռնի թեման հուզել է տարիներ ի վեր: Անմասն չեն մնացել նաև հայ արդի կոմպոզիտորները, որոնց մի շարք կամերային, խմբերգային, սիմֆոնիկ և երաժշտաբեմական երկերում մարմնվորվել և իրենց արժանի գեղարվեստական արտահայտությունն է ստացել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

Եղեռնին նվիրված հայ կոմպոզիտորների երկերի շարքում նախնական պետք է նշել Էղգար Հովհաննիսյանի «Անտոնի» բալետը (1969), որտեղ Կոմիտաս-անունու կերպարը խորհրդանշել է Եղեռնի զոհ դարձած արվետագետների ընդհանրացված ակատագիրը:

1970-ականներից սկսած ցեղասպանության թեման առավել մեծ հնչեղությունն է ստանում հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործության մեջ: Այդ տարիներին զրված երկերի շարքում առաջին հերթին հիշատակելի է Էդուարդ Հայրապետյանի (ծնվ. 1949թ.) «1915» մեծածավալ օրատորիան՝ ասմունքողի, մեցո-սոպրանոյի, բասի, խառը երգչախմբի և մեծ սիմֆոնիկ նվազախմբի համար, որը կոմպոզիտորը հեղինակել է 1977 թվականին, հիմնվելով Եղեռնի ականատեսների և վերապրոների հուշագրությունների վրա: Օգտագործված պուանուիլիստական տեխնիկան, բազմաթիվ cluster-ների և divisi-ների հնչողությունը, collage-ի ձևով ներմուծված «Ամեն. Հայր Սուլք» և «Սուլք, սուլք» երգասացությունները հայոց Պատարագից բնորոշում են այդ տպավորիչ գործի նկարագիրը: Ստեղծագործության կիզակետա-

յին պահերին նվազախմբին միանում է երգեհոնի հզոր հնչողությունը, որը ծավալային հավելյալ խորք է ստեղծում, տողորելով երկր ապնկալիպտիկ երանգներով:

Եղեռնի թեման կարևոր տեղ է զրավել Հարություն Դելլալյանի (1937-1990) ստեղծագործության մեջ: Նրա «Նվիրում Կոմիտասին» դաշնամուրային Սոնատը (1982) կոմպոզիտորի լավագույն գործերից է: Այն այսօր էլ եզակի է հայ դաշնամուրային երաժշտության մեջ իր ինքնատիպ մտահղացրով, վառ արտահայտված ազգային երաժշտալեզվով և խիստ արդիական բնույթով:

Մեծ Եղեռնի թեմային նվիրված մի քանի մեծակտավ երկերի հեղինակ է Երգանդ Երկանյանը (ծնվ. 1951թ.), ում 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ սիմֆոնիաներում արտահայտվել է ցեղասպանության հետ կապված հեղինակի մտորումների լայն շրջանակը:

3-րդ՝ «Զայն նահատակաց» սիմֆոնիա-օրատորիան՝ մանկական ձայնի, խառը երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվազախմբի համար (1984) զրվել է Դանիել Վարուժանի երեք բանաստեղծությունների հիման վրա: Սիմֆոնիան մեծակերտ վոկալ-սիմֆոնիկ մի եռագրություն է, որտեղ կոմպոզիտորը անդրադարձել է այդ համահայկական, նաև՝ համամարդկային հնչեղություն ունեցող թեմային, օժտելով սիմֆոնիայի ֆինալը լավատեսական, օրինարանական վերջարանով:

Այլ է Երկանյանի թիվ 4 (1986) «Nemesis» սիմֆոնիայի մտահղացումը: Նրա երաժշտական կերտվածքը զուտ գործիքային է: Սիմֆոնիայում երաժշտական կերպարները կրում են ավելի ընդհանրացված, բայց ոչ վերացական բնույթը, թեև ստեղծագործությունը ծրագրային չէ ավանդական իմաստով: Ակնհայտ է, որ այն ներշնչված է այսօր արդեն հանրաճանաչ «Nemesis» գործողությունը իրականացրած խմբի գաղափարներով:

Ե. Երկանյանի 5-րդ՝ «Խաչված երազներ» սիմֆոնիան (2011) ոգեշնչված է սիմվոլիստ բանաստեղծ Հրանտ Նազարյանցի պոեզիայով: Սիմֆոնիան որոշակի իմաստով ծրագրային է: Նրա ցայտունորեն արտահայտված քնարախոհական բնույթը հատկանշվում է բազմաթիվ դրամատիկ շեշտադրումներով, երբեմն շարագուշակ և ողբերգական էպիզոդներով: Նեռոռմանտիզմի

ավանդույթները, հիրավի մալերյան ծավալն ու շունչը ներդաշնակորեն միահյուսվել են Սիմֆոնիայում Երկանյանի անհատական ոճին:

Եղեռնի 90-ամյա տարելիցին էր նվիրված Ռուբեն Սարգսյանի (1945-2013) «Եր-Չոր վերապրածի խոստովանանք» ստեղծագործությունը (2005) ֆլեյտայի, լարայինների և հարվածայինների համար: Կործանման ոգու և կենսահաստատ սկզբի հակադրությունը կազմում են այդ երկի մտահղացման առանցքը: Հայ ժողովրդի ապրելու և կերտելու աննկուն ձգուումը մարմնավորված է զուտ ֆոլկլորային երաժշտական կերպարի մեջ, որն օժուված է ցայտուն պարային ոիթմերով և եկաներով:

2004 թվականին իր ավարտին հասավ Վահրամ Բաբայանի (ծնվ. 1948թ.) «Մուսա լեռան 40 օրը» երեք գործողությամբ օպերայի ստեղծումը (ըստ Ֆրանց Վերֆելի համանուն վեպի): Օպերան գրված է հեղինակի համար բնորոշ էրայրեսիոնիզմին և նեռումանտիզմին հատուկ ոճական սկզբունքներով ու արտահայտչամիջոցներով: Երաժշտության մեջ գերիշխուում է միջանցիկ զարգացումը, թեատրո առկա են նաև ավարտուն արիաներ, անսամբլներ, տեսարաններ և առանձին սիմֆոնիկ հատվածներ:

Ուն Եղեռնի զոհերի հիշատակին է նվիրված Տիգրան Մանուկյանի (ծնվ. 1939թ.) վերջին նշանակալի ստեղծագործությունը՝ Ռեքվիեմը խառը երգչախմբի և լարային նվազախմբի համար (2008-2011): Ստեղծագործության մեջ կոմպոզիտորը զուգորդել է հայ միջնադարյան հոգևոր երգասացությունների եկեղեցներից սերող երաժշտական լատինական հոգեհանգստյան մեսայի կանոնական տեքստի հետ: Տվյալ տեղծագործության գերխնդիրն է՝ լատիներենի միջոցով, կարծես այն «հայացնելով», դուրս բերել ներ ազգային շրջանակներից, ներկայացնել աշխարհին հայ հինավոր մոնողիան իր գեղեցկությամբ և համաշխարհային, համարիստոնեական նշանակությամբ, ինչը լուծված է կոմպոզիտորին հատուկ վարպետությամբ, մեծ դրամատիզմով և փիլիսոփայական ընդհանրացումների հակումով հատկանշվող նրա անհատական ոճի հունի մեջ:

Ուշագրավ է, որ գեկուցման մեջ արձարձված գործերի հեղինակները պատկանում են 20-րդ դարի 60-70-ական թվական-

ներին ասպարեզ իջած այն սերնդին, որն իր ծանրակշիռ խոսքն ասաց հայ արդի երաժշտության բոլոր ժանրերում, միշտ մնալով «պատնեշին վրայ» և մեծ ներդրում կատարելով հայ կոմպոզիտորական դպրոցի նվաճումների համանվագի մեջ: Նրանք էին դարձյալ, որ գեղարվեստական բարձր մակարդակով իրենց ստեղծագործության մեջ արտացոլեցին Եղեռնի բարդ, պատախանառու և համայն հայությանը հուզող այդ ցավոտ և նվիրական թեման:

АННА АРЕВИШАТЯН (АРМЕНИЯ)

ТЕМА ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ АРМЯНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Тема Геноцида давно волнует армянских писателей, художников, режиссеров и композиторов. В творчестве армянских композиторов ей посвящены многие камерные, хоровые, симфонические и музыкально-сценические произведения.

Первым наиболее значительным произведением в этом ряду является балет Э. Оганесяна «Антун» (1969), в котором образ Комитаса олицетворяет собирательный образ и судьбу всех погибших вследствие Геноцида западноармянских деятелей искусства.

В докладе рассматриваются произведения армянских композиторов поколения 1960-70-ых гг., представители которого сказали свое веское слово во всех жанрах современной армянской музыки. Это оратория «1915» Э. Айрапетяна (1977), Соната для фортепиано «Посвящение Комитасу» (1982) и хоровая поэма «Минута молчания» (1986) А. Деллаляна, «Исповедь пережившего Дер Зор» для камерного оркестра (2005) Р. Саргсяна, симфонии N 3 «Голоса погибших» (1984), N 4 Nemesis (1986), N 5 «Распятые мечты» (2011) Е. Ерканяна, опера «40 дней Мусадага» (2004) В. Бабаяна, а также Реквием (2011) Т. Мансуряна.

THE THEME OF GENOCIDE IN THE WORKS OF ARMENIAN COMPOSERS

The theme of Genocide has long been a topic of mind for Armenian writers, artists, filmmakers and composers. Many chamber, choral, symphonic and stage music works of Armenian composers are devoted to that subject.

The first and one of the most significant ones among these works is E. Hovhannisyan's "Antuni" ballet (1969), in which the Komitas character embodies the collective image and the destiny of all Armenian artists from Western Armenia who perished because of Genocide.

The paper covers the works of Armenian composers of the 1960-70's generation, who have made a genuine contribution to all genres of contemporary Armenian music. These are E. Hayrapetyan's Oratorio "1915" (1977), Piano Sonata "Homage to Komitas" (1982) and Choral Poem "The Minute of Silence" (1986) by H. Delalyan, "Confession of a Survivor from Der Zor" for chamber orchestra (2005) by R. Sargsyan, Y. Yerkanyan's Third Symphony "The Voices of the Perished" (1984), Fourth Symphony "Nemesis" (1986), and Fifth Symphony "Crucified dreams" (2011); V. Babayan's opera "The Forty Days of Musa Dagh" (2004), and Requiem (2011) by T. Mansuryan.

ԻՎԵԹ ԹԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՐԿՈ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարկոն մեղավոր չեր, որ ճակատագրի բերումով ծնվել ու ապրել է հայրենիքից հեռու: Նա չկարողացավ համակերպվել այդ փաստի հետ: Հայրենիքից հեռու լինելը, օտարության մեջ իրեն գտնելը մի ցավ է եղել, որ նա երբեմն չկարողացավ հաղթահարել: Թերևս դա է պատճառը, որ արվեստագետի ստեղծագործություն-

ներում հայկական թեմատիկան այլաբանական տեսքով է հանդիս եկել:

Մարկո Գրիգորյանը ծագումով Բարձր Հայքի Կարս քաղաքից էր՝ ծնված Ռուսաստանում, հասակ առած Իրանում: Կրթությունը ստացել է Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում: Ապրել և ստեղծագործել է Իրանում և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, իսկ կյանքի վերջին տարիներին՝ Հայաստանում:

1950-1954 թթ. ուսանելով Հռոմում՝ նա հաղորդակցվել է Ռոբերտ Մելիքի, Ռենատո Գուտուզյանի և Ալդո Նարիլիի արվեստի հետ: Այդ տարիներից մնացել են հետաքրքիր արձագանքներ Մարկոյի արվեստի մասին և խոլական մամուլում, և երիտասարդ նկարչի մեծանուն ուսուցիչների գնահատականներում: Շուտով Մարկոն դառնում է Հռոմի նկարիչների միության անդամ, մասնակցում Վենետիկի միջազգային բիենալեին, իսկ 1958-ին հիմնադրում ու կազմակերպում է Թեհրան-Վենետիկ առաջին բիենալեն: Այդ տարիներին արվեստագետը կերպարվեստին գուգահեռ զբաղվել է նաև գորգանկարչությամբ և գորգագործությամբ, ուսումնասիրել է թե պարսկական, թե հայկական գորգագործության պատմությունը: Խորապես ներշնչվել է հայկական մշակույթից և հորինել նոր երիգներ ապագա նոր ուղիներ մատնանշելով:

Գեղանկարչության մեջ Մարկոյի ոճը դրսնորվում է վրձնի բուռն հարվածներով: Նա լավատեյյակ էր ավանդույթին, որ օգտագործում էր արվեստի առաջնորդացի համար: Ուշադրությունն ավանդույթի նկատմամբ եւ դրա կիրառումը ենթադրում են արվեստում նոր տեսակետներ ու հորիզոններ նախանշելը, որոնք առաջ ընթանալու նպատակ ունեն: Նրա գեղանկարչությունը թե իր գույներով, թե՝ ձևապատկերային լուծումներով ռեալիզմից աստիճանաբար վերածվում է էքսպրեսիոնիզմի և ապա հարում հետպատերազմյան Բուալիայում լայն տարածում գտած նեռնելիզմին:

Մարկոյի ստեղծագործական կարևոր փուլերից մեկը 1960 թվականն էր, երբ նա ստեղծում է մեծածավալ կտուալներ: Խոսքն իրար լրացնող 13 նկարներից բաղկացած «Օսկենցիմի դարպան» շարքի մասին է, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 3 մետր

երկարություն: Դրանք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ազդեցությամբ են ստեղծվել և խորհրդանշում են ողջակիզման վառարանները: Տասներեք կտավներն իրենց ողբերգական երթով ունեն սկիզբ և վերջ: Վերջին՝ 13-րդ կտավում մոխիրը վերափոխվում է հողի. այդպիսով ազդարարվում է կյանքի շարունակությունը: Դա ասես սթափեցնելու մի ձև է: Արվեստագետը կարծես ամեն կերպ փորձում է մարդկությանը հետ պահել ենթադրյալ ողբերգություններից:

Չհաղթահարելով հայրենիքից հեռու լինելու և օտար ափերում ստեղծագործելու փաստը նա իր գեղանկարներում անդրադարձել է ոչ թե հայոց ցեղասպանությանը, այլ հրեական հոլոքոստին: Փորձել է վեր հանել առհասարակ ցեղասպանության հարցը՝ լինի դա հայկական կամ հրեական: Գաղտնիք չէ, որ Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցած հայոց եղեռնից հետո հրեական հոլոքոստն է համարվում քաներորդ դարի ցեղասպանության առավել հայտնի օրինակներից մեկը:

1960-ական թվականներին, իբրև նկարելու միջոց, Մարկոն սկսեց օգտագործել հողը, դարմանը և կավը: Հենց հողարվեստն է դարձավ արվեստագետի ստեղծագործության այցելաքարտը:

Մարկոն ստվորական հողը վերածեց գեղարվեստական արժեքի: Կարելի է ենթադրել, որ հայի հոգեկան աշխարհում նկարիչը փորձում է առաջացնել ապահովության զգացում՝ ձգտելով հողին կյանք ու ճակատագիր տալ: Մնում է կոսակել, թէ ինչպիսի ներքին ուժեր են Մարկոյին մղել արարելու հողարվեստը: Դա պայմանավորված էր հայրենի հողն օտարի ուրիշ տակ տեսելու, օտար հողի վրա ստիպված ապրելու, ստեղծագործելու պարագաներով:

ИВЕТ ТАДЖАРЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И ТВОРЧЕСТВО МАРКО ГРИГОРЯНА

Марко не виноват, что волей судьбы родился и рос вдали от родины.

Жизнь вдалеке от родины, поиск себя на чужбине, были для

него такой болью, которую он так и не смог одолеть. Пожалуй, в этом и скрывается причина того, что в творчестве художника армянская тематика проявляется в аллегорической форме. Можно только догадываться, какие внутренние силы побуждали Марко создавать «земляное искусство». Это было обусловлено тем, что его родная земля была под чужими ногами, а сам автор жил и творил на чужой земле. Не смирившись с самим фактом проживания и творчества вдали от родины, на чужой земле, он в своих работах поднимал вопрос о геноциде вообще – будь то резня армян или еврейский холокост.

YVETTE TAJARJAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AND MARCO GRIGORYAN'S CREATION

Marco was not to blame, since he was born and lived abroad by the destiny.

Being away from the homeland, finding himself abroad in a foreign country ache was a pain that he was unable to cope with.

Perhaps this is why, that the artist's creations seems to be the allegorical appearance of Armenian theme.

One can see the inner strength that has led Marco towards creation of land art. It is conditioned by his homeland being under the rule of foreigners, as well as the author himself living and creating on a foreign land.

The fact of failure to overcome of living abroad and the creativity away from the homeland, he referred in his creations the Jewish Holocaust instead of the Armenian Genocide.

In general he tried to highlight the fact of genocide whether it is Armenian or Jewish.

ԵՂԵՇՈՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՒԽՄԵՐԸ ԱԼԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Հայոց Մեծ Եղեռնը հայ ինքնության հարացույցին նոր նշույթներ հավելեց, որոնցով սահմանազատվում են ժողովրդի տարբեր հատվածների՝ արևելահայերի, արևմտահայերի, սփյուռքահայերի պատմական հիշողության մեջ ձևավորված երևումշակութային ընկալումները։ Ավելի քան խոսքը, երաժշտությունը բանալի դարձավ սփյուռքահայ արվեստագետների երկատված ինքնության բարդ որոնումներում։

Ամերիկահայ կոմպոզիտոր Ալան Հովհաննեսի «օտար» ձայնի հիմքերը 20-րդ դարի երաժշտարվեստում առնչվում են նրա հայ-շոտլանդական ծագման, հայ-արևելյան ինքնության և իր երաժշտական աշխարհում տեղ գտած զանազան արևելյան մշակույթների՝ հնդկական, ճապոնական, կորեական և բազու այլ գեղարվեստական ավանդույթների ինքնատիպ մեկնաբանությունների խնդիրներին։

Հայկական ինքնության հայտնությամբ է պայմանավորված կոմպոզիտորի շրջապարձը դեպի Արևել և այդ ինքնության դրսերումներն առկա են հեղինակի զանազան «արևելյան» գործերում։ Հայկականությունը տարեթվերով պարփակված փուլ չէ Ալան Հովհաննեսի ստեղծագործական տարեզրության մեջ, այլ սեփական ես-ի բացահայտում, ինքնաշնկալման տարածք և ելակետ՝ հաղորդակցվելու հին արևելյան քաղաքակրթությունների տարբեր ոլորտներին։

Չեկոսլովական մեջ քննարկվում են Ալան Հովհաննեսի մեծածավալ ժառանգության մեջ անդրադարձ գտած հայոց պատմության ողբերգական էջերը, մասնավորապես «Exile» («Արտոր») սիմֆոնիան (N 1, 1939 թ.), նվիրված Եղեռնի զոհերին։ Այս ստեղծագործությունը Հովհաննեսի նոր ինքնության հաստատման «առաջին հրապարակային խոստովանությունն» է, որը հստակեցրել է նրա «հոգևոր լարվածքը» և կանխորշել ստեղծագործական և հոգեբանական ճգնաժամից դուրս գալու ուղիները։

Դրան հաջորդող հայկական կոչվող փուլում են ստեղծվել կոմպոզիտորի հանրահայտ հայկական ստեղծագործությունները՝ «Լուսածագ», Հայկական երեք Ռապորդիաներ, Սուրբ Վարդան սիմֆոնիա և այլն։

«Արտոր» սիմֆոնիայում չկան ազգային երաժշտական մեջքերումներ, որը հեղինակի երաժշտական մտածողության բնութագրական արտահայտություններից է։ Գեղանկարչական պատկերի հետ մտազուգորդվող եռամսա սիմֆոնիկ կտավի հուզական-զաղափարական ուղղվածությունն արտացոլող «Lament», «Conflict» և «Triumph» ենթավերնազրերը, ինչպես նաև առանձին մասերում օգտագործված ժանրային ձևերը՝ խորալ, պար, ֆուզա, դիսկրետ հույզերի և ապրումների քառտիկ փոփոխությունների խոսքային ու երաժշտական նշանակիրներն են։ Սիմֆոնիայի ոճական-կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ օստինատ ոիթմական հյուսվածքները, ծավալուն մեղեղական դարձվածքների ու պարային ոիթմերի համադրումները, ալետորիկ դրվագների ու պոլիֆոնիկ ձևերի մեջընդմիջումը հանդիպում են հեղինակի գրեթե բոլոր հայկական և արևելյան գործերում։

Ալան Հովհաննեսի «Արտոր» սիմֆոնիայի երաժշտական տեքստը՝ մելիզմատիկ ոճի մեղեղական մտածողության գերակշռությամբ տարբերվում է թե 20-րդ դարի ողբերգությունները մարմանավորող կապը եսիոնիստական և ավանդարդային արտահայտչամիջոցներով հազեցած արևմտաելորպական կոմպոզիտորների երկերից և թե ժամանակակից հայ կոմպոզիտորների «Եղեռնի խորանին» մատուցած երաժշտական ընծայաբերումներից, որտեղ մարդկային խոսքին առանձնահատուկ գործառույթ է տրվում։

Նախնիների հիշատակը հավերժացնող Ալան Հովհաննեսի խորհրդանշական նվիրաբերումը իրարամերժ գնահատականների է արժանացել ամերիկյան երաժշտական հանրության տարբեր շրջաններում։

«Եղեռնին նվիրված», «Եղեռնի զոհերի հիշատակին» սրբազան խորագրերը կրող ստեղծագործությունները՝ անկախ իրենց մարմանավորումներից և դրանց համարժեք կամ տարարժեք գե-

MUSICAL REFLECTIONS OF ARMENIAN GENOCIDE IN ALAN HOVHANNESS' WORKS

The American Armenian composer Alan Hovhaness' "otherness" in the context of the 20th century musical discourse can be explained by his Armenian-Scottish origins, Armenian oriental musical identity and his unique interpretation of different artistic traditions of eastern musical cultures - Indian, Japanese, Korean etc., available in his works.

The tragic pages of Armenian history are reflected in Alan Hovhaness' huge heritage; this article particularly tackles the "Exile" symphony (No.1, 1939), dedicated to the Armenian Genocide. The "Exile" is a kind of catharsis in the long run of Hovhaness' pursuit of national spirit and musical identity to achieve solution to his psychological and creative crisis. The symphony became a symbolic self-acknowledgement of the composer's Armenian identity, and an offering in commemoration of the victims of the Genocide in the realm of the musical space of the composer's individual perceptions.

ԼԻԼԻԹ ԵՐՆՋԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

МУЗЫКАЛЬНЫЕ РЕФЛЕКСИИ ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛАНА ОВАННЕСА

Основы инакости музыкального мышления американского композитора Алана Ованныса в контексте музыки 20-го века прослеживаются в его армяно-шотландском происхождении, армяно-восточной идентичности и в самобытных интерпретациях художественных традиций различных восточных культур – индийской, японской, корейской и т. д.

В обширном творческом наследии Алана Ованныса нашли отражение трагические страницы армянской истории. В докладе, в частности, обсуждается симфония "Изгнание" (№ 1, 1939), посвященная Геноциду армян. Данное сочинение стало своеобразным катарсисом в поисках музыкальной идентичности автора, предопределив пути выхода из творческого и психологического кризиса. Симфония "Изгнание" – символическая дань армянской идентичности композитора жертвам Геноцида, увековечение их памяти в звуковом пространстве индивидуализированных восприятий "космического сознания".

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՆՅԱՆ. "LA PLAINE DE L'ARMÉNIE"

Զեկուցումը նվիրված է 20-րդ դարի հայ ծովանկարիչ Վարդան Արխտակեսի Մախոխյանի²³⁰ (1869-1937) "La Plainte de l'Arménie" («Հայաստանի ողբք») երաժշտական ստեղծագործությանը: Հովհաննես Այվազովսկու տաղանդավոր հետնորդներից մեկը՝ Վ. Մախոխյանը, 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների նվազայի ամենաճանաչված և լավագույն ծովանկարիչներից էր, ով արժանացել էր Ֆրանսիայի և Գերմանիայի կառավարությունների պարգևներին:

²³⁰ Վ. Մախոխյանի ստեղծագործությունները ուսումնասիրելիս հիմնվել են հետևյալ ուսումնասիրության վրա. Հակոբյան Ա. Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխյան, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2004, 132 էջ:

թյունների ու մշակութային հաստատությունների ամենաբարձր տիտղոսներին:

Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված 20-րդ դարի ամենասարսափելի և արյունալի ոճի՝ 1.500.000-ից ավելի հայերի՝ այդ թվում նաև իր հարազատների տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը անտարբեր չեր կարող թողել նաև մեծ հայրենասերին, ով հայ ժողովրդի պատմության ողբայի եջերի իրադարձություններին արձագանքել է 1915-1917թթ. ընթացքու գրված յուրօրինակ երաժշտական կտավում և նվիրել այն հայրենիքին՝ Հայաստանին: Ստեղծագործությունն, ըստ Վ. Մախոյանի, հայրենակիցների տառապանքների արձագանքն է և համաշխարհային արդարության կոչ: Հավանաբար, այն հայոց ցեղասպանության ողբերգությունն արտացոլող առաջին երաժշտական կտավն է, որը մինչ այժմ չեր արժանացել երաժշտագետնետազոտողների և երաժշտ-կատարողների ուշադրությանը: “La Plainte de l’Arménie”-ն գրվել է ջութակի համար նվազախմբի կամ դաշնամուրի նվազակցությամբ:

Ամենեին պատահական չէ, որ ցեղասպանության արձագանքն արտահայտվել է Վ. Մախոյանի երաժշտական ստեղծագործության մեջ: Ինչպես հայտնի է, Կարն Սանասարյան վարժարանում ուսանելու տարիներին Վ. Մախոյանը ստացել է նաև պրոֆեսիոնալ երաժշտական կրթություն որպես ջութակահար և երկմտել հետագա ուսումնառությունը շարունակել որպես երաժիշտ, թե՝ նկարիչ: Այսուամենայնիվ ընտրելով նկարչությունը ինըն իրեն համարել է երաժիշտ, որը միաժամանակ գրադիւն է նկարչությամբ: Տաղանդաշատ ծովանկարիչը որպես ջութակահար բազմաթիվ համերգներով հանդես է եկել ծննդավայրում՝ Տրավեկոնում, իսկ նրա կատարողական բարձր վարպետության մասին փաստել է մամուլը: Եվրոպայում ուսանելու տարիներին տաղանդավոր արվեստագետը, հավանաբար, ինքնակրթությամբ զարգացրել է իր երաժշտական տեսական և կատարողական գիտելիքները:

“La Plainte de l’Arménie” պիեսը, ըստ էության, Վ. Մախոյանի և հայ ժողովրդի տրամադրության և վիճակի խորհրդա-

նշական պատկերն է: Մեղեդին ներիկայացնում է բանաստեղծական և, մինևույն ժամանակ, վշտագին կերպար:

1919թ. հունվարի 13-ին Սոնտե Կառոյի «Ժամանակակից համերգներ» համերգաշարի շրջանակներում կայացել է ստեղծագործության համաշխարհային առաջին համերգային ունկնդրումը՝ Սոնտե Կառոյի օպերային թատրոնի նվազախմբի, Բելգիայի թագավորական օպերային թատրոնի և Սոնտե Կառոյի օպերային թատրոնի գլխավոր դիրիժոր Ժորժ Լովերինի և Սոնտե Կառոյի օպերային թատրոնի առաջին ջութակահար, «Սոնտե Կառոյի արքայազնի մենակատար» տիտղոսակիր, ջութակահար Արի Վաժմանի կատարմամբ, որն արժանացել է հանդիսական-ների շերմ ընդունելությանը և բազմաթիվ բիսերի: Ինչպես համերգաշարի կազմակերպիչ Ժ. Լովերինն, այնպես էլ Ա. Վաժմանն, իրենց իհացմունքի խոսքերն արտահայտելով, պիեսն իրենց հետագա համերգային ծրագրերում ներառելու բոլորություն են խնդրել հեղինակից: Հայրենասիրական մեծ պոռքիումով գրված պիեսը խորապես հուզել է ներկաներին և բարձր գնահատականի արժանացել ինչպես եվրոպական մամուլի, այնպես էլ երաժշտագետների կողմից: Պահպանվել է ստեղծագործության կլավիքը:

“La Plainte de l’Arménie”-ի հայաստանյան պրեմիերան տեղի կունենա «Հայոց ցեղասպանություն-100. ճանաչումից» հատուցում» միջազգային գիտաժողովի շրջանակներում ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած համերգի ընթացքում, տողերին հեղինակի կատարմամբ: Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված ոճիրը դեռ չի արժանացել համաշխարհային ճանաչման: Այս առումով հատկանշական է, որ ստեղծագործությունը վերածնվում է 100 տարի անց, փաստորեն, այն իր առաքելությունը դեռ չի ավարտել: Մախոյանական հնչունները անընդմեջ հիշեցնելու են 100 տարի առաջ իրականացված և դեռ չհատապարտված ոճիրը՝ մինչ արդարության վերականգնումը: Այս խոր զացմունքային երաժշտական շարադրանքը ձռն է և պատգամ. այլև՝ երբեք...

ЛИЛИТ АРТЕМЯН (АРМЕНИЯ)

ВАРДАН МАХОХЯН: «LA PLAINE DE L'ARMÉNIE»

В докладе рассматривается музыкальное произведение “La plainte de l'Arménie” (“Плач Армении”), написанное армянским моряком Варданом Махохяном (1869-1937) в 1915-1917 гг. и посвященное родине – Армении. Согласно В. Махохяну, это произведение – отзвук страданий соотечественников и воззвание к всемирной справедливости. По всей вероятности, это первое музыкальное сочинение, отражающее трагедию Геноцида армян. “La plainte de l'Arménie” – произведение для скрипки в сопровождении оркестра или фортепиано. Вовсе не случайно то, что В. Махохян отреагировал на Геноцид музыкальным произведением: в годы учебы в училище Санасарян в Эрзуруме он параллельно получил и профессиональное музыкальное образование по классу скрипки и фактически встал перед выбором – продолжить ли карьеру музыканта или стать художником. Сделав выбор в пользу живописи, он, тем не менее, считал себя музыкантом, занимающимся изобразительным искусством.

Премьера рассматриваемого произведения состоялась 13-го января 1919 года в Монте-Карло в исполнении Анри Важмана и оркестра Оперы Монте-Карло под управлением дирижера Джорджа Ловерина. Сохранился клавир произведения.

Впервые в Армении “Плач Армении” будет исполнен автором этих строк на концерте, организованного Институтом искусств НАН РА в рамках международного научного симпозиума “Геноцид армян – 100: от признания к реституции”.

LILIT ARTEMYAN (ARMENIA)

VARDAN MAKHOKHYAN: «LA PLAINE DE L'ARMÉNIE»

The paper analyzes the musical composition “La plainte de l'Arménie” (“Lamentation of Armenia”), written by the Armenian marine

artist Vardan Makhokhyan (1869-1937) in 1915-1917 and dedicated to his Fatherland – Armenia. As V. Makhokhyan put it – the composition is an echo of the torments of his compatriots and a call for the world justice. “La plainte de l'Arménie” – a piece for violin accompanied by orchestra or piano – is most likely the first to reflect the tragedy of the Armenian Genocide. It is not surprising that V. Makhokhyan reacted to the Genocide with a musical composition: in the years of study at the Sanasarian College in Erzurum, he concurrently took classes of violin and, in fact, had had to choose between the careers as a musician and a painter. Having made a choice in favor of painting, he, however, considered himself a musician engaged in fine arts.

The premiere of the work under review took place on 13 January 1919 in Monte-Carlo. Henri Vazhman performed it with the Orchestra of the Monte-Carlo Opera; conductor – George Lovering. The clavier of the work has survived.

In Armenia, “La plainte de l'Arménie” was first performed by the author of these lines at the concert within the framework of the international symposium “The Genocide of Armenians – 100: from Recognition to Restitution”, organized by NAS RA Institute of Arts.

ԼԻԼԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՍՈՒՐԵՆ ՊԻՊՈՅԱՆԻ «ԳԱՂԹ» ԳԵՂԱՆԿԱՐԸ

Հայաստանի վաստակավոր նկարիչ Սուրեն Պիպոյանի «Գաղթ» մննումենտալ կտավը արվեստաբանների կողմից չի լուսաբանվել:

Նկարիչ գեղարվեստական ժառանգության մեջ զգայի տեղ էն գրավում մեծածավալ կոմպոզիցիոն գեղանկարչական աշխատանքները, որոնցից առանձնանում է հայոց Մեծ եղեռնին նվիրված «Գաղթ» աշխատանքը, որը դարձավ նկարչի կյանքի առանցքային ստեղծագործությունը:

15 տարի շարունակ այս թեման գրադեմում էր նկարչի միտքը: 1964 թվականի դեկտեմբերից նա սկսում է աշխատել

առաջին կտավի վրա: Իր օրագրում նա գրում է. «Կարդում և ուսումնասիրում եմ հայկական կոտորածներից տեղեկություններ, զարնանը ցուցահանդես է լինելու»: Մեկ այլ տեղ. «Այսպէս, ուրեմն - «Գաղը» կոմպոզիցիոն կտավի վրա աշխատեցի 25 օր - ստեղծագործական բուռն շրջան էր, խիստ լարված էի աշխատում... Կոմպոզիցիան բաղկացած է 100 ֆիգուրներից, բոլորը մեկ առ մեկ նկարել էր հարկավոր: Աշխատանքը կատարեցի շափական խիստ ոճով, պայմանական միջավայրում և սիմվոլիկ: Ցուցահանդեսում աշխատանքը միահամուր հավանության արժանացավ, ոմանց վրա ցնցող տպավորություն թողեց»:

Կտավի չափսերն են 122 x 140 սմ: Այս առաջին օրինակը կատարված է նկարչի տվյալ շրջանին բնորոշ գրեթե մոնոխրոմ, գուսապ և մուգ դարչնակապտավուն ներկապնակով, նկարչին հատուկ կուրիստական-էքսպրեսիոնիստական ոճով, լերկ, դաժան անապատի թեք մակերեսով (գուցէ՝ լեռներով) ընթացող մարդկային անձայր շարապուների պատկերմամբ: Թեև նրանք գնում են մթնից դեպի լույս, սակայն նկարի ընդիհանուր տրամադրությունը ողբերգական է, ցավալի: Հեռվում նշարվում է Ս. Շոփիսիմ վանքի ուրվագիծը: Նկարը անվանվեց «Փրկության ճանապարհ»: 1967 թվականին Սուրեն Պիպոյանը կատարեց նկարի հեղինակային կրկնօրինակը, քիչ ավելի մեծ չափսերի: 160 x 200 սմ: Այս օրինակը կոչվեց «Դեպի նոր Հայաստան», Խորհրդային Հայաստանի զաղափարախոսությանը համահունչ:

1979 թվականին Սուրեն Պիպոյանը կրկին անդրադարձում է այս թեմային, սակայն հիմնականում պահպանելով նոյն հորինվածքը, դրան բոլորովին նոր ոճական և կատարողական մեկնաբանություն է տալիս: Նախ և առաջ որոշվեցին չափսերը՝ նախորդներից շատ ավելի խոշոր. 300 x 375 սմ: Փոխվեց գունային լուծումը, մուգ դարչնագույնից դեպի ուսկեզունք, սալիսակը, երկնագույն-մոխրագույնը: Ավելացավ մի կարևոր դետալ. Գաղթականներին ընդունում են հրեշտակները: Կտավի ստեղծման ընթացքում ուսումնասիրվել են հայկական ազգային տարագները:

Տունուտեղ լրած, բնի տեղահանված հայությունը գնում է դեղին անապատով, փրկելով թանկազին մասունքները զիրք, սրբապատկեր, խաչքար, գրկած տանում են մանուկներին, հի-

վանդ հարազատներին: Նրանց շարքերում կարելի է նկատել Կոմիտասի ֆիգուրը: Հողմը կարծես քշում է մարդկանց: Մի կերպ դիմադրելով՝ նրանք շարժվում են առաջ: Թոշունները աղաղակում են: Գաղթականները հրեշտակներին ընդառաջ, դեպի երկինք են գնում կամ՝ դեպի նոր Հայաստան: Հեռվում Ս. Շոփիսիմ եկեղեցու ուրվագիծն է: Կտավը միևնույն ժամանակ և ողբերգական է, և կենսահաստատ՝ շնորհիվ ոսկեզույն կոլորիտի և կոմպոզիցիոն դիմամիկ ոիթմի: Այն հազեցած է օրով, ինչն առհասարակ բնորոշ է Պիպոյանի կտավներին²¹: Սա այն հազվագյուտ նկարներից է հայոց ցեղասպանության թեմայով, որը ողբերգականության հետ մեկտեղ հաստատում է հայ ժողովրդի մարդկային բարձր արժանիքները՝ որպես սեփական մշակությին հավատարիմ և ապրելու հսկայական կամք ու կենսուժ ունեցող ժողովրդի:

1980 թվականին աշխատանքը ցուցադրվեց Հայաստանի նկարիչների միությունում և արժանացավ «Տարվա լավագույն գեղանկարչական աշխատանք» մրցանակին: Հետազայում ցուցադրվել է Հայոց ցեղասպանության պետական թանգարանի կոնֆերենց-սրահում: 2005-ից հետո չի ցուցադրվել: 2015 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի կապակցությամբ անցկացվող միջոցառումների շրջանակներում, Գաֆեսճեան արվեստի կենտրոնը որոշեց այն ժամանակավոր ցուցադրության դնել:

ЛИЛИТ ПИПОЯН (АРМЕНИЯ)

КАРТИНА «ИСХОД» СУРЕНА ПИПОЯНА

Заслуженный художник Армении Сурен Пипоян работал в различных жанрах, но среди его работ особое место занимают крупные сюжетные композиции. Одной из них является монументальная картина «Исход», которую можно назвать центральной в его

²¹ Խնչես գրում է Վահան Հարությունյանը, «Պիպոյանը լավ զիտի, ինչ է օրի շերտը, քիչ չի երփեազրել օրով առատ, նույնիսկ գերառատ գործեր»: – Սուրեն Պիպոյան, ցուցահանդեսի կատալոգ, Երևան, 1982, առանց էջակարգման:

творческой биографии. В 1965 году на республиканской выставке, посвященной 50-летию армянского геноцида, была представлена картина «Дорога спасения» (холст, масло, 122 x 140), через 2 года художник выполнил авторскую копию большего размера, назвав ее «К новой Армении» (холст, масло, 160 x 200), а в 1980 году был завершен окончательный вариант данной композиции под названием «Исход» (холст, масло, 300 x 375). Первые работы были выполнены в жесткой, несколько суворой, чуть кубистической манере и почти монохромной коричнево-сероватой цветовой гамме. Изображены толпы согбенных людей, бредущих по пустынной каменистой земле, а вдалеке – свет. Последняя, основная версия работы в основном сохраняет прежнюю композицию, но кардинально изменился цвет и манера письма. Здесь преобладает золотисто-желтый в сочетании с серым и несколькими черными пятнами, полотно одновременно и трагично и жизнеутверждающее. Изображенные здесь люди спасают не только себя, они спасают и национальные реликвии – художественные и культурные ценности армянского народа.

LILIT PIPOYAN (ARMENIA)

THE “EXODUS” OF SUREN PIPOYAN

Suren Pipoyan has been working in different genres, but the monumental compositions occupy a special place among his works. The “Exodus” is one of them, which can be called as the central work in his artistic biography. In 1965 the first version of it, called “The road of salvation”, (c.,o., 122*140 sm) was presented for the republic art exhibition dedicated to the 50-th anniversary of Armenian genocide. In two years’ time the artist executed the copy of larger size (c.,o., 160 * 200sm), calling it as “Road to New Armenia”. In 1980 the final version of this composition was fulfilled (c.,o., 300*375sm). The first copies of it were made in rather tough, a little bit somber, cubistic manner and almost monochrome, in grey-brown colors. The columns of bent down people, going through the desert, stone ground towards the light in a distance. The last, basic version of this work keeps the composition almost the

same, but the color and the manner of painting have been changed dramatically. Here, the yellow-gold color in combination with grey and some black spots are the priority. The canvas is tragic and life-asserting at the same time. People are carrying the cultural relics upon themselves.

ՍԱԹԵՆԻԿ ՎԱՐՄԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԵՎՀԵ ԹԱՂԵՎՈՍՅԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ «ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Այս տարի լրանում է հայ գեղանկարչության ականավոր վարպետներից մեկի՝ իմայրեսինիզմի ուղղության հետևորդ Եղիշէ Թաղենոսյանի (1870-1936) ծննդյան 145-ամյակը։ Մեր գեկուցումը նվիրված է Ե. Թաղենոսյանի մեկ կտավի ուսումնասիրությանը, որը ժամանակին գտնվել է Շողակաթ եկեղեցում, իսկ այսօր հանգրվանում է Սայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր վեհարանում։ «Խաչելություն» խորագիրը կրող այս նկարը բացահայտում է նկարչի արվեստի շուտումնափրված էջերից մեկը 1915-1918 թվականների եղերական իրադրությունների պատկերավոր արտահայտությունը²³²։

Ե. Թաղենոսյանի կյանքն ու գործունեությունը միահյուսվել եր իր հայրենակիցների ճակատագրի ողբերգական էջերին։ Նա Վաղարշապատում ականատես է լինում եղեռնապուրծ հայության տառապանքներին։ Թուրք բարբարուների կողմից հայության անլուր հոշոտումները ցնում են հայ մտավորականներին՝

²³² Ե. Թաղենոսյանի արվեստի ուսումնափրողները հիշատակել են սույն աշխատանքի անունը միայն։ Տե՛ս Հավետիքյան Գ. «Նկարիչ Եղիշէ Թաղենոսյան» // Գարեգին Հավետիքյան, Եղուրեկ և ուսումնափրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983, էջ 156, Դրաման Բ. Գյուղա Տաթևօսի, Մոսկվա, «Искусство», 1957, с. 98, Սարմիկյան Ե. Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գիրք Գ, Երևան, «Սովորական գրող», 1983, էջ 131, Աղասյան Ա. Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիներ XIX-XX դարերում, Երևան, «Պական Երևանցի», 2009, էջ 39։

Մարտիրոս Սարյանին ու Վահան Տերյանին, Եղիշե Թադևոսյանին ու Եղիշե Չարենցին: Անա թե ինչ է գրում վերջինս հայացունց այդ դեպքերի մասին.

Նայեցեք – նայեցեք, դուք ինձ չե՞ք ճանաչում.

Ես սիրել եմ աշխարհը այնքան...

Բայց հիվանդ օրերի թունավոր կանչում

Ես բացել եմ թևերս արևաքամ:

Եվ բնավ պատահական չէ, որ ծնվում է Ե. Թադևոսյանի «Խաչելությունը» (1918, կտավ, յուղաներկ, 96 x 61): Յուրաքանչյուր մարդու այս աշխատանքը կթվա անսովոր՝ իր արևաքառ գույներով պարուրված խորքով: Սակայն հոգեբանական հասուկ դասեր չեն պահանջվի հասկանալու համար, որ ստեղծագործության հեղինակը գտնվել է անհանգիստ, բորբոքված հոգեվիճակում: Կյանքի ու պայքարի կարմիր գույնը պարուրել է տիեզերքն այնպես, կարծես խառնվել է արյան, ողբերգության գույնին՝ տեղտեղ ընդունելով գորշ երանգներ: Զոհաբերվող Հիսուսի այս պատկերում ներկա իրականության մեջ նորից կրկնվող ստորվծին է և մարդուային անսփոփ ողբերգությունը: 1914-1918 թվականներին գրած նամակներում արվեստագետն արտահայտել է իր վրդովմունքը, ցավը, տառապանքը:

Ե. Թադևոսյանը եղել է բնության ու մարդու ներդաշնակության, գեղեցիկի ակնքարքը և հավերժությունը զգացող երգի և երեք չի հարել մողեռնիզմի որևէ ուղղության հավատարիմ մնալով պլեներային գեղանկարչությանը: «Խաչելություն» կտավը Շայաստանում տիրող հասարակական-քաղաքական ծանր կյանքի և մտավորականների հոգենոր երկատվածության ու ընկճանակության մքնոլորտի պատկերավոր արձագանքն էր: Բնական է, որ այս նկարում ի հայտ եկան արտահայտչական այն միջոցները, որոնք հատուկ եին եքսպրեսիոնիզմին. սոցիալական քննադատության պաթոսը, ինքնարտահայտման գերզայունությունը, մարդու հոգենոր աշխարհի սուրբեկուի պատկերումը, զգացմունքների հիվանդազին լարվածությունը, շրջապատող աշխարհի դեֆորմացիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հե-

տո եքսպրեսիոնիստների և նրանց հարողների թիվն ավելանում էր: Նրանց ստեղծագործության հիմնական զիջը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ հոռետեսությունը: Պատահական չեն նաև Եղիշե Չարենցի՝ այդ տարիներին գրած բանաստեղծություններն ու պոեմները, հատկապես «Ողջակիզվող կրակ» շարքը.

Ինչպես երկիրս անսփոփ, ինչպես երկիրս բախտազուրկ,

Ինչպես երկիրս ավերակ ու արնաներկ -

Միում է սիրտս հիմա որք, միում է սիրտս բախտազուրկ

Միում է սիրտս՝ ավերակ ու արնաներկ...

Արվեստի պատկերավոր ընկալումը և՝ պոեզիայում, և՝ կերպարվեստում տվյալ դեպքում արտահայտում է միևնույն տեսիլը:

Զեկուցման մեջ հիշատակվում է ֆրանսիական սիմվոլիզմի ամենացայտուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ նկարիչ Մորիս Շենի «Խաչելությունը» (1890), որն իր հորինվածքով, գույներով՝ կարմիր երկինք, մուգ ուրվագծային մարմիններ առաջին պլանում, ինչ-որ չափով հիշեցնում է Ե. Թադևոսյանի կտավը: Սակայն ֆրանսիացի մեծ վարպետի աշխատանքը, ի տարբերություն Ե. Թադևոսյանի համանուն կտավի, դեկորատիվ լուծում է ստացել և կրում է սիմվոլիզմին հատուկ երևակայական բնույթը:

Ե. Թադևոսյանի նկարում պատկերված տեսարանն ամբողջությամբ թափանցված է ողբերգության խորհրդավորությամբ: Այդ առումով այս զուգորդվում է XVI-XVII դարերի իսպանացի, ազգությամբ հույն մեծ նկարիչ Էլ Գրեկոյի արվեստի հետ՝ որևէ բնորոշ «նյարդային, դողահար» մթնոլորտով:

Եղիշե Թադևոսյանի «Խաչելությունը» թե՛ իր ընդհանուր պատկերագրությամբ, թե կարմիր գույնի խորհրդաբանությամբ տարբերվում է ոչ միայն միջնադարում, այլև նոր և նորազույն ժամանակներում հայ նկարիչների վրձնած խաչելության տեսարաններից:

SATENIK VARDANYAN (ARMENIA)

КРАСНОЕ «РАСПЯТИЕ» ЕГИШЕ ТАТЕВОСЯНА

В музее первопрестольного Эчмиадзина хранится полотно выдающегося армянского художника, мастера импрессионистической живописи Егише Татевосяна (1870-1936) «Распятие» (1918, холст, масло, 96x61). Будучи живым свидетелем, художник остро переживает последствия жесточайшей резни армян 1915-1918 годов. Как результат - рождается картина, не совсем свойственная его творчеству в целом. Раскаленно-красное «Распятие» Е. Татевосяна отличается экспрессионистической трактовкой: субъективным выражением внутренних переживаний, болезненным напряжением чувств, деформацией объектов. В те же годы в поэзии великого армянского поэта Егише Чаренца рождается серия стихов и поэм, где автор также ассоциирует события геноцида со вселенной, окрашенной в красный цвет с примесью крови как бы заново распятого Христа. До сих пор недостаточно исследованная картина Е. Татевосяна сегодня предстает в новом свете.

SATENIK VARDANYAN (ARMENIA)

RED «CRUCIFIXION» OF YEGHISHE TADEVOSYAN

The canvas of the outstanding Armenian artist, a master of impressionist painting Yeghishe Tadevosyan (1870-1936) «The Crucifixion» (1918, oil on canvas, 96 x 61) is stored in the Museum of Mother See of Holy Etchmiadzin. As a witness, the artist stung the consequences of severe massacre of Armenians in 1915-1918. As a result, the picture was born which was not characteristic to his work. Tadevosyan's red-hot-red «Crucifixion» is distinguished by its expressionist interpretation: subjective expression of inner experiences, sickly emotional strains, deformation of objects. In those same years, in the poetry of great Armenian poet Yeghishe Charents was born a series of verses and poems where the author also associated the events of the genocide with the universe,

shrouded in red with blood, to reiterate the infamous sentence in the image of the crucified Christ. Still unexplored picture of Yeghishe Tadevosyan appears in a new light now.

ARSEN AMBARЦUMOV (ARMENIA)

ТЕМА ГЕНОЦИДА В ФИЛЬМЕ ГЕНРИКА МАЛЯНА «НААПЕТ»

Геноцид армян 1915 года в Османской Турции является одной из трагических страниц в нашей истории. Более полутора миллионов наших соотечественников - как простых граждан, так и представителей интеллигенции, были истреблены по одной причине: они были армянами. Будучи нацией, проживающей на своей исконной территории, мы превратились в людей второго сорта, в людей, которые были лишены многих гражданских прав.

К этой трагической странице в истории нашего народа обращались и в советское время. Тема геноцида нашла свое отражение в искусстве, в том числе и в искусстве кино. В этой статье мы будем говорить о фильме «Наапет», который был снят в 1977 году режиссером Г. Маляном по одноименной повести Р. Кочара.

Тема геноцида выражена в образе главного действующего лица – Наапета. В начале фильма зритель видит человека, идущего по дороге. Общие и средние планы, сменяя друг друга, представляют зрителю путника, ищущего пристанища. Спустя некоторое время, зритель узнает, что это Наапет. Во время геноцида, устроенного турками, он потерял свою семью и вынужден был перебраться в Восточную Армению, в село, где живет его сестра. Путь героя во временной последовательности занимает целую сцену. При этом новая сцена начинается кадрами, где мы видим Наапета в иной обстановке – в доме, зажигающим свечу.

Монотонный ритм, статичные кадры еще больше акцентируют внимание на главном действующем лице фильма и трагедии 1915 года. Сюжетная линия фильма несколько сужена. Акцентиро-

ван переход Напета на новое место жительства, его знакомство с Нуар и рождение ребенка. Это еще больше выделяет образ Напета, которого на экране воплощает Сос Саркисян. Игра актера спокойна и сосредоточена. Мы видим человека, который очень сильно переживает смерть родных ему людей. Маян использует в фильме интересный режиссерский прием. Он противопоставляет образ главного героя остальным жителям деревни, придавая ему драматические черты. Напет или не вступает в диалог с жителями деревни, или общается с ними крайне редко. В этих сценах режиссер и оператор (С. Исраелян) используют межкадровый монтаж, показывая действующих лиц отдельными кадрами (это, например, кадры с детьми, которые смотрят на Напета и т.д.). С помощью межкадрового монтажа представлены также воспоминания героя: сцены убийства жены и детей Напета. Воспоминания здесь составляют одну из сюжетных линий фильма и несут важную смысловую нагрузку.

Развивая действие, режиссер соединяет вместе двух людей: Напета и Нуар, что символизирует начало новой жизни.

Нуар (Софик Саркисян) также потеряла семью. По совету сестры Напета Антарам (Гая Новенц) и ее мужа Апро (Мгер Мкртчян) двое одиноких людей решают создать семью. Та часть фильма, где Напет и Нуар показаны вместе, выдержаны в несколько сдержанных тонах. Супруги ведут обыкновенный, размеренный образ жизни, свойственный людям, живущим в деревне. Но жизнь преображается после рождения ребенка. Она приобретает новые, яркие краски. В фильме интересно использован и образ дерева, которое сажает Напет. Дерево, дающее плоды, является символом новой жизни. “Напет – это, по сути, тот характер, от которого ведет дорога к национальному характеру нашего современника”²²³

“Напет” Генрика Маяна занял видное место в истории национального кино. Само по себе воплощение на экране трагедии 1915 года было правильным и необходимым решением.

Главным действующим лицом здесь стал человек со своими горестями и радостями - человек, который, несмотря ни на что, смог создать семью и снова вернуться к жизни.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՄԲԱՐԴՅՈՒՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՀԵՆՐԻԿ ՄԱԼՅԱՆԻ «ՆԱՀԱՊԵՏ» ՖԻԼՄՈՒ

1915 թ. ցեղասպանությունը խլեց 1,5 միլիոն անմեղ մարդկանց կյանք: Այս թեման ընկած է Հենրիկ Մալյանի “Նահապետ” ֆիլմի հիմքում, որը նկարահանվել է Հրայա Քոչարի համանուն պատմվածքի հիման վրա: 1915 թ. ողբերգությունն արտացոլված է զյանավոր հերոսի՝ Նահապետի կերպարում, ով, կորցնելով իրեն հարազատ մարդկանց, ստիպված բնակություն է հաստատել Արևելյան Հայաստանում, ընտանիք կազմել, շարունակել իր ցեղը: Ֆիլմի պյուժեի զարգացումը փոքր-ինչ սեղմ է: Միջկադրային մոնտաժը, անշարժ կադրերը, գործողության միապահագ ոիթըն է լ ավելի են առանձնացնում զյանավոր հերոսի կերպարը և իր վերապրած ողբերգությունը:

“Նահապետը” ստիգման կինեմատոգրաֆի լավագույն ավանդույթների շրջանակներում, որտեղ լիրիկական տարրն առաջնային տեղ է զբաղեցնում:

ARSEN HAMBARDZUMOV (ARMENIA)

GENOCIDE THEME IN HENRIK MALYAN'S FILM “NAHAPET”

The genocide of 1915 took 1,5 million of innocent lives. This theme is the essential component of Henrik Malyan's film “Nahapet” shot on the basis of H. Kochar's story of the same name. The 1915 tragedy is reflected in the character of main hero Nahapet who after losing his close relatives was obliged to move to Eastern Armenia, create a family and continue his gender. The subject development of the film is

²²³ Կալանтар Կարեն, Վերն եղած արքայի արքայությունը (Օ Գենրիկ Մալյան), Երևան, Միա-պրես, 2000, ս. 44.

a little compressed. The interframe mounting, static shots, a bit monotone rhythm even more singles out the main hero's character and the tragedy he suffered.

“Naharet” is composed within the best traditions of Malyan’s cinematography in which the lyrical component occupies its leading place.

ԳԱՅԱՆԵ ԱՍԻՐԱՂՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՍՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ երաժշտական բանահյուսության առանձնահատուկ շերտն են կազմում 1915-23 թթ. Օսմանյան Թուրքիայի իրազործած Հայոց ցեղասպանության թեմային նվիրված երգերը: Սույն աշխատանքում ուսումնասիրության նյութ են հանդիսացել Մեծ եղեռնի թեմայով ստեղծված ժողովրդական երգերի 22 նոտագրված նմուշները, որոնք առանձին բաժնով ներառված են Վերժինե Սվազյանի «Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրղների վկայություններ» ստվարածավալ աշխատության մեջ²³⁴: Դիտարկվող երգերի կորողները ցեղասպանության ականատեսներն են և նրանց հաջորդ սերունդները, որոնք ներկայացնում են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր ազգագրական գոտիները: Երգերի բանաստեղծական տեքստերը հավաստի կերպով արտացոլում են ցեղասպանության տարաբնույթ իրողությունը²³⁵:

234 Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրղների վկայություններ, Երևան, 2011, էջ 638-660: Վերռիշյալ երգերի մասին հոդված է հեղինակել երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու Անահիմ Բաղդասարյանը՝ հիմք ունենալով Վ. Սվազյանի նույն աշխատության՝ 2000 թ. Հրատարակությունը: Տե՛ս Բաղրամյան Ա., Հայոց ցեղասպանության մասին ժողովրդական երգերը՝ երաժշտաբանաստեղծական հատկանիշների տեսանկյունով, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 22 գԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի գիտական աշխատությունների հանդես, Երևան, 2002, թիվ 6, էջ 94-104:

թյունները (զորահավաք և զինահավաք, տեղահանություն, կոտորած, հայրենիքի կորուստ և որբություն, արտազայթ, հայրենասիրություն և հերոսամարտ, բողոք և պահանջատիրություն), ինչպես նաև այդ երգերը ստեղծողների և կրողների հուզաշխարհը, խոհերն ու տրամադրությունները:

Թեմատիկայի տեսանկյունից ցեղասպանությանը նվիրված երգերի վերռիշյալ 22 նմուշները վերաբերում են պատմական երգերի ժամանքին: Վերջինս իր հերթին ունի տարբեր ոճական դրսություններ՝ կապված մի կողմից հայ գեղջկական երգի տարբեր ենթատեսակների, մյուս կողմից քաղաքային երգի հետ: Մեր դիտարկած երգերի գերակշռող մասը ոճականորեն հարազատ է գեղջկական երգին և որոշակի առնչություններ ունի քնարական երգերի, լացերի, օրորոցայինների և պանդխոտության երգերի հետ: Սակավաթիվ նմուշներ ոճական առումով մոտ են հայկական քաղաքային երգին:

Վ. Սվազյանի բնորոշմամբ «պատմականությամբ հագեցած և հավաստի վավերագրերի արժեք ունեցող»²³⁵ այս երգերը միևնույն ժամանակ հայ ազգային երգաստեղծության ինքնօրինակ, բարձր գեղարվեստականությամբ օժտված դրսություններից են, հայ ժողովրդի աննկուն հոգևոր ուժի և ստեղծագործական հանձնարի ցայտուն վկայությունները:

ГАЯНЕ АМИРАГЯН (АРМЕНИЯ)

НЕКОТОРЫЕ ЖАНРОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПЕСЕН, ПОСВЯЩЕННЫХ ТЕМЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Особую часть армянского музыкального фольклора представляют народные песни, посвященные теме Геноцида армян, который был осуществлен властями Османской Турции в 1915-23 гг. Материалом для данного исследования послужили 22 образца нотированных народных песен, которые опубликованы в масштабном труде Вержине Свазлян «Геноцид армян: свидетельства очевидцев» (Ереван, 2011).

235 Սվազյան Վ., Աշխատական և աշխատական երգերի մասին, էջ 18:

ван, 2011, с. 638-660). С точки зрения тематики исследуемые образцы относятся к жанру исторических песен. Данный жанр характеризуется разными стилистическими проявлениями, которые связаны, с одной стороны, с различными жанрами армянской крестьянской песни, а с другой – с армянской городской песней. Большинство рассмотренных нами песен стилистически близки крестьянской песне и обладают конкретными связями с лирическими и скитальческими песнями, песнями-плачами, колыбельными. Некоторые образцы по своим стилистическим особенностям относятся к жанру армянской городской песни.

GAYANE AMIRAGHYAN (ARMENIA)

CERTAIN GENRE AND STYLISTIC PECULIARITIES OF THE FOLK SONGS DEDICATED TO THE ARMENIAN GENOCIDE

The songs dedicated to the Armenian Genocide perpetrated by the Ottoman Empire in 1915-23-ies form a specific layer of the Armenian folk music. The present Article studies 22 models of folk songs recorded with notes, which were included in a separate section of the voluminous book «The Armenian Genocide: Testimonies of the eyewitness survivors» by Verzhine Svazlyan (Yerevan-2011, pp. 638-660). According to their topic, the examined models refer to the genre of historic song. The latter, in turn, is manifested in different styles, depending on different genres of the rural Armenian song on the one hand and the urban song on the other hand. The major part of the songs that we considered has stylistic affinities with the rural Armenian song and certain points of reference with lyric songs, clamors, lullabies and wanders songs. Few models have stylistic correlations with the urban Armenian song.

ԻՐԻՆԱ ԳԱՐԱՍԵՅԵՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՎԱԳԱՆՔԸ ԼԵՎՈՆ ԹՈՒԹՈՒՆՉՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Զեկուցման մեջ վերլուծված են ֆրանսահայ արվեստագետ Լուն Թուրունջյանի 1930-60-ական թթ. ընթացքում իրականացված տասնյակ այուրուելիստական աշխատանքներ: Եղեռնից փրկված և 1923-ից Փարիզում հաստատված հանձարեղ նկարչի արվեստը բազում ոճային փոփոխություններ ունեցավ, որոնցից առանձնանում են խորհրդանշիչներով հագեցած նրա սյուրուելիստական ոճի աշխատանքները: Դրանք հավասարացր են սյուրուելիստ մեծագույն նկարիչների ստեղծագործություններին և բացարձակ ինքնատիպ լինելով՝ ի ցուց է դնում Թուրունջյանի ստեղծագործության գեղագիտական և բովանդակային ողջ խորությունը: Թուրունջյանի սյուրուելիստական կտավներում տեսնում ենք արմատների, չորացած ծառերի, պտուղների, քարերի բեկորների, կախաղանի պարանների, պատուհանների, շախմատաձև սալահատակի, կտրած ձեռքերի, գլուխների պատկերում: Առաջին հայացքից չհամադրվող այդ առարկաները Թուրունջյանի արվեստում ներդաշնակորեն համադրվում են և խոր իմաստ ձեռք բերում՝ վերածվելով մի ինքնատիպ բառարանի արվեստագետի վիշտն արտահայտելու համար:

Զեկուցման մեջ վերլուծած նկարների կոմպոզիցիոն լուծումները և դետալները վկայում են նկարչի արտահայտչալեզվի ինքնատիպության մասին, պարզաբանում են սյուրուելիստական ոճի միջոցները եղեռնից մնացած հիշատակների արտահայտման պատճառները:

Փարիզի արվեստագետների բովում ստեղծագործած, Պիկասոյի, Դալիի, Միրոյի, Մագրիտի, Զակոմետիի և Ժամանակվաայլ մեծանուն արվեստագետներին հավասար ցուցադրված արվեստագետի սյուրուելիստական ստեղծագործությունը մի առանձին աշխարհ է, որում միահյուսվել է հիշողությունը, վիշտը, գերբնականն ու իրականը: Զեկուցման մեջ ներկայացված նկարները չեն պարունակում մահկան կամ ջարդի անմիջական պատկերում, սակայն դրանք դիտելիս թվում է, թե տեսնում ենք

նկարչի հիշողության և տեսիլքի պրիզմայի միջով անցած մի տանջայից հիշատակ, ցավի հարաց: Կարծես թէ մի պատմություն ընթերցենք, որը լուր պատմում է տեղի ունեցած արհավիրքի մասին: Եղեն, որից անցել է արդեն ուղիղ մի դար, և որը սակայն, այսքան մոտ է թվում: Հիշատակ, որ ապրում ենք մեր արյան մեջ: Հիշատակ, որի փայլուն արտահայտումն է հայրենիքի կարոտով ապրած մեծատաղանդ հայորդի Լևոն Թուքոնցյանի վրձինը:

ИРИНА ГАРАСЕФЕРЯН (АРМЕНИЯ)

ЭХО АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОНА ТЮТЮНДЖЯНА

В данном докладе рассмотрены десятки сюрреалистических работ 1930-60-х гг. французского художника армянского происхождения Леона Тютюнджяна. Творчество уцелевшего во время геноцида и обосновавшегося в Париже в 1923 г. художника претерпело много стилевых изменений, и все же наибольший интерес представляют его сюрреалистические работы. Композиционные решения и детали этих картин свидетельствуют о самобытности стиля автора, объясняют причины того, почему Тютюнджян предпочитает выражать свои впечатления и воспоминания о геноциде армян в сюрреалистических формах.

Представленные картины не содержат сцен смерти или убийств, однако, глядя на них, кажется, что сквозь призму памяти художника мы видим болезненное воспоминание, мучающее память автора и целого народа. Память, выражением которой стала кисть блестящего художника Леона Тютюнджяна.

IRINA GARASEFERYAN (ARMENIA)

THE ECHO OF ARMENIAN GENOCIDE IN THE ART OF LEON TUTUNDJIAN

This article analyzes surreal paintings of 1930-60's by the French artist with Armenian origins Leon Tutundjian. Surviving the Armenian genocide and settling in Paris in 1923 this painter worked in many

different styles, but the most outstanding of them are his surrealist creations. Analysis of their compositions and details show the original style of the author, explain the reasons why he transferred the memories of genocide by surrealism.

Pictures presented in the article do not contain scenes of death or murder, but looking at them it seems that through the light of vision and memory of the artist we see the painful memory of the whole nation. Memory, expressed by the brilliant brush of Leon Tutundjian.

ՆԱԽԱԳՐԻԳՈՂՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՈՎ ՎԱՐԴԱՆ ԱՃԵՍՅԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայոց պատմության ամենառողբերգական էջերից է Մեծ եղենը, որը կազմակերպվել և իրագործվել է նախորդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության իշխանության դեկին կանգնած երիտրուրբական կուսակցության կողմից:

Այս տարի լրացավ Հայոց Յեղասպանության 100-ամյա տարելիցը, և ոչ միայն ողջ աշխարհով մեկ սփոված հայությունը, այլև շատ երկրներ խորը ցավով նշում են մարդկության պատմության սուսակի էջերից մեկը:

Հայ մտավորականներն ու արվեստագետները բազմից անդրադարձել են 1915 թվականի ապրիլյան իրադարձություններին:

Մերօրյա տաղանդաշատ կոմպոզիտոր Վարդան Ալեքսանդրի Աճեմյանը, ով դեկավարում է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի ստեղծագործական ամբիոնը, իր ուսանողների և առհասարակ հայ երիտասարդների համար հայրենասեր մարդու, հմուտ մանկավարժի, հիանալի և ճանաչված ստեղծագործողի, կիրթ անձնավորության վառ օրինակ է:

Փոքրուց շրջապատված լինելով տաղանդավոր արվեստագետներով (ապահիկը՝ ԽԱՀՍ և ՀԽՍՇ ժողովրդական արտիստ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Պետական մրցանակ-

ների դափնեկիր, ուժիսոր Վարդան Աճեմյանը, տատիկը՝ ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, դերասանուիի Արուս Ասրյանը, հայրը՝ ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, Պետական մրցանակների դափնեկիր, կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Աճեմյանը, մայրը՝ դաշնակահարուիի, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Նաթելլա Աճեմյանը՝ Վարդան Աճեմյանը մեծացել է ազգային հենքի վրա խարսխված համամարդկային բարձր արժեհամակարգի մթնոլորտում:

Մեկ անգամ չե, որ Վարդան Աճեմյանն անդրադարձել է Հայոց եղեռնին, իսկ 100-ամյակի առիթը, պարզապես, չեր կարող դուրս մնալ կոմպոզիտորի ուշադրությունից: Սա ուներ իր բացատրությունը: Անձնական զրոյցում կոմպոզիտորը նշում է. «Պապիկս Վանից եր, և Հայոց եղեռնի թեման ինձ միշտ հուզել է. ես մեծացել եմ այդ տրամադրության մեջ, ինձ այդպես են դաստիարակել: Պապիկս հաճախ հուզմունքով պատմում եր, թե ինչպես են մազապուրծ փախել Վանից»:

Տարիներ շարունակ կոմպոզիտորի հոգում կուտակված այս թեման ի վերջո լույս աշխարհ դուրս եկավ երաժշտության միջոցով, որը մասայուն արժեք է սերունդների համար:

Առաջին ստեղծագործությունը՝ Կոնցերտը սովորանոյի, մեցցո-սովորանոյի և կամերային նվազախմբի համար, լույս աշխարհ եկավ 1981 թվականին: Ուղիղ երեսուն տարի անց, 2011 թվականին ստեղծվում է «1915»-ը՝ պոեմ խառը երգչախմբի համար: Հայոց Մեծ եղեռնի 100-ամյա տարեկիցը խթան հանդիսացավ Զորբորդ սիմֆոնիայի լույս աշխարհ գալու համար:

Այսպես, հայերի ցեղասպանությանը նվիրված առաջին ստեղծագործությունը Կոնցերտն էր սովորանոյի, մեցցո-սովորանոյի և կամերային նվազախմբի համար՝ ընդլայնված կազմով: Այն առաջին անգամ կատարվեց 1982 թվականի մայիսի 20-ին Կոմիտասի անվան Կամերային երաժշտության տանը: Կատարողներն էին Ռեբեկա Օջախյանը (սովորանո), Մարիետա Շահվերդյանը (մեցցո-սովորանո) և Կամերային նվազախումբը՝ ղիրիժոր Յուրի Պողոսյանի ղեկավարությամբ:

Վարդան Աճեմյանի հաջորդ անդրադարձը Եղեռնի թմային «1915» վոկալիզն է, գրված խառը երգչախմբի համար և

cappella: Ինչպես կոնցերտում, այստեղ ևս կոմպոզիտորը հրաժարվում է բառերից իր ասելիքը կենտրոնացնելով մարդկային ձայնի՝ վոկալիզի վրա:

«1915»-ը առաջին անգամ կատարեց «Հովեր» պետական կամերային երգչախումբը 2011 թվականին: Երգչախմբի հիմնադիր-ղեկավար, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի դրցենտ Սոնա Նովհաննիսիանը անձնական զրոյցում նշում է. «Ըստ իս, «1915»-ը հայրենիքի հանդեպ կոմպոզիտորի տածած սիրո արտահայտումն է, այն ամբողջովին, կարծես, էկզիթ լինի: Ստեղծագործությունը շատ ջերմ է, նուրբ, քնարական»:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցին բազմաթիվ հայ արվեստագետներ արձագանքեցին զանազան ստեղծագործություններով: Նրանց շարքում էր նաև Վարդան Աճեմյանը, ով իր ազգանվեր գործը կատարեց՝ գրելով Զորբորդ սիմֆոնիան:

Կառուցվածքով այն տարբերվում է դասական քառամաս սիմֆոնիաներից և կազմված է երեք մասից:

Վարդան Աճեմյանը այսպես է բնորոշում իր ստեղծագործությունը. «Հայաստան աշխարհ: Ահա այն գաղափարը, որ նկատի եմ ունեցել Սիմֆոնիան զրելիս: Ոչ մի լաց ու կոծ, այլ Հայաստան-Դրախտավայր, սեր մեր երկրի հանդեպ»:

Սիմֆոնիայի պրեմիերան դեռ չի կայացել, սակայն նախապատրաստական աշխատանքները սկսված են և նախատեսվում է, որ այն կինչի սովոր թվականի աշնանը՝ Կառնալիա, Կոնստանտին Օքբելյանի ղեկավարությամբ, այնուհետև Երևանում:

НАИРА ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН В МУЗЫКЕ ВАРДАНА АДЖЕМЯНА

Одной из трагических страниц армянской истории является Геноцид армян 1915 года в Османской Турции. В этом году исполнилось 100-летие этого кровавого события, что послужило поводом для создания многих произведений искусства, среди которых нельзя обойти вниманием произведение видного современного армянского

композитора Вардана Аджемяна - руководителя кафедры композиции Ереванской государственной консерватории имени Комитаса.

Впервые В. Аджемян обратился к теме Геноцида армян еще в 1981 году, написав Концерт для сопрано, меццо-сопрано и камерного оркестра.

В 2011 году появилось следующее произведение В. Аджемяна на ту же тему под названием "1915" для смешанного хора a cappella.

Наконец, в 2015 году В. Аджемян создал Симфонию N 4, которая явилась отражением непоколебимого духа армянского народа, любви к родине и неиссякаемой жажды жизни армян.

NAIRA GRIGORYAN (ARMENIA)

THE REFLEXTION OF ARMENIAN GENOCIDE IN VARDAN ADJEMYAN'S MUSIC

One of the most tragic issues of Armenian history is Armenian genocide of 1915 in the territory of Ottoman Empire.

This year we commemorate a centennial of the great massacre, which gave birth to many works of art dedicated to those events.

Among these art works we can distinguish the compositions of one of the most prominent Armenian composers Vardan Adjemyan, head of Composers' Department of Yerevan State Conservatory after Komitas.

Before the centennial commemoration, Adjemyan not only once attended the theme of Genocide composing the concert for soprano, mezzo-soprano and chamber orchestra in 1981.

In 2011 V. Adjemyan released the composition of "1915" for Capella choir devoted to the tragic history events.

At last in 2015 Adjemyan composed the Symphony N4, which symbolizes the unbreakable spirit of Armenian nation, its patriotism and never-fading love for life.

ԱՆԻԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԵՂԵՇՈՒՑ ՓՐԿՎԱԾ ԵՐԱԺԻՇՏԸ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ (ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԾՆՍԴՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻՆ)

2015թ. մայիսի 25-ին լրացավ ափյուռքահայ կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ և երաժշտական-հասարակական գործիչ Համբարձում Պերպերյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանը²³⁶: Դժվար է ասել, թե ինչպես կդասավորվեր Հ.Պերպերյանի ստեղծագործական ճակատագիրը, եթե այն դաժանաբար «սրբագրեր» Հայոց մեծ եղեռնը:

Հազիվ տասը տարեկան էր 1905թ. Ադանայում ծնված Հ.Պերպերյանը, երբ «մի օր եկան, 72 հարազատների կոները պարաներով միմյանց կապեցին ու սվինների տակ քայլեցրին դեպի անապատ»:

- Համբարձում, դու քիչ մը կողքով, ինձի կապած քալե, Համբարձում, կծկվե, գուցե գնդակը քեզի չդիպչի, - կրկնում էր մեծ եղբայրը լալահառաջ ձայնով:

- Ինչպէ՞ս, մի թէ պիտի գնդակահարեն»²³⁷:

Հոգնատանց քայլերով առաջ գնացող մանշուկը չէր կարող պատկերացնել, թէ ինչ է սպասում իրեն: «Հեռվում երևաց Եփրատը. ջրերը հևում էին, կոհակները զարնվում ու զարնվում... Ու զարնվեցին Եփրատի ափին անմեղ մեղավորները: Անշնչացած մարդկանց բուլացած շղթան գետին տապալվեց... Սանուկն է ընկավ: «Զարկվեցինք,- մտածում էր նա:- Բայց ինչո՞ւ չեմ մեռ-

²³⁶Հ.Պերպերյանի մասին տե՛ս Համբարձում Պերպերեան, կենսագրական գիծեր, ԳԱԹ, Հ.Պերպերյանի ֆոնդ, N 21: Բրուտյան Ցիցիլիս, Սփյուռքի հայ երաժշտուները, Երևան, 1968, էջ 498-509: Բրուտյան Ցիցիլիս, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, Երևան, 1982, էջ 43-45: Բրուտեան Ցիցիլիս, Հայ երաժշտական մշակոյթի աշխարհասփիտ ընձիւլները, Երևան, 1996, էջ 130-131: Սուրայան Մաքսիս, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 1970, էջ 564-565:

²³⁷ Բրուտյան Ցիցիլիս, Սփյուռքի հայ երաժշտուները, էջ 498-499:

նում, ինչո՞ւ զգում եմ, հա, երևի դեռ տաք եմ, իիմի պիտի մեռնիմ»»²³⁸:

Նահատակների կողքով անցնում են դահիճները՝ սվինները միարձելով անշնչացած մարմինների մեջ, ստուգելու արդյոք բլորին են սպանել: Փոքրիկ Համբարձումն զգում է սվինի քերծվածքը ուրիշ վրա...

Որոշ ժամանակ անց մանչուկը գիտակցում է, որ չի սպանվել, իրաշքով ողջ է մսացել: Փորձում է բարձրանալ, բայց թերը կապկաված էին. նա կրծում է պարաները, քանդում կապանքները և ծունկի ելնելով ստղում: Մանչուկը հայտնվում է Հալեպի ամերիկյան որբանոցում: Շուտով որբերին տանում են Թուրքիա ազգուրաց դարձնելու: Այս անգամ էլ Համբարձումը խուսափում է. նա սրբնաց զնացքից նետվում է անապատ...

1930-ին Հ.Պերպերյանն ավարտում է Աթենքի պետական կոնսերվատորիան որպես ջութակահար, խմբավար և կոմպոզիտոր, այնուհետև պրոֆեսիոնալ երաժշտական կրթությունը շարունակում Փարիզում:

1933-1963թթ. Հ.Պերպերյանը բազմակողմանի երաժշտական-հասարակական գործունեություն է ծավալում Բեյրութում. հիմնում է երգչախումբ, մանկական երգեցիկ խումբ և պարի անսամբլ՝ երկար տարիներ ղեկավարելով դրանք: Նա էր բոլոր երաժշտական հանդեսների կազմակերպիչն ու ղեկավարը: Լիբանանում առաջին անգամ նա ներկայացրել է Արմեն Տիգրանի «Անուշ» և Տիգրան Չուխաճյանի «Կարինե» օպերաները, ինչպես նաև իր «Արեգնազան» և «Մանուկը բնության մեջ» օպերաները:

1963-ին Հ.Պերպերյանը տեղափոխվում է ԱՄՆ, դառնում ԱՄՆ և Կանադայի հայ գաղղավայրերի ՀՀԸՆ-ի ընդհանուր երաժշտական ղեկավարն ու տնօրենը: Տիգրան Չուխաճյանի «Կարինեն» ներկայացրել է նաև Բոստոնում և Լոս Անջելեսում²³⁹:

Անհոգ մանկությունից ու պատանեկությունից նենազարդ զրկված, ոքք մեծացած Համբարձումը հետազայում իր ողջ ստեղ-

²³⁸ Նույն տեղում:

²³⁹ Տե՛ս Համբարձում Պերպերյան, կենսագրական գիծեր, ԳԱԹ, Հ.Պերպերյանի գունը, N 21

ծագործական կյանքում մի անշեց ջերմություն պահպանեց մանուկների հանդեպ: Մեծ է նրա ծառայությունը հատկապես մանկական երգչախմբերի ստեղծման, հայ մանուկներին երաժշտական արվեստին հաղորդակից դարձնելու գործում: Հեղինակ է մանուկների համար զրված բազմաթիվ մանկական երգերի: Մանուկների համար է 1934-ին գրել իր առաջին օպերան «Թիթեռ» կամ «Մանուկն ու բնությունը» մանկական օպերա-բալետը (իրբեսուն՝ Բ.Շիրայյի), որը բեմադրվել է Բեյրութում և Ֆիլադելֆիայում:

Ըստամենը տասը տարեկանում հայրենազրկված Հ.Պերպերյանն ամբողջ կյանքում մի առանձին վերաբերմունք ուներ հայրենիքի հանդեպ, ինչը դրսնորվեց նաև ստեղծագործության մեջ: Այս առումով հատկանշական են հատկապես նրա վիկալ սիմֆոնիկ գործերից «Եկեղեցին հայկական» օրատորիան (ութայն խմբերգ դաշնամուրի կամ երգեհոնի ընկերակցությամբ), «Խորհուրդ Վարդանանց» կանտատը (քառաձայն խմբերգ դաշնամուրի ընկերակցությամբ), «Նախրան խմբերգեր» շարքը բաղկացած չորս խմբերգերից («Հայաստանի գովքը», «Խոսք իմ որդուն», «Հայոց համբարձումը», «Գութաներգ»)...

«Պերպերյանի գործունեությանը ողի ու կորով ներշնչողը եղել է ու կա իր մայր հայրենիքը, իր ժողովուրդը: Նրա տարիների փայփայած երազն էր օր մը հայրենի երդիկին տակ հնչեցնել իր հայրենակարու երկերը: Ու երազն այդ իրականություն էր դառնում... Սպասումների ու երջանկության, երազանքների ու բաղանքների, անհուն կարուի ու հրձվանքի հովանքերը ալեկոծկում, փոթորկվում էին նրա կրծքի տակ... Աչքերը մշուշվեցին, կոպերը ծանրացան.. Չուրբերից մի ահ պոկվեց, երկու տաք շիր զլորվեցին այտերի վրայով... Նա տեսավ մայր երկիրը, նա իջավ հայրենի հողի վրա... համբուրեց հողը, հետո ողջագուրվեց դիմավորողների հետ»²⁴⁰:

1961-ից հետո Հ.Պերպերյանը հեղինակային համերգներով Հայաստան այցելեց նաև 1978-ին և 1982-ին:

Մեծ եղենի 60-ամյա տարելիցի կապակցությամբ կոմպոզիտորը 1972-ին գրել է «Requiem Aeternam»-ը (Կոմիտասի հիշա-

²⁴⁰ Բրուսյան Ցիցիլիա, Սփյուռքի հայ երաժշտություն, էջ 502:

տակին՝ Չարենցի համանուն ստեղծագործության հիման վրա (տերսոր հայերեն և անգլերեն), որը 1975-ին կատարվել է Դեւրոյսում, ամերիկյան պրոֆեսիոնալ երգչախմբի կատարմամբ և արժանացել ջերմ ընդունելության: «Requiem»-ը հնչել է նաև Երևանում, հեղինակի դեկավարությամբ: Ի դեպ սա առաջին ոերվիեմն է աշխարհիկ տերսությամբ²⁴¹: «Երա «Requiem Aeternam»-ը 1980-1981 համերգաշրջանում ամերիկեան եւ անգլիական երգչախմբերով ու նուազախմբով կատարուել է ԱՄՆ-ում ու Ասքիայում: Վաստակաշատ կոմպոզիտորին, խմբավարին ու երաժշտական-հասարակական գործին առաջինը շնորհւեց Հայաստանի կոմպոզիտորների միութեան «Կոմիտաս» մրցանակը՝ 1981 թուականին: Այդ առիթու նաև Երեւանում դեկավարեց իր «Requiem Aeternam»-ը»²⁴²:

АННА АСАТРЯН (АРМЕНИЯ)

АМБАРЦУМ ПЕРПЕРЯН: МУЗЫКАНТ, СПАСШИЙСЯ ОТ ГЕНОЦИДА (К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Доклад посвящается жизни и деятельности композитора, хормейстера и педагога Амбарцума Перперяна. А. Перперян родился в 1905 г. в Адане, чудом спасся от смерти во время Геноцида 1915 года. В 1930-м окончил афинскую консерваторию по классу скрипки, хорового дирижирования и композиции.

В 1933-1963 гг. А. Перперян развернул в Бейруте многостороннюю музыкально-общественную деятельность: впервые в художественной жизни ливанских армян им были поставлены оперы “Ануш” Армена Тиграняна и “Карине” Тиграна Чухаджяна, а также оперы “Аргназан” и “Дитя на лоне природы” собственного сочинения. С 1963 года он жил и творил в США, был музыкальным руководителем и директором Армянского общего благотворительного союза армянских общин США и Канады. Оперу Тиграна Чухаджяна

²⁴¹Տե՛ս Քրուտյան Ցիցիլիա, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 43:

²⁴²Քրուտեան Ցիցիլիա, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիլ թիւ ձիւլները, էջ 130-131:

“Карине” А. Перперян представил слушателям Бостона и Лос-Анджелеса, а “Дитя на лоне природы” исполнил в Филадельфии.

В 1961-м, 1978-м и 1982-м гг. А. Перперян гастролировал в Армении с концертами; в 1981-м был удостоен Премии имени Комитаса Союза композиторов Армении за заслуги в области музыки.

К 60-летней годовщине Геноцида армян композитор написал “Requiem Aeternam” (Памяти Комитаса) на основе одноименного произведения Егише Чаренца. Первое исполнение “Requiem Aeternam” американским профессиональным хором в 1975 г. удостоился теплого приема слушателей в Детройте. “Requiem” звучал и в Ереване, под управлением автора.

Основательного исследования творчества А. Перперяна до сего дня не проводилось – и это при том, что архив композитора находится в Ереване, в Музее литературы и искусства им Е. Чаренца.

ANNA ASATRYAN (ARMENIA)

HAMPARTZOUM BERBERIAN: THE GENOCIDE SURVIVOR MUSICIAN (TO THE 110TH ANNIVERSARY OF BIRTH)

The paper is dedicated to the life and career of the Diasporan Armenian composer, choirmaster and pedagogue Hampartzoum Berberian. Born in 1905 in Adana, H. Berberian narrowly escaped death in the 1915 Genocide. In 1930, he graduated from the Athens Conservatory as a violinist, choir conductor and composer.

In 1933-1963 H. Berberian had developed a multifaceted musical and social activity in Beirut: for the first time in the artistic life of the Lebanese Armenian community, he staged Armen Tigranyan's “Anush” and Dikran Tchouhadjian's “Karineh”, as well as his own operas – “Aregnazan” and “A Child in the Countryside”. From the year 1963 H. Berberian lived and worked in the USA, acted as music director for the Armenian General Benevolent Union of the US and Canada's Armenian communities. With Dikran Tchouhadjian's “Karineh” he toured in Boston

and Los-Angeles, while his own "A Child in the Countryside" he performed for the Philadelphian audience.

In 1961, 1978 and 1982 H. Berberian visited Armenia with concerts; in 1981 he was awarded the Komitas Prize of Armenia Union of Composers for his merits in the field of music.

To the 60th Anniversary of the Armenian Genocide, the composer wrote "Requiem Aeternam" (in the memory of Komitas), based on Yeghishe Charents' work of the same name. The first performance of "Requiem Aeternam" by a professional American choir in 1975 in Detroit was welcomed warmly by the spectators. "Requiem" sounded in Yerevan too, conducted by the composer.

To date, H. Berberian's oeuvre has not been studied, and this despite the fact that the composer's archive is in Yerevan, in the Ye. Charents Museum of Literature and Arts.

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔՍՍԱԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉԵՐԻ ԱՉՔԵՐՈՎ

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդերն սկսվել են դեռևս XIX դարի վերջերից իրենց գաղաքնակետին հասնելով և ցեղասպանության վերածվելով 1915-1923-ին: Մեծ եղենի արդյունքում հայրենիքից բռնազարդված հայերը սփռվեցին աշխարհով մեկ: Այլոց մեջ "իր գեղարվեստական գործունեության արդյունքներով առավել նշանակալի օդակը ֆրանսահայ համայնք էր"²⁴³:

1905-ին համիլյան բռնությունների պատճառով Փարիզում հանգրվանած նկարիչ, արվեստաբան Հրանտ Այանարը մի ամբողջ շարք է նվիրել հայ գաղթականներին՝ ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության գոհերի հոգնատանց, սովալլուկ իր վերապրած հայրենակիցների, դատը ձակատագիրը: Ֆրանսահայ

²⁴³ Աղասյան Արարտա, Հայաստան-Ֆրանսիա. գեղարվեստական կատերք XX դարում // Սովորական արվեստ, Երևան, 1991, համար 4, էջ 17-18:

արվեստագետ Լևոն Քյուրքչյանը 1910-ականներին զաղտնի նկարի է Դեր-Էլ-Զորի ճանապարհին հայտնված հայ գաղթականներին: Հայ գաղթականների թեման առանցքային տեղ է գրավել եղերական իրադարձությունների ընթացքում մորն ու եղբորը կորցրած Սարգիս Խաչատրյանի ստեղծագործության վաղ փուլում: "Հայ ժողովրդի վշտի երգիչը" ստեղծել է նաև "դրամատիզմով լի, գեղարվեստական էքսպրեսիվ լեզվով արտահայտված գործեր ("Հուսահատություն", "Տանջանք", "Հայ որբերն անապառում" ևն)"²⁴⁴: Ֆրանսահայ անվանի նկարիչ, Ֆրանսիայի "Պատվո լեզեռն"-ի շքանշանակիր էղաք Շահինը հազվադեպ է անդրադարձել Հայոց ցեղասպանության թեմային: Սակայն առօրյա հացի կարու հասարակ ժողովրդի պատկերաշարում "...տառապանքի բոլոր ձևերուն ծանոթ իր ցեղին հոգին էր, որ հզոր միումով մը անոր ձգուումն մեջ կհայտնվեր" (Արշակ Չոպանյան)²⁴⁵:

Հայոց ցեղասպանության թեման զգալի տեղ է գրադեցրել Մելքոն Քեպապյանի արվեստում: "Հայուն արյան ճամփան", "Հայ մայրերի սուզը", "Վարդին հոգեվարը", "Ավերակներու մեջ հայ ուրվականներ" և այլ նկարները խորհրդապաշտորեն արտահայտում են դրանց հեղինակի հոգու խոռվը, նրա "խորունկ վիշտերը":

Ֆրանսիայի "Պատվո լեզեռն"-ի շքանշանակիր, անվանի ծովանկարիչ Վարդան Մահիմյանի ստեղծագործության մեջ հաճախ հանդիպող փոթորկոտ, ալեկոն ծովն է դարձել հայրենի ժողովրդի վշտի խորհուրդը: "Ծովի երգերով Մահիմյանը դարձավ իր ժողովրդի հովանելի երգիչը"²⁴⁶: 1919-ին նա ստեղծեց "Հայաստանի բողոքը" երաժշտական պիեսը, որն իր հայրենակիցների տառապանքի արձագանքն էր և արդարության կոչ համաշխարհային հանրությանը:

²⁴⁴ Աղասյան Արարտա, Սարգիս Խաչատրյանի արվեստը Արևելք-Արևմտաք խաչերուկում // Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները: Գեղուցումների ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 408:

²⁴⁵ Տէ ս. Խաչատրյան Շահեն, Ֆրանսահայ կերպարվեստ, Երևան, 1991, էջ 44:

²⁴⁶ Խաչատրյան Շահեն, Ֆրանսահայ կերպարվեստ, էջ 20:

Իր ստեղծագործության ուշ շրջանում Մեծ եղեռնի թեմային և սեփական դառը մանկության վերհուցին է անդրադարձել Արմենակ Միսիրյանը (Արմիս): Թուրքիայում՝ Ամասիայում ծնված, 1915-ին որբացած Լևոն Թուրունջյանը “այուրուեալիզմի առավել պեսիմիստ նկարիչներից է”²⁴⁷: Խոսուն են նրա ստեղծագործության մեջ հաճախ հանդիպող կերպարները՝ անմարդաբնակ բնապատկերները, կիսավեր սյուները, չորացած, սաղարթազորուկ ծառերը, անդամահատված ձեռքերը, ձեռքված դեմքերը և այլն: 1915-ի դեպքերից հետո տասնմեկ հոգանոց ընտանիքի միակ վերապրողը Զարեհ Սուլթաֆյանը, հաստատվել է Ֆրանսիայում: Անվանի նկարիչ-արվեստաբանը չի ուրացել իր անցյալը. “Զարդը”, “Մահ և կյանք”, “Հայ մամիկը”, “Դիակներ” և նման այլ կտավները միջազգային հանրությանը հիշեցնում են XX դարի առաջին ցեղասպանության մասին:

Ֆրանսիայի “Պատվո լեզեռն” շքանշանի ասպետ, Ֆրանսիայի Գեղարվեստի ակադեմիայի անդամ, բազմաթիվ մրցանակների դափնիկիր Ժան Գաոզուին ողջ կյանքի ընթացքում հետապնդել են ավերակ քաղաքների, քաղաք-ուրվականների մոտապատկերները: Հայոց ցեղասպանության թեմային ուղղակի անդրադարձ նկարիչն արեց միայն 1991-ին Մանուկ քաղաքի մատուրի Ապոկալիպսիսին նվիրված որմաններում, այն ներկայացնելով XX դարում մարդկության դեմ ուղղված մեծագոյն ոճքագործությունների շարքում: Գաոզուի արվեստանոցը հաճախած, Փարիզի գեղարվեստի բարձրագույն դպրոցում ուսանած Շարիի ստեղծագործության մշտական թեմաներից էր Մեծ եղեռնի ողբերգությունը: “Ես կարող եի... պատկերել միայն ծաղիկներ և հաճելի տեսարաններ, բայց մանկությունից կուտակված բոլոր տեսարանները կայչել են մաշկիս... ”, - խոստովանել է նկարիչը²⁴⁸:

ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանան անդամ, Ֆրանսիայի “Պատվո լեզեռն”-ի, ՀՀ “Մեսրոպ Մաշտոց”-ի շքանշանակիր, ֆրանսահայանվանի նկարիչ Ժանսեմը 2001-ին Հայաստանի Ցեղասպանության բնակչության մասին պատկանակության առնչություններ, Երևան, 1997, էջ 19:

²⁴⁷ Տե՛ս Աղասյան Արարատ, Լևոն Թուրունջյանի երրորդ “Վերադարձը” // Հայ Ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ, Երևան, 1997, էջ 19:

²⁴⁸ Տե՛ս Zahar Marcel, Shart avec une biographie, une bibliographie et une documentation complete sur le peintre et son oeuvre, Genève, 1969, p. 20.

բյան բանգարան-ինստիտուտին է նվիրել իր վրձնած “Ցեղասպանություն” պատկերաշարի 34 կտավները: Եղեռնից փրկված, Կ.Պոլսի մանկատանն ապրած Վահե Հերիմյանն իր ժողովրդի և սեփական վիշտն արտահայտել է վերացական և կիսավերացական պատկերների դրամատիկ երանգներով:

Հայոց ցեղասպանության թեման հետաքրքիր լուծում է ստացել Ռիշար Ժերանյանի “գովյնի մոգականությունը և զծանվարի կատարելությունը միավորող նկարչը”²⁴⁹ ստեղծագործություններում: “Քրիստոսի մուտքն Անի” հնարածին պատկերաշարը սիմվոլիկ իմաստ ունի: Ժամանակի լարվածությունը, անորոշությունը, պատերազմի սարսափները յուրովի են արտահայտել Ասատուր Պօտիկյանի վրձնած ավերված շենքերի բեկորները, երկրաշափական ձեռքով կանացի մարմիններն ու դիմանկարները²⁵⁰: Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մի քանի կտավների հեղինակ է վերապրածների ընտանիքում ծնված Փափազը: Ֆրանսահայ մեկ այլ նկարիչ Մորիս Տեր-Մարգարյանը Հայոց ցեղասպանությունը նույնպես “տեսել է” իր ծնողի աշքերով: Արտահայտիչ և հուզիչ է նկարչի հոր դիմանկարների շարքը: “Իր պատկերածն այլս իր հոր դիմանկարը չէ, այլ ամբողջ մարդկության անհանգստության, ցավի և սիրո մարմնավորում”²⁵¹: 1963-ից մինչև 2000 թվականը Ֆրանսիայում բնակված Ժան Գազանջյանն անտարբեր չէր աքսորյալ հայության ճակատագրի հանդեպ, ինչի մասին են վկայում նրա “Ցեղասպանություն”, “Որտորդը”, “Միգրանտներ”, “Միգրանտներ. Սումգայիթ” կտավները:

Ֆրանսահայ նկարիչներին միավորող հայի տարագիր բախտն է և աստվածաշնորհ տաղանդը: Հաղթահարելով օտար միջավայրի խրթին պայմանները նրանք պահպանեցին ազգային ինքնազիտակցությունն ու արժանապատկրությունը:

Այսօր, ինչպես և 100 տարի առաջ, նրանց ստեղծագործություններն արտահայտում են անարտահայտելին, խոսում են ան-

²⁴⁷ Տե՛ս Richard Jeranian (Album). Paris, 1983 (sans pagination).

²⁴⁸ Տե՛ս Ովով է: Հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, 2007, հատոր 2, էջ 337:

²⁴⁹ Clavel Bernard. Der Markarian. Portraits de son père. Paris, 1979 (sans pagination).

ձայն և դողանջում են լրտ մարդկանց սրտերում արթնացնելով կարեկցանք, մարդափրություն և արդարամտություն:

МАРГАРИТА КАМАЛИЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД ГЛАЗАМИ ФРАНЦУЗСКИХ ХУДОЖНИКОВ АРМЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В результате организованных властями Османской империи массовых убийств армянского народа, начиная с погромов 1890-ых годов и кончая геноцидом 1915-1923 годов, в разных странах мира была сформирована армянская диаспора. По результатам своей художественной деятельности одной из наиболее значимых среди этих общин является армянская диаспора во Франции. В докладе рассмотрены работы армянских художников-эмигрантов во Франции, посвященные теме армянского геноцида и отражающие их трагические переживания. В их числе – известные, талантливые мастера С. Хачатуриян, Ж. Гарзу, Жансем, Шарт, М. Кепапчян, Л. Тутунджян, Э. Шайн, В. Махохян и другие. Сегодня, как и сто лет назад, их произведения, выражают то, что невозможно выразить словами, и звучат как безмолвное напоминание о первом геноциде XX века.

MARGARITA KAMALIAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AS SEEN BY FRENCH-ARMENIAN PAINTERS

As a result of the massacres of the Armenians organized by the Ottoman Empire at the end of the 19th century and the Armenian Genocide taken place at the beginning of the 20th century, Armenian diaspora was formed in many countries of the world. The Armenian diaspora of France is eminent regarding the cultural and artistic results. In the report are presented the works of French-Armenian painters, dedicated to the theme of Armenian Genocide and reflecting the cry of their wounded souls. Among them are talented and famous painters S. Khachadourian, J.

Carzou, Jansem, Shart, E. Chahine, M. Kebabjian, L. Tutundjian, and others. Today, as 100 years ago, their works are silent witnesses of the first genocide of the 20th century.

НАЗЕНИК САРГСЯН (АРМЕНИЯ)

БАЛЕТ АННЫ ДЖАНБАЗЯН «КОМИТАС. ЖУРАВЛЬ БЕЗДОМНЫЙ»

1. На протяжении ста лет, прошедших со времени Геноцида армян в Турции, армянские балетмейстеры редко обращались к теме геноцида. Первый балет – «Антуни», созданный в 1969 г. в сотрудничестве композитора Эдгара Оганесяна и хореографа Максима Мартиросяна. Второй – малоизвестный в Армении балет «Комитас. Журавль бездомный» в постановке Анны Джанбазян.

2. Анна Джанбазян родилась в Тегеране (Иран) в семье армянина и персиянки. Азам балета обучалась с трех лет у отца – известного балетмейстера, педагога, танцовщика Саркиса Джанбазяна. В пятилетнем возрасте выступала в Фархад-Холле. В 1968-1971 гг. обучалась в Ереванском хореографическом училище.

По возвращении в Тегеран в 1972 г. она возобновила деятельность хореографической школы Саркиса Джанбазяна (прекратившейся в связи с его кончиной) и около 12 лет осуществляла в ней деятельность в качестве продюсера, исполнительницы, хореографа и педагога-репетитора.

В 1984 г. эмигрировала в США. Обучалась в Калифорнийском университете Лос-Анджелеса (UCLA), где получила степень магистра искусствоведения в области хореографии.

С 1988 г. по сей день - художественный руководитель и главный балетмейстер “DjanbazianDanceAcademy” (Лос-Анджелес). В 1992 г. в Лос-Анджелесе основала танцевальную труппу “Djanbazian Dance Company”. За годы работы осуществила постановки более чем 150-и хореографических произведений – как миниатюр, так и спектаклей.

Среди балетов, поставленных ею в Лос-Анджелесе: «Комитас. Журавль бездомный» (2004), «Руми. Дорога к свету» (2006), «Зал и Рудабе», основанный на фрагменте «Шахнаме» Фирдуси» (2009), «Сокровища Души» (2014), «Говорящие камни» (2015). В 2003, 2007 и 2015 гг. гастролировала в Ереване.

Анна Джанбазян, как хореограф, свободно оперирует многими танцевальными системами Запада и Востока. Смело прибегает к использованию в своих постановках национальных инструментов, к пению и декламации, как дополнительных составляющих танцевального представления. В ее балетах посредством хореографии передаются тонкие психологические переживания, философские рассуждения.

3. Балет «Комитас. Журавль бездомный» создан в 1982г. в Тегеране, а в 2004 году возобновлен в Лос-Анджелесе. Он полностью скомпонован из: а) комитасовских обработок крестьянских песен, песнеплясок, танцев, собранных композитором; б) оригинальных сочинений Комитаса; в) обработка вышеназванных произведений другими композиторами в различных жанрах – монодических, хоровых, инструментальных, вокально-инструментальных.

Из четырех типов сценариев, которые присущи балетному жанру: имманентно-хореографического, образно-эмоционального, обобщенно-философского, конкретно-сюжетно последовательного, в балете А. Джанбазян можно отметить все четыре. Однако, как и в других постановках, созданных хореографом, здесь превалирует обобщенно-философский тип. Лишь формально можно отметить наличие конкретных событий из жизни Комитаса – созидательная, насыщенная богатой творческой деятельностью первая часть, и вторая – трагическая, связанная с геноцидом и депортацией армян из Турции, последующим безумием Комитаса, свидетеля и непосредственного участника этих событий. Но балет и его образы можно интерпретировать двояко – это и внутренняя духовная жизнь Комитаса, и, вместе с тем, герой балета и другие действующие лица могут интерпретироваться символически, как собирательный образ духовной жизни армянского народа, его созидание, мечты, а затем – над-

ломленность, спровоцированная ужасной трагедией, и последующее возрождение к новой жизни.

Сцены геноцида и депортации представлены иносказательно. На сцене нет конкретных персонажей, осуществлявших чудовищное преступление. Лишь на заднике сцены проходят документальные кадры, запечатлевшие сцены геноцида и депортации.

Таким образом, в балете «Комитас. Журавль бездомный» можно выделить главные черты, присущие творческому хореографическому почерку Анны Джанбазян. Это наличие знаков-символов на нескольких уровнях – на уровне движений, композиций, образов, иносказательная, метафорическая интерпретация событий.

Своеобразие хореографического языка балета – это сочетание нескольких хореографических систем Запада и Востока в виде народно-сценического танца, классического танца и пластики, обогащенных армянскими и, в целом, присущими восточной танцевальной культуре танцевальными элементами, а также пластическое преображение общих жестов и движений.

ՆԱԶԵՆԻԿ ՍԱՐԳԱՅԻ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՆԱ ԶԱՆԲԱԶՅԱՆԻ «ԿՈՄԻՏԱՍ. ԿՈՌԻՆԿ ԲՆԱՎԵՐ» ԲԱԼԵՏԸ

Ամերիկահայ (ծագումով պարսկահայ) հայտնի բալետմայստեր և պարուսույց Աննա Զանբազյանի «Կոմիտաս. Կոռունկ բնավեր» բալետը բեմադրված է 2004 թ.: Բալետի բովանդակությանը կարելի է երկակի մեկնարանություն տալ: Սա Կոմիտասի հոգևոր կենսագրությունն է: Սակայն թե՝ բալետի հերոսին և թե՝ բալետի այլ գործող անձանց կարելի է մեկնարանել որպես հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի և ներքին ապրումների հավաքական կերպար: Հայ ժողովրդի ստեղծարար կյանքը, ցեղասպանության և տեղահանության հետ կապված ընկճվածություն և հոգեկան անկման պահեր, իսկ այնուհետև՝ վերածնունդ: Այս է ներկայացման բուն բովանդակությունը և իմաստը: Զանբազյանին՝ որպես բալետմայստերի, հատուկ են արևելյան և արևմտյան

պարային համակարգերի յուրօրինակ և բազմատարբերակ միակցություններ, սիմվոլիկ նշանների, շարժումների, կերպարների առկայությունը, դեպքերի այլարանական մատուցումը: Նշված առանձնահատկություններն ամրողապես իրենց արտահայտությունն են գտել «Կոմիտաս. Կոռունկ բնավեր» բալետում:

NAZENIK SARGSYAN (ARMENIA)

“KOMITAS: KROONG BNAVER”, BALLET BY ANNA DJANBAZIAN

“Komitas: Kroong Bnaver” is a ballet by Anna Djanbazian, renowned American choreographer of Persian Armenian ancestry. Created in 2004, this piece can be interpreted in two different ways: on the one hand, it is the spiritual biography of Komitas, on the other, it is a story where the hero and the other personages generalize the life and the feelings of the Armenian nation, its creativity, its sorrowful page of genocide, and, finally, its revival. This is the general concept of the ballet. The style of Djanbazian, as a choreographer, is characterized by unique mixture of western and oriental dance systems and use of characters, symbols and metaphors. All this can be seen in her “Komitas: Kroong Bnaver” ballet.

ՄԱՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՎԵՆԵՏԻԿԻ 56-ՐԴ ԲԻԵՆԱԼԵԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՂԱՎԱՐԸ

Հեռավոր 1895թ. սկիզբ առնող, 120 տարվա պատմության ընթացքում մեծապես ընդլայնված և այժմ մի քանի բաժիններից բաղկացած Վենետիկի բիենալեն, ինչպես իր կենսագրության ողջ ընթացքում, այնպես է մեր օրերում շարունակում է մեալ ժամանակակից արվեստի ամենահնչեղ հարթակներից: Համաշխարհային նշանակություն ունեցող այս ցուցահանդեսին Հայաստանը ներկայանում է 1995 թվականից ի վեր, սակայն Վենետիկի 56-րդ

բիենալեին մեր երկրի մասնակցությունն առանձնանում էր թե՛ թեմատիկ ընտրությամբ, թե՛ մասնակիցների կազմով:

«Armenity/Հայություն» խորագրով հայաստանյան տաղավարը տեղակայված էր Վենետիկի Սր. Ղազար կղզում՝ Միխթարյան միաբանության տարածքում: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեդարձին նվիրված տաղավարը ներկայացնող արդի արվեստագետները ոչ թե Հայաստանի Հանրապետությունից էին, այլ սփյուռքից՝ եղեռնը վերապրած հայորդների զավակներ: Ինչպես և պարզ է դառնում խորագրից գաղափարային առումով տաղավարը նպատակ ուներ բացահայտելու «հայություն երևոյթը», ակներև դարձնելու այս հասկացության ազգեցությունն անհատի ինքնազիտակցության ձևավորման վրա, ինչպես նաև ի ցուց դնելու սերնդից սերունդ հիշողության փոխանցման խնդիրները: Այս տեսակետից էր բխում նաև ցուցադրության վայրի ընթրությունը. Վենետիկի Միխթարյան միաբանությունն ինքնին «հայության» դարավոր կրողն է²²: Տաղավարի համադրող (կուրատոր) շվեյցարահայ Աղելինա Կյուրերյան ֆոն Ֆյուրսթենբերգը ժամանակակից արվեստն այգիներում, հրապարակներում, հասարակական շենքերում, վանական համալիրներում համադրելու բազմամյա փորձ ունի: Ցուցադրությունը սփոված էր միաբանության ողջ տարածքում, օգտագործված էին ցուցարանները, գրադարանը, այգին, որոնց հետ կապը ստեղծված էր անթերի հմտությամբ. ցուցանմուշները երեսն «սերտաճում» էին տարածքին:

Տարբեր երկրներից տարբեր սերունդների տասնութ հայազգի արվեստագետների ստեղծագործությունները «հայության» յուրովի մեկնություններն էին: Երբեմն դա դրսենքրդում էր որպես վերիուշ (Միխթար Կարապետյան, «Աղեկ», «Յանկ». Իմ նախնիների պատմությունը», Ռուսանա Պալազյան, «...Պատմություն, որ երբեք չեմ մոռանա...»), երբեմն որպես ձևն հայ եթնոսին, մշակույթին կամ լեզվին (Հերա Բույուկթաշշիյան, «Տառեր Կորուսյալ դրախտից», «Պահպանողները», Միքայել Օհանջանյան, «Տասներկու»), երբեմն էլ ճանապարհ էր բացում ազգայինց դեպի հա-

²² Armenity/Հայություն, edited by Adelina Cüberyán v. Fürstenberg, Exhibition Catalogue, Milan, Skira, 2015, p. 24.

մամարդկայինը (Սարգիս, «Ada Ewe Vierge», «Atlas de Mammuthus Intermedius»): Կարմիր թելի նման անցնող հայության թեմային զուգահեռ, ցուցադրվող աշխատանքները տարբեր էին մտահղացմամբ և կատարմամբ, յուրաքանչյուրն օժտված իր ասելիքով:

Ցեղասպանության թեման առավելապես կերպավորված էր վերապրումի (Մխիթար Կարապետյան, «Անվերնագիր. Դանիել Վարուժան», Նիկոլ Բեզզյան, «Վկաներ», Երվանդ Զանիկյան, Անջելա Ռիչի Լուկի, «Վերադարձ Խոտորջուր. Հայկական օրագիր»), կյանքի ու ինքնության վերախմաստավորման (Հրայր Սարկիսյան, «Ծպտյաները», Նինա Խաչատրյան, «Խոսելաձի հարթահարում»), եղելության պատճառների փնտրությի (Ռոսանա Պալազյան, «Ինչո՞ւ մոլախոտ» շարք) և, վերջապես, հավատի (Մխիթար Կարապետյան, «Անվերնագիր. Գուրգեն Սահարի») ու վերածննդի (Հայկ Այվազյան, «Ես տկար եմ, բայց ողջ եմ») ընդհանրական զարաֆշարներում:

Որպես ազգային լավագույն տաղավար «Ուսկե առյուծին» արժանացած «Armenity/Հայություն» ցուցադրությունը Վենետիկի 56-րդ բիենալեի այցելուների, ինչպես նաև միջազգային զանգվածային լրատվական միջոցների ուշադրության կենտրոնում էր, ինչը ևս մեկ կարևոր քայլ էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում:

МАНЭ МКРТЧЯН (АРМЕНИЯ)

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАВИЛЬОН АРМЕНИИ НА 56-Й ВЕНЕЦИАНСКОЙ БИЕННАЛЕ

Национальный павильон Армении на 56-й Венецианской биеннале был посвящен 100-летию геноцида армян. Павильон под названием *Armenity* (Армянство) был своеобразной платформой для переосмысливания этого понятия, его влияния на формирование личности, а также проблем передачи воспоминаний из поколения в поколение. Куратор выставки – Аделина Кюберян фон Фюрстенберг. Выставка проходила на острове Святого Лазаря, где находятся

община и монастырь конгрегации армянских мхитаристов. Выставка была мастерски интегрирована в монастырский комплекс. 18 художников армянской диаспоры разного поколения и из разных стран представили свое уникальное видение понятия Армянства. Иногда это воспоминания, иногда – посвящение армянской культуре и языку. Порой национальное начало прокладывает путь к универсальному. Тема геноцида на выставке трансформировалась в историю выживания, возрождения и переосмысливания.

Павильон Армении был удостоен главного приза Венецианской биеннале – «Золотого льва» – и находился в центре внимания как посетителей, так и международных средств массовой информации.

MANE MKRTCHYAN (ARMENIA)

THE NATIONAL PAVILION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AT THE 56TH VENICE BIENNALE

The National Pavilion of the Republic of Armenia at the 56th Venice Biennale was dedicated to the 100th commemoration of the Armenian Genocide. The pavilion was entitled *Armenity* and served as a unique platform to rethink the notion of Armenianess, its impact on shaping one's identity, as well as the problem of transmitting memory from one generation to another. The curator was Adelina Cüberyān von Fürstenberg, Swiss citizen of Armenian origin. The exhibition was held in Island of San Lazaro where the Mekhitarist Monastery is located. The exhibits were fully integrated into the monastery complex. Eighteen artists from Armenian diaspora, representing different generation and different countries, each brought his/her own vision of *Armenity*. We witnessed remembrance and nostalgia, as well as dedications to Armenian culture and language. Sometimes national put way to universal values. The theme of the genocide was presented as a statement of survival, rebirth and reconsideration.

Armenian pavilion wins *Golden Lion* for best national pavilion at Venice Biennale.

ДОКУМЕНТАЦИЯ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В ТРИБУНАЛЬНОЙ ДРАМЕ ПЕРЧА ЗЕЙТУНЦЯНА «ВСТАТЬ, СУД ИДЕТ!»

1. Трибунальная драма, одно из направлений документального театра, зародилась как рефлексия на тему Холокоста в 60-е гг. прошлого столетия, когда вершился суд над функционерами Освенцима и протоколы судебных заседаний легли в основу пьесы Питера Вайса «Дознание». В наши дни документальный театр, несмотря на пережитую трансформацию, продолжает обращаться к социально и политически актуальным темам, среди которых не последнее место занимают войны, ксенофобия и межнациональные конфликты.

2. Спустя два десятилетия после написания «Дознания», в 1980-е гг., драматург Перч Зейтунцян обратился к теме Армянского геноцида в документально-художественной пьесе «Встать, суд идет!».

3. Привычные роли палача и жертвы в драме радикально пересмотрены: так, переживший геноцид Согомон Тейлерян выступает здесь и жертвой, и палачом, и своего рода вершителем правосудия. Эти мотивы скрыты в глубинных пластах произведения.

4. Несмотря на ее формальное сходство с трибунальной драмой, пьесу «Встать, суд идет!» все же трудно классифицировать как документальную, поскольку факт и вымысел в ней тесно переплетаются. Помимо того, в пьесе использованы элементы греческой драмы, что уводит «Встать, суд идет!» далеко от театральной документалистики XX века.

5. В пьесе отчетливо звучат традиционные для документального театра мотивы памяти и травмы, экзекуций и истерзанности. Повествование в ней ведется от лица очевидцев трагических событий и, как того требует канон документального театра, некоторые диалоги и монологи построены на реальных высказываниях прототипов – исторических лиц. Это, в первую очередь, касается сцен суда.

6. Техника написания пьесы довольно сложная: в ней очевиден синтез документальных и конвенциональных элементов. Помимо стилистического и художественного выбора, это было вынужденным шагом со стороны Зейтунцяна: у советских драматургов зачастую был ограниченный доступ к архивным материалам, поэтому они вынуждены были дописывать сцены, что в ортодоксальной документальной драматургии недопустимо.

ՍԱՐԱ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԳՐՈՒՄԸ ՊԵՐՃ ԶԵՅՏՈՒՆՑՅԱՆԻ ՈՏՔԻ՝ ԴԱՏԱՐԱՆՆ Է ԳԱԼԻՆ՝ ԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՅՑՈՒՄ

Վավերագրական թատրոնի դրսնորումներից մեկը, դատավարական դրաման, ծնունդ է առել XX դարի 60-ական թթ. պրայես Հոլոքոստի անմիջական արձագանքը: Այդ շրջանում անցկացվեցին Առևշիցի կատարածուների դատավարությունները, և Գերմանիայի դրամատուրգներն ու ոեթիսորները սկսեցին մոնտաժել դատական արձանագրությունները վերածելով դրանք պիեսների: Առաջին ամենահայտնի դատավարական դրաման Փիթեր Վայսի «Հետաքննությունն» էր: Քսան տարի անց, 1980-ականներին, հայ թատերագիր Պերճ Զեյտունցյանը դիմեց Հայոց ցեղասպանության թեմային իր «Ոտքի, դատարանն է զալիս» պիեսում: Ունենալով արտաքին նմանություն գերմանական և բրիտանական դատավարական դրամատուրգիայի հետ, այս ստեղծագործությունը, այնուամենայնիվ, չի կարող հավակնել մարուր վավերագրական պիես լինելուն, քանզի նրանում փաստն ու հորինվածքը միահյուսված են:

**DOCUMENTING ARMENIAN GENOCIDE IN PERCH
ZEITUNZYAN'S «THE TRIAL BEGINS!»
TRIBUNAL DRAMA**

One of the forms of documentary theatre, the so called Tribunal Drama, was launched in 1960s, when series of trials on Auschwitz executors were held. Soon some German playwritess composed theatre plays by editing the trial records. The most famous of them is Peter Weiss's "The Investigation". Twenty years later, in 1980s, Perch Zeitunzyan undertook an attempt to reflect on Armenian Genocide in his play "The Trial Begins!". Notwithstanding the formal affinities tricycle plays, "The Trial Begins!" can be merely classified as a documentary drama, since fact and fiction are freely mixed there.

ՏԱԹԵՎԻԿ ՇԱԽԿՈՒԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ» ԵՐԱԺԵՏՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾ

Հայոց Մեծ Եղեռնից հետո հայ իրականության մեծագոյն կորուստներից մեզը եղավ Կոմիտասի գործունեությունը: Սույն աշխատանքում մեր ուշադրության կենտրոնում է մի առեղծվածյին հանգամանք, որը պարզաբանված չէ, ավելին՝ պարզաբանման ձանապարհները խիստ խրթին են: Խնդրին անդրդարձել է Հիլիք Երնջակյանը²⁵³, որի հետազոտությունը մեզ համար այս առնչությամբ էական խթան է հանդիսացել:

Հայտնի է, որ Թուրքիայի կառավարությունը նպատակ ուներ հիմնելու ազգային կոնսերվատորիա, որին Կոմիտասի նշանակալից մասնակցությունն էի նախատեսված²⁵⁴: Հայտնի է

նաև, որ Թուրքիայում Կոմիտասը որպես երաժիշտ և որպես մանկավարժ բարձր գնահատական ուներ:

1935 թ.-ի հոկտեմբերին վախճանվում է Կոմիտասը²⁵⁵: Ըստ դամենք մի քանի ամիս անց Թուրքիա են հրավիրում հովարացի կոմպոզիտոր և երաժշտագետ Բելա Բարտոլին՝ ճիշտ նոյն նպատակով, ինչի համար մինչ այդ նախատեսում էին Կոմիտասին: Արդյո ք պատահական էր անմիջապես Կոմիտասի մահվանից հետո Բարտոլին Թուրքիա հրավիրելը:

Հայութ Բարտոլիի, եթե իրեն հրավիրեցին Թուրքիա. «Նրանք (թուրք պաշտոնյաները-Տ.Շ.) չունեին խորհրդատու, քանի որ Թուրքական ազգային երաժշտությունը պետք էր զարգացնել թուրքական ժողովրդական երաժշտությունից: Նրանք չունեին որևէ մեկին, ով կարող էր ցուցումներ տալ ժողովրդական երգերի իրական հավաքագրման համար»²⁵⁶: Փաստորեն, Թուրքիայում Բարտոլին ոչ մի խոր չեն ասել Կոմիտասի գործունեության մասին և այն մասին, որ իրականում կրթական ծրագիր տարիներ ի վեր նախատեսված եղել է:

Բարտոլին ցույց են տվել շուրջ 130 երգերի ձայնագրություններ, սակայն ոչ մի հավելյալ տեղեկություն չեն տրամադրել այդ երգերի մասին: Հարց է առաջանում. եթե մինչ նա Թուրքիայում չկար մեկը, ով թուրքական երգերի հավաքագրումով կզբանվեր, ապա որտեղից հայտնվեցին այդ երգերի ձայնագրությունները:

Թուրքերը չեն կարողացել հասկանալ երգերի բառերը: Եթե Բարտոլիը որոշակի զարմանք է արտահայտել, նրան պատասխանել են. «Մի անհանգստացեք, շատ հեշտ է դա կատարել ցանկացած ժամանակ, մենք թուրքեր ենք և հասկանում ենք ձայնագրված տեքստերը»²⁵⁷: Բարտոլիը մի ժողովրդական երգի ձայնագրություն է միացրել նվազարկիչով և թուրքերից մեկին խնդրել է գրել տեքստը, իսկ ինքն սկսել է նոտագրել երաժշտու-

²⁵³ Երեցակյան Լ, Աշուղական սիրավեպը մերձավորաբեկյան երաժշտական փոխանշությունների համատեքստում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 2009, էջ 159-164:

²⁵⁴ Տես, օրինակ, Մեսրոպյան Ա., Կոմիտասի երգախումբն ու համերգները, ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 245-246:

²⁵⁵ Գյողակյան Գ., Կոմիտաս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 2000, էջ 36:

²⁵⁶ Bartók B., Folk Song Collection in Turkey, Essays, University of Nebraska Press, 1993, p. 137.

²⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 138:

թյունը: Թուրքն ուշադրությամբ լսել է ձայնագրությունը, սակայն այդպես էլ չի կարողացել հասկանալ տեքստը:

Հարց է առաջանում. ի՞նչ լեզվով են եղել բառերը և ինչո՞ւ թուրքերը չեն կարողացել հասկանալ գոնե, թե ինչ լեզու է եղել: Արդյո ք թուրքերն այսուեղ ինչ-որ բան բարցնելու շահազգրվածություն չունեին: Հասկանալի է, որ եթե անզամ նրանք ինային, որ դրանք հայերեն են, երբեք չեն բարձրածային:

Մեծ հավանականությամբ ենթադրելի է, որ Բարտոլին ներկայացված ազգագրական – երաժշտական նյութերն իրականում հայերեն կարող էին լինել: Ենթադրելի է նաև, որ դրանք Կոմիտասի կատարած ձայնագրությունները պիտի լինեին: Այս հարցի իրական պատասխանը կարելի է ստանալ միայն այդ ձայնագրությունները հետազոտելուց հետո: Մեր կասկածանքը թեև հիմնավոր, սակայն՝ վարկածային է: Իսկ հետազոտությունների դրական նիշով արդյունքը բոլորովին նոր փաստեր, իրողություններ ու դիտանկյուններ պիտի բացի:

ТАТЕВИК ШАХКУЛЯН (АРМЕНИЯ)

ЗАГАДКА “ТУРЕЦКОЙ” МУЗЫКИ

В начале 20-го века турецкое правительство пригласило Комитаса с целью организации музиковедческой и образовательной работы в Турции. Во время Геноцида армян Комитас был отправлен в ссылку, но позже был возвращен обратно благодаря посредничеству американского посла Генри Моргентау. После своего возвращения Комитас перестал творить в результате сильного стресса, пережитого им в ссылке. Комитас скончался в 1935 году. После смерти Комитаса турецкое правительство пригласило венгерского композитора и музыковеда Белу Бартока с той же целью. Бартоку сказали, что до него никто не занимался турецкой музыкой. Ему предоставили записи этнографических песен, однако не сообщили откуда взялись эти песни и как они оказались в их архивах. Когда Барток попросил перевести тексты, никто не смог сделать этого, так как песни были на другом, незнакомом языке. Нам кажется, что

тексты этих песен, вероятнее всего, были написаны на армянском языке. Более того, они могли быть записаны Комитасом, так как до этого именно он занимался собиранием и записью народных песен в Турции. Однако, чтобы подтвердить или опровергнуть нашу гипотезу, необходимо тщательно исследовать эти записи.

TATEVIK SHAKHKULYAN (ARMENIA)

A PUZZLE OF “TURKISH” MUSIC

In the beginning of the 20th century Komitas was invited by the Turkish government to establish a conservatory and to realize educational-musicological work in Turkey. During the Armenian Genocide, Komitas was sent to exile and later he was returned according to mediation of Henry Morgentau, the USA Ambassador in Turkey by that time. After returning, however, Komitas stopped working in the result of the stress resulted from Genocide. Later, till his death in 1935, he was living in hospitals mostly in Paris. Short after his death, in 1936, the Hungarian composer Bela Bartok was invited to Turkey for the same function. He was told that before him nobody studied Turkish music. Bartok was presented recordings of ethnic songs, but he was not told where those songs were from or how they appeared in Turkey. When Bartok asked the officials to translate the texts of the songs, nobody was able to do that, because they were in unfamiliar language. Our hypothesis is that those songs could be Armenian, since the language was unknown, and they could be recorded by Komitas, because it was Komitas to work in Turkey in that field. Further exploration of those recordings is necessary to assert or reject our hypothesis.

ՀԱՅՍՏԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՍՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(ԵՐԱԿՈՒՄ ԳՐԱՌՎԱԾ ԵՐԳԱՅԻՆ ՍՄՈՒՇՆԵՐԻ
ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Ցեղասպանությունը սուսկ էրնոսի ֆիզիկական բնաջնջումը չէ, այլ նաև նրա մշակութային ժառանգության ոչնչացումը: Ինչպես հայ մշակույթը, այնպես էլ հայ ժողովրդական երաժշտությունը կիսել է մեր ժողովրդի տարաքախտ ճակատազիրը, անցել հազարամյակների բովով և հանդիսացել լուր վկան այլազան իրադարձությունների, անշուշտ նաև Մեծ Եղեռնի:

Հայ ժողովրդի բազմադարյա մշակույթի հոգևոր հենայուններից մեկը ժողովրդական երաժշտությունն է, որը ծնվել է հայերենի հնյունական, լեզվաբարտահայտչական առանձնահատկություններից և այդ պատճառով իր մեջ կրում է ազգային ոգեղեն անբացատրելի ներուժ: Եվ քանի որ հայոց լեզուն Հնդկաբովական լեզվաբարտանիրի ինքնուրույն ճյուղերից մեկն է, հետևաբար, հայ երգը, իրեն ծնող ժողովրդի նման անցնելով դարերի հոլովույթով, ենքարկվել է բազմաթիվ փորձությունների, սակայն կենտունակության շնորհիվ առայսօր շարունակում է մնալ որպես հոգևոր մնայուն արժեք և ազգային ինքնության վառ խորհրդանիշ:

Հայկական ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության հիմնաշերտերն ամփոփված են գեղջկական երգերում: Սոնդիկ կերտվածքով այս ստեղծագործությունների միաձայն-մեղդային շարադրանքում ընդգրկված են բոլոր գեղարվեստական, երաժշտական արտահայտչամիջոցները՝ այդ մեղեդիները դարձնելով ինքնաբավար հորինվածքներ: Որպես բանավոր պանդույթի գեղարվեստական ստեղծագործություններ, դրանք դարերի ընթացքում իրենց մեջ խտացրել են ազգային երաժշտական մտածողության տիպական ձևեր, արտահայտչական միջոցների

որովայն համակարգ, որտեղ էլ մշակվել է ձայնակարգային և ինտոնացիոն յուրօրինակ ազգային շտեմարան:

«Ի՞նչ է երաժշտությունը, - զրել է Կոմիտասը, - ի՞նչ է նյութ տալիս ազգային ժողովրդական երգերին, արդյո ք նրա հպարտ լեռները, խոր ձորերը, բազմազան կլիման, արդյո ք պատմական հազար ու մի դեպքերն ու անցքերը, ժողովրդի ներքին ու արտաքին կյանքը: Այս, այս բոլորը, բոլորը նյութ են կազմում ազգային երաժշտության, մի խորով, այս ամենը, ինչ ազդում է ազգի զայարանների ու մտքի վրա»:²⁵⁸

Սշմարիաքաղաքական բարդ խմբումները հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արեւմտահայության հայրենագրկման պատճառ դարձան: Գործընթացի կիզակետն էր Մեծ Եղեռնը՝ բազմաթիվ զոհերով ու կորուստներով: Իրենց պատմական հայրենիքը լրեցին հազարավոր հայեր, որոնց մի զգալի հատվածը վերաբնակեցվեց Շիրակի տարածաշրջանում: Բասենից, Սուշից, Ալաշկերտից, Կարսից, Էրզրումից, Բայազետից եկած հայերն այստեղ ձեւավորեցին մի նոր հայկական ինքնատիպ մշակութային կյանք՝ կայուն ավանդույթներով: Աստիճանաբար ինքնահաստատվեց երգ-երաժշտության բազմաժանր մի համակարգ՝ 20-րդ դարասկզբում ձեռք բերելով երաժշտառնական տեղային հատկանիշներ:

Համադրելով ժողովրդական երգերի 20-րդ դարասկզբի եւ մերօրյա գրառումները, փորձել ենք նախ վերլուծել պատմական հայրենիքում կամ բնօրբանում ծնունդ առած երգային ժառանգության նմուշների (Ա. Բրուտյան, Սպ. Սելիքյան) ժանրային, երաժշտառնական առանձնահատկությունները: Ավելի քան մեկդարյա ժամանակահատվածից հետո կատարված գրառումների վերլուծությամբ բացահայտել ենք առավել կենսունակ ժանրերի (պարերգեր, ծիսական երգեր, օրորներ, ողբեր) գոյատևման նախադրյալներն ու որոշակի փոխակերպումները:

Մեր դիտարկումների կիզակետում էին հատկապես պարերգերը (մանի, թաղալո, խանա, խաղիկ), որոնցից առավել կենտունակ են գտնվել Բասենի տարածաշրջանի նմուշները: Մեծա-

²⁵⁸ Կոմիտաս, Հոդվածներ եւ ուսումնասիրություններ, Երևան, 1941, էջ 54:

պես տարածվելով որպես «պարի խաղեր», դրանք կատարվել են հատուկ եղանակներով ու շափերով:²⁵⁹

Եթե խաղիկները կամ պարերգերը (այդ թվում նաև ծիսական նմուշները) զարմացնում են հատկապես մեղեդային բաղդրիչի կայուն պահպանվածությամբ, ապա առավել ուշագրավ է օրորոցային երգերի և ողբերգերի ազատ ստեղծագործական, ինչպես նաև հանկարծատեղծ հորինվածքների երաժշտարանաստեղծական մտածողության տիպական ձևերի ու ժամանակն բնորոշչների կայուն և հաստատուն գոյակցությունը արդի կենցաղում:

Այսպիսով, ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործությունն այսօր էլ մնում է որպես պատմական հայրենիքից ժառանգված եւ ազգային ինքնուրբյան անխաթար կենսական ներուժ պարունակող փրկված մշակույթ:

АСМИК АРУТИОНИЯН (АРМЕНИЯ)

ПАТРИОЦИД И ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В АРМЯНСКОМ НАРОДНОМ МУЗЫКАЛЬНОМ ТВОРЧЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗЦОВ, ЗАПИСАННЫХ В ШИРАКЕ)

Вследствие известных геополитических событий второй половины 19-го века и особенно после Геноцида 1915 года тысячи западных армян пережили патриоцид и обосновались в ширакском регионе. Беженцы из Басена, Муша, Алашкерта, Карса, Эрзерума, Баязета сформировали здесь уникальную армянскую культурную среду, где были сформированы принципы дальнейшего существования и развития национальной музыкальной традиции.

Сопоставляя фольклорный материал, собранный в конце 19-го и начале 20-го веков с современными записями образцов музыкального фольклора Ширака, мы констатировали, что музыкальная традиция сохранила свою жизнеспособность в современном быту благодаря тем живучим традициям и принципам песнетворчества,

259 Գ. Հակոբյան, Հայրենի եզերք. Բասենի պարերգերը, Երևան, 1978, էջ 20:

которые являются константами национальной идентичности западных армян.

HASMICK HARUTYUNIAN (ARMENIA)

PATRIOCID AND DISPLAYS OF NATIONAL IDENTITY IN ARMENIAN FOLK PIECE OF MUSIC (ON THE EXAMPLE OF STANDARDS WRITTEN IN SHIRAK)

Afterwards well-known geopolitical events of the second half of 19th century and especially after Genocide of 1915 year outlived thousand western Armenians and settled in a Shirak's region. Refugees from Basen, Mush, Alashkert, Kars, Erzurum, Bayazet here formed the unique Armenian cultural environment, where principles of further existence and development of national musical tradition were formed.

Comparing folklore material collected at the end of 19th and began 20th century with the modern records of standards of musical folklore of Shirak, we established that musical tradition had saved the viability in modern life due to those of great vitality traditions and principles of western Armenians.

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ ԿԱՆԱԴԱՑՈՒՄ. ԽԵՂՎԱԾ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

2009-ի մարտի 15-ին ՀՅԴ կուսակցության հովանու ներքո գործող Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության կողման Զերսիի մանկապատանեկան թատերախումբը Տորոնտոյի Հայ երիտասարդական կենտրոնի «Համազգային» թատերասրահում ներկայացրել է «Օղբջջառունի տղաները» երկիեզու երաժշտախառն թատերախումբը, որի հեղինակն ու բեմադրիչն էր ամերիկահայ թատերագիր, ռեժիսոր, բանաստեղծ, դիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Մարգարյանը:

Այդ նախաձեռնությունը կազմակերպել և իրականացրել է Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության Տորոնտոյի «Գլածոր» մասնաճյուղի թատերական հանձնախումբը՝ ՀՅԴ «Սողոմոն Թէհիերյան» կոմիտեի հովանավորությամբ:

Իսկ ովքե՞ր էին «Օրջատունի տղաները» և ի՞նչ առնչություն ունեին նրանք տորոնտահայության հետ: Մեր մամուլու շատ կցկուուր, երբեմն ոչ ճշգրիտ, տեղեկություններ կան այլ մասին: Սույն գեկուցման մեջ, հետադարձ հայացք զցելով Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա պատմությանը, մենք, օգտվելով հիմնականում սկզբնաղբյուրներից՝ հանգամանորեն կանդրադառնանք այդ հարցերին, որոնք էլ հիմք են ծառայել վերոնիշյալ թատերախաղի ստեղծմանը:

Հայոց Մեծ եղեռնին հաջորդած տարիներին, երբ եղեռնից հրաշքով փրկված հայերը սփովեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում, ասկավաթիվ վերապրողների հաջողվեց ներզադի Կանադա, քանի որ Կանադայի կառավարությունը հայերին համարում էր ասիացիներ և տարբեր պատճառներով սահմանափակել էր նրանց մուտքը Կանադա: Բացառություն է կազմել միայն Կանադայի կառավարության հատուկ արտոնությամբ 1923-1924-ին 8-12 տարեկան 90 հայ որբերի մուտքը Կանադա, որոնք տեղափոխվել են Հունաստանի Քորֆու կղզու որբանցից՝ մի խումբ կանադացի բարերարների կազմակերպած Կանադայի «Հայերի օգնության միության» ջանքերով:

Այդ միությունը, որին իրենց գործուն մասնակցությունն են բերել կանադացի շատ մեծահարուստներ, հիմնադրվել է 1916-ին Կանադայի առևտրական կյանքում փայլուն դիրք գրաված, կանադահայ հայտնի գործավաճառ և անվանի հասարակական գործիչ Լևոն Պապայանի գործադրած ջանքերի ու նախաձեռնության շնորհիվ: 1915-ի Մեծ Եղեռնից, ինչպես նաև հոյն-թուրքական պատերազմից (1921-1922) հետո, շատ հայ որբեր տարվեցին Քորֆու (Հունաստան), որտեղ նրանց հանդեպ խնամք տարվեց բարեգործական ընկերությունների, ինչպես օրինակ՝ Լոնդոնի «Լորդ Մեյորի հիմնադրամի» ("Lord Mayor's Fund - LMF") կողմից: Կանադայի «Հայերի օգնության միությունը», իր կազմավորումից անմիջապես հետո, կարողացավ կանադական

իշխանություններից թույլտվություն ստանալ՝ հայ որբերին Քորժուից Կանադա տեղափոխելու: Որբերի առաջին խումբը՝ 8-12 տարեկան հիսուն տղա, 1923-ին Լ. Պապայանի նախաձեռնությամբ բերվեց Տորոնտո: Հետագայում՝ նույն թվականին, այդ որբերը տեղավորվեցին Տորոնտոյից ոչ հեռու գտնվող Չորջատուն գյուղաբանաքում՝ «Հայերի օգնության միության» կողմից 23000 դոլարով գնված ազարակում: Այնուհետև Չորջատուն բերվեց ևս 59 որբ (1924-ին՝ 40, նույն Քորժուի որբանցից, իսկ 1926-ին՝ 10 և 1927-ին՝ 9, Շեմլոնից (Լիբանան)՝ օրիորդ Ֆրեսանի որբանցից), և որբերի ընդհանուր թվաքանակը կազմեց 109 հոգի: Չորջատունի որբերի խնամքը 3-4 տարի իրականացրել է «Հայերի օգնության միությունը», գթասիրտ կանադացիների նվիրատվությունների միջոցով: Վերոհիշյալ ազարակն այդ տարիներին հայտնի էր որպես «Հայ տղաների ազարակ», իսկ տղաներին շուտով անվանեցին «Չորջատունի տղաներ»: Վերջիններին հայկական կրթություն ստանալուն զգալիորեն նպաստել և օժանդակել են Պապայան ամուսինները:

Լ. Պապայանը վճռական և ազդեցիկ դեր է խաղացել 100 հայ որբ տղաների Կանադա բերելու գործում: Երբ 1922-ին «Հայերի օգնության միությունը» կազմեց իր այդ ծրագիրը, նա հասարակական կարգով նշանակվեց այդ կազմակերպության պատվավոր քարտուղար: Հետագայում նա ցանկություն հայտնեց ավելի մոտիկից աշխատելու տղաների հետ, ընտրվեց Չորջատունի հայ տղաների տան և ազարակի կոմիտեի անդամ, որի պարտականություններն անմիջականորեն առնչվում էին հայ մանչուկների հոգսերին ու բարօրությանը: Ինչպես հայտնի է, Լ. Պապայանը միակ հայն էր վերոհիշյալ կազմակերպությունների մեջ²⁶⁰, և միմիայն նրան ենք պարտական, որ Չորջատունի տղաները հնարավորություն ստացան հայերեն սովորելու: Այդ կազմակերպությունների հիմնական նպատակը և սկզբունքը ի սկզբանե հայ տղաներին կանադացի դարձնելն էր, սակայն Լ. Պապայանի գործադրած մեծ ջանքերի շնորհիվ, բազմաթիվ վիճաբանություններից, փաստարկներից ու պնդումներից, անհրա-

²⁶⁰ J. Apramian, Levon Babayan and the Georgetown Boys, "Nor Serount", Toronto, 1976, № 1, p. 22.

ժեշտ դասագրքեր ձեռք բերելուց հետո, հնարավոր եղավ հասնել այն բանին, որ տղաները սովորեն իրենց մայրենի լեզուն: Դա, իհարկե, հայերին օգնող կազմակերպությունների կողմից մեծ զիջում էր և առաջին հերթին վկայում է Լ.Պապայանի հաստատակամության, հայրենասիրության, դիվանագիտական հմտության ու հնարավորությունների մասին: Լ. Պապայանը դարձավ «Զորջքառունի տղաների» մշտական այցելուն ու մեծահոգի պաշտպանը: Նա նրանց հետ խոսում էր միայն հայերեն և անընդհատ հիշեցնում իրենց ազգի սրբություն սրբոցի՝ լեզվի, գրականության, մշակույթի, հոգևոր ժառանգության մասին, որոնց համար նրանց ծնողները վճարել էին կյանքի գնով:

1926-ին «Զորջքառունի տղաները», որպես իրենց երախտագիտության արտահայտություն, սկսեցին հրատարակել Կանադայում առաջին հայկական հանդեսը՝ «Արարատ» ամսագիրը (հայերեն և անգլերեն), որը ծառայում էր իբրև հաղորդակցության միջոց ավագ սերնդի և «տղաների», ինչպես նաև Օնտարիոյի ուրիշ հայկական համայնքների միջև: Լևոն Պապայանը դարձավ այդ ազգաշունչ ծրագրի իրազործման ամենաեռանդուն, ամենաջերմ և, որ շատ կարևոր է, առաջին պաշտպանը՝ քաջակերպելով այդ մտահղացումը, ամեն կերպ աջակցելով, ցույց տալով բարոյական ու նյութական օգնություն: Ընդհանրապես, Զորջքառունի որբերի վերաբերյալ բոլոր բանակցություններում և որոշումների ընդունման գործում Լ. Պապայանը հայության խիդմն էր, որը ներկայացնում էր ոչ միայն սեփական հայացքներն ու Կանադայի հայկական համայնքների ձգտումները, այլև փշուրփշուր եղած ազգի հույսը: Նման վարքագիծը հաճախ բախվում էր Զորջքառունի հայ տղաների տան և կոմիտեի օտարազգի անդամների տարամետ տեսակետներին, բայց հենվելով իր ճկուն հայացքների տրամարանական ու համոզիչ հիմքի վրա՝ Լ. Պապայանը կարողանում էր քաղաքական տարածայնությունները պահել հանդուրժելի մակարդակի սահմաններում: Ծորիիվ Լ. Պապայանի գործադրած ջանքերի՝ Զորջքառունի հայորդիներն իրոք որ մեծանում էին իբրև իսկական հայեր: Իմիջիալոց, հայ որբերին Կանադա տեղափոխելու ծրագիրը Կանադայի պատմու-

թյան մեջ առաջին համաշխարհային մարդասիրական նախաձեռնությունն է:

Վերադառնալով «Զորջքառունի տղաները» ներկայացմանը՝ նշենք, որ այն ունեցել է մեծ հաջողություն, բոլոր դերակատարները կարողացել են հաջողությամբ մարմնավորել Զորջքառունի տղաների կերպարները:

АНАИТ БЕКАРЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЕ СИРОТЫ В КАНАДЕ: ОТНЯТОЕ ДЕСТВО

15-го марта 2009 г. Детско-юношеской труппой “Общенациональной армянской ассоциации образования и культуры” г. Нью Джерси (действовавшей под эгидой партии АРФ Дашнакцутюн) в театральном зале Армянского молодежного центра Торонто был представлен музыкальный спектакль “Джорджтаунские ребята”, который шел на двух языках. Автором и постановщиком спектакля был армяно-американский драматург, режиссер и поэт, доктор химических наук, профессор Грант Маргарян. Спектакль рассказывал о судьбе ста армянских сирот, которые в 1923-24 гг. при содействии “Ассоциации помощи армян Канады” были перевезены из детского приюта с о. Корфу (Греция) в Джорджтаун (близ Торонто), где их должны были обучить земледелию для работы на канадских фермах. Инициатором их переезда был известный армяно-канадский предприниматель и общественный деятель Левон Папаян, благодаря которому армянские сироты изучали родной язык и культуру. По свидетельству очевидцев, спектакль имел огромный успех.

ANAHIT BEKARIAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN ORPHANS IN CANADA: DEPRIVED OF CHILDHOOD

On Sunday 15 March, in 2009, the group of New Jersey Youth Theater Hamazkain presented *The Georgetown Boys*, a bilingual

musical, in the hall of the Armenian Youth centre in Toronto. The musical was written and staged by Herand Markarian, an American of Armenian descent, a playwright, producer, poet and Doctor of Chemistry. For Canadian Armenians, this performance stirred unforgettable memories of the Armenian genocide, the story of about 100 Armenian orphans who were brought to Georgetown, Canada by Armenian Relief Association in 1923-24 and trained as farmers, bringing a new life into the New World. Levon Papayan, a famous rug dealer and statesman of Armenian descent, had a great contribution to bringing the orphans to Canada and having them educated. The musical *The Georgetown Boys* was a great success, the cast best portrayed their characters.

ՎԻԳԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՐՇԻԼ ԳՈՐԿԻ. ԿԱՐՈՏԱԽՏ ԵՎ ԱՐՎԵՍ

Արշիլ Գորկին միակ նկարիչը չէր, որի արվեստը հասցրեց զուտ ամերիկյան համարվող արստրակտ էքսպրեսիոնիզմին կամ «գործողության նկարչությանը», թեև ամերիկյան և մասամբ եվրոպական արվեստագիտության մեջ նաև է համարվում այդ ուղղության ռահվիրան՝ Չերտոն Փոլլորի և Վիլլեմ դե Քունինզի կողքին, որոնցից առաջինը նրանից կրտսեր էր, երկրորդը՝ նրա աշակերտներից։ Անշուշտ, մինչև Գորկին էլ ԱՄՆ-ում կային արստրակտ արվեստի հող ստեղծող վարպետներ – Թորին, Սութերվելը, Հոֆմանը և ուրիշներ։ 1930-ական թթ. Եվրոպայի տարբեր երկրներից ԱՄՆ տեղափոխվեցին արստրակտ և սյուրության վարպետներից ու զաղափարախոսներից շատերը, քանզի նրանց արվեստը «դեգեներատ» էր համարվում ֆաշիստների կողմից։ Արշիլ Գորկու «մոզական» արվեստն առաջինը գնահատած հեղինակություններից էին Դավիթ Բուլյոյուկը (որը ժամանակին Մայակովսկու տաղանդի առաջին գնահատողն էր), սյուրությամբ հիմնադիր Անդրե Բրետոնը եւ հեղափոխական Լև Տրոցկին, որոնք կախարդված էին նրա արվեստում առկա բարձր վարպետությամբ և մոզական ուժով։

Գորկին համարվել է «բնածին» նկարիչ։ Նյու-Յորքի նշանա-

վոր ժամանակակից արվեստի թանգարանի Արշիլ Գորկու սրահում նրա գործերը ներկայացված էին իր վրա ազդած արդի արվեստի մեծ վարպետների ինչպես սյուրության Անդրե Մատոնի և սյուրության-արստրակցիոնիստ Ռոբերտ Մատոսյանի, այսպես էլ իրենից ազդված կամ իրեն աշակերտած Վիլլեմ դե Քունինզի, Մարկ Ռոբերտի, Սեմ Ֆրենսիսի նկարների հետ։ Դա հատուկ վերաբերմունք է, որին արժանացել է Գորկին։

Գորկին օժտված էր մի քանի հատկանիշներով, որոնցով տարբերվել է ամերիկյան մեծ նկարիչներից։

ա) կերպարվեստի պատմության և տեխնիկայի վիթխարի գլուխիքներ,

բ) ուսանողական տարիներից ունեցել է բազմաթիվ աշակերտ-աշակերտություններ, որոնցից մի քանիսի դերը որոշիչ է ամերիկյան նորագոյն արվեստում,

գ) ակադեմիական գծանկարի բացառիկ հմտություն,

դ) իրեն նախորդած վարպետներին (Էնգր, Սեզան, Մատիս, Լեժե, նոյնիսկ Մատտա, որն իրենից երիտասարդ էր և կենարա ազդեցություն ունեցավ նրա ոճի վերջնական ձևավորման մեջ) ընդորինակելու արտասովոր ձիրք,

ե) իր «իրաշապատում» մանկությունը գեղարվեստորեն իդեալականացնելու մեծ տաղանդ, ինչը հատկապես հատուկ է բանաստեղծներին։

Այս հատկանիշները նրան տարբերում են մյուս մեծ վարպետներից, որոնք նախորդել կամ հաջորդել են նրան ԱՄՆ-ում։

Գորկին իր կրթվածությամբ ամերիկյան 1940-ական թթ. նկարիչներից թերևս ամենաեվրոպականն էր, որ հորիզոններ բացեց ամերիկյան նորագոյն արվեստի համար այն դուրս բերելով տեղայնությունից։

ՎԻԳԵՆ ԿԱԶԱՐՅԱ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

ԱՐՇԻԼ ГОՐԿԻ. ՆՈՍՏԱԼԻԳԻЯ Ի ԻՍԿՈՒՍСՏՎО

Аршил Горки не был единственным из художников в качестве предвестника абстракционизма в США, как иногда утверждает американская и европейская художественная критика. Однако некоторые-

рые из его учеников и последователей сыграли определенную роль в становлении абстрактного экспрессионизма в США.

Искусство Горки отличается некоторыми особенностями:

1. Обширные познания в области истории и техники изобразительного искусства.

2. Некоторые из его учеников и последователей (Виллем де Кунинг, Марк Ротко, Сэм Фрэнсис) вместе с Джексоном Поллоком стали основателями этого направления.

3. Горки был наделен редким умением имитировать великих мастеров (Сезанн, Матисс, Пикассо, Леже, Миро, Матта).

4. Он был наделен также особым талантом вдохновляться воспоминаниями своего "волшебного" детства.

VIGEN GHAZARIAN (ARMENIA)

ARSHILE GORKY: NOSTALGIA AND ART

Arshile Gorky was one of the forerunners of abstract expressionism in the USA. Some of Gorki's pupils and disciples were in the van of this current.

The art of Arshile Gorky has some peculiarities:

1. Extensive knowledge in history and technique of painting and drawing.

2. Some of his disciples, as de Kooning, Rothko, Sam Francis, were the pioneers of abstract expressionism.

3. Gorky had special talent to imitate the paintings of great masters (Cezanne, Picasso, Leger, Miro, Matta).

4. He was inspired by magic memories of his childhood in Khorkom and Van (Western Armenia).

ԿԱՐԻՆԵ ԶԱՂԱՅՊԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄԵԾ ԵՂԵՇՈՒԽՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅ ԴԱՇԱՍՈՒՐԱՅԻՆ ԵՐԱԾԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զայնասկավառակի հատուկ թողարկմամբ դաշնակահար և կոմպոզիտոր, միջազգային մրցույթների դափնեկիր, Հայաստանի Հանրապետության վաստակավոր արտիստ Հայկ Մելիքյանը իր հարգանքի տուրքի է մատուցում Օսմանյան կայսրության կողմից իրագործված հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին, որոնց դառնամաղձ իրողության 100-ամյակը լրացավ 2015-ին:

Դաշնակահարի կողմից ընտրված ստեղծագործությունների ծրագիրն ընդգրկում է առաջին հերթին հայ երաժշտության դասականի՝ Կոմիտասի երկու շարքերը: Ինչպես հայտնի է, բախտի անողորմ բերումով կոմպոզիտորը դարձավ սպանդի ականատեսը, որի հետևանքով երկարատև կորցրեց հոգեկան հավասարակշռությունը և կյանքի վերջին քսան տարիներն անցկացրեց Փարիզի հոգեբուժարանում:

Սկզբում ներկայացված Վեց պարերն անմիջապես արտացոլում են Կոմիտասի ինքնատիպ ստեղծագործական մտածողությունը: Օժտված լինելով վարակիչ և կրակոտ պարերու ունակությամբ (ըստ ականատեսների հիշողությունների՝ Կոմիտասը միևնույն ժամանակ պարերի մեջ ընդգծում է անակնկալ շեշտադրումներ, յուրատեսակ դոփյուններ, որոնք արտասովոր կերպով հարատացնում են պիեսների հնչյունային արտասանությունը (արտիկուլյացիան):

Պարերին հաջորդող Կոմիտասի դաշնամուրային յոթ երգերում արտացոլված է զյլավոր ընդհանրացված, կարոտով ներշնչված սիրային-քնարական թեմատիկան: Պահպանված է կոմպոզիտորին բնորոշ թափանցիկ ֆալստուրան, որում կրկին առկա են պոլիֆոնիկ գրեալանի իմիտացիոն և հակադրական տարրերը: Առանձին հնչյունների և հեղինակի կողմից հատուկ շեշտադրված փոքր մոտիվների միջոցով, ցրված գործիքի չորս-հինգ ուժագործների միջև ընկած տարածության մեջ, կոմպոզիտորը կարծես գրավում է ունկնդրի ուշադրությունը դրանց տեմբրային, սո-

նորային հնչողությամբ՝ դրանով իսկ կանխատեսելով հետագայում 20-րդ դարի երկրորդ կեսի երաժշտության մեջ այդ ուղղության ծնունդը:

Մի փոքր այլ լուսով է հանդես գալիս Կոմիտասը «Գարուն» պիեսում, որը փայլուն դաշնակահար, կոմպոզիտոր Ռոբերտ Անդրիասյանի մշակումն է: Ստեղծագործության գլխավոր իմաստը կայանում է երգի հենց առաջին տողերի մեջ, այսինքն, եթե զարնանը սպասված տաքության և լուսի փոխարեն տեղում է ձյունը: Սակայն Անդրիասյանը ավելի շուտ արտաքերում է հենց Կոմիտասի վերջին տարիների բոլորից ծածկված ներաշխարհը՝ խոռվահույզ, անհանգիստ, հոգետանց հարցերի անպատասխան վիճակով:

Առաջին ստեղծագործություններին հաջորդիվ հնչում է Էդրուարդ Սարդյանի սոնատը՝ նվիրված 20-րդ դարի ամերիկացի հանրաճանաչ նկարիչ-արստրակցիոնիստ, այուրուեալիզմի հիմնադիրներից մեջին՝ Արշիլ Գորկուն: Ծնունդով հայ Գորկին դեռ մանկուց հասկացել է թրքական կոտորածից փախուստի ողջ դառնալի հետևանքները: Եվ չնայած նրան, որ արդյունքում Ամերիկայում նա ճանաչվել է որպես տաղանդավոր նկարիչ, սեփական կյանքի հետագա, հավելյալ ողբերգական իրադարձությունները նրան հասցրեցին ինքնասպանություն՝ չարագույժ կերպով արձագանքելով թրքական մանկությունից բխող ամեն կերպ իր կողմից խուսափելող սարսափին: Սարդյանի սոնատը, կարծես, լիովին հագեցած է նկարչի կյանքի ներքին և արտաքին պայքարի երկյուղով: Չնայած Ա. Գորկու կյանքի ողբերգական ավարտին, Սարդյանն այնուամենայնիվ ավարտում է սոնատը կարծես ուժի ցնծությամբ, կենսակայունությամբ, իհմը վերցնելով հենց իր՝ Արշիլ Գորկու կողմից արտահայտած և որպես ստեղծագործության ենթավերնագիր առաջադրված գաղափարը. «Ես իմ վրձնով կվերակենդանացնեմ Հայաստանն ամբողջ աշխարհի համար»:

Այժմ արդեն ԱՄՆ-ում բնակվող կոմպոզիտոր Տաթև Ամիրյանը իր «Սարսակով լուսաբացին» ստեղծագործությունը նոյնպես նվիրել է ցեղասպանության իրադարձություններին, սակայն այն հույսով և ցանկությամբ, որ հայերի կյանքում երբեւ անխո-

սափելիորեն կրողոջի լուսաբացը: Դա կոմպոզիտորն աշխատել է արտահայտել երաժշտության միջոցով:

Զայնասկավառակը եզրափակում է Հայկ Մելիքյանի «Բագինին արձագանքներ» տրիադան՝ ոգեշնչված Դանիել Վարուժանի՝ ճանաչված արևմտահայ բանաստեղծի գրչից: Ստեղծագործությունն առաջին անգամ կատարվել է 2013 թ. մարտի 29-ին Բեյլինում, դաշնակահարուիի Կարինե Գիլանյանի հետ միասին (չորս ձեռք ձևացափով), որի ձայնագրությունն է կազմում է տվյալ սկավառակի մեջ ներառված ստեղծագործությունների բաղկացուցիչ մասը: Բանաստեղծի տողերից առանձին հատվածներ հանդես են զայիս որպես յուրաքանչյուր պիեսի համառոտ նախաբան, որը նկարագրում է 19-րդ դարի վերջին սուլթանական թուրքիայի դաժանագույն ուժիմից կողմից հրահանգված կոտորածը: Բանաստեղծը չգիտեր, որ ճակատազրի բերումով ինքը նոյնպես համալրվելու է այս անգամ արդեն 20-րդ դարասկզբի ցեղասպանության զոհերի շարքում: Առաջին կարճ մասում (որտեղ ստեղներին ուղեկցում է նվազը նաև լարերի վրա) անապատային մերյալ լուության համատեքստում (pianissimo) մեկ այստեղ, մեկ այստեղ հայտնվում են ընդգծված պուանտիլիստական առանձին հնչյուններ՝ որպես մահցածների արձագանքներ, տառապյալ հոգիներ: Երկրորդ մասն արդեն կարծես արտացոլում է բուն դաժան իրադարձության պատկերը, սակայն ստեղծագործության հեղինակի զգացմունքների միջոցով՝ մերթ շփորչված, խլացված, տրտմագին հարցական, մերթ ցասումանից մերկացուցիչ, տանջազին հուզված: Երաժշտության մեջ երեմն հնչում են հայ ժողովրդական երգի՝ «Կոռոնկի» սկզբնային, սեկոնդային ողթմախնտոնացիաները: Ավարտական մասն արտահայտում է սարսափն ամփոփող զարհութելի լուությունը, որտեղ միայն լսելի են մեղմ գեփյուտի շրջունն ու բափված արյան հոտը: Եվ նաև շեն կարող լրել վերջին անողոք տրելեների օդափարված հարցական երանգները (չորս piano հնչողությամբ):

Հայկ Մելիքյանի կողմից ներկայացված ամեն մի ստեղծագործության մեջ, այդ թվում և հայ ժամանակակից կոմպոզիտորների, որտեղ նա լիարժեք իր հատկադերում է, դաշնակահարը փորձել է հնարավորինս ճշգրիտ կերպով արտահայտել հեղի-

նակների հիմնական մտահղացումները: Գիտակցելով հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի ողջ ողբերգական, մոլոր կողմերը, հաճախ նաև պատկերայնորեն ուրվազգելով ժողովրդի տառապանքը, Հայկ Մելիքյանը՝ կարծես համախմբելով ինչպես արդեն վախճանված, այնպես էլ կենդանի կոմպոզիտորներին, կոչ է անում առավել ցասումնալից ճողփյունի և արարշագործ կյանքի բաղձանքի՝ հանուն լեցուն լույսի և արդարության հաղթանակի:

КАРИНЕ ДЖАГАЦПАНЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКАЯ ФОРТЕПИАННАЯ МУЗЫКА ПАМЯТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Выпуском специального компакт-диска пианист и композитор, лауреат международных конкурсов, заслуженный артист РА Айк Меликян отдает дань уважения памяти жертв Геноцида армян в Османской империи, 100-летие жестоких событий которых исполнилось в 2015 г.

В программу отобранных пианистом сочинений вошли прежде всего фортепианные циклы пьес классика армянской музыки Комитаса - композитора, который волею злой судьбы оказался очевидцем резни, вследствие чего потерял душевное равновесие и последние 20 лет провел в больнице для душевнобольных в Париже. В несколько ином свете предстает Комитас в пьесе «Гарун а» в обработке блестящего пианиста, композитора и педагога Р. Андриасяна, который скорее передает сокрытый от всех в последние годы жизни внутренний мир самого Комитаса - мятежного, не знающего покоя, не находящего ответа на мучительные вопросы.

Этой печальной дате (прямо или косвенно) посвящены также сочинения современных армянских композиторов - Э. Садояна, Т. Амирян и самого А. Меликяна.

Осознавая все трагические стороны истории армян, порою даже картино передавая в музыке мучения народа, А. Меликян вместе с отобранными им именами умерших и ныне живущих ком-

позиторов как бы призывает к еще более энергичному всплеску и стремлению к созидательной жизни, полной веры в торжество справедливости.

KARINE JAGHATSPANYAN (ARMENIA)

ARMENIAN PIANO MUSIC DEVOTED TO THE COMMEMORATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Issuing a special compact disc, pianist and conductor, laureate of international contests, honoured artist Hayk Melikyan credits a mark of respect to the victims of the Genocide of Armenians in Ottoman empire, centennial of commemoration of which is observed in 2015.

Into the programme of works selected by the pianist first of all cycles of piano works by the classic of Armenian music – Komitas – are included, works of the composer who was meanly destined to be the eyewitness of the massacre and as a consequence lost his mental health and spent the last 20 years of his life at an insane hospital in Paris. In a somewhat different light Komitas is presented in his piece “Garun a” paraphrased by the brilliant pianist, composer and teacher R. Andriasyan who rather transmits the latent inner world of Komitas himself of the last years – troubled, with no peace of mind, never finding answers to tormenting questions.

To this sorrowful date, directly or by implication, works of contemporary Armenian composers – E. Sadoyan, T. Amiryan and of H. Melikyan himself – are dedicated.

Realizing all the tragic sides of the history of Armenians, and sometimes even presenting tortures of the nation through dramatic portrayal, H. Melikyan with the names of deceased and living composers, chosen by him, sort of appeals to more mighty upswing and will to creative life, full of faith towards inevitability of triumph of righteousness.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՀԱՅԱ-ԳԵՐՄԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

Տակավին, 1914, մայիսի 31-ին Բեռլինից Սոսկվայում բնակվող անվանի բանաստեղծ Ալեքսանդր Շատուրյանին ուղղված նամակում Խահակյանը հանգամանալից պատմում է Հայագերմանական ընկերության ստեղծման և նրա ծրագրերի մասին: «Հայկական հարցի վերազարբումի օրից Բեռլինում հիմնվեց մի հայկական կոմիտե, որ, շնորհիվ Գերմանիայում ունեցած իր նշանավոր անձանց կապերի, կարող եղավ գերման դիվանագիտության հակառակությունը ոռուսական հայանպաստ ձեռնարկների դեմ՝ այնքան մեղմել, որ վերջ ի վերջո հաջողվեց ռեփորտների շուրջը համաձայնություն ստեղծել Հայաստանով շահագրգությած այդ երկու պետությունների միջև:

Այժմ այդ կոմիտեն մեր ազգի շահերը Գերմանիայում ավելի լավ պաշտպանելու ամենանպատակահարմար միջոցը համարեց Հայ-գերմանական ընկերությունը, որն ունենալով հայ և գերման անդամներ, կարող պիտի լինի գերման հասարակության ամենալայն խավերը մոտեցնել և հետաքրքրել մեր ազգի փակով:

... ընկերությանս ձեռնարկներից մեկն է հրատարակել նաև մի օրգան հայերեն և գերմաներեն բաժիններով՝ երկու ազգերը իրար ծանոթացնելու համար:

Ավելարդ չինի ասելը, որ թե՛ ընկերությունս և թե՛ թերթը կուսակցականապես և քաղաքականապես չեզոք հողի վրա են կանգնած, և Բեռլինի ոռու դեսպանի հաճությունը ընդունած:

Հայա-գերման ընկերության կողմից պատիվ ունի խնդրելու Ձեզ, սիրելի բարեկամ, որ բարեհաճեք Ձեր շրջանում մեր գործին համակիրներ գտնել՝ անդամագրելով նրանց/ (VI, :151-152):

Իր ժամանակի վավերագրերի շարքում Խահակյանի նա-

մակը լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկն է, որ լույս է սփռում ընկերության գործունեության վրա և մեզ հասանելի դարձնում այդ կազմակերպության ստեղծման նպատակներին:

Նամակը գրելուց մի քանի օր անց, 1914 թվի հունիսին կայանում է վերոհիշյալ ընկերության առաջին նիստը, նկատի ունենալով այն մեծ գործունեությունը, որ ծավալել էր հայ և գերմանցի ժողովուրդների մերձեցման խնդրում՝ Յոհաննես Լեփսիուսը, նա ընտրվում է ընկերության նախագահ, տեղակալներ Պաուլ Ռորբախը և Զեյմս Գրինֆիլդը, գործադիր մարմնի պատասխանատուներ են. Ծիրքը և Ավետիք Խահակյանը: Բանաստեղծը ընտրվում է նաև ընկերության միակ պարբերական՝ «Մեսրոպ» հանդեսի խմբագիր: Ընկերությունը ուներ ավելի շատ պատմամշակութային ուղղվածություն և նրա առաջնային խնդիրներից էր գերման ժողովրդին ծանոթացնել Հայաստանի բազմադարյան պատմությունն, արվեստն ու գրականությունը: Հաստատել բազմակողմանի կապեր, ամրապնել մշակութային փոխհարաբերություններ և թարգմանել գրական հայտնի կոթողներ:

Հարկ է ասել ընկերության պարբերական «Մեսրոպ» հանդեսը իրերի բերումով ունենում է միայն մեկ տպագիր համար (Ատարի, Բեռլին, 1914 թ.), ուր ի թիվս մի շարք գեղարվեստական երկերի տպագրվում է նաև Ավետիք Խահակյանի «Ուսիների տակ մտորում եմ լուր...» բանաստեղծությունը:

Իր հերթին Պ. Ռորբախը այսպես է բնութագրել ընկերության հիմնական նպատակներից մեկը. «Հայերի մեջ գերմանական մշակութային ազդեցության վերաբերյալ հոգատարությանն է ծառայել սովոր ընկերությունը»: Հարկ է հիշել, որ ընկերության ստեղծումից դեռ մեկ տարի առաջ, Գերմանիան, առաջին անգամ, ակտիվորեն հանդես էր եկել հօգուտ «Հայկական բարենորոգումների»: Բայց շուտով ի դերև ելան «Հայա-գերման ընկերության» ակնկալած հույսերը, հայ և գերման մշակույթների մերձեցման փորձերը, վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը տակնուվրա արեց բանաստեղծի ծրագրերն ու սպասումները: Պատերազմը հատկապես կործանարար եղավ Արևմտյան Հայաստանի համար: Թուրքիան, չեղալ հայտարարելով Ռուսաստանի հետ 1914 թ. հունվարին կնքած պայմանագիրը, ներգրավ-

Վեց աշխարհամարտի մեջ, որպես գերմանական կայսրության դաշնակից և օգովվելով ռազմական իրավիճակից, անցավ իր դարավոր երազանքի իրագործմանը՝ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի իսպան բնաջնջմանը։ Գերմանիան իր հերթին, հրահրում էր Թուրքիայի հայացինց ծրագրերը համարելով հայերին Ռուսաստանի «բնական դաշնակիցը» և Միջին Արևելքում գերմանաթուրքական առաջընթացը խոչընդոտող ուժ։ Հայագերման ընկերության դեկավարների, մանավանը Յ. Լեփսիոսի տարած բանակցությունները չհասան իրենց նպատակին։ Գերմանիան վճռորոշ կերպով բոլոր հարցերում Թուրքիայի կողման կիցն էր և դաշնակիցը։

Իսահակյանը, ընտրվելով «Մեսրոպ» հանդեսի խմբագիր, ակտիվ գործունեություն է ծավալում, որ հնարավորինս չափով շատ անվանի մարդիկ մասնակցեն հանդեսի աշխատանքներին։ Բերենք մի ուշագրավ հատված 1914 թ. ապրիլի 21-ին Բեռլինից բանաստեղծ Սիամանթոյին, որն այդ շրջանում գտնվում էր Ժնևում։ Իսահակյանի գրած նամակից. «Ամենից առաջ, խնդրում եմ, քանի այդտեղ ես, մի բանաստեղծություն ուղարկիր, ոչ այս համարի համար, այլ երկրորդ համարի, որ լուս պիտի տեսնի հունիսին²⁶¹։ Առաջին թվի համար չէ, քանի որ գերմաներեն առաջին թվի մեջ թարգմանորեն դնելու ենք քո «Հայրենի աղբյուրը»։ Ուրեմն, ժամանակ ունեն գրելու։ ...Ուղարկիր նոյնպես Ռ. Սեակի հասցեն (Ռ. Զիլինգարյան, Լոզան, դոկտոր), նյութ եմ խնդրելու, նոյնպես» ((VI, 148)։

Նոյն շրջանում Իսահակյանը գրում է և իր մտերմագոյն ընկերոջը «Գեղարվեստի» խմբագիր Գարեգին Լեռնյանին (1914, մայիսի 3): «Այստեղ եմ ապրելու, արդեն մի տարով բնակարան եմ վարձել, այստեղ եկել եմ մի գործով, այսինքն հայ-գերմանական ընկերության գործերը վարելու և հրատարակվելիք ամսագիրը խմբագրելու, մի փոքր ոռծիկ ունեմ, որ թեև քիչ է աշխատանքից զնահատման համար, բայց իի չեղած տեղից լավ Ե (VI, 130)։ Թերևս առաջին անգամ տարագրության շրջանում Իսահակյանը սուանձնեց բավական պատվավոր և պատասխանատու աշխատանք։ Նա բերեց նաև իր ամենագործուն մասնակ-

ցությունը Բեռլինում հայա-գերման ընկերության և Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության միջև ընթացող բանակցություններին, որը գերմանական կառավարության անունից հանդես էր գալիս ԱԳ պետքարտուղարի օգնական Ցիմերմանը։

Եթե միևնույն Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը Խահակյանը հույսեր ուներ, որ Գերմանիան կարող է խոչընդոտ հանդիսանալ Թուրքիայի համար սկսելու Արևմտահայաստանում հայ բնակչության ջարությը, սակայն պատերազմը փոխեց ամեն ինչ, եթե Թուրքիան հանդես եկավ որպես Գերմանիայի ուղղական դաշնակից և հենց Գերմանիայից հավանություն ստացավ իրագործելու հարյուր հազարավոր հայության սպանդը։

Որերորդ անգամ Գերմանիան նենգորեն խարեց հայ ժողովրդին թողնելով մենակ Արևմտահայաստանի խաղաղ բնակչությանը թուրքական արյունատենչ յաթաղանի առաջ։

Պատմական իրադարձությունների բերումով, շատ կարծ տեսեց հայա-գերման ընկերության խաղաղ գոյակցությանը։ Բանաստեղծի համար հստակորեն պարզ էր, որ եվրոպական մեծ տերությունների համար ամենակարևորը տնտեսական շահն էր։

1915 թվականի օգոստոսին, Իսահակյանը, ստիպված էր թողնել Գերմանիան (հակառակ դեպքում որպես ոռուսահապատակ նա կազատագրվելու), և ընտանիքով տեղափոխվել բնակության ժն (Շվեյցարիա)։ Այս հարցում Իսահակյանին մեծապես օգնեց Բեռլինում Պարսկաստանի դեսպան Հովհաննես խան Մասեյանը, տալով բանաստեղծին պարսկահպատակի անձնագիր Ավետիս Բայազետ անվամբ, ինչը հնարավորություն տվեց Իսահակյանին մեկնել Բեռլինից ժն։

Այսպես որ երկար տևականություն չունեցավ Իսահակյանի աշխատանքը Բեռլինում հայա-գերման ընկերությունում մեկ տարի և մի քանի ամիս։ Սակայն ժնեկից Իսահակյանը շարունակում էր ակտիվ մասնակցություն բերել Գերմանիայի հետ տարփող զաղոտնի բանակցություններին, որոնք տեղի էին ունենում ժնեկում և Բեռլինում։ Բանաստեղծի նպատակն էր անել ամեն բան, որ եվրոպական գորեղ պետությունները սատար կանգնեն Հայաստանի Հանրապետությանը։

²⁶¹ Ցավոք «Մեսրոպ»-ի երկրորդ համարը այրած է լուս չտեսավ։

Իր հերթին նա մշտապես պահպանում էր կապերը Յ. Լեփսիուսի, Պ. Ռորբախի և Զ. Գրինֆիլդի հետ և նա մնում էր հայգերման ընկերության անդամ: Խասհակյանն այս շրջանում հավաքեց նաև մեծարիկ փաստաթղթեր, վավերագրեր, ժամանակակիցների վկայություններ կապված Մեծ Եղեռնի հետ և այդ վավերագրերը նա հրատարակում էր գերմանական մամուլում և իր հերթին նրանց հիման վրա շարադրում ցեղասպանության վերաբերյալ իր «Սպիտակ գիրքը»: Խասհակյանը որոշակի ծառայություն ունի հայ ժողովրդի թշնամի Թալեաթի հայտնաբերման, և նրա ոչնչացման գործում:

Ճիշտ է գերման իշխանությունները Եղեռնի շրջանում բացեիրաց պրո-բուրժական դիրք գրավեցին, սակայն Գերմանիայի լավագույն զավակներ Արմին Վեգները, Ֆրանց Վերֆելը, Յ. Լեփսիուսը, Պ. Ռորբախը, Զեյմս Գրինֆիլդը, Է. Շտիրը և ուրիշներ շարունակում էին իրենց հայանաստ գործունեությունը: Պատմությունը դեռ կտա իր զնահատականը 1914-1939 թթ. գործած հայ-գերման ընկերության վերաբերյալ, մեզ մնում է փաստել որ մի շարք վճռորոշ պատմական իրադարձություններ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը խոչընդոտեցին հայ-գերմանական հարաբերության բարելավմանը: Ներկայումս կան բազմաթիվ վկայություններ Հայաստանի հանդեպ գերմանական տարբեր շրջանների հետաքրքրության մասին: Թերևս արժեք հիշատակել Հայլե-Վիտենբերգ քաղաքում՝ Հայլեի համալսարանին կից գործող հայկական մշակութային կենտրոնը, որը կրում է ի հիշատակ հայ-գերման ընկերության պարբերական ամսագրի «Մերոպ» անունը:

АВЕТИК ИСААКЯН (АРМЕНИЯ)

“АРМЯНО-ГЕРМАНСКОЕ ТОВАРИЩЕСТВО” И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВЕТИКА ИСААКЯНА (1914-1919 ГГ.)

В июне 1914 года, с целью взаимосближения культур двух народов, усилиями ряда немецких и армянских деятелей науки и культуры в Берлине было создано “Армяно-германское товарищество”.

шество”. На первом заседании профессор Иоаннес Лепсиус был избран председателем Товарищества, а членами правления – П. Рорбах, Дж. Гринфильд, Эд. Штир и Ав. Исаакян. Поэт был назначен также главным редактором печатного органа Товарищества, “Месроп”. Однако, начавшаяся Первая мировая война расстроила все планы Товарищества относительно улучшения отношений между двумя народами. С первых же дней войны Германия в лице Турции имела союзника, готового во всем подчиняться приказаниям Берлина. Во всех международных переговорах относительно Армянского вопроса Германия неукоснительно стояла на стороне Турции. Аветик Исаакян успел издать только первый номер журнала “Месроп”. Он был вынужден покинуть страну как гражданин Российской империи и, получив с помощью посла Персии в Германии, Ованнеса Хана Масеяна паспорт персидского подданного, на имя Аветика Баязеда, выехал из Берлина и обосновался в Женеве. Тем самым работа Исаакяна в Товариществе была прервана, но он продолжал поддерживать с ним связь, неоднократно ездил в Берлин, принимал участие в немецко-армянских переговорах. Исаакян способствовал выявлению скрывающегося в Берлине турецкого палача Талаата, и внес свою лепту в акт возмездия по его уничтожению в 1921 г.

AVETIK ISAHAKYAN (ARMENIA)

“THE ARMENIAN-GERMAN PARTNERSHIP” AND THE ACTIVITIES BY AVETIK ISAHAKYAN (1914 - 1919)

In June 1914, with a purpose to draw together the cultures of two peoples, an “Armenian-German Partnership” was created in Berlin with the help of both German and Armenian scientific and cultural circles. On the opening session, Prof. J. Lepsius was elected the first head of the Partnership, while P. Rohrbach, G. Greenfield, E. Stier and A. Isahakyan became the members of the board. The latter was also assigned as a head editor of the periodical called “Mesrop”. However, the First World War distorted the plans of the Partnership regarding any possible improvement of relationship between two peoples. Right from the beginning of the

Great War, Germany had been supporting Turkey in regard of any international negotiations discussing the so-called Armenian Question. Avetik Isahakyan could publish only the first issue of "Mesrop". While being a holder of Russian citizenship, he had to leave the country as quick as possible. With the help of Hovhannes Khan Maseyan, a Persian ambassador in Germany, Isahakyan acquired a Persian citizenship receiving a new name Avetik Bayazed. This allowed him to leave Berlin for Geneva. In fact, the activity of Isahakyan in the Partnership was somewhat interrupted, though he was able to maintain his contacts with the organization and participated frequently in German-Armenian consultations in Berlin. Isahakyan did much for both revealing the Turkish odious Talaat and his subsequent extermination in Berlin in 1921.

ՆԱՐԻՆԵ ՀՂՎԱՍՆԻՒՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՅՉԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՄԴԻՐԸ ԱՏՈՄ ՅԱՐԱԱՆՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

20-րդ դարասկզբին արևմտահայ իրականության մեջ հեթանոսական գաղափարաբանության նկատելի շրջադարձը դատնում է հստակ գեղագիտական ուղղվածություն, որի հետևող ներից էր Առողմ Յարձանյանը: Քրիստոնեության սխալ ըմբռնված գաղափարները, մասնավորապես հնազանդությունը առաքինություն համարելը, դարերով քարոզվելով, ժողովրդի մեջ գրեթե սպանել էին պայքարի և ընդգուսի ճշմարտությունը: Քրիստոսի պես անդիմադիր նահատակվող, քրիստոսվող ժողովրդի կրավորական հոգեբանությունը փոխելուն միտված հեթանոսականարիական գաղափարաբանությունը ռազմաքաղաքական տվյալ պայմաններում արմատապես կարող էր բեկել ազգային գյարանության ամբողջ ընթացքը: Առանց գենքի ու կրովի պարտվող հայորդին շատ բան կարող էր փոխել ազգային ճակատագրում: Բանաստեղծն ընդլայնում է ցեղի պատմական ընթացքն առաջնորդող գաղափարաբանության դեմ, որ անընդեց ողբերգություն-

ների ու կոտորածների մեջ սպառել է իրեն՝ հոչակելով արիական զաղափարաբանությունը կամ ուժապաշտությունը: «Անարձեք է գրականությունը, եթե դա ցեղի ոգու ինքնարտահայտությունը չէ, եթե նրա մեջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում: Ցույց տվեք ժողովրդին իր ցեղի արև-դեմքը, որ նա ինքնատեսությամբ բարձրացնե իր խոնարհ ճակատը»²⁶², - գրականության նույն խնդիրն է զաղափարանշում Նժդեհը՝ ցեղակրոնության զաղափարակիրն ու ուխտավորը: Դարավերջի արևմտահայ զաղափարագեղագիտական այս ուղղվածության առաջնորդ դեմքը Դ. Վարուժանն է, որն իր ստեղծագործական ծրագրով կենսականորեն անհրաժեշտ գեղարվեստական նոր մտածողության վերելք նշանավորեց:

Յարձանյանի ստեղծագործ հանճարը նույնքան փառահեղ կարող էր լինել խաղաղության արշալույսների օրիներգության մեջ: Ազատության մեջ երբեմն ծաղկող կյանքի ստեղծագործ ոգևորությունը որքան էլ այցի գնար նրա բանաստեղծական հզոր տարերքին, հայրենիքի արյան շառագույնը վերստին խուժելով՝ տիրական պիտի դառնար նրա պոեզիայում: Կյանքի բանաստեղծական ընկալումն հոգում՝ Յարձանյանն իր հանճարն ընծայաբերեց ազատության պայքարի զաղափարին՝ իրեն ներհատուկ գեղապաշտության տեղ բերելով ուզմի դյուցազնահեղ ոգին, ազատության համար կյանքով սխրագործելու, ազգային պարտադրվող մահն հերոսացումով հաղթահարելու զաղափարն ու կամքը՝ արարելով բանաստեղծության արժանավայել մի տեսակ՝ ուզմի պոեզիա կամ ռազմերգություն:

Բախտը Սիամանթոյին օծել էր բանաստեղծական հանճարով, ճակատագիրն սահմանել էր լինել կոտորածի և մաքառումի բանաստեղծ: Կյանքի փթռուն զգայություններն անթեղած ազգային ճակատագրի ողբերգությունը դարձավ Սիամանթոյի ռազմերգության ներքին առանցքը, ջարդերի տեսիները՝ ներհոգեկան շղթան, ազգային գոյաբանության խնդիրը՝ գերնապատակը: Բանաստեղծի առաջին գիրքը՝ «Դյուցազնորեն»-ը, ահազանգում էր արիանալու, մաքառելու կամ անզեն, կրավորական նահատակվելու հարցադրումը: Անընդեց կոտորածները, պետակա-

²⁶² Գ. Նժդեհ, Հատընտիք, էջ 320:

նության բացակայությունը, թուրք բռնակալության դարավոր լուծը ազգային հոգեկառուցվածքում պատմականորեն ձևավորել էին պարտվողական-կրավորական հոգեբանություն, և Յարձանյանի «Դյուցազնորեն»-ը հերոսացումի ռազմականչ էր, որ բերում էր սխրագրութելու ազգային գիտակցության գաղափարը, կայծի պես բռնկվող հերոսացումներն ու ցեղի դիմադրողականության ներուժը ժողովրդականացնելու հոգեբանությունը, հոգևոր ստրկության փոխարեն դյուցազնորեն կովելու կորովը:

Յարձանյանը ցեղի ուժի և ցեղի արժանապատվության քերթող է. «Արդարությունը ստեղծել պետք էր և ազատությունը մոլեգնաբար հափշտակել»: Իր պոեզիայով բանաստեղծը հոչակում է սեփական ուժը շճանաշող ժողովրդի ցեղական կորովը, բարոյական անխոցելի ամրությունը՝ մաքառումի վատահությամբ հեղափոխելով անկախություն շունեցող կրավորական նահատակի հոգեբանությունը: «Ինչ արժե հանճարը, ... երբ իր ցեղի ճակատազրի գերզգացողությունը չունի, և չի սնուցաներ իր ցեղի հավիտենականության ձգուումը: Միևնույն չէ, կա թե չկա նմանը, երբ իր շրթունքներին ցեղի խոսքը չէ, և չզիտե վերադասիարակել, արիացնել ու վարել զանգվածները....»²⁶³:

Եվ պաղատանքի, աղոթքի, լաց ու կոծի այն
մատյաններուն մեջ,
Ուր դար առ դար իմ սերունդներս իրենց արյունը և տառապանքն
են լացեր,
Մեկ կողմ նետեցի ես զանոնք, պարտութենե ստրկացում
և աղաչանքե արցունք չերթալու համար....

«Երևակայությունը - Սիամանթոյի տաղանդին ամենեն տիրական գիծն է... Երևակայության միացած գաղափարականը՝ հուետորությունը կը ծնի. Երևակայության միացած զգացումը կը ծնի վսեմը: Յարձանյանի արվեստը արյունը է այս երկու զուգավորություններուն»²⁶⁴: Հզոր Երևակայությամբ բանաստեղծելով պայքարի ահեղ ընթացքը՝ Սիամանթոն աստվածացնում է ազգի փառահեղ հերոսներին, որոնք, մահն արհամարհելով, գերմարդկային տառապանքների մեջ՝ կախաղանների վրա, աքսորա-

վայրերի շղթաներում, հերոսամարտերում, օրինում են իրենց գաղափարն ու գործը՝ ազգի պատմության և ճակատազրի վրա դրոշմելով իրենց փառահեղ կենսագրությունը. «Սիամանթո իր կենդանության նկատված է արևմտահայ գրականության ամենեն սիրված և հոչակված բանաստեղծը, որուն երգը, բացարձակորեն ոչ անձնական, քրմական ու հանդիսավոր՝ եղավ թարգմանն ու խորհրդանիշը ցեղին տառապանքին, վիրավորված արժանապատվության և հպարտ ծառացումին»²⁶⁵:

Ասպետի կերպարը Յարձանյանի պոեզիայում հոգեբանական գաղափարատիպ է՝ օժնված իր ցեղի նախնական հոգեգծերով: Բանաստեղծի սքանչացումն առ հայորդու բացարձակ նվիրվածությունը, սրբազնագույն ցավն ու աստվածարժան սրխանքը նույնացնում է նրան ասպետի կերպարին: «Հին դյուցազները աշխարհականներ էին կամ ասպետներ. նորերը, Յարձանյանի հերոսները, հեղափոխականներ են կամ առաջալներ»²⁶⁶: Դարերի ստրկության մեջ իր նախաստեղծ դիմագիծը կորցնելու չափ խեղճացած ժողովրդի հոգեբանությանը Յարձանյանի հայորդին վերադարձեց ցեղական կորովը, գերհզոր կամքն ու անկարելիության աստիճանի ներքին զորությունը: «Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնի» բանաստեղծության մեջ քերթողն ու ուզմիկը խորհրդանշում են գաղափարն ու կամքը, ոզին և ուժը: Խորհրդապաշտության սահմանին հասնող հիմացմունքը, բարձր բարոյականը, խոռվահոյզ ապրումների գիշերվա մեջ հայտնված ուզմիկի կիսաստվածային կերպարանքը հաստատում են կյանքի դյուցազնորենը. «Յարձանյան քնար չունի: Իր երգը կոփյուն մըն է՝ զօր մեր նախնիքը Նավասարդի Տոներուն կը հնեցնեին՝ իրենց աշտեն զարնելով վահաններու ոսկեցոլ կումբին»²⁶⁷:

«Ազատազրության հույսը փայփայելուց հետո Յարձանյանի համար հեշտ չէր ներկայացնել սեփական ժողովրդի հերթական ողբերգությունը, նկատում է Դ. Գասպարյանը, - բայց նրա հայրենասիրական ու քաղաքացիական ջիղն այնքան ուժեղ էր, որ դիմում է այդ դժոխքը բանաստեղծության վերածելու քայ-

²⁶³ Գ. Նժդեհ, Հատընտիք, Ե., 2001, էջ 141:

²⁶⁴ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Ե., 1987, էջ 159:

²⁶⁵ Սիամանթո, Բանաստեղծություններ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1993, էջ 5:

²⁶⁶ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 159:

²⁶⁷ Սոյն տեղում, էջ 164:

լին»²⁶⁸: Կոտորածների շառագույնը, ծավալվելով «Հոգեվարքի և հույսի ջահեր» գրքում, ահազնանում է Յարձանյանի հաջորդ՝ «Կարմիր լուրեր բարեկամեն» գրքում: Կարմիրը գույնից վերածվում է մտահայեցումի: Մղձավանջի մեջ տեսլանում են մեռեներին զիշատող ագռավների բազմությունները, դիակների ծանրության տակ ճռչացող սայլերը, դիակույտերի մեջ մնացած կիսամեռեների հոգեվարքը: Ողբերգական սարսափը վերածվում է հոգեկան երեսութիւնի: «Մահվան տեսիլը» բանաստեղծությունը եղբական պատկերների մտասեեռումն է: «Փողոցների մեջ մորթված սերունդներ կը տեսնեմ:// Եւ ամբոխներ անպատմելի սրածումներ դարձող...// Արեարարացին տարություն մը կը բարձրանան// Հրդեհի տրված ազնվական քաղաքներեն...»: «Մտասեռումը, այսինքն՝ չափազանց ուժեղ կենտրոնացումն ու շիկացումը,- նկատում է Հ. Թամրազյանը,- Սիամանթոյի տաղանդի հիմնական հատկանիշներից մեկն է»²⁶⁹:

«Կարմիր լուրեր...» շարքի բանաստեղծությունները՝ գրված կիյլիյան ջարդերի անմիջական տպավորությամբ, ականատեսների վկայություններ են, որ վերահաստատվում են գերմանական արխիվներում պահված ցեղասպանության վավերաթղթերով: Դրվագ առ դրվագ տեսլանում է թուրք «արյունկզաք» խուժանի եղեռնագրծությունների համապատկերը: «Մոխիրներու և մահերու դանթեական ճանապարհին» որպես ողբերգության առանձին տեսիլներ պատկերանում են «Սուլք», «Պարը», «Լոգանքը», «Շաշույնը», «Քավություն», «Խաչը», «Զավակը», «Կուրը», «Թթենին», «Խեղդամահ» և այլն:

Գեղարկվեստական մտածողության որոշակի հատկանիշներ, գերազանցապես մտապատկերների առկայությունը, պատկերների հյուսքը, վերացական ոգին նկատի ունենալով՝ քննադատությունը Սիամանթոյին դասել է խորհրդապաշտների շարքին. «Վեռենի, Բողերի, Մալարմեի հայրենիքում նա չի կարող չենթարկվել այս սիմվոլիստ-դեկադենտների ազդցությանը»²⁷⁰, - նկատում է Վ. Նալբանդյանը՝ ստեղծագործական

ակունքների հետ մատնանշելով Սիամանթոյի արվեստի խորհրդապաշտական ոգին: Խորհրդապաշտական հայեցողության ազդեցությամբ հանդերձ՝ խորհրդապաշտությունը Սիամանթոյի պոեզիայում գեղագիտական աշխարհայացք չդարձավ: «Անխառնորեն ոռմանթիկ է,- նկատում է Ա. Չովանյանը,- իրմե ավելի ոռմանթիկ բանաստեղծ չենք ունեցած, նույն իսկ անոնց մեջ, որ պատմականորեն «ոռմանթիկ» կոչված շրջանի մեջ ապրած են»²⁷¹:

Սարառումի և անկշռելի ցավի մատյան է Սիամանթոյի թերթությունը: Հզոր երեակայությունը, բանաստեղծական անսանձ տարերքը, խոսքի զաղափարաբանական ներքին կշիռը բանաստեղծության աշխարհում հաստատեցին պոետական նոր դիմագիծ: «Վիեժի մարտագոռ շեփորող և տառապանքի խելահեղ բանդագուշող»²⁷², - այս տարերքի հակաշիռ ուժի մեջ է Սիամանթոյի արվեստի հզորությունը;

НАРИНЕ ОГАННИСЯН (АРМЕНИЯ)

ВОПРОС ГЕНОЦИДА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ АТОМА ЯРДЖАНИЯ

Данная статья рассматривает нравственные аспекты военной поэзии Атома Ярджания в одном ряду с литературой о Геноциде. В начале 20 века в западноармянской действительности языческая идеология становится одним из источников развития культуры и литературы, в том числе и в творчестве Сиаманто. Языческо-арийская идеология, направленная на изменение христианских ценностей народа, ставшего впоследствии, подобно Христу, невинной жертвой, в создавшихся политических условиях была протестом против пассивности народа.

Поэт вместе со своим братом, пострадавшим в вооруженных столкновениях, считая, что идеология, ведущая к резне и национальной трагедии, себя исчерпала, призывает к возврату к арийским идеалам.

²⁶⁸ «Հայոց լեզու և գրականություն», 2010, թիվ 4, էջ 17-18:

²⁶⁹ Հ. Թամրազյան, Սիամանթոյ, Ե., 1964, էջ 67:

²⁷⁰ «Մշակ», 1901, N291:

²⁷¹ «Անակիտ», Թ տարի, 1907, թիվ 3-5, էջ 89:

²⁷² Վ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 208:

Мощное воображение поэта, необузданная страсть его поэзии, внутренняя сила поэтического слова подтверждают новые черты поэтического образа.

NARINE HOVHANNISYAN (ARMENIA)

GENOCIDE AND NATIONAL ONTOLOGY IN THE POETRY OF ATOM YARTCHANYAN

The article reviews the moral aspect of Atom Yartchanyan's military poems and his contemplations upon genocide reflected in his literary pieces. Paganism in Western Armenian reality, evolving at the beginning of the 20th century, marked a turning point in ideology and establishing itself as a distinct aesthetic tendency. It was ardently supported by Siamanto. This pagan and Arian ideology was tended to change the ideology of a nation, unresistingly sacrificing themselves, just as Christ. This ideology might have radically altered the whole course of national ontology in the given military and political situation. The poet and his brother-warrior propagate Arian ideology or the worship of power and thus revolt against the ideology which had led the nation throughout the history and which had exhausted itself in tragedies and massacres. Siamanto's creation is a book of struggle and immeasurable pain. Siamanto's strong imagination, his passionate poetic talent, ideological underlying of his discourse have established a new image in the world of poetry.

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱՋ. «ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՄԱՄ ՈՒ ԻՐ ԵՐՈՍԱՍՏԱՐԾ»

Արամ Հայկազը (Չերեմյան, 1900-1986) ծննդավայրի Շախին Գարահիսարի հերոսամարտին երկու ծավալուն զիրք է պիտի առաջինը "The Fall of the Aerie" («Արծվաբույնի անկում», 1935) անգլերեն, երկրորդը՝ «Շապին Գարահիսար ու իր հետ»:

բասմարտը» (1957) բացարիկ ուսումնասիրությունը: Նա ամեն տարի հունիսի առերին ծննդավայրի, հերոսամարտի մասին հոդվածներ է հրատարակել, հավաքել ու ամբողջացրել է համարադրացիների ցուցակը: Գրողը հպարտությամբ, երկյուղած բժախնդրությամբ հիշել ու հիշեցրել է հայրենակցի՝ Զորավար Անդրանիկի հիշատակի օրերը:

Արամ Հայկազը հրատարակել է պատմվածքների մի քանի ժողովածուներ՝ «Յեղին ձայնը» Ա և Բ հատորներ (1949, 1954), «Զորս աշխարի» (1962), «Պանուկ» (1967), «Կարօս» (1971), «Ապրէք, երեխէք» (1973), «Երջանկութիւն» (1978): Գրական առաջին փորձերից սկսած՝ նրա ստեղծագործության հիմնական նյութը քայլան ու ապրած կյանքն էն, որ ժողովածուներից մեկի վերագրով ձևակերպել է «Զորս աշխարի» Շապին Գարահիսար, Քուրդիստան, Պոլիս ու Ամերիկա: 1969 թ. սեպտեմբերի 6-27-ը զբողք Խորհրդային Հայաստանում էր, և նրա գրականության մեջ նոր թեմա սկսվեց: Գրողի դուստրը Այրիս Չերենյանը, 2010 թ. հոր ծննդյան 110 ամյակի առիթով վերահրատարակեց «Արծվաբույնի անկումը» գիրքը, իսկ 2015-ին իր բարգմանությամբ հրատարակեց Արամ Հայկազի «Զորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մեջ» անգլերեն հատորը:

«Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը» պատմական, ազգագրական վավերագիր-մատյանը կազմված է չորս գլխից՝ «Ըստիանուր ծանօթություններ», «Հերոսամարտը», «Կենսագրականներ» և «Պատմական նամակներ»: Ինչպես վկայում են հոդվածները, արխիվային նյութերը, Գրականության և արվեստի Եղիշե Չարենցի անվան թանգարանում պահպող ու մեր հրատարակած նամակները, գրողը երկար տարիներ հավաքական գործ է արել զիմելով Եղիշեից մազապուրծ մի քանի համարադրացիների օգնությանը, ճշտել է անուններն ու փաստերը, համարադրացիների ձակատագիրը կոտորածից հետո: Նա պատմում է ծննդավայրի Տիգրան Մեծի, Միհրդատի ու Պոմպեոսի օրերից սկսված հերոսական պատմությունը, որ կարող էր ջնջել բուրքական թնդանոթների համազարկերի տակ:

Ամենին շթերագնահատելով «Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտ» գրքի մյուս գլուխների գրապատմական արժեքը

Ներկայացնում ենք Բ Մասը, որն սկսվում է Արամ Հայկազի ուսուցիչ Գուրգեն Մխիթարյանի «Հերոսական Շապին Գարահիսարք հողվածով»:

Սկսվեց առաջին աշխարհամարտը: «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ի գէ՞ն», – կոչ էր անում թուրքական պետությունը: Հայրենիքը... Կարդում ես ու մտածում ու մ հայրենիքի հայի Բնօրթանի, թէ վաշկատուն ցեղի գրաված տարածքների, որոնք հարյուրավոր տարիներ անց էլ նրա համար հայրենիք չեն դառնա... Հայերը պատրաստ էին պաշտպանել իրենց պապերի բնօրթանը բայց թուրքական բանակում հայ զինվորն անհավատարիմ տարր էր ճանաչվել, իսկ թուրքական իշխանությունների ծանր լուծը գործում էր և բանակում, և թիկունքում: Թուրքական բանակուածառայելուց փրկազին վճարելու անկարող հայ զինվորներից մի բանիքը փախան ծառայություն կոչվող դժոխքից ու տագնապալից լուրեր հասցրին քաղաք: Նրանց դիմադրությամբ սկսվեց հերոսական ինքնապաշտպանությունը: Արամը 15 տարեկան էր, երբ 1915ի հունիսի 3-ի առավոտյան քաղաքում իրարանցու սկսվեց, ու հնչեց Հմայակ Կարազոյանի կոչ-հրամանը՝ Բէ՛ր դը...

Արամ Հայկազը պնդում է՝ մենք չենք ճանաչել ու չենք ճանաչում հարևան վաշկատուն ցեղերին. 1915ի գարնանն է թվաց պետական իրահանգով հերթական բալանն է սկսվել, որ շուտով պետական իրահանգով կդադարեցվի: Այնինչ կատարվում էր ամենասարսափելին քաղաքակիրք մարդու երեւակայությունից դրւու մի երևույթ, որ տասնամյակներ անց միայն պիտի բնութագրվեր «Ճեղասպանություն» բառով...

Թուրքերը զինաթափեցին Շապին Գարահիսարի բնակիչներին, որոնք ինքնապաշտպանության հնարավորությունունեին, իսկ անպաշտպան զյուղերի բնակիչներին անխնա կոտորեցին: Շապինզարահիսարցիները գենք գնում էին հենց թուրքախուու զինվորականներից, իսկ քաղաքի փողոցներում տոնական տրամադրությամբ շրջող ու օրեցօր շատացող թուրք թափուկների՝ այսպես կոչված կամավորների ամբոխը ոռնում էր թրքությունը ծագեց ծագ տարածելու մասին:

Ամբոխի առաջին զոհերից էին Նազարթեթ աղա Հյուսիսնը՝ Վահան Հյուսիսյանի հայրը, հոգևոր առաջնորդ Վաղինակ ծայրագույն վարդապետը, որին խոշտանգող թուրքը (Արամ Հայկազը հիշատակում է այս բորենու անունը) ամիսներ անց հաճույքով պատում էր թիկունքից սպանված Հայր սուրբի մահվան ու նրա անթաղ դիակից մնացած հետքի մասին...

Գրողը չի թաքցնում, որ զգաստության կոչեր հնչեցնող հայեր էլ կային...

Շապինզարահիսարցիներից անբաժան են հոգևոր հայրեր՝ ժամկոչից մինչև հոգևոր առաջնորդ: Բերդ բարձրանալու առաջին օրվանից քահանան ու ժամկոչ Աղաջանը կիսափուլ շենքի անկյունում պատարագ են մատուցում, որ քիչ հետո հրացանը ձեռքն առնեն. Վարդապետին գենքով պաշտպանող Պետրոսի օրինակով իրենց հոտն են պաշտպանում զայլերից...

Գրքի Գ մասում ներկայացված է շապինզարահիսարցիներից 43-ի կենսագրությունը՝ համառոտ կամ ծավալուն շարադրանքով: Դրանցից երկուսի անունները հանրահոչակ են՝ Զորավար Անդրանիկ ու ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան: Հավելենք՝ Արամ Հայկազը հիշատակում է հայրենակիցների կյանքի՝ իրեն կամ մյուսներին հայտնի բոլոր մանրամասները՝ աշխատելով սերունդներին թողնել նրանց մարդկային նկարագիրը: Ինքնապաշտպանության դեկավարների՝ Հմայակ Կարազոյանի, Ղուկաս Դեռվլեթյանի (Ղուկաս Աղբար), Վահան Հյուսիսյանի եւ մյուսների կողքին զրոյը մանրամասն նկարագրում է անվանի ու անանուն հերոսների սիրանքները անկախ սեղից ու տարիքից:

Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ակունքներում կանգնած են հոգևոր գործիչներ, որոնք տարիներ, տասնամյակներ շարունակ Լուսի ու Հունիսի իրենց քարոզներում շեն մոռացել նաև զինվելու, թուրքին դիմադրելու պատրաստ լինելու հրամայականը, Հիսուսի Խաչի հետ նաև գենք են գործածել: Հետաքրքիր մի հանգամանք՝ համարազաքացիների կենսագրությունների շարքում առաջին տասնմեկը հոգևոր գործիչներ են՝ Վոամշապուհ արքեպիսկոպոս Քիպարյան, Մբատ Եպիսկոպոս Սատեթյան, վարդապետներ Վաղինակ Թորիկյան, Շավար2

ARAM AYKAZ. "ШАПИНГАРАИСАР И ЕГО ГЕРОИЧЕСКАЯ БИТВА"

Арам Айказ (Чекемян 1900-1986) посвятил две объемистые книги героической битве при Шапин-Гарасаре, своей родине: первая - "Падение орлиного гнезда" (1935 г.) на английском языке и вторая - историческая, этнографическая документальная книга - "Шапин-Гарансар и его героическая битва" (1957 г.) на армянском языке.

Араму было 15 лет, когда утром 3 июня 1915 года в городе начался переполох, и прозвучал клич Амаяка Карагезяна: "Все в крепость!".

Арам Айказ утверждает: "Мы не принимали и не принимаем в расчёт соседствующие с нами кочевые племена и весной 1915 нам казалось, что начался очередной грабёж по инициативе государства, который вскоре по государственной же инициативе и будет прекращен. Однако произошло чудовищное, что-то, находящееся за пределами представления цивилизованного человека, то, что только десятилетия спустя будет классифицировано как "Геноцид".

В Гарасаре росла бесстрашная и самоотверженная молодежь. В книге приведены многочисленные примеры героизма.

Нехватка воды и продовольствия, болезни, гибель детей и женщин, невозможность получения помощи извне заставили защитников крепости выбросить белый флаг.

MARGARITA KHACTATRYAN (ARMENIA)

ARAM HAYKAZ. "SHAPINGARAISAR AND HIS HEROIC BATTLE"

Aram Haykaz (Chekhimyan 1900-1986) dedicated two large books to the heroic battle at the ShapinGaraisar, his Motherland: the first- "The

Սահակյան, Գեղամ Թևերելյան, քահանաներ Մկրտիչ Սարգսյան, Գուրգեն Ղազարյան, Սուրեն Տյուրիկյան, Մկրտիչ Գալյոնձյան, Նաթան Տատյան, Ստեփանոս Կարինյան, ինչպես նաև ՀՅԴ նշանավոր դեմքերից բժիշկ Երվանդ Խաթանասյան, Գուրգեն Մխիթարյան, Միրիման (Մերուժան) Օզանյան և այլք:

Անգամ ամենահուսահատ վիճակում հայր պիտի անխարար պահի ազգային, մարդկային նկարագիրը ու չնմանվի թուրքին: Թուրքերը, հայերեն խոսելով, համոզում են Բերդի պաշտպան պատանիներից մի քանիսին, թե Բյուրքից օգնության եկած հայեր են, ու Բերդ մտնում: Խարեւությունը շուտով բացահայտվում է, թուրքերին Բերդից դուրս են շպրտում: Հայ պատանիները գտնում են թաքնված երկու թուրքի ու սպանում: Նրանց հարցաքննող Ղուկաս Աղբարը պատրաստ է պատժել տղաներին՝ գերիներին կապած ձեռքերով սպանելու համար: Տղաները անխուսափելի պատժից փրկվում է քահանան... «Ոճի թը», գրքի այս գլխի վերնազրով հարցնում է Արամ Հայկազը: Համոզված ենք՝ Ղուկաս Աղբարի ու նրա պես անձնվեր հայրենասերների համար ոճիր եր ու ոճիր է նաև այսօր:

Գարահիսարում մեծանում էր անվախ ու ինքնազն երիտասարդություն. գրքում հերոսության բազմաթիվ դեպքեր են ներկայացված, բայց 14 տարեկան Հմայակ Թևերելյանի սիսրանք անօրինակ է («Պատիկ հերոսը»)...

Այն, ինչ չկարողացան անել թուրքական բանակը եւ խոժանը, արեցին ջրի ու սննդի պակասը, հիվանդությունները, դրսից օգնություն ստանալու անհնարինությունը. Բերդի պաշտպաններն անձնատվության սպիտակ դրոշ բարձրացրին... Արամ Հայկազը վկայում է թուրքերը, չեխն հավատում խիզախ հայերի անձնատվությանն ու շարունակում էին կրակել թիրախ ունենալով սպիտակ դրոշը, որն ընկալում էին որպես իրենց ուղղված ծաղը: Ծամեր անց միայն թուրքերն սկսեցին Բերդ բարձրանալ...

fall of the Aerie”, 1935 in English and the second- historical, ethnographical and documentary -“ShapinGaraisar and his heroic battle” in Armenian.

Aram was only 15 years old when in the morning of June 3, 1915 the town was in a state of commotion and Hamayak Karagezyan issued an appeal :” Everyone to the citadel!”.

According to the statement of Aram Haykaz:” we did not and do not take into consideration the nomadic tribes sharing the borders and in the spring of 1915 we kept imagining just another armed robbery, initiated by the state authorities was launched, whose cessation would soon take place under the order of the same state authorities”.

However, the abominable crime being beyond the capacity of a civilized human being to percept occurred, the crime that only several decades after would be classified as “The Genocide”.

The youth in Garaisar was brought up in the spirit of self-sacrifice and dauntless. The book offers multiply examples of heroism.

A lack of water and foodstuffs supply as well as a break out of diseases, death of women and children, a failure to have an access to the external assistance- all these made the citadel defendants to unfurl a white flag .

ԻՆԳԱ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՂԱՍԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ՄԱԿԱՐՅԱՆԻ ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒԽԸ՝
«ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՀԵՐԻՑ»

Առավոտված ժամը վեցին
Մեղի զուտիցը հանեցին,
Տարա՞ն, Հազարը մորթեցին,
Մայրի՞կ, զուլում է, զուլում է:
Երբ որ հասանք մենք Հազարը,
Կտրակ մեր սրտի մորթազը,
Մեղի մորթին ինչպես դազը,

Մայրի՞կ, զուլում է, զուլում է:

**Թուրքը ելավ Հաջա սարը,
Չեն տվավ Հաջազի քարը,
Տարս ու աղջիկ փախան սարը,
Մայրի՞կ, զուլում է, զուլում է:**

Այս երգի բառերը գրառել ենք պատահմամբ. 2012թ. Գյում-րի եկած մի խումբ ցեղասպանագետների խնդրանքով այցելեցինք Գյումրու Սևերսկի որբանոցի տարածք, հանկարծ մի տաք-սի կանգնեց, և վարորդը Մերուժան Սարիբեկի Սարոյանը ծնունդով Սալիստակի Լուսաղբյուր գյուղից, ով տարիքով բավականին ջահել էր՝ մոտ վաթսոն տարեկան, լսելով մեր խոսակցությունը ցանկություն հայտնեց երգել և պատմեց «Զարդի ձորի» կոտորածների մասին: Մերուժան Սարիբեկի Սարոյանը վերապածների ընտանիքից է, նա անմիջականորեն չի տեսել և չի եղել ցեղասպանության ականատես-վկա, սակայն այս ամենը նա ընկալել է լսելով գյուղում և ընտանիքում ապրող ավագ սերնդի ներկայացնուցիչներին, ովքեր վերապրել են Մեծ եղեռնը: Առանձ-նահատով ուշադրության են արժանի հայ իրականության մեջ Հայոց Մեծ եղեռնի ողբերգական շարունակությունն համարվող 1918, 1920 թթ. հայ-թուրքական պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցած ջարդերը: Այս առումով անզնահատելի տեղեկություններ է հաղորդում եղեռն վերապրած Աղասի Ալեքսանի Մակարյանը՝ իր «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից» հուշապատումուն: Աղասի Մակարյանի հուշապատումը գրվել է 1915 թ. Մեծ եղեռնից 61 տարի անց՝ 1976 թ.: Հուշապատումն ամբողջական է, բաղկացած է 69 մերենազիր էջերից: Աղասին ծնվել է 1904 թթ. Շիրակի Զաջուռ գյուղում, որն ինը կմ. է հեռու Գյումրի քաղաքից: Ականատես-վկան 1918 թ. Կոտորածների ժամանակ եղել է 14 տարեկան պատանի: Վերապրածը հիշում է նաև դեպքերը և փաստերը, որոնք վերաբերում են 1920թ., Մուստաֆա Քեմալի արշավանքին և հայ-թուրքական պատերազմին, Ալեքսանդրապոլի զավարի հայերի կոտորածներին Հեղեղի ձորում՝ ժողովրդի լեզվով «Զարդի ձոր» կոչվող ձորակում: Այս ջարդերը նա որակափորում է ոչ միայն որպես իր գերդաստանի ողբերգական ճակատազիր, այլև որպես հայոց

պատմության ողբերգական էջ և պատմության խոշոր ոճրագործություն: Ուշագրավ է վերապրածի դիմելաձևը մեզ. «Այս փոքրիկ աշխատանքը գրում եմ մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից որպես հիշողություն, որը իմ կարծիքով, օգտակար և հետաքրքիր կլինի սերունձներին՝ մասնավորապես երիտասարդության համար, մանավանդ, որ այն առնչված է իմ ժամանակի քաղաքական ու հասարակական անցուղարձի հետ»: Ուշագրավ է վերապրածի Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի զափառի և Կարսի մարզի մի շարք գյուղերին, Կարս քաղաքին վերաբերող պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական բնույթի տվյալներով ու տեղեկություններով հիշողությունները համալրելու և հարստացնելու փորձը:

Աշխատանքի արժանիքն այն է, որ իր հուշերում ներգրավել է նաև իր ընկերների, ազգականների, մերձավորների, հարևանների, անզամ թուրքերի երկխոսությունները և հուշերի փոքրիկ պատառիկներ, որոնք անզին տեղեկություններ են պարունակում պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական և կրթական առումնով: Վերապրածը իր առաջ խնդիր է դնում ներկայացնել իր տոհմի տոհմածառը և խոր ցավ ապրում թուրքերի ջարդերի գոհը դարձած տոհմակիցների ճակատագիրը ներկայացնելիս: Հիշողություններում կարևոր տեղեկություններ կան Կարսի ամերիկյան որբանոցի, Արգիսների կիրճում կազմակերպված զանգվածային կոտորածների, Ալեքսանդրապոլի Սև դուլի, թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը լքելու ժամանակ Սև դուլի տարածքում ցարական Շուլսաստանի գույքը թալանելու, «Զարդի ձոր» տարված խաղաղ բնակչության շարքերում գտնվող թուրքերի կողմից գերի տարված տղամարդկանց քանակի մասին: Նա գրում է. «Օսմանյան դահիճները 1920 թ. Աղբուզաղ գյուղի ամբողջ բնակչությանը՝ կանանց ու երեխաններին, այս թվում գյուղում եղած զայթականությանը զյուղից խաբելով դուրս են թերում, թե տանում են Ալեքսանդրապոլ, իբր այնտեղ նրանց կերակրելու նպատակով: Այսպէս Աղբուզաղ-Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղով բնակչությանը հասցնում են մինչև Զաջուրի լեռնանցքը, ամբողջ ժողովրդին նստեցնում են Մկո քաղոն կոչվող սարի ստորոտում: Խարում են, թե նստեք հանգստանարև

Դահիճների կողմից նախապատրաստված է եղել նրանց սպանության հարցը: Օսմանյան գորքերը գնդացիրների և հրացաների կրակոցով կոտորում են անմեղ բնակչությանը: Աղբուզաղ գյուղի և նրանց հետ եղած նահատակները քաղված են Գեյուկի եղբայրական գերեզմանում»:

ИНГА АВАГЯН (АРМЕНИЯ)

**“ИЗ ИСТОРИИ НАШЕЙ СЕМЬИ”
(ВОСПОМИНАНИЯ АГАСИ АЛЕКСАНДРОВИЧА
МАКАРЯНА)**

В статье представлен очередной том из серии “Пережившие Великий геноцид” в котором к юбилею 100-летия Геноцида будут изданы воспоминания Агаси Александровича Макаряна „Из истории нашей семьи”. Воспоминания состоят из 69 печатных страниц и содержат важные сведения и факты об исторических событиях 1918-20 гг. и представляют масштабы этой страшной трагедии. Во время армяно-турецкой войны 1918г. Агаси Александровичу Макаряну было 14 лет. Едва избегнув смерти от голода, холода и резни 1920г. в городе Карсе, его семья обосновалась в селе Джаджур, неподалеку от города Гюмри. Мемуары были написаны в 1976 г. На протяжении всей жизни Агаси Александрович Макарян пытается психологически преодолеть ужасы прошлого, но сделать это не только ему, но и другим пережившим Великий геноцид практически не удается.

INGA AVAGYAN (ARMENIA)

**“FROM THE HISTORY OF OUR FAMILY” (MEMORIES
OF AGHASI A. MAKARYAN)**

The article presents one of series of “Those who have survived Great Genocide” where the memories of Aghas A. Makayan’s “From the history of our family” will be published for the 100th anniversary of Genocide. The memories consist of 69 printed pages and contain impor-

tant information and facts about historical events of 1918-20 and presents the scales of that drastic tragedy. During the Armenian-Turkish war of 1918 Aghasi A. Makaryan was 14 years old. Barely escaping from hunger and cold of death of 1920, his family moved from Kars to Jajur and settled there /which is near Gyumri/. The memoirs were written in 1976. Throughout his life Aghasi Makaryan has psychologically tried to overcome the horrors of the past, but it is not only for him , it is for the survivors of the Genocide as well, but unfortunately it is practically impossible.

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՒՍՍԵԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

Արաբերէն լեզուով հայոց ցեղասպանութեան թեմային նուիրուած հարուստ գրականութիւն մշակուած է: Խօսքը բնականաբար գեղարուեստական գրականութեան մասին է, որով հետեւ որքան ալ զարմանալի ըլլայ, բայց եւ այնպէս անհերքելի իրողութիւն է, որ շատ քիչ են ուղղակիօրէն կոտորածներուն առնչուող արաբ ականատեսներու յուշազրութիւն-վկայութիւնները, հակառակ անոր որ հայոց ցեղասպանութեան երկրորդ փուլը տեղի ունեցաւ նոյնի նքն արաբական հոդատարածքին վրայ, սուրբական անապատին մէջ, տեղացի արաբներու աշխին առջեւ: Որպէս դեպքերու ականատես-վկայ, ունինք Ֆայէզ Ալ Դուսէյի յուշազրական զրոյկը եւ քանի մը փոքրիկ այլ վկայութիւններ միայն, մինչդեռ ակնկալելի էր որ կոտորածներուն նուիրուած արաբ յուշազիրներու թիւը անհամեմատ ըլլար աւելի մէծ եւ բովանդակութիւնը առաւել բազմազան:

Սակայն կարելի է ըսել, որ այս բացը մասամբ մը գոցած են գեղարուեստական գրականութիւն մշակող արաբ զրոյները, որոնք յաճախ անդրադարձ են հայասպանութեան թեմային եւ իրենց արձակ ու չափածոյ գործերով ու թատերգութիւններով տուած են նկարագրութիւնը կոտորածներուն: Զարմանալի չէ

անշուշտ այս երեւոյթը, որովհետեւ հայկական ցեղասպանութեան նուիրուած բազմաթիւ մնայուն գործերու հեղինակ՝ Բարսեհիմ Ալ Խալիլի իսկ վկայութեամբ, «Հայկական ցեղասպանութիւնը շրջանի բնակչութեան ենթագիտակցութեան մէջ տեղ գուած է զիրքերու եւ թերթերու մէջ գոյութիւն ունենալէ առաջ»: Արաբ զրոյներէն մէծ հատուածի մը մօտ, հայոց ցեղասպանութեան թեման զիրքերէ փոխանցուած անծանօթ թեմա չէ եղած երբեք. այլ իրենց հայրերէն իրենց փոխանցուած իսկական եղբարփակութիւններ, որոնց գեղարուեստականօրէն մշակողներն ու ներկայացնողները եղած են իրենք միայն:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակագրականօրէն հայոց ցեղասպանութեան թեմայվ զրուած արաբերէն առաջին գործերը եղած են չափածոյ ստեղծագործութիւններ եւ այս անոր համար, որ գեղարուեստական արձակը արաբական գրականութեան մէջ ծնունդ առած է բաւական ուշ 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն եւ մասսայականացած է 20-րդ դարու առաջին քառորդին, եւ իր վերելքն ու զարօնքը ապրած է 20-րդ դարու երկրորդ կիսին միայն:

Մեզի ծանօթ է համիտեան կոտորածներու անմիջական ազդեցութեան տակ զրուած արաբերէն ընդամենը մէկ բանաստեղծութիւն, 1909-ի կիլիկեան կոտորածներուն առիթով զրուած մօտաւրապէս 15 բանաստեղծութիւն, մինչ Մեծ Եղեռնին նուիրուած բանաստեղծութիւններուն թիւը կը հասնի քանի մը տասնեակի:

Այս բոլորին մէջ ուշազրաւ են կիլիկեան կոտորածներուն առիթով ստեղծուած արաբերէն մօտ 15 բանաստեղծութիւնները, որոնց հեղինակները ժամանակի արաբական գրականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներն են եւ կու զան աշխարհագրական բաւական լայն շրջանակէ մը Իրաք, Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս եւ Միացեալ Նահանգներ: Այդ գործերը զրուած են խոր ընդվզումով ու ցասումով, ուր Սուլթանը տեղ մը նմանեցուած է Հռոմը այրած ու իր այդ արարքով զուարձացող Ներոն Կայսրին, իսկ այլ տեղ, արաբ բանաստեղծը ներողութիւն իննդրած է այրիացեալ հայ կնոշմէն իր կրօնակիցներուն գործած արաբքնե-

րուն համար. մինչ ուրիշ մը, հալեպցի քրիստոնեայ, գովոր հիւսած է իր համարադարացի արաբ-խալամներուն, անոր համար որ անոնք, ի տարբերութիւն Հալեպէն ոչ մեծ հեռաւորութեան վրայ զոնուսող Անտիրքի թուրքերուն, տէր կանգնած են իրենց մջ ապրող քրիստոնեաներուն եւ թոյլ չեն տուած, որ անոնք կոստրուին:

Կիլիկեան կոստորածներուն նուիրուած այս բանաստեղծութիւնները եթէ համեմատենք նոյն դէպերուն առիթով զրուած հայերէն բանաստեղծութիւններուն հետ, պիտի նկատենք որ արաբերէնները իրենց քանակով ու թերեւս նաև իրենց գեղեցկութեամբ եւ բանաստեղծականութեամբ երբեք չեն զիջիր հայերէններուն:

Աւելի ետք, արաբ բանաստեղծներ զրած են նաև այլ գործեր՝ նուիրուած հայկական ցեղասպանութեան, Կոմիտաս Վարդապէտին եւ յարակից այլ նիւթերու:

ԱՐՉԱԿ՝ ՎԵԴ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արձակ՝ ստեղծագործութիւնները հարուատ են թեմային հետ առնչուող թէ ընդարձակածաւալ եւ թէ՝ փոքրածաւալ գործերով։ Կան պատմուածքներ ու վեպեր, որոնք ամբողջութեամբ նուիրուած են հայոց ցեղասպանութեան, ինչպէս սուրիացի վիպագիրներ Խպրահիմ Ալ Խալիլի, Ֆայսալ Խուրայքի եւ այլոց գործերը, իսկ ուրիշներու պարագային, հայասպանութիւնը ստեղծագործութեան մը զիսաւոր առանցքը չըլլալով հանդերձ, ուղղակի թէ անուղղակիօրէն անդրադարձ կատարուած են այդ թեմային։

Արագ հաշուարկումով կարելի է թուարկել նմանատիպ տասնեակ վեպեր, պատմուածքներ ու շատ կարճ պատմուածքներ, որոնց մէջ հայասպանութեան թեման արծարծուած է յիշեալ ստեղծագործութեանց մէջ։ Սուազին Աշխարհամարտի տարիներուն մասին խօսող արաբերէն բազմաթիւ վեպեր, մանաւանդ եթէ անոնք որպէս աշխարհազրական տարածք ընտրած են Սուրիան կամ անոր շրջակայ երկիրները, ապա անպայման անդրադարձ են հայ զաղթականներու դէպի Սուրիա հոսքին եւ անպատի խուզ անկիւններուն մէջ իրազործուած կոստորածներուն։

Հայկական ցեղասպանութեան թեմայով արձակ գործեր մշակող արաբական արձակի տասնեակ ծանօթ անուններէն կարելի է յիշել։ Ապտուլ Խահման Սունիֆը, Խպրահիմ Ալ Խալիլը, Նապիլ Սովէյմանը, Ֆայսալ Խուրայքը, Նիհատ Սիրէսը, Իլիա Ֆարբուիր եւ շատ ուրիշներ։

ԹԱՏՐՈՆ

Հայոց ցեղասպանութեան թեմայով առկայ են արաբերէնով զրուած ընդամենը քանի մը թատերգութիւններ, որոնցմէ կարելի է առանձնացնել։ Լուայ Այյատի մէկ եւ Մամտուհ Ասուանի երկու գործերը, որոնց դէպերը տեղի ունեցած են Սուազին Աշխարհամարտի օրերուն սուրիական անպատին մէջ։

Եզրափակելով բաենք, որ հայոց ցեղասպանութեան թեմայով ստեղծուած արաբերէն գործերը տպատրիչ են թէ՝ իրենց ծառալով եւ թէ՝ որակով։ Երեւի ժամանակն է այլեւս զանոնք խոր ու համակողմանի ուսումնասիրութեան մը ենթարկելու եւ հայ ու օտար ընթերցող զանգուածներուն աւելի համապարփակ կերպով ծանօթացնելու։

MIHRAN MINASSIAN (ARMENIA)

THE THEME OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE ARAB LITERATURE

There are extensive literary works in Arabic language about the Armenian Genocide.

Arab writers had reflected in their works on issues of the Armenian massacres and they offered descriptions of them.

Poems.- There is only one Arab poem about the anti-Armenian massacres committed during the reign of Sultan Abdülhamid II. On the other hand, we find 15 poems written about the Cilician massacres of 1909. Finally, there are a couple of dozen poems on the Genocide.

Short stories and novels.- There are extensive voluminous and minor prose creations on this theme. Some of the short stories or the novels are entirely related to the Armenian Genocide. In some other

works, although the Armenian massacres does not constitute the main axis, nevertheless the same theme is reflected directly or indirectly.

Theatres. - There are a couple of plays in Arabic language on the theme of the Armenian Genocide. Their actions are taking place during the First World War in the Syrian desert.

МИГРАН МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

ТЕМА АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Существует достаточно большое количество работ на арабском языке повествующих об армянском геноциде. Многие арабские писатели отобразили в своих трудах тему арабских погромов.

Поэмы. – Имеется лишь одна арабская поэма об анти-армянских погромах, осуществленных в период правления Абдул Хамида II. С другой стороны, нам удалось обнаружить пятнадцать поэм, повествующих о погромах в Киликии в 1919 г. Наконец, существует более двадцати поэм отдельно посвященных теме геноцида.

Повести и новеллы. – Существует также несколько работ в прозе, в частности повести и новеллы, посвященные теме армянского геноцида. Даже если в некоторых повествованиях тема геноцида не является основой произведения, однако о нем говорится различных местах повествования косвенно.

Театры. – Известно несколько театральных постановок на арабском языке, посвященных армянскому геноциду. Они отображают события, имевшие место в сирийской пустыне во время Первой мировой войны.

ԱՆԱՀԻՏ ԶԻՋՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)
ՆԵՐՄԵՍ ՔՈՉԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՒՄ CAZE-STUDY ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՍԲ (ԸՆԱԽԻՔԻ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ)

1. Օսմանյան կայսրությունում XIX-րդ դարի վերջում և ապա XX-րդի սկզբում երիտրուրքերի կողմից կազմակերպված ու իրականացված հայերի զանգվածային սպանությունները ցեղասպանության և հայոց տարրի բնաջնջման դիմավորությամբ ու կատարմամբ, մարդկության դեմ առաջին առավել դաժան և արյունալի ոճրագործություններն են, որոնց անպատճակությունն իր անջնջելի դրոշմը թողեց ոչ միայն դրանում ուղղակիորեն ընդգրկված հայ ազգի հետագա պատմական զարգացման վրա, այլև բարոյական հիմնավորում հանդիսացան XX-րդ դարի նման այլ պատմական նշանակալի դեպքերի համար:

2. 1885-1915 թթ. Թուրքիայի հայերի կազմակերպվածությունը տնտեսական կապիտալի նախնական կուտակման ժամանակաշրջանում թուրքական տնտեսության արտադրական կապիտալի 25%-ը, իսկ առևտրականի 60-80%-ը գտնվում էին հայերի ձեռքերում, քաղաքական՝ Հնչակյան, Արմենակյան, Դաշնակցության կուսակցությունների առկայությունը, ինչպես նաև դրանց անդամների մասնակցությունը օսմանյան խորհրդարանում և կառավարությունում, մշակութային՝ մտավորականությունը իր ստեղծագործական ներուժով, ազգային քատրոնները, պարբերականները, դպրոցները, եկեղեցները, անհանգստության պատճառ էր հանդիսանում երիտրուրքերի շովինիստական քաղաքականության և պանթուրքական պլանների համար:

3. Հայ քաղաքական մտավորականության անուրջները քարեփիսումների միջոցով Օսմանյան կայսրությունից քաղաքակիրք, օրինապահ պետության ստեղծման վերաբերյալ, ի դեմս երիտրուրքերի վարչակարգի շատ կարճ ժամանակում հօդս ցնդեցին, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմը պարզապես առիթ դարձավ հայարափության և ցեղասպանության քաղաքականության իրականացման համար:

4. 1915 թ. ցեղասպանության հետևանքներն իրենից ներկայացնում են բազմատեսակ կորուստների համալիր, որոնցից ամենակարևորը և անվերականգնելին մարդկանց կորուստն է: Գրականության մեջ քննարկվում է նաև այլ կորուստների տեսակներ աշխարհաքարական բնույթի հայաբնակ տարածքների անդառնալի կորուստ ու հենց հայրենազգիկություն, տնտեսական արտադրական, առևտրային, ֆինանսական կապիտալի ունեցում, ազգային ինքնության բոնի մահմեդականացում, մշակութային՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի պատմական հուշարձանների, եկեղեցիների ու մշակութային կենտրոնների ոչնչացում, Էկզիստենցիալ-հոգեբանական ուղղակիրեն հոգևոր ու ֆիզիկական գոյության վախ, ազգի գոյատևման ու զարգացման նկատմամբ անվտահություն, որի հետևանքով «ազգային ինքնությունից» հրաժարում ու ասսիմիլացում²⁷³:

5. Նորագոյն հայոց պատմությունում ցեղասպանությունը հանդիսանում է մի կողմից միջազգային քաղաքականության մեջ նշանակալի հիմնահարց, մյուս կողմից ազգային ինքնության կայացման նշանակալի քաղաքացարք: Հայազգիտական տարբեր ոլորտներում իրականացվել են բազմաթիվ պատմական, իրավական, քաղաքական հետազոտություններ ցեղասպանության պատճառների, կորուստների և հետևանքների ուսունասիրության ասպարեզում:

6. Հայկական ավյուղի կայացման հարցում ցեղասպանությունից մահապուրծ եղած հայերի արդեն 4 սերունդների գրյության՝ աղապտացման, ասսիմիլյացիայի, ազգային ինքնության պահպանման սկզբունքային ու նպատակաբանական անհրաժեշտ ու նախընտրելի և դրա հետ մեկտեղ նաև գոյութենական ու երեմն արտաքին իրողությունների ընթացքին տրված կամայածին իմառնականությամբ դեռ միայն «սիմվոլիկ» առանձնահատկությունները քննարկելիս նկատելի է որոշակի օրինաշափություն:

- ցեղասպանությունը վերապրած շափահասների մի կողմից՝ լրությունը, որի հիմնավորումը հանդիսանում է փաստագիր

²⁷³ Տե՛ս Այվազյան Ա., Стратегические последствия геноцида армян, Византийские наследства (информационно-аналитический журнал), Ерев. 2002, N 3, էջ 15-17:

հիշողությունների սակավությունը, ի համեմատ 1941-1945 թթ. հրեաների Հոլոկոստը ապացուցող փաստագրական նյութերին, մյուս կողմից եկեղեցիների, դպրոցների, մշակութային և քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծում,

- Երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների ձգտումը մի կողմից՝ լիարժեք ընդգրկվել նոր հայրենիքի սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և սոցիալ-մշակութային միջավայրում, մյուս կողմից՝ մեղքի և պատասխանատվության զգացումի պահպանումը գրիված նախնիների նկատմամբ,

- Երրորդ սերնդի ներկայացուցիչների ազգային պատկանելիությունը արդեն կրում է ընտրողաբար բնույթ ազգային արժեքների, հայ քրիստոնեական կենսակերպի, ազգային և ընտանեկան ավանդույթների նկատմամբ կամայական վերաբերմունք,

- Չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչների կապը պատմական հայրենիքի հետ ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության, ակտիվացնում է ոչ այնքան ուղարկացիայի, պատմական հայրենիք մշտական բնակության հաստատելու միտումնիվ, այլ տնտեսական ու ֆինանսական աջակցության, համատեղ հայագիտական ուսումնասիրությունների իրականացման և այլ ոլորտներում:

Արևելյան Հայաստանում բնակվող և ցեղասպանությունը վերապրած բնակչությունը և նրանց սերունդները, կարծես, ավելի բարենպաստ միջավայր են ունեցել ազգային ինքնությունը լեզուն, մշակույթը, պահնույթներն ու սովորույթները, հոգեկերտվածքում միմյանց ու օտարների, ներաշխարհի ու արտաշխարհի, մշակույթի նկատմամբ ողջ գործունեությունում՝ վերաբերմունքում, հարաբերությունում ու գործողությունում, հոգևոր քաղաքակրթական ու բարոյական հիմնորոշ սրբություններն ու առաջնային, գերական սկզբունքներն ու կողմնորոշումները պահպանելու համար: Թեև հոգեբանական հետևանքների²⁷⁴ ու նաև բարոյականության մարդկային կյանքին հոգեկեցուց ու կենարք կարգավորության, տեսակետներից արդարաբանորեն

²⁷⁴ Տե՛ս Սուկնասյան Ս. Գ., Պօղօսյան Վ. Վ., Խոդօյան Ս. Ս., Չալիկյան Ա. Ի., Շավերճյան Գ. Մ., Ջմուրին Ի. Ե. Отношение современных поколений армян к геноциду 1915 года: данные поискового исследования (этнопсихологический аспект), Вестник МГОУ, 2012, N4, էջ 90-99

նկատվում է պատմական անարդարություն իրականացրած ազգի ներկայացուցիչների հանդեպ դրացիական հարաբերություններում ընդհանուր քաղաքակրթական-սոցիալական մշակութային կենսաշխարհ ունեցող, երկկողմանի անմիջական շփմամբ համակեցության ժիւտում ու անհնարինության հաստատում վերաբ ու ոչ-զործնական մակարդակում, սակայն եթք ընարկվում է առկա աշխարհակարգում միջազգային իրավունքների երաշխիքով ամրագրված՝ դիստանցավորված հանրակեցության պայմաններում համատեղ տնտեսական ու առևտրական գործունեության իրականացման հարցը ազգային պատկանելիությունն այլևս նշանակալի չի համարվում:

Ցեղասպանություն վերապրած հայերի և նրանց սերունդները, կապված ընկության և սոցիալականացման վայրից, դեռևս չեն հաղթահարել այդ եղեռնագործության սոցիալ-հոգբանական հետևանքները սոցիալական կարգավիճակի, ազգային ընդհանուր ապագայի, նահատակվածների նկատմամբ ողջ մնացածների ներաշխարհում մերժի զգացումի...:

Այլևս ոչ զուտ հայրենազգրկության, հոգևոր-մշակութային կենտրոնների կորուստի, ունեցրկության..., այլևս սրբազնաված նահատակների հետ հոգևոր միասնության, որում նաև բարեխոսության ու ըստ ամենայնի աջակցության նկատմամբ վստահությունը և դրա հետ մեկտեղ մշակութային, հոգևոր-քաղաքակրթական իր բոլոր չափումներով հանդերձ, հոգեկեցույց ու կենարար ստեղծարար գործունեությունն արդեն իր բազմաբովանդակ արդյունավետությամբ կայացման ներկա ու հեռանկարային ընթացքում է ժամանակակից հայոց հասարակությունում:

АНАИТ ДЖИДЖЯН (АРМЕНИЯ)
НЕРСЕС КОЧАРЯН (АРМЕНИЯ)

РАСКРЫТИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН МЕТОДОМ CASE-STUDY

Геноцид армян является первым массовым преступлением против человечества, и его непризнанность и безнаказанность впоследствии привели к повторению подобного злодеяния по отношению к другим нациям и народам. Для полноценного развития любого государства и народа необходимо эффективное осознание значимых исторических событий, воздействие которых на личностном, семейном, этническом уровне по сей день представляет не только теоретико-исследовательский, но и практический интерес. Метод case-study дает возможность на примере генограммы и социограммы семьи проследить социальные и психологические потери и последствия, а также некоторые механизмы их преодоления.

ANAHIT JILJYAN (ARMEIA)
NERSES KOCHARYAN (ARMENIA)

REVEALING BY THE METHOD OF CASE-STUDY THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The Armenian genocide is the first mass crime against humanity, and that this crime was not recognized and punished later on brought to its repetition in regard of other nations and peoples. For the full development of any state and people it is necessary the effective awareness of significant historical events, the impact of which on the personal, family and ethnic level to this day is a matter of interest not only for theory and research, but also practically. The method of case-study gives an opportunity by the example of family genogramm and sociogramm to trace the social and psychological damages and consequences of the genocide, as well as to reveal some mechanisms to overcome them.

ՀԻԼԻԹ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՅՆԸ
ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

1. Ֆրանսիացի ժողովուրդը, հատկապես գրողներն ու մտավորականներն անմիջապես արձագանքեցին Օսմանյան Թուր-

քիայում կատարվող իրադարձություններին, իրենց ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն հայության, որը զոհ էր դառնում սուլթան Համբդի կազմակերպած ջարդերին: Իրենց հրապարակային ելույթներում և հոդվածներում Անատոլ Ֆրանսը, Ֆրանսիս դը Պրեսանսենը, Դիեռ Քիյարը, Ալբեր Վանդալը, Վիկտոր Բերարը և ուրիշներ դիմում են Եվրոպայի հասարակությանը՝ կոչ անելով հանդես զալ ընդդեմ հայերի գործադրվող բիրտ ուժի և կամայականությունների:

Հիշարժան են հետևյալ ֆրանսացի գրողների պոեմները՝ Դեկազի Անայիս Քամելի «Անսփոփ ձայներ» (1897), Էմիլ Պինոյի «Խնչո՞ւ եմ ես սիրում Հայաստանը», «Վերածնունդից առաջ», «Հայաստան» (1916), Մարտ Շակորի «Դաշնակիցները Հայաստանում» (1915), Անդրե Լանգրանի «Անվերջ դրամա», «Հուրը սրտում» (1918), Ժան Էզարի «Հայաստան», «Հառաջը հայկական» (1917), «Նահատակ ժողովուրդ», «Փառաբանված Հայաստան», «Անման Հայաստան» (1919), Էլեն Բարինոյի «Արյունոտ Հայաստան» (1917), Սեն Ժորժ դը Բուտիլիեի «Վերածնվածները» (1919), Մարկ դը Ֆոնտենելի «Կոտորած Հայաստանում» (1919):

2. 20-րդ դարի 20-ական թվականներին, երբ եղեռնից փըրկված արևմտահայությունը ցրվեց աշխարհով մեկ, հայկական գաղթօջախները համարվեցին և բազմաթիվ նորերն առաջցան: Հայության մեծ զանգվածներ հավաքվեցին նաև Անդրկովկասում, Կովկասի ու Ռուսաստանի տարբեր բնակավայրերում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլուր:

Սփյուռքահայ գրականության զիսավոր թեման եղավ ու մնաց հայության ճակատազրի քննությունը, նրա անցած ու ներկա կանքի պատմությունը հայրենի հողի վրա, հայրենի օջախում նրա երջանիկ և հոգսաշատ օրերից մինչև ջարդ ու աքսորի տաժանելի օրերը, թափառումները երկրերկիր, մի կտոր հացի որոնումներն օտար ափերում, ամենօրյա հոգեկան ու ազգային կորուստները: Սփյուռքահայ գրողի զիսավոր նպատակը եղավ օգնել հայրենիքը կորցրած տարագիր հայությանը՝ օտար ափերում գոյատելու, ձուլման վտանգին դիմակայելու նրա ամենօրյա ծանր ու դժվարին պայքարի ընթացքում:

3. Դեռ 19-րդ դարի վերջերից Ֆրանսիայում հաստատվել էին հայ գրողներ: Մեծ էր Արշակ Չոպանյանի դերը ֆրանսահայ գրական կյանքի կազմակերպման գործում: Փարիզում նա հրատարակում էր «Անահիտ» պարբերականը: Չոպանյանի հայրենական մտավորականի, ինչպես Արամ Հայկազն է բնութագրել «բազմապիսի ընդունակություններով Մեծ հայի» ամբողջ կյանքն ու գործը սևոռուն մի նպատակ ուներ՝ նպաստել իր ժողովրդի ազգային, քաղաքական, մշակութային կյանքի զարթոնքին, հայ դատի արդարացի լուծմանը: Նա սովորեցնում էր նորերին, ինչպես պահպանել հայրենական ավանդույթները: Չոպանյանի ֆրանսերեն թարգմանությունների կապակցությամբ Էմիլ Վերհարնն ասել է. «Ձեր սիրտը, սիրելի բանաստեղծ, տրոփում է ոչքեւ ձեր հայրենիքի կողքին, այլ հենց այդ սրտի մեջ»: Նա սովորեցնում էր սրափի հայացքով նայել իրականությանը, չընկճվել հավատալ ցեղի ու մարդկության ապագային: Նա մեծապես նպաստեց հետազա նահատակ գրողների Դանիել Վարուժանի, Սիամանքոյի, Ռուբեն Սևակի և այլոց գրական կայացմանը:

4. Հայոց ցեղասպանությունն արտացոլվել է նաև այլ գրողների չափած և արձակ երկերում: Հիշատակենք Նիկոլոս Սարաֆյանի «Անջրպետի մը գրավումը» (1928), «14» խորագրով քնարական պոեմը (1933), «Իշխանուհին» վիպակը (1934), «Տեղատվություն և մակընթացություն» (1939), «Միջնաբերդ» (1946) և «Միջերկրական» (1971): «Անդաստան» հանդեսի խմբագիր Բյուզանդ Թոփալյանը հանդես եկավ «Այզահանդես» (1930), «Արևազալ» (1937), «Հրախաղություն» (1952), Հարութ Կոստանդյանը «Օրերի իմաստությունը» (1935), «Բանաստեղծութեամբ...» (1974), Սեման (Գեղամ Աթմաճյան)՝ «Զրահատր զարուն» (1936), Միսար Մանուչյանը «Իմ երգը» ժողովածուն լույս է տեսել (հետմահու, 1946) ստեղծագործություններով:

5. Ֆրանսահայ գրական ավանդույթները հայոց եղեռնի պատկերման գործում նորագույն շրջանում շարունակեցին Զուլալ Գազանճյանը, Կարիկ Պասմաճյանը, Հիլդա Գալֆայան-Փանոսյանը, Գրիգոր Պըլտյանը, Վահե Պերպերյանը, Սովուս Դշաքճյանը:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Հայոց եղեռնն արտա-

ցոլվել է նաև ֆրանսագիր զրողների երկերում: Հիշատակենք՝ Անրի Վեռնոյի «Մայրիկ», Վահե Քաջայի «Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ» վեպերը, Շուրեն Սելիրի «Քարե պահակ» պոեմը, Արմեն Լյուբենի (Շահան Շահնուր) ֆրանսերեն բանաստեղծությունները, Վիկտոր Գարունի (Վահրամ Կաքավյան) «Զմրուտավառ ասպետը» վեպը և այլն:

ЛИЛИТ ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ОТОБРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФРАНЦУЗСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ АРМЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Доклад посвящен отображению геноцида армян в произведениях французских писателей армянского происхождения. Обзорно представлены произведения Аршака Чопаняна, Шахана Шахнур, Вазгена Шушаняна, Никогоса Саррафяна, Бюзанды Топалияна, Арут Костандяна. Есть обзор также французских писателей армянского происхождения, пишущих на французском языке – Анри Верно, Ваге Кача, Рубена Мелика, Виктора Гардона (Ваграм Кақавян).

LILIT GRIGORYAN (ARMENIA)

THE REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE WORKS OF FRENCH WRITERS OF ARMENIAN ORIGIN

The report is devoted to the reflection of the Armenian Genocide in the works of French writers of Armenian origin. There are generally represented those works of the French writers of Armenian origin, such as Arshak Chopanyan, Shahan Shahnur, Vazgen Shushanyan, Nikighos Sarafyan, Bjuzand Topalyan, Harut Kostanyan, where the Armenian Genocide is reflected. There is a review as well to the Armenian writers who wrote in French, such as Anri Verno, Vahe Kacha, Ruben Melik, Viktor Gardon (Vahram Kaqavyan).

ՔՆԱՐԻԿ ՏԵՂ-ԴԱՎԹՅԱՆ-ԱՐԵՎՈՉԱՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿՅԱՆԻ «ԵՂԵՌԱՊԱԾՈՒՄԸ»
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

1924 թ. Բուստոնում լույս տեսավ հայտնի գիտնական, բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ Եղեռնը վերապրած Կարապետ Գաբիկյանի ստվարածավալ «Եղեռնապատում Փոքրուն Հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքի Սեբաստիոյ» գիրքը:

Հայոց ցեղասպանության կամ Մեծ Եղեռնի աղբյուրների մեջ Կ. Գաբիկյանի գիրքը պատկանում է առաջին արժեքավոր ստուգապատում վկայությունների շարքին:

Հեղինակը ընդգրկել է Արևմտյան Հայաստանի պատմական Փոքր Հայքի և Սեբաստիոյի 350 000 հայության տեղահանման պատմությունը: Դրանով նա վեր է հանել թուրքական պետության կողմից գործած Ցեղասպանության ընդգրկման չափերը:

Գաբիկյանը դուրս է եկել Սեբաստիոյի և Փոքր Հայքի շրջանակից և անդրադարձել նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների տեղահանության պատմությանը:

Հեղինակի կողմից գրքի վերնագրում «պատում» օգտագործված բառը, բացի «պատմություն» նշանակությունից, ունի նաև «համայնապատկեր» իմաստը: Նա պատկերում է զաղթականության տաժանակիր «կյանք»-ը «սկզբից մինչև վերօ», մինչև Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի սպառումը, և ամենօրյա, համակողմանի, մանրամասն նկարագրություններով ստեղծում նրա «սարսոագրու» ողբերգության համայնապատկերը: Գաբիկյանի պատումը կոնկրետացնում և լրացնում է ողջ Արևմտյան Հայաստանի հայ զաղթականության, ժողովրդի տարրեր շերտերի պատկերումը, նա չի մոռանում հիշատակել տեղահանվողների քանակը, անդրադառնալ վայրերին, նրանց քարավանների հստակ որոշված ճանապարհներին, մեծ հանգրվաններին, ինչպես նաև սպանդանոցներին:

Գաբրիկյանը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր տեղահանությունից շատ ավելի վաղ Հայոց ցեղասպանությունը նախապատրաստված էր և կար մշակված ստույգ ծրագիր հայության ամբողջական վերացման մասին, նրա հոգևոր և նյութական արժեքներով հանդերձ: Ի տարբերություն Համիլյան կոտորածների /1895-1896 թթ./, այս ծրագրով որոշված էր քողարկել թուրքերի բուն նպատակը. ողջ ժողովրդին սրի քաշել աննկատ, հետզհետև ոչնչացնել:

Հեղինակը անդրադառնում է ժողովրդի կարող մասի՝ տղամարդկանց վերացման հարցին և այն համարում թուրք բնիակաների հայասպան ծրագրի կարևոր շարժիչ ուժը: «Տղամարդկանց որսը» սկսվում է Սեբաստիայի 5 000 բանտարկություններով և սպանություններով, այն ստանում է շարունակական բնույթ զարթականության «Արյան ճանապարհի» վրա:

Գաբրիկյանը շատ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Սեբաստիայի և շրջակա զուղերի, հայ բնակչության տեղահանման մասին, և զայիս այն եզրակացության, որ Սեբաստիան ուներ 5 800 տուն հայ բնակչություն, մոտավորապես 34- 36 000 անձ: Ըստ քաղերի կազմվեց 14 քարավան, յուրաքանչյուրը 400- 550 անձից: Սեբաստիան տեղահան եղավ 15 օրում՝ հունիսի 22- հուլիսի 5-ը: Բռնազարդի մասին հայտարարությունը արվեց հունիսի 18-ին:

Գաբրիելյանի տեղեկությունները առաջին քարպանների մասին «շատ անկատար են», թեև նա գիտի, որ առաջին 7-8 քարպանները գրեթե ամբողջությամբ բնաշնչվել են:

Հեղինակի անցած ամբողջ «Արյան ճանապարհ» գալլու հաստատելու թուրքերի կողմից տարագրյալների համար ծրագրված անազմուկ աննկատ մահը. հարթ հարմար ճանապարհները փոխարինված էին մահաբեր հորդառատ բուռն գետերով, անմատչելի հսկա լեռներով, վայրենի քուրդ ցեղերով և այլն:

Գրքում մեծ տեղ է հատկացված զադրականների գիլապր հանգրվաններ- բնակավայրերին և վիրշաված գլուխներին Ֆըրնջ լար, Սուրուճ, Ռազզա: Սուրուճում Գաբիկյանը մնացել է մի քանի ամիս, իսկ Ռազզայում- երկու տարի: Նրան բոլորից շատ հետարքրել է այստեղ եկած զադրականների վիճակը: Գաբիկ-

յանին հաջողպել է թափանցել այստեղի հիվանդանոցները և մանկապարտեզները, այսպես կոչված Բախչեսիները, Բախչեսի շողովարանոցները և պարզել, որ դրանք իրականում, դիարաններ էին, ուր իրենց վերջին շունչն էին փշում հյուծված մարդիկ, որոնք անկարող էին ճանապարհ շարունակել դեպի Տեր-Զոր և այլ մահաստաններ: Հիվանդների, մահացողների բանակը խիստ հաշվարկվում էր և հեռազրով ամեն օր Պոլիս տեղեկացվում:

Գաբրիկյանը իր զիրքը հարստացրել է նաև վերապրողների պատմածներով և ուրիշ վայրերի առանձին զաղթականների պատմածներով և օրագրերով։ Այդ տեսակետից շատ արժեքավոր են Նշան Մաթոսյանի Գաբրիկյանին փոխանցած գրառումները։

Գրի վերջին երեք-չորս զլուխներում հանրագումարի են բերվում թուրքերի իրագործած ցեղասպանության կործանարար արդյունքները Սեբաստիայի և Փոքր Հայքի համար: 48-րդ զլուում, որն ունի «Սեբաստիա յետ բռնազաղյի» վերտառությունը, ուր մեկ առ մեկ հիշատակվում են սեբաստահայերի կողմից սիրված և կորստի մատնված հողին հավասարեցված վանքերն ու եկեղեցիները իրենց հարստությամբ: 50-րդ զլուում Գաբրիկյանը տալիս է ընդհանուր բանտարկությամբ նահատակվածների ցանկը՝ կազմած Հայկազուն Տելի-Ղազարյանի կողմից և իր կողմից լրացված: Նաև թվարկվում են թուրքերի կողմից բռնազրաված բոլոր խանութները և նրանց բանտարկված և սպանված տերերի և աշխատակիցների անունները, ապա դրան հետևում է բանտարկված ուսուցիչների, պաշտոնյաների, վաճառականների, զինեկանութների, դեղագործների և այլ շատ մասնագետների և արիեսավորների անունները և նրանց խանութները: 51-րդ զլուում տրված են դահճապետների և դահճաների անունները; 52-րդ զլուում նա արձանագրում է, որ Եղեռնից հետո Սեբաստիայի 36.800 հոգի բնակչությունից մնացել էր 157 հոգի, իսկ ողջ Վիլայեթի 350.284 հոգուց 1800-2000:

«ИСТОРИЯ УНИЧТОЖЕНИЯ МАЛОЙ СЕБАСТИИ И ЕЕ ВЕЛИКОЙ СТОЛИЦЫ СЕБАСТИИ» КАРАПЕТА ГАБИКЯНА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА

«История уничтожения Малой Армении и ее великой столицы Себастии» Карапета Габикяна является одним из первых особо важных первоисточников по Геноциду Западной Армении. Автор представляет малознакомую до него Историю депортации и уничтожения 350-тысячного армянства исторической Малой Армении с ее столицей Себастией. Этим он свидетельствует о совершенном турками преступлении и делает неопровержимым факт имевшего место Геноцида армян в Османской империи.

KNARIK TER-DAVTYAN-AREVSHATYAN (ARMENIA)

THE HISTORY OF ANNIHILATION OF MINOR SEBASTIA AND ITS GREAT CAPITAL SEBASTIA" BY KARAPET GABIKIAN AS AN IMPORTANT SOURCE OF GENOCIDE' HISTORY

“Story of genocide: an account of the deportations and massacres of the Armenians of Sebastia and Lesser Armenia” by Garabed Kapikian is one of the first most important primary sources on the Armenian Genocide in Western Armenia. The author presents story of deportation and extermination of 350,000 Armenians in the historical Lesser Armenia and its capital, Sebastia that was little known before that publication. Thus, he presents the evidence of the crime committed by Turks, proving that the Armenian Genocide in the Ottoman Empire is an irrefutable fact.

ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԵՄԱՆԵՐՆ ԱՐԱՍՅԻՒ ԱՂԱՄԱԼՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Արամայիս Աղամայյանը (1910-1985), անցնելով ստեղծագործական բարդ ճանապարհ ինչպես Իրանի հայ թատրոնում, այնպես էլ կինոյում, հաղթահարելով սփյուռքի բեմարվեստում հաստատված կարծրատիպերը, կարողացավ ոչ միայն նորույի ներկայացնել պատմական ստեղծագործությունները, այլև առաջններից մեկն էր արտաշխարհում, որը դիմեց ցեղասպանության թեմային:

1950-ականներին, «Թեհրանահայերի երիտասարդ արվեստախրաց թատերախմբում» (ԹԵԱԹ) թեմայի բարեկամության հոգեբանական դրամաներ (անհայտ հեղինակների գործեր «Կույրը», «Վերջաղույսի շողերը») Աղամայյանը Լևոն Շանթի «Հին աստվածներից» հետո (1953), հանգեց Սուրացանի «Գոնրգ Մարզպետունի», Բաֆֆու «Սամվել» և այլ պատմական գործերի թեմայի բարեկամությանը:

1960-ականներին, հրապուրվելով երկրում խրախուսվող և հեռանկարային արվեստի մեկ այլ բնագավառով՝ կինոյով, Աղամայյանն այսուել ևս, գրեթե նույնությամբ կրկնելով թատրոնում անցած ճանապարհը, դրամատիկական ժանրի մի շարք գործերից հետո («Մեր բաղի տղաները», «Մարդիկ», «Թափառաշրջիկ աղջկեր», բեմադրեց «Գոլ Աղա» (1968) պատմական ժապավենը: Վերարտադրելով Իրանի անցյալից մի դրվագ, ուժիսորը կարողացավ անուղղակիորեն ներկայացնել իր ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի իրադարձություններն էլերանից: Բացի այդ, դիմելով հայ նշանավոր նկարիչների գործերին, Աղամայյանը գույների միջոցով նույնպես ազգային երանգ հաղորդեց իր ժապավենին: Այսպիսով, Արամայիս Աղամայյանը, նաև որպես պրոֆեսիոնալ նկարիչ, առաջիններից մեկն էր երկրում, որը գույնն օգտագործեց որպես կինեմատոգրաֆիական արտահայտչամիջոց:

Ստեղծագործական այս նվաճումները, այնուհանդերձ, բա-

վարար չեն 1970-ականներին, Մեծ եղեռնի 60-րդ տարելիցի նախօրեին, ամբողջ հայությանը համակած ազգային ինքնազիտականության վերելքի և լավատեսական տրամադրություններն արտահայտելու համար: Մինչդեռ միայն թատրոնում ռեժիսոր հնարավորություն կատանար լիարժեք կերպով ներկայացնելու իր ժողովրդի անցյալի դեպքերը: Եվ միայն պատմական բեմադրություններն էին, որոնք, սփյուռքի տրոհված համայնքները համախմբելուց բացի, կարող էին հաղթահարել նաև հայ ժողովրդի երկու հատվածների գաղափարական պատճենները, շիման եղբեր գոնելով արտաշխարհի և հայրենի թատերական կառուցների միջև: Արանք, երկրում հասունացող քաղաքական իրադարձությունների կողքին, այն դրդապատճառներն էին, որոնք Արամայանին ստիպեցին վերադառնալ թատրոն: Նա ստանձնեց «Արարատ» կազմակերպության թատերախմբի, փաստորեն, նաև ամբողջ համայնքի գրեթե ամբության մատնված բեմական կյանքի դեկավարությունը: Ռեժիսորը, հայ արվեստագետներից շատերի նման, անդրադարձավ հայոց ցեղասպանության թեմային: 1974-ին, բեմադրելով Վիլյամ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում եքնարական դրաման», Արամայիս Աղամայանը, արձանագրելով խոչոր առաջընթաց համայնքի բեմարվեստում, իրանահայ թատրոնին վերադարձեց իր նախկին՝ առաջատարներից մեկի դիրքերն սփյուռքում:

Ռեժիսորի հաջորդ երկու՝ «Մեռնիլը որքա՞ն դժվար է» (հեղինակ՝ Սուշեղ Իշխան) և «Ուորի, դատարանն է զալիս» (հեղինակ՝ Պերճ Ջեյքոնցյան) բեմադրությունները, իրենց արձագանքը գոնելով հայրենի թատերական կյանքում, դուրս գալով մշակութային իրադարձության սահմաններից, միաձուլվեցին այլ տարիներին Հայաստանում ծավալված ժողովրդական հովաքերին:

Ֆրանց Վերֆելի «Սուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի բեմականացումը (1979), նախորդ աշխատանքների տրամաբանական շարունակությունը լինելուց բացի, դարձավ նաև երկրում և համայնքում ծավալվող իրադարձությունների արձագանքը թատրոնում: Իրանի իսլամական հեղափոխության (1978-1979) հետ միասին, հասարակական կարգերից բացի, վերանայվեցին նաև հոգնոր և մշակութային շատ արժեքներ: Կրթության նախա-

րարությունը հակասական օրենքներ էր մշակում հայկական դպրոցները փակելու վերաբերյալ: Համայնքում, ի պաշտպանություն դպրոցների, ծավալվեց աննախադեպ մի շարժում՝ ինչպես հոգնոր, այնպես էլ աշխարհիկ առաջնորդների դեկավարությամբ: Աղամայանի բեմադրությունը միացավ համաժողովրդական բողոքին: Չկար մեկը, որ ներկայացմանը եկած չլիներ: Խոկ պատանիները, բեմից տեսնելով, թե ինչպես էր իրենց հասակակիցը, սեփական կյանքից առաջ, փրկում հայերեն գրքերը, մարտում էլ կովում մեծերին չզիջող արհությամբ, համակվում էին հայրենասիրության նույն զգացմունքներով և գաղափարներով:

Ինքը՝ ռեժիսորը, կարծում էր, որ միայն հայեցի կրթությունը, ի հակակշիռ ցեղասպանության, ազգային նկարագիրը պահպանելուց բացի, կարող էր ապահովել նաև սփյուռքի գոյությունն արտերկրում, ընդհանրապես: Աղամայանը, ի վեջու, աճող սերնդի դաստիարակությունը համարում էր Սուսա լեռան հերոսամարտից ոչ պակաս կարևոր: Սա արտաշխարհի համայն մուավորականության դիրքորոշումն էր: Այս հարցի վերաբերյալ էլ, դեռևս անցյալ դարասկզբին, հասարակական, արվեստի և գրականության գործիչներից շատերը համախմբվեցին «Հայկրական և հրատարակչական համազգային միության» (Համազգային, Կահիրե-Բեյրութ, 1928) շուրջ: Համազգայինի ծրագրի առաջին կետերից մեկն էլ արտահայտում է միության հիմնական նպատակը: «Հայ ժողովրդի կրթական մակարդակը բարձրացնել հայ լեզվով և հայ ոգիով»:

Այսպիսով, Արամայիս Աղամայանը, բեմադրելով Համազգայինի հիմնադիրներից մեկի՝ Լևոն Շանթի, նրա գաղափարակից - աշակերտ Սուշեղ Իշխանի և այլ հեղինակների գործերը, նրանց գեղագիտական ըմբռնումներին հետևելուց բացի, միացավ նաև Համազգայինի հիմնական՝ ազգապահապահման առաքելությանը, իր ավանդն ունենալով հայ ժողովրդի զույց հատկանշների մշակութային ժառանգության պահպանման և զարգացման գործում:

ТЕМЫ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА И ИСТОРИИ В ТВОРЧЕСТВЕ АРАМАИСА АГАМАЛЯНА

Арамаис Агамалян (1910-1985), проделав сложный творческий путь как в армянском театре, так и в кино Ирана, сумел не только по-новому отобразить исторические произведения, но и был одним из первых в армянской диаспоре, кто обратился к теме геноцида.

В 1950-х годах, будучи одним из основателей “Труппы молодых армянских любителей искусства Тегерана” (TEAT), Агамалян, вслед за “Старыми богами” Левона Шанта (1953), пришел к постановкам “Геворка Марзпетуни” Мурацана, “Самуэла” Раффи, “Мое сердце в горах” Уильяма Сарояна, “Как трудно умереть” Мушега Ишхана и других работ, отражающих историю армянского народа как давних, так и новейших времен.

В 1970-е годы, в преддверии 60-й годовщины армянского геноцида, произведения именно такого рода способствовали укреплению национального самосознания и нашли пути не только для сближения разрозненных армянских общин, но и, преодолевая идеологические разногласия, способствовали укреплению культурных связей между диаспорой и Арменией в целом.

Инсценировка по роману Франца Верфеля “Сорок дней Муса-Дага” (1979), будучи логическим продолжением предыдущих работ, одновременно стала отражением тех беспрецедентных волнений, которые, вслед за Исламской революцией Ирана (1978-1979), охватили всю общину. Различные слои населения, во главе как духовных, так и светских лидеров, встали за защиту армянских школ от нападок новых властей.

Арамаис Агамалян, как и большинство деятелей искусства и литературы, придерживался мнения, что благодаря образованию армянский народ, вопреки геноциду, смог бы сохранить не только свой национальный облик, но и само существование за пределами Родины. В этом смысле воспитание молодого поколения Агамалян сплотил наравне с битвой за Муса-Даг. Именно это сознание спло-

тило многих видных общественных деятелей, а также деятелей культуры и литературы в рядах “Общенационального союза образования и издательского дела” (Амазгайн, Каир-Бейрут, 1928). Осуществляя постановки произведений одного из основателей союза Амазгайн Левона Шанта, его ученика и последователя Мушега Ишхана и других, Арамаис Агамалян, разделяя их эстетические взгляды, присоединился также к основной - патриотической миссии Амазгайна, внеся свою лепту в дело сохранения и развития культурного наследия обеих частей армянского народа.

THE THEMES OF ARMENIAN GENOCIDE AND HISTORY IN THE CREATION OF ARAMAYIS AGHAMALIAN

Aramayis Aghamalian (1910-1985), passing a complicated way in the Armenian theatre and cinema art of Iran, came to the staging of historical plays with new interpretations in tune with contemporary issues. He was also one of the first artists in Diaspora, who appealed to the theme of genocide.

In 1950s, being one of the founders of the “Troupe of Tehran’s Young Devotees of Art” (TEAT), Aghamalian, after the “Old Gods” by Levon Shant (1953), staged “Gevorg Marzpetunie” by Mouracan, “Samuel” by Raphie, “My Heart’s in the Highlands” by William Saroyan, “It’s So Hard to Die” by Moushegh Ishkhan and other works, reflecting the Armenian history both of the old, and resent times. In 1970s, on the eve of the 60th anniversary of the Armenian Genocide, these were just the works, which generated a strong feeling and sense of national awareness and gave a further spiritual twist to the separate parts of the Armenian Diaspora. At the same time, overcoming some ideological disagreements, they promoted the contacts of the cultural life between the both parts of the Armenian people.

The production of “The Mousa-Dag’s Forty Days” (1979, by France Werfel), besides of being the logical continuation of Aghamalian’s previous works, was also the reflection of the unrest, which took

place after the Islamic revolution of Iran (1978-1979). All the layers of the community population at the head of both the spiritual and world leaders, rose in revolt the Armenian schools from the new government assaults. Aramayis Aghamalian, as well as the majority of the art and literatureworkers, was convinced, that the education, in opposition to genocide, besides the national appearance, could also retain the very existence of the Armenian people abroad. The importance of youth education Aramayis Aghamalian considered equal to the Mousa-Dag's battle. This is the opinion which united many of prominent Armenian intellectuals round the "Nation-Wide Union of Education and Publishing Affairs" (Hamazgayin, Cairo-Beirut, 1928). Producting the plays of Levon Shant, who was one of Hamazgayin's founders, of one of Shant's followers -Moushegh Ishkhan, Aramayis Aghamalian, sharing their aesthetic views, joined to the main, patriotic mission of Hamazgayin, having his own investment in surviving and development of both the parts of the native culture.

ՀԱՍՏԻԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՇՈՒԾ» ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄԸ ԻՒՎԻՆԻ ՀԱԿԱԴՐՈՒՄ ՄԵԹՈՂՈՎԿ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Սույն գեկուցման մեջ ներկայացված է «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի դասավանդման նմուշ-օրինակ: Վերլուծված և ներկայացված են՝

1. «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի ուսուցման նպատակներն ու խնդիրները հանրակրթական ավագ դպրոցում

2. «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի ընդգրկվածությունը հանրակրթական ավագ դպրոցի Հայոց պատմության չափորոշիչներում և ծրագրերում

- 2.1 Պարտադիր բովանդակային միջուկ
- 2.2 Ծրագեր
- 2.3 Չափորոշիչներ

2.4 «Հայոց մեծ եղեռն» թեմային հատկացվող ժամաքանակը

3. «Հայոց մեծ եղեռն» թեման հանրակրթական ավագ դպրոցի դասազրերում

3.1 Հումանիտար հոսքի 11-րդ դասարանի դասագիրք

3.2 Ընդհանուր եվ բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի 11-րդ դասարանի դասագիրք

4. «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի ուսուցման համար առաջարկվող անհրաժեշտ ուսումնադիտողական պարագաները

4.1 Տեխնիկական միջոցներ

4.2 Ուսումնադիտողական նյութեր

5. Ներառարկայական և միջառարկայական կապերը թեմայի հետ

5.1 Հայոց պատմություն, 8-րդ դասարան

5.2 Համաշխարհային պատմություն, 8-րդ դասարան

5.3 Համաշխարհային պատմություն: Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի 11-րդ դասարան

5.4 Հայոց եկեղեցու պատմություն, 9 - րդ դասարան

5.5 Հայ գրականություն, 11 - րդ դասարան

6. «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի դասավանդման համար երաշխավորվող տեխնոլոգիաները, մեթոդները, մեթոդական հնարները,

7. «Հայոց մեծ եղեռն» թեմայի արդյունավետ ուսուցման իրականացումը Ծիվինի հակադարձ մեթոդով

7.1 Ծիվինի հակադարձ մեթոդի կիրառումը դասախոսության յուրացման ժամանակ: Մեթոդի կիրառման առանձնահատկությունները

7.2 Ուսուցիչ գործողությունները

Ենթաթեմաների առանձնացումը

ա/ Հայերի ցեղասպանությունը երիտրուրերի պետական քաղաքականություն

բ/ Ցեղասպանության իրագործման փուլերը

գ/ Հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը 1915 թվականին

դ/ Մեծ տերությունների և համաշխարհային հանրության վերաբերմունքը 1915-1922թթ.

Ե/ Մեծ եղեռնի հետևանքները

զ/ «Յեղասպանություն» հասկացությունը: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը

- Վերնազրերով արտահայտված պլանի կազմումը

- Ցուցադրում - դասախոսություն

- Հաշվառմանադյուսակիպատրաստում

7.3 Ցուրացման գործընթացը

Ենթաթեմաների յուրացումը փոփոխական կազմով զույգերով

- Աշխատանքի կազմակերպումը փոքր ենթախմբերում

8. Սովորողների աշխատանքի համակարգումը և վերահսկումը

9. Ստուգում և գնահատում

ԱԾՄԻԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

ПРЕПОДОВАНИЕ ТЕМЫ “ВЕЛИКОЕ ЗЛОДЕЯНИЕ” ПО “ОБРАТНОЙ МЕТОДИКЕ РИВИНА ”ВСТАРШЕЙ ВОБЩЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В данном сообщении мы представили пример урока введения темы “Великое злодеяние” (Геноцид Армян) в старшей общеобразовательной школе.

Сформулированы цели и задачи обучения темы, представлен охват материала в стандартах, программах и учебниках дисциплины “История Армении” старшей общеобразовательной школы. Уделено внимание внутрипредметным и межпредметным связям, относящимся к теме. Для более успешного введения материала предложены учебно-дидактические средства. Детально представлен ход урока по “Обратной методике Ривина”.

HASMICK MARGARYAN (ARMENIA)

TEACHING THE THEME “ARMENIAN GENOCIDE” AT HIGH SCHOOL OF GENERAL EDUCATION BY RIVIN REFLECTIVE METHOD

We represented an effective teaching sample dealing with the theme “The Armenian Genocide” which is taught in high school of General Education.

There are formulated the aims and objectives of teaching the theme “The Armenian Genocide”, given the inclusion of the theme in the standards, programmes and textbooks of the subject “The Armenian History” of the high school of General Education, there is done a reflection towards the insubject and intersubject connections, suggested educational visual aids for the effective teaching of the theme. There is represented the detailed course of the lesson carried out by Rivin Reflective Method.

ԱՆԻ ԱՎԵՏԻՒՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԱԸ ՕՐՀԱՆ ՓԱՍՈՒՔԻ «ԶՅՈՒՆ» ՎԵՊՈՒԽ

Հոդվածագիրը իր խորքի շրջանակում փորձում է ներկայացնել թուրք գրող Նորեյյան մրցանակի Օրհան Փամուրի «Զյուն» վեպը: Հակիրք անդրադարձ է կատարվում վեպի գրականագիտական արժեքին, նրա շուրջ բարձրածայնած ընթերցողների և գրականագետների գնահատականներին:

Պարզաբանվում են վեպում տեղ գտած որոշ հարցադրումներ: Ինչու է սյուժեի առանցք ընտրվել ընթացող իրադարձությունների կենտրոն Կարս քաղաքը, ինչպես և վեպում ներկայացված Կարսը, ինչու քաղաքն իր պատմական անցյալով եւ ներկայով: Ո՞րն է Փամուրի իրական Կարսը... Հիշողություն արթնացնող փողոցներ, լրված, անբնակիչ մնացած կամ նոր տե-

բերով բնակեցված շինություններ, ո՞ւ են այդ փողոցներով նախկինում քայլող, այդ հողի վրա ապրող և կենցաղ կիսողները, ինչո՞ւ անհետացան նրանք...

Հարցադրումներ և դիտարկումներ, որոնց պատաժանը գտնելու հնարավորություն է տալիս նաև իր ընթերցողին Օրհան Փամուրը...

Հոդվածագիրը ենթադրում է՝ 2002 թ. հրատարակված «Ձյուն» վեպի ստեղծագործական ընթացքի պատմական ձշմարիտ հետևողական խտացումն է Օրհան Փամուրի 2005 թ. Հնչեցրած ձևակերպումը «Թուրքիայում երեսուն հազար քուրդ և մեկ միլիոն հայ և սպանվել...»:

ANI AVETISYAN (Armenia)

THE HISTORICAL KARS IN ORHAN PAMUK'S “SNOW” NOVEL

The author of the paper will present the Modern Turkish writer, the winner of the Nobel Price in Literature Orhan Pamuk's (Ferit Orhan Pamuk) “Snow” novel and will shortly introduce the literary value of the novel, as well as evaluations of readers and critics.

Furthermore, the author will clarify some questions raised in the novel: Why the Kars has been chosen as the centre of events? How was the Kars represented in the novel, with its historical past and present? Which is Pamuk's real Kars...? Memory awakening streets, abandoned, inhabited buildings, even with new owners: Where are the people who were walking across the street, living on this land...? Where did they disappear? Why did they disappear? Where are the people who share their lives with foreign neighbours?

A lot of questions and reviews: Orhan Pamuk gives the opportunity to his readers to find out the true answer.

Finally, the author of the paper assumes that the words of Orhan Pamuk (2005): “One million Armenians and thirty thousand Kurds were killed in Turkey. And almost nobody dares to mention that. So I do...” were the result of the creative process of the novel “Snow” published in 2002.

АНИ АВЕТИСЯН (АРМЕНИЯ)

ИСТОРИЧЕСКИЙ КАРС В РОМАНЕ “СНЕГ” ОРХАНА ПАМУКА

Автор в своей речи представит роман “Снег” лауреата Нобелевской премии, турецкого писателя Орхана Памука, литературные ценности романа, оценки читателей и литераторов.

Автор попробует разъяснить некоторые вопросы поднятые в романе: Почему центр событий выбран город Карс? Как представлен город Карс? Почему город представлен вместе с историческим прошлым? Как выглядит реальный Карс Памука ...?

Улицы пробуждающие воспоминания, заброшенные здание без старых владельцев или с новыми владельцами? Где старые жители Карса? Куда они пропали ...?

Множество вопросов и выводов: Орхан Памук дает возможность своим читателям искать нужные ответы...

Автор статьи предполагает, что слова Орхана Памука (2005 г.) “Тридцать тысяч курдов и миллионы армян были убиты в Турции...” являются результатом творческого процесса романа “Снег” (опубликован в 2002 г.).

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ (ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ)

Քսաներորդ դարի աշխարհացունց ոճրագործությունը՝ 1915-1916 թթ. Հայոց մեծ եղեռնը, մեր նորագույն պատմության ամենասև էջն է: Հետագա բոլոր կարևորագույն պատմական իրադարձությունները պտտվում են այդ առանցքի շուրջ, և այսօր էլ այն պահպանում է իր պատմաքա-քաղաքական այժմեականությունը:

Հայոց Մեծ Եղեռնի մասին շատ է գրվել: Գրել են աննախընթաց մղձավանջից հրաշքով փրկվածները անմոռաց պահելու համար հարյուր հազարավոր անմեղ զոերի հիշատակը, չեն զլացել ահավոր սպանդի և, միաժամանակ, հայոց գերմարդկային մարառումների թիզ թե շատ համակարգված պատմությունը թղթին հանձնել ժամանակի պատմաբանները, հասարակական գործիչները, գրել են իրադարձություններին հաղորդակից օտարերկրյա քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական, կրոնական, մշակութային գործիչները: Գրել են, գրում են ու դեռ շատ կգրեն: Ստեղծվել է պատկառելի ծավալով տարալեզու գրականություն, որն իր գերակշիր մասով միտված է աշխարհին, մարդկությանն ու սերունդներին պատմել ճշմարտությունը հայ ժողովրդին վիճակված դաժան փորձության մասին, պատմության անաշառ դատաստանին հանձնել թուրք մարդասպաններին ու դիմակազերծել պատմության կեղծարարներին:

Հայոց մեծ Եղեռնը մեր ժողովրդի պատմության շխունացող և արդիականության օրակարգում մշտական տեղ գրադեցրած հիմնահարցերից մեկն է, որի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական բացառիկ կարևորությունը առանձնահատուկ հիմնավորման կարիք չունի: Այսօր, եթե ժողովուրդը հետամուտ է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաշմանը, դատապարտմանն ու հատուցման պահանջին, ազգային իդեալի իրականացմանը, այդ բնագավառի ամեն մի ուսումնասիրություն ձեռք է բերում ուղղակիորեն գործնական նշանակություն:

Սույն գեկուցման նյութը Հայոց մեծ Եղեռնին վերաբերող, Մեծ Եղեռնին առնվազող կամ նրա առանձին դրվագներին աղերսվող հայագիր և հայերեն թարգմանված գրականության մատենագիտության ստեղծման աշխատանքների պատմությունն ու ընթացքն է (մատենագիտության ստեղծման նպատակն ու խնդիրները, նյութերի ընտրությունն ու դասավորության կարգը, գրական երկերի բնույթը և հարակից այլ հարցեր):

Աշխատանքը կատարում ենք այն համոզմամբ, որ այն, որպես օժանդակ ուղեցույց և բանալի, իր նպաստը կրերի Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի բազմակողմանի և համընդգրկում ուսումնասիրության գործին, կարող է օգտակար լինել

Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պատմության ուսումնասիրմամբ գրադպող մասնագետներին, ինչպես նաև հայոց պատմության և գրականության մասնագետների, ուսուցիչների, ուսանողների և ընթերցասեր հասարակայնության համար:

Մատենագիտության ժամանակային սահմանները հիմնականում, չհաշված առանձին մեկ-երկու բացառություններ, ընդգրկում է 1915–2015 թթ. որպես զիրք հրատարակված գրական ստեղծագործությունները:

Աշխատանքում նյութերը դասավորել ենք այբբենական կարգով հաշվի առնելով հրատարակված ստեղծագործության ուղղագրությունը (արևելահայերեն, արևմտահայերեն, դասական ուղղագրություն) և բարտային գրացուցակի ձևով՝ ի նկատի ունենալով այլօրինակ գրացուցակի մի քանի գործնական առավելությունները (լրացումների, վերադասավորության և համեմատելու հետությունը): Մատենագիտությունից օգտվելը դյուրացնելու նկատառումով հիմնական աշխատանքի վերջում կցել ենք նաև անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

Յուրաքանչյուր միավորի մատենագիտական նկարագրության մեջ նշել ենք հեղինակ(ներ)ին կամ կազմող(ներ)ին, վերնագրի, հրատարակչի, հրատարակության տեղի, ժամանակի, տպարանի վերաբերյալ ամփոփ տեղեկություններ:

Մատենագիտական ցանկում ընդգրկված գրական ստեղծագործությունները, ըստ բնույթի, տարասեռ են և կարելի խմբավորել այսպես.

ա) գեղարվեստական չափածո ստեղծագործություններ,

բ) գեղարվեստական արձակ երկեր,

գ) ականատեսների վկայություններ, հուշեր, հիշատակարաններ, նամակներ, որոնք հրատարակվել են ինչպես ականատես-հեղինակների, այնպես էլ նրանց ժառանգների կամ ուսումնասիրող մասնագետների կողմից,

դ) Մեծ Եղեռնի գործիչներին հայ գործիչներին նվիրված գեղարվեստական կամ ոչ գեղարվեստական (ուսումնասիրություններ) գրական գործեր,

ե) Օմանյան կայսրության կամ Արևմտյան Հայաստանի

առանձին տարածաշրջանների կամ բնակավայրերի պատմա-ազգագրական, տեղագրական ուսումնասիրություններ (պատմագիրք, հուշամատյան, հիշատակարան և այլն),

զ) Առանձին հեղինակների ինքնակենսազրական կամ կենսազրական երկեր:

Սույն մատենագիտությունը մեր խոնարհումն է բյուրավոր հայ անմեղ զոհերի հիշատակին և Հայոց մեծ եղեռնի 100-ամյա տարելիցին:

АРМАН МАЛОЯН (АРМЕНИЯ)

ОТРАЖЕНИЕ ВЕЛИКОГО ЗЛОДЕЯНИЯ (“МЕЦ ЕГЕРН”) В ЛИТЕРАТУРЕ (БИБЛИОГРАФИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ)

Материал данного доклада – это история и процесс создания библиографии армянской и переведённой литературы, относящейся к геноциду армян (Великому злодействию), к отдельным его вехам (цель и задачи создания библиографии, выбор материала и её классификация, типы литературных произведений и другие сопутствующие вопросы).

ARMAN MALOYAN (ARMENIA)

REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE THEME IN LITERATURE (A BIBLIOGRAPHY OF ARMENIAN LANGUAGE LITERARY COMPOSITIONS)

The subject of this presentation is the history as well as the process of creation of a bibliography that would list the literary works, either of Armenian authors and translated, touching on the theme of the Armenian Genocide or recounting episodes of it. It details the objectives and the purpose of creating such a bibliography; the selection and ranging of materials; the nature of literary works and a number of analogous issues.

SHUSHAN KHACHATRYAN (ARMENIA)

THE THEODICY OF ԵՂԵՌՆ (THE ARMENIAN GENOCIDE) IN THE LITERARY WORKS OF THE ARMENIAN WRITERS

The XX century, which has been called repeatedly “a century of genocides”, is challenging people by raising crises in the relationships of nations, states, cultures and religions. The theology of genocides is the field with a mission of interpretation of the religious clashes and the theodicy of the human disaster called “genocide”.

The theologians have so far interpreted genocides in terms of the theodicy that is the reconciliation of the phenomenon of Good God and mighty manifestation of evil and suffering in the world. The word “evil” includes global, objective, moral and theological meanings. Christian orthodox theology states that the evil is non-existent, it was not created by God, but it is a phenomenon related to free will and an opposite to good. Because genocides are the results of the evil will and its varieties, the theodicy comes to explain the roots of genocides. The philosophic theodicy differs from theological theodicy. The latter is what we are going to stress on in this study.

Although not theologians, the Armenian writers, who wrote on Եղեռն, contemplate on and reveal some challenging aspects and issues of the theodicy of God and suffering in course of the Armenian Genocide. During our presentation we have the intention to examine the theodicies of Avetis Aharonian (1866-1948), Yervand Otyan (1869-1926), Hagop Oshagan (1883-1948), Hovhannes Tumanyan (1869-1923), Kostan Zarian (1885-1969), William Saroyan (1908-1981), Hovhannes Shiraz (1914-1984), Paruyr Sevak (1924-1971), Vahan Tekeyan (1878-1945) and others.

It should be noted that this study is not done in terms of literary criticism (as we are not the specialist of literary criticism) but is a theological study and a compilation and interpretation of thoughts concerning God and the Disaster of “Եղեռն”.

ԵՂԵԶԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԻԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ

Սույն ուսումնասիրության մեջ կներկայացվի մի շարք հայ գրողների գործերում տեղ գտած հայոց ցեղասպանության թեողիցեայի թեման: Նրանք, մտադրություն չունենալով առանձնահատուկ աստվածաբանական վերլուծություններ կատարելու, այդուհանդերձ, շոշափել են աստվածային թեողիցեային, մարդկային տառապանքին առնչվող որոշակի սուր հարցեր, որոնք են հանդիսացել են մեր ուշադրության առարկան: Սույն ուսումնասիրության մեջ անդրադարձ կվատարվի գրողներ Ավետիս Ահարոնյանի, Երվանդ Օսյանի, Հակոբ Օշականի, Հովհաննես Թումանյանի, Կոստան Զարյանի, Վիլյամ Սարոյանի, Հովհաննես Շիրազի, Պարույր Սևակի, Վահան Թեքեյանի և այլոց թեողիցեաներին:

Սույն ուսումնասիրությունը կարուցված չէ գրականագիտական մեթոդաբանությամբ, այլ իրենից ներկայացնում է աստվածաբանական ուսումնասիրություն:

ШУШԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

ТЕОДИЦЕЯ “ԵՐԵՒԱՆ” (ГЕНОЦИДА АРМЯН) В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРМЯНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

В исследовании будет представлена тема теодицей Геноцида армян в произведениях ряда армянских писателей. Не имея специально выраженную цель ставить богословские вопросы, они все же касались темы божественной теодицей, размышляли над человеческим страданием, что и послужило объектом нашего исследования. В данном изучении речь будет идти о теодицех произведений Аветиса Агароняна, Ерванда Отяна, Акоба Ошакана, Ованнеса Туманяна, Паруйра Севака, Вагана Текеяна и других авторов.

Данное исследование построена по принципу богословской методологии и не является литературоведческим исследованием.

ЗБИГНЕВ ШМУРЛО (ПОЛЬША)

ОТРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЛЬСКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ ЗОФЬИ НАЛКОВСКОЙ

*Мне случилось видеть странную драгоценность.
Это был Розарий, которого бусни - большие для
Отче Наш и малые для Радуйся Мария - были сделаны
из высущенных женских сосков, из отрезанных
грудей замученных армянок... »²⁷⁵*

Когда армяне гибли с турецких рук, мир молчал. Только немногие интеллектуалы того времени громко говорили о совершающемся геноциде. Среди них была Зофья Налковская, творчество которой сыграло видную и значительную роль в польской литературе XX в. В период межвоенного двадцатилетия. Налковская принимала активное участие в общественной жизни — была членом правления Союза польских писателей и Академии литературы, членом Пенклуба.

Софья Налковская (1884-1954) - польская писательница, журналистка, публицист и драматург- принадлежит к числу выдающихся прозаиков XX века. В своём творческом развитии прошла путь от произведений, исследующих психологию любви (психологически-бытовые повести в духе модернистской поэтики о жизни и социальном положении женщин в обществе) к реалистическим социально-психологическим романам, рисующим различные стороны общественно-политической жизни Польши. Зофья Налковская оставила тоже выразительный след в мировой литературе содержанием повести «Миедальоны» (1948). Это сжатый и точный рассказ о лагерях смерти и злодеяниях фашистов, сыграла значительную

²⁷⁵ Z. Nałkowska, *Choicus. Powieść internacyjna*, Warszawa 1960, с. 26.

ролью Книга Налковской – это новаторское произведение по глубине и характеру раскрытия оккупационной, немецкой темы. Для Налковской оно стало художественным выражением гневного возмущения писательницы гитлеровскими злодеяниями²⁷⁶.

Зофья Налковская начала печататься в 1898 году. До Первой мировой войны Налковская опубликовала несколько книг: «Женщины» (1906), «Князь» (1907), «Ровесницы» (1908), «Нарциза» (1910), «Змеи и розы» (1913) «Кошечка, или Белые тюльпаны» (1909), «Зеркала» (1913), в которых исследуется психология любви. Для них характерен лирико-символич. стиль повествования, свойственный прозе «Млодой Польши»²⁷⁷.

Проблема войны²⁷⁸ у Зофьи Налковской нашла индивидуальное отражение. В многих произведениях: «Тайна крови» (1917, сборник рассказов), «Граф Эмиль» (1918, роман), «Chocaus» (1926, роман), «День его возвращения» (1931, драма), а также в «Дневнике»: «И вот война, с некоторого времени она буквально заполнила периодику, став яственной реальностью»²⁷⁹ записала Налковская в «Дневнике» в первый день войны, 31 июля 1914 года.

С проблемой и болью Геноцида Зофья Налковская столкнулась уже во время Первой мировой войны, что нашло свое отражение прежде всего в ее дневниках и мало известном романе «Chocaus».

После войны в творчестве Зофьи Налковской появилась выразительная художественная перестройка. После трагических событий времен войны вся действительность, особенно мир показался «иным и должен быть описан по-другому», названная критиками простой, соответствует такому видению действительности, в которой незна-

чительные события и маленький человек достойны внимания и сочувствия»²⁸⁰.

Маленькими людьми оказались представители разных народов, приехавшие на лечение в санаторий в Швейцарию, с которыми писательница встретилась во время своего пребывания в швейцарских горах с февраля по апрель 1925 года. Среди них были тоже армяне – беженцы, которые спаслись от турецких репрессий. Художественным результатом этих встреч и разговоров в горной местности Лейсин-Фейдей является роман «Choucas»²⁸¹, в котором Налковская впервые предприняла попытку затронуть проблемы международного характера, о чем свидетельствует и подзаголовок произведения – «интернациональный роман».

Произведение было создано в 1926 года и сначала печаталось во фрагментах в популярном в тогдашней Польше журнале «Tygodnik Ilustrowany» («Иллюстрированный Еженедельник») а затем - в 1927 году - была издана книга.

Роман польской писательницы был одним из первых литературных произведений, показывающих турецкие зверства и резни. Зофья Налковская - должно быть является одной из первых европейских авторов, занимающихся этой темой - показала миру турецкий Геноцид армян.

«Действие «Choucas» происходит после Первой мировой войны в одном из альпийских санаториев, где собирались неизлечимо больные люди различной национальности, социальной принадлежности, возраста, объединенные трагедией пережитой войны, утратой родины, семьи, места на земле, сравнимые с листьями, облетевшими с дерева иконными ветром. Трагедия героев романа заключается в том, что большинство из них не изжали ненависти в своих душах, приехав в санаторий с грузом прошлого, тяжелыми воспоминаниями. Примененные в романе приемы записок рассказчика и несобственно прямой речи позволяют создать иллюзию в объективность повествователя, проникнуть в душевный мир персонажей..../.../ В романе обыгрывается тезис, что народы не должны

²⁷⁶ Ср. В. А. Хорев, Налковская, [в:] Краткая литературная энциклопедия, (Гл. ред. А. А. Сурков), Москва 1962—1978, Т. 5, Москва 1968, с. 92; <http://feb-web.ru/feb/kle-abc/ke5/ke5-0911.htm> (25.06.2015.).

²⁷⁷ Ср. В. А. Хорев, ibid.

²⁷⁸ Ср. С. Ф. Мусиенко, Первая мировая война в дневнике и творчестве Зофьи Налковской, [в:] Л. Н. Будагова (ред.), Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян, Москва 2004, с. 161-171.

²⁷⁹ Z. Nałkowska, Dzienniki 1909-1917, Warszawa 1976, s. 337.

²⁸⁰ Z. Nałkowska, Widzenie bliskie i dalekie, Warszawa 1957, s.14.

²⁸¹ Choucas – французское название галок или ворон особой альпийской породы

притеснять друг друга, однако звучит как диссонанс реальной жизни и имеет драматический смыл, поскольку его произносит героиня армянка, представляющая народ с исключительно трагичной историей и носящая траур по его вековым страданиям. Налковская прослеживает, начиная с VIII в., историю армян, сопровождавшуюся войнами, нападениями, истреблением населения, эту некончивающуюся трагедию вспоминается и то, что турецкие власти не только во время военных действий стремились к тому, чтобы «вырезать всех армян»²⁸².

Молодая армянка, рожденная в Трапезунте, совсем одна, которой вся семья погибла, задавая риторический и наивный вопрос «Один народ не должен давить другой, правда?»²⁸³, заставляет читателя задуматься над иронией человеческой судьбы и цинизмом высказываний всех, вспоминающий о правах людей не только на свободу, но прежде всего на жизнь.

В «Choucas» над мрачным воспоминанием войны, отраженной в судьбах нескольких героев, уносится трагедия армян, чудом спасенных от турецких резни²⁸⁴. Здесь со всей силой поднимает Налковская тему геноцида, в том случае резни армян 1915 года»²⁸⁵. На страницах романа Налковская реагирует с ужасом на жестокости, которых жертвой пали армяне избиваемые турками²⁸⁶, а крыса вытаскивающая в романе перед глаза людей своих мертвых детей - это символ резни армян в 1915 году, о которой все время помнить умирающая молоденькая девушка Соссе²⁸⁷.

Интернациональный роман Налковской является пробой прозы о характере камерного репортажа, в котором писательница доказала, что можно использованный в художественной литературе материал рассматривать в качестве исторического источника, тем

более, что все выслушанные рассказы очевидцев самой большой трагедии армянского народа она зафиксировала в дневнике: «..армянин, рождённый в Константинополе и путешествующий как торговец по всей Турции вплоть до Багдада (...) рассказывал нам о тех необыкновенных розариях, изготовленных с высущенных кончиков груди армянок, поубиванных турками во время известных бойнь»²⁸⁸.

ZBIGNIEW SZMURŁO (POLAND)

THE IMAGE OF GENOCIDE IN THE CREATION OF THE POLISH WRITER ZOFIA NAŁKOWSKA

Zofia Nałkowska (1884–1954) was one of the most outstanding Polish writers of the first half of the twentieth century. She is regarded as a pioneer of the psychological novel in Poland. Set in the Swiss Alps, her novel "Choucas" (1927) reflects the author's experience of a sanatoria village in the mountains above Lake Geneva, where she stayed from February to April 1925, and the international community she encountered there, including Armenian survivors of the genocide placed there by the Swiss Red Cross.

The speech will show fragments of Genocide placed in the creation of the Zofia Nałkowska. Elements of the tragedy of the Armenians and the genocide perpetrated by the Turks in 1915 can be found in the logs of the author and her work "Choucas international novel" based on the meeting with Armenian refugees from Turkish pogroms who stay on treatment in a sanatorium in Switzerland. There will be presented parts of the novel which are an important elements of authentic historical relations of Genocide's victims. A comparison may also be drawn with the classic novel by Thomas Mann, "The Magic Mountain" (1924), which has similar themes. The book delineates a fascinating time period, and the author's concise fictional technique is strikingly innovative and groundbreaking.

²⁸² С. Ф. Мусиенко, Первая мировая война в дневнике и творчестве Зофии Налковской, op. cit. , с.168-169.

²⁸³ Z. Nałkowska, *Choucas. Powieść międzynarodowa*, Warszawa 1960, s. 26.

²⁸⁴ A. Skoczek, *Dwudziestolecie międzywojenne*, Kraków – Bochnia 2006, s. 104

²⁸⁵ P. Kucewicz, *Leksykon polskich pisarzy współczesnych*, t. 2., Warszawa 1995, s. 9.

²⁸⁶ R. Matuszewski, *Z bliska. Szkice literackie*, Kraków 1981, s. 409.

²⁸⁷ H. Kircher, *Wstęp*, [:] Z. Nałkowska, *Miedzy zwierzętami. Opowiadania fragmenty*, Warszawa 2013, http://cyfroteka.pl/ebooki/Miedzy_zwierzeta_i_Opowiadania_i_fragmenty-ebook/p0203614j020 (25.05.2015.).

²⁸⁸ Z. Nałkowska., *Dzienniki 1918-1929*, Warszawa 1980, c.158.

ԶԲԻԳՆԵՎ ՇՈՒԽՐԼՈ (ԼԵՀԱՍՏԱՆ)

ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՀԵԶ ԳՐՈՂ ԶՈՒՅՑԱՆ ՆԱԼԿՈՎՍԿԱՅԱՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Չոփյա Նալկովսկայան (1884–1954 թթ.) XX դ. առաջին կեսի Լեհաստանի ամենակարևորուն գրողներից մեկն էր: Լեհաստանում նա դասվում է հոգեբանական ժանրի հիմնադիրների շարքին: Նրա «Նուկաս» պատմվածքը (1927 թ.) գրվել է 1925 թ. կետրվարից ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում՝ ժնիվ ափին զոնվող առողջարաններից մեկում ցեղասպանությունից փըրկվածների հետ հեղինակի հանդիպումների արդյունքում, որոնց այդ զուտում հյուրընկալել էր շվեյցարական Կարմիր խաչը:

Հայերի ողբերգության որոշ դրվագներ, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից իրականացված ոճրազործությունը տեղ են գտել Չոփյայի «Նուկաս» պատմվածքում, որը լիովին հիմնված է հայ գաղթականների հետ Շվեյցարիայում նրա ունեցած գրուցների վրա: Այս գեկուցում ներկայացված են պատմվածքի որոշ դրվագներ: Նրանք կարևոր են աշխատությունը ավելի իրական ներկայացնելու համար: Որոշ համեմատականներ կարող են անցկացվել նաև Թումաս Մանիկ «Հերիաթային լեռ» (1924 թ.) աշխատության հետ, որը պարունակում է նման դրվագներ: Գիրքը պատմում է մի հիասքանչ ժամանակաշրջանի մասին: Այստեղ հատուկ ընծգնում է հեղինակի գրական արվեստի ոճը, որը բավականին իննովատիվ է:

RUBINA PEROOMIAN (USA)

“THE ARMENIAN GENOCIDE IN LITERATURE, THE SECOND GENERATION RESPONDS” (THE THESIS OF THE PROPOSED REPORT)

The Armenian Genocide continues to cast its shadow and influence the lives of the generations of Diasporan Armenians born to the survivors of that colossal Catastrophe. This paper proposes to show the impact as reflected in the artistic literature produced by the second generation, the

children of the survivors of the Armenian Genocide. In my research and investigation of the topic, I have relied on the artistic literature, Diasporan-Armenian literature, because I believe that, as Melvin Vincent puts it, “Fiction and drama make possible an imaginative penetration into human character and social events. When presented with consummate literary skill, this offers a more precise and deeper insight into both human character and events and their significance.”²⁸⁹

Based on that premise, this paper will demonstrate that, regardless of how the Children of the Armenian Genocide survivors perceived and treated the parents’ traumatic past, regardless of how the survivors themselves dealt with that past—whether they kept silent and did not share their harrowing ordeal, or they incessantly talked about it—the psychological effects of that trauma did impress upon the family atmosphere, and familial relationship. The Children of the survivors of the Armenian Genocide were affected.

Of course, it is important to note that this is not a phenomenon unique to Armenians. Jewish Holocaust scholars, such as Alan Berger, Helen Epstein, and Eva Hoffman among others, who are themselves children of Holocaust survivors, have extensively written about it. Psychoanalysts such as F. Kellermann,²⁹⁰ have explored the methods of transmission of the traumatic effects onto the offspring of the survivors. Recent research is engaged to show the effects on and responses of the generation born to the survivors of the Cambodian Genocide.²⁹¹

I will show in my presentation how this psychological state created by the transmitted memory of the traumatic past has surfaced in the literature of second-generation Diasporan Armenian writers reflecting a variety of reactions toward/against the parent, such as resentment, aversion, alienation, awe, distancing, and overdependence, as well as the painful search for an identity out of a chaotic world of responses to the

²⁸⁹ Melvin J. Vincent as quoted by Bernard Cohen in *Sociocultural Changes in American Jewish Life as Reflected in Selected Jewish Literature* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1972), p. 32.

²⁹⁰ Natan P. F. Kellermann, “Transmission of Holocaust Trauma” (n.d.), <http://yadvashem.org.il/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>.

²⁹¹ See, Tom Fauthrop and Helen Jarvis, *Getting Away with Genocide? Elusive Justice and the Khmer Rouge Tribunal*.

past in the context of relationship with the mainstream society and the dominating culture. The latter, too, can cover a vast scope, spanning from total immersion/assimilation and loss of the mother tongue, or *linguicide*²⁹² which according to Israel Charny is a degree of genocide, to literary activism for the Cause.

The second-generation Diasporan Armenian survivors are in constant search for an identity that combines in peaceful coexistence the Armenian element and that of the mainstream society. In the case of some, the Armenian component remains dormant and neglected at least in appearance; in others it is gradually pulled out of a nebulous memory-hole to become an important dimension in their self-identity; in still others, the transmitted memory of images of suffering and death never loosens its grip and imposes upon their everyday life. This state of mind among the second generation, coupled with the vague image of a lost homeland, kindles a sense of deprivation and is fueled by perpetrator's denial of the crime and distortion of history.

Building on Ervin Staub's concept of the process of the healing denied to Armenians, and that is because of the Turkish callous denial of the Crime,²⁹³ my presentation will submit: historians are pushed to reiterate their irrefutable findings and probe deeper to discover new facts. Artists, writers, and poets use the medium best available to them to confront the Genocide in art, and prove in the way they know best, that what happened in 1915 could not be less than genocide. The second-generation Armenian artistic expressions are inherent carriers of that state of mind and that mission. Their literature echoes the nation's collective psyche shaped by the violence, the pain of dispersion, the effects of self-accusation, the struggle to cope with a dual identity or a search for

identity, the struggle to cast off the shadow of the past, and the effects of the past and present stance of the perpetrators and world bystanders.

ՈՂԻՔԻՆԱ ՄԻԱՍԱՅԻ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ (ԱՄ)՝

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԵՐՄԴԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐ

Հայոց Ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը շարունակում է: Աղետը վերապրած ծնողներից սերածափիտքահայ սերունդները ժառանգել են Աղետի սարսափելի յիշողութիւնները անկախ նրանից թէ նրանք ինչպէս են ընկալել ծնողի աղիտայի անցեալը, անկախ նրանից թէ իրենք վերապրող ծնողները ինչպէս են վարուել իրենց այդ անցեայի հետ—արդէ օք զաւակներից զադունի են պահել իրենց սարսափելի անցեալը, թէ՝ պատմել են ու անդադար խօսել այդ մասին: Բոլոր պարագաներում, ծնողի ողբերգական անցեալը իր հոգեբանական ազդեցութիւնն է թողել ընտանիքի մթնոլորտի եւ ընտանեկան յարաբերութիւնների վրայ: Ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը ծնողի զաւակներին է փոխանցուել: Սա ի հարկէ հային իրայասուկ երեւոք չէ: Հրեայ գիտնականները, ինչպէս օրինակ Ալան Բըրզըրը, Տելէն էկստայնը եւ Էւա Հօֆմանը լայնօրէն անդրադարձել են այդ մասին. իսկ հրեայ հոգեվերլուծաբանները, ինչպէս Ֆ. Քելլըրմանը, ուսումնասիրել են աղետի ազդեցութեան փոխանցման եղանակները:

Չեկոյց ցոյց պիտի տայ, թէ այդ ազդեցութիւնը ինչպէս է դրսեւրում երկրորդ սերնդի գեղարուեստական գրականութեան մէջ՝ ծնողի հանդեպ տարաբնոյթ վերաբերմունքների, տրամադրութիւնների ու հակազդեցութիւնների տեսքով: Դրանք կարող են լինել տիհաճութեան զգացում, օտարում, վախ, յարգանք, ատելութիւն, չափազանց կախեալութիւն եւ այլն: Սփիտքահայ երկրորդ սերնդի գրականութիւնը նաև հայելին է այդ սերնդի ինքնութեան փնտուութիւնը, ուժացման սպառնացող վտանգին դիմակայելու փորձի: Տազնապը որ Սփիտքինն է նրան սպառնացող ձուլումի ու մայրենի լեզուի կորստի—կամ՝ հզրակ

²⁹² *Linguicide* is a word coined by Israel Charny that applies here to the situation of the Armenian language after its nourishing soil was cleared of its speakers. Charny introduced the concept of linguicide as a form of cultural genocide within his expanded typology of genocide. See “Israel Charny’s Worksheet for Describing and Categorizing a Genocidal Event,” in *Genocide Prevention Now* 12 (November 2012), <http://www.genocidepreventionnow.org/Home/GPNISSUES/Issue12Winter2012.aspx>.

²⁹³ Ervin Staub, “Healing and Reconciliation,” in *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, NJ: Transaction, 2003).

Չարնիի առաջադրած բառով, ցեղասպանութեան մէկ աստիճանի linguicide-ի—վտանգին ենթակայ: Այս բոլորին միանում է կորցրած հայրենիքի աղօս կերպարանքը, որ զրկուածութեան զացում է առաջացնում եւ որ ոճրագործի ուրացման եւ պատմութեան խեղաթիւրման հետեւանքովաւելի է սրտում: Յենուելով Ծրուին Սթաուֆի այն յղացրի վրայ, թէ այսպիսի իրողութեան լոյսի տակ ապարինման գործընթացը մերժուած է հայերին, առաջադրում եմ՝ պատմաբանները կը մղուեն կրկնելու ու կրկնելու իրենց փաստարկութիւններն ու աւելի խորը պեղելով նորանոր փաստեր բացայայտելու համար: Արուեստագետները կը շարունակեն օգտագործել իրենց տիրապետած գեղարուեստական արտայայտութեան միջոցը առծակատելու ցեղասպանութեանը ու փաստելու աշխարհին, թէ այն ինչ որ պատահեց 1915-ին ցեղասպանութիւն էր ոչ պակաս: Երկրորդ սերնդի գրականութիւնը անտարակոյս արտայայտիչն է այդ մտայնութեան, այդ առաքելութեան: Այդ գրականութիւնը արձագանքն է ազգի հայարական հոգեբանութեան, որ ձեւալորուած է բրուտութեան, սփռուածութեան ցափ, ինքնամբաստանութեան, ինքնութեան երկուութեան, կամ ինքնութեան վնտուութի, անցեալի սեւ ստուերի խափանման ձիգի եւ ոճրագործերի ու անտարբեր աշխարհի անցեալ ու ներկայ կեցուածքի ազդեցութիւնների դաշտում:

РУБИНА ПИРУМЯН (США)

ГЕНОЦИД АРМЯН В ЛИТЕРАТУРЕ: ОТГОЛОСКИ ВТОРОГО ПОКОЛЕНИЯ

Влияние Геноцида армян оказывается до сих пор. Потомки армян, переживших эту страшную трагедию, унаследовали также горькие воспоминания, независимости от собственного восприятия прошлого своими родителями. В любом случае, трагическое прошлое родителей накладывает свой психологический отпечаток на атмосферу семьи и ее членов. Влияние Геноцида передалось потомкам от родителей, что несомненно хорошо знакомое армянам явление. Ученые еврейского происхождения, такие как Алан Бергер, Хелен

Эпштайн и Ева Хоффман уделили существенное внимание этому вопросу. В то же время, еврейские психоаналитики, в частности, Ф. Келлерманн изучил средства передачи влияния трагедии.

Мой доклад имеет целью рассмотрение возможности проявления этого влияния в художественной литературе второго поколения. Оно может проявляться по отношению к родителям в виде специфического отношения или настроения. Иной раз такие проявления могут иметь оттенок негативного ощущения, страха, ненависти, или же чрезмерной привязанности и уважения. Литература второго поколения армян диаспоры также отображает специфику идентичности этой генерации. Паника и ужас перед лицом потери родного языка, или же по выражению Исраэла Чарни, ступенью ниже Геноцида является linguicide, всегда играли важную роль в самосознании. К этому всему можно добавить расплывчатое представление о потерянной родине, которое должно было привить чувство пустоты, и которое усиливается вместе с продолжающейся фальсификацией истории.

Востоковеды продолжат использовать свой набор художественных выражений с целью противостоять Геноциду, дабы донести до мира о случившейся в 1915 г. трагедии.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

ԼԻԱԳՈՒՄԱՐ ՆԻՒՏ

ԱՇԽԱՏԵԼՔՆԵՐԸ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը և հայության հիմնախնդիրը ..... РУСЛАН ШУЛЬГА (РОССИЯ) Проблемы устранения последствий геноцида армян: от признания к требованием компенсации	5
ՈՂԻՔԵՆ ՍԱՖՐԱՆՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հիվանագիտությունն ընդէմ ցեղասպանության Անտանի երեք երկրների 1915 թ. Մայիսյան հայուարարագիրը (ակունքներ և հետևանքները)	8
ԷՀԿԿ ՍԻՒԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները Դաշտապատում և հայություն ..... MICHAEL HESEMANN (GERMANY) The Vatican and the armenian genocide of 1915/16	13

1. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. ՊԱՏՄԱԳՈՒԹՅՈՒՆ

СТЕПАН СТЕПАНЯНЦ (РОССИЯ) Помощь России армянам и другим народам, подвергшимся геноциду со стороны Турции в годы Первой мировой войны	27
ВИКТОР АКОПЯН (РОССИЯ) К истории земельного устройства западноармянских беженцев на юге России в 1920-30-е г.	33
ВЛАДИМИР ЗАХАРОВ (РОССИЯ) Малоизвестные документы болгарской миссии 1915 года о Геноциде армян в Османской империи	40
АНТОНИНА ДОЛГАНОВА (РОССИЯ) Помощь армянам-беженцам национальными комитетами и общест- вами Петрограда в период Первой мировой войны. Обзор докумен- тов Центрального государственного исторического архива Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб)	43
THEOFANIS MALKIDIS (GREECE) The Armenian Genocide, the Genocide and the international community	48

ԱՇԽԱՏԵԼՔՆԵՐ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Կարեն Ցեպէն և ցեղասպանության ընթացքում առևանգված հայ կանանց ու երեխանների ազատագրումը	54
ANAHIT KHOSROEVA (ARMENIA) The Genocide of the Armenians and Assyrians in the Ottoman Empire (Comparative Review)	60
JASMINE DUM-TRAGUT, (AUSTRIA) "... ձեր որոր համար նստէք, լացեցէք: Records of Armenian prisoners of war, 1915, in the phonogram archives of the Austrian Academy of Sciences"	63
ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐԱԿՉՅԱՆ (ԱՄՆ) Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի բնաշնչման մասին.	66
Հիտլերի հետորական հարցի պատմական կոնտեքստը	66
ԷՌՈՒԱՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայերի երկու տարբեր ցեղասպանություններ. նպատակ, իրականացում, հետևանքներ	68
ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայերի կոտորածները Բարվի նահանգում և թուրք-աղբբեջանական իշխանությունների պատասխանատվու- թյունը (1918 թ. սեպտեմբեր- 1920 թ.ապրիլ)	71
ՔԱՐԵՐԿ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Ամերիկահայերի մասնակցությունն ու նպաստը կովկասյան եվ կիլիկյան կամավորական շարժումներին	77
ԲԱԼԻԲԱՆ ԿՈՎԱԶ (ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ) Հունգարահայեր երկու համաշխարհային պատերազմների միջն ընկած ժամանակահատվածում. կապեր և կառուցվածքներ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՍՔԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	81
Հայոց ցեղասպանության վկայությունները ամերիկյան մամուլում 1914-1923 թթ.	86
ՀԱՍՍԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հոգևոր գաղափարախոսության գործոնը	90
Հայոց ցեղասպանության ժամանակ	90
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՆԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայոց ցեղասպանության թեմայի իրազեկումը.	94
Հիմնախնդիրներ և մարտահրավերներ	94
ROLF HOSFELD (GERMANY) Germany and the Armenian Genocide	95

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հատուկ կազմակերպության (Թեղիլաթ-ը Մահսուսա) ձևավորման նախադրյալները	99
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	
ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայկական հարցը գերմանա-թուրքական արտաքին քաղաքականության համատեքսում 1896 թ.	103
BAAGH KREBEKJAN (ARMENIA)	
Արмянский вопрос в 1878 году	107
ԼԵՎԱ ՄՈՍԱԵԼՅԱ (РОССИЯ)	
О геополитических факторах «решения» армянского вопроса	112
ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)	
Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարութեան դիրքորոշումը հայոց և միևս բրիսոռնեայ ազգերի ցեղասպանութեան նկատմամբ՝ անցեալն ու ներկան	117
ՔԻՐԱՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը 1960-ական թվականներին	122
ՌՈԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Թվերի ոճիրը». Հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը նվազեցնելու որոշ նոր միտումների մասին	125
ՄԱՐԻ ՌՈԶ ԱԲՈՒՄԵՅՅԱՆ (ԱՄՆ)	
Գերմանիո պատասխանատվութիւնը հայոց ցեղասպանութեան մեջ	129
ИГОРЬ КРЮЧКОВ, НАТАЛЬЯ КРЮЧКОВА (РОССИЯ)	
Германский оккупационный режим на Ставрополье и проблема оstarбайтеров в 1942-1943 гг.	133
3. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՍՈՅԻՒԼ-ՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՑՄԱՆԻՐՆԵՐԸ	
ՀԱՅԿՈՒՀԻ ՍՈՒՐԻԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մշակույթ տերմինի «չեղոքացումը» ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային իրավական փաստաթղթերում	139
GARABET MOUMDJIAN (USA)	
In Search of the “Smoking Gun” in the Case of a Legal Proof for the Armenian Genocide: “Emval-i Metruk”: Ottoman and Turkish Republican Laws Pertaining to Armenian Confiscated	

(movable and immovable) Properties, 1915-1928	144
ԳԱԴԻՆԻԿ ՍԱՅԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության իրավաբանական պատասխանատվության հիմնահարցը	150
DAVID DAVIDIAN (ARMENIA)	
Armenian Genocide Losses; An Estimate of the Damages a Hundred Years Later	154
ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Ցեղասպանության հիմնահարցի արծարծման հնարավորությունները Թուրքիա-համաշխարհային ուժային կենտրոններ հակասությունների համատեքսում	159
ИРИНА ГАЮК (УКРАИНА)	
Осмысление Геноцида армян в контексте глобальных тенденций развития современной цивилизации	162
ՍՈՒԻՔԵՆ ՋՈԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
ԱՄՆ նախագահները Հայոց Ցեղասպանության մասին. Խուսանավոր դիսկուլսի իմաստա-գործաբանական վերլուծություն	166
ՀԻԼՏԱ ՉՈՊՈՅՅԱՆ (ՖՐԱՆՍԻԱ)	
Երպական Թաղաքականութիւնը և Հայոց Ցեղասպանութեան Դատի Հետապնդման Հոլովոյթը Ճանաչումէն Դեպի Հատուցման Պահանջատիրութիւն	171
ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության Դարդանելի Քարտ Բլանշը	177
ԷՍԻԼ ՕՐԴՈՒԿԻՆԱՅՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Օսմանական հակամշակույթը և հայերի ցեղասպանությունը	179
ՀԱՅԿ ՍՈՒԻՔԻԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Միջին Եվրոպայի» հայեցակարգը և Թուրքիայի հայկական քաղաքականությունը	184
4. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ	
НАТАЛЬЯ АБЛАЖЕЙ (РОССИЯ)	
Тема османской и советской депортаций и возвращения на родину в коллективной памяти армян-репатриантов	189
ՀՐԱՄՈՒՇ ԽԱՌԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Արևմտյան Հայաստանի հիշողությունը՝ որպէս հայկական քաղաքական այլախոհության մեկնարանություն	190
ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ (ԿԱՆԱԴԱ)	
Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի օրագրությունները	

Հայոց ցեղասպանության մասին	195
ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայ և թուրք հասարակությունների փոխընկալման Մոռանձնահատկությունները	200
ՄԱՆՈՒԿԱԿ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)	
Արմին Թ. Վեզների «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անապատներ» գեկուցի (Քեռին, «Ուրանիա» 1919 թ.) պատմաքաղաքական նշանակությունն ու արդիականությունը	205
ՀԱՅԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության կողեւութիվ հիշողության ուսումնասիրության սոցիոլոգիական մեթոդի և շափման հիմնահարցերի շուրջ	208
ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայու- թյուններն ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին	211
ԳԱՅԱՆԵ ՇԱԳՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանությունը որպես տրավմատիկ հիշողության մետանարատիկ	213
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Թուրքերի կողմից հայերի փրկության խնդիրը ցեղասպանության տարիներին Հոլորոստի ուսումնասիրության լույսի ներքո	218
5. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ «ՍՊԻՏԱԿ ԵՂԵՌԻ»	
ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՉՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մշու տարածքի հայկական լրված հուշարձաններն ու նրանց պահպանության հիմնախնդիրները	222
ԱՆԱՀԻՆ ԱՍՏՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայկական եկեղեցական գույքերի եւ մշակութային արժեքների բռնազավթումը Մեծ Եղեռնի տարիներին	225
ARMEN KARAMANIAN (AUSTRALIA)	
<i>“We need to protect our identity and language, otherwise the Turks have won” – The adolescent’s willingness to preserve their heritage language and ethnic identity .....</i>	228
ՈՒԽԱՄ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանությունը և հայկական մշակույթի «Հայրենիք» բնագնջումը	231

Մշակութային ցեղասպանությունից հետո ավերված հուշար- ձանների վերստեղման գործընթացի քննությունը Զուղայի նոր իսաքարերի օրինակով	
ԱՆՈՒԾ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մշակութային ցեղասպանության լուր վկան	240
ԱՐՄԵՆ ԿԱՅԱՐՅԱ (РОССИЯ)	
Արմանական բարձրացուցակության առաջնային արժեքները և արմանական արժեքները մասնակի պատմաքաղաքական առանձնահատկությունները	243
ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Ցեղասպանության հետեւանքների վերացման ներկա փուլի պատմաիրավական առանձնահատկությունները	248
6. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՈՒՄ	
ԱՆՆԱ ԱՐԵՎԵՏԱՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մեծ Եղեռնի թէնան հայ արդի կոմպոզիտորների երկերում	252
ԻՎԵԹ ԹԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանությունը և Մարք Գրիգորյանի ստեղծագոր- ծությունը	256
ԼԻԼԻԹ ԵՐԱԶՄԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Եղեռնի երաժշտական վերապրումները Ալան Հովհաննեսի եր- կերում	260
ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Վարդան Սահմանյան “La plainte de l’Arménie”	263
ԼԻԼԻԹ ՊԻՊՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
“Սուրեն Պիպյանի “Գաղղր” գեղանկարչական աշխատանքը”	267
ՍԱԹԵՆԻԿ ՎԱՐԴԱՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Եղիշէ Թադէվոյանի կարմիր «Խաչելությունը»	271
ԱՐՄԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՈՎ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Տեմա շեղանաձականական աշխատանքը	275
ԳԱՅԱՆԵ ԱՄԻՐԱՂՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության թէնայով ժողովրդական երգերի որոշ ժանրային և ոճական առանձնահատկությունները	278
ԻՐԻՆԱ ԳԱՐԱՍԵՖԵՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության թէնայով ժողովրդական երգերի որոշ ժանրային և ոճական առանձնահատկությունները	281
ՀԱՅՐԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Եղեռնի արձագանքը Լևոն Թուրունջյանի արվեստում	283
ԱՄԻՐԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Մեծ Եղեռնի Վարդան Աճեմյանի հեցյուններում	287
Եղեռնից փրկված երաժշտության պահպան	

(Նվիրվում է ծննդյան 110-ամյակին)	
ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՍԱՎՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Յեղապահնությունը ֆրանսահայ նկարիչների աշքերով ...	292
ՀԱՅԵՆԻԿ ՀԱՐԳԾՅԱ (ԱՐՄԵՆԻԱ)	
Բալետ Աննա Ջէջանբազյան «Կոմիտաս. Ժյուրավը բեզօմոնի տաղապարը ...	297
ՄԱՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Վենետիկի 56-րդ բիենալեի Հայաստանի ազգային տաղապարը ...	300
САРА ԽԱԼԲԱՆԴՅԱՆ (ԱՐՄԵՆԻԱ)	
Դոկumentация армянского геноцида в трибунальной драме	
Перча Зейтунцяна «Всовать, суд идет!»	304
ՏԱԹԵՎԻԿ ՇԱԽԿՈՒԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Թուրքական» երաժշտության մի առեղջած ...	306
ՀԱՍՍԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայրենազգություն և ազգային ինքնության դրսնորումները հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության մեջ /Շիրակում զրառված երգային նմուշների օրինակով ...	310
ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայ որդերը Կանադայում. Խեղված մանկություն ...	313
ՎԻԳԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Կարուտախուն և Արշիլ Գորկու արվեստը	318
ԿԱՐԻՆԵ ԶԱՂԱՅՊԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մեծ Եղեռնին նվիրված հայ դաշնամուրային երաժշտությունը ...	321
7. ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ	
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱԿԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայ-գերմանական ընկերությունը և Ավետիք Իսահակյանի գործունեությունը ...	326
ՆԱՐԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Յեղապահնությունը և ազգային գոյարանության խնդիրը	
Ասում Յարձանակի պոեզիայում ...	332
ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Արամ Հայկագ. Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը ...	338
ԻՆԳԱ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Աղասի Ակեքանի Մակարյանի հուշապատումը	
«Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից»	344
ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՒԱՍԵԵԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց յեղապահնութեան թեման արարական գրականութեան	348

ՄԵջ	
ԱՆԱՀԻՏ ԶԻԶՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
ՆԵՐՍԵՍ ՔՈՐԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Յեղապահնության սոցիալ-հոգեբանական հետևանքների բացահայտում case-study մեթոդի կիրառությամբ (ընտանիքի պատմություն) ...	355
ԼԻԼԻԹ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Յեղապահնության արտացոլումը ֆրանսահայ գրադարձի երկերում ...	357
ՔԱՐԻՒԿ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ-ԱՐԵՎԵՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Կարապէտ Գարիկյանի «Եղեռնապատումը՝ յեղապահնության պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուր ...	361
ԱՆԱՀԻՏ ԶԹՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Յեղապահնության և պատմական թեմաները՝ Արամայիս Աղամայսանի ստեղծագործությունում ...	365
ՀԱՍՍԻԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Հայոց մեծ Եղեռնը» թեմայի դասավանդումը Միվինի հակադարձ մեթոդով հանրակրթական ավագ դպրոցում ...	370
ԱՆԻ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Պատմական Կարս քաղաքք Օրիան Փամուքի «Զյուն» վեպում՝ ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	375
Հայոց Մեծ Եղեռնի արտացոլումը գրականության մեջ (հայերեն ստեղծագործությունների մատենագիտություն)	378
SHUSHAN KHACHATRYAN (ARMENIA)	
The Theodicy of Եղեռն (the Armenian Genocide) in the Literary Works of the Armenian Writers ...	379
ՅԻՒՂՆԵՎ ՇՄՈՐԼՈ (ՊՈԼЬШԱ)	
Отражение Геноцида в творчестве польской писательницы	
Յօֆին Նալկովսկոյ ...	381
ՌՈՒԲԻՆԱ ՄԻՒԱՍԵԵԱՆ ՓԻՇՈՒՄԵԱՆ (ԱՄՆ)	
Հայոց Յեղապահնութիւնը Գրականութեան մեջ Երկրորդ Սերնդի Արձագաններ ...	386
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-100.	
ՃԱՆԱՉՈՒՄԻՑ՝ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ	
ՄԻՋԱՋԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ	
15-16 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2015	

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-100.

ՃԱՆԱՉՈՒՄԻՑ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

ՄԻԶԱՋԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

15-16 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2015

ԶԵԿՈՒՅՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**ГЕНОЦИД АРМЯН-100.
ОТ ПРИЗНАНИЯ ДО КОМПЕНСАЦИИ**

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

15-16 ОКТЯБРЯ, 2015

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ARMENIAN GENOCIDE-100.
FROM RECOGNITION TO REPARATION**

INTERNATIONAL CONFERENCE

15-16 OCTOBER, 2015

ABSTRACTS

Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 622

Ստորագրված է տպագրության՝ 01.10.2015թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 ¼, 25 տպագր. մամուլ:

Տպարանակը՝ 250 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

**ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» իրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:**